

MC
195.684

KOVÁCS ISTVÁN

CSODA A VISZTULÁNÁL ÉS A BALTI-TENGERNÉL
Piłsudski... Katyń... Szolidaritás

KOVÁCS ISTVÁN

CSODA A VISZTULÁNÁL ÉS A BALTI-TENGERNÉL

Piłsudski... Katyń... Szolidaritás

A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói

KOVÁCS ISTVÁN

CSODA A VISZTULÁNÁL ÉS A BALTI-TENGERNÉL

Piłsudski... Katyń... Szolidaritás

A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói

Második, bővített kiadás

**MAGYAR
NAPLÓ**
Budapest, 2012

A kötet megjelenését támogatta
KIM Közép-Európai Együttműködés

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI
MINISZTERIUM

Lektorálta:
TISCHLER JÁNOS

© Kovács István, 2012
© Magyar Napló, 2012

MC 195.684

2013

ISBN 978-963-9603-97-4

TARTALOM

Előszó	11
Józef Pilsudski és a lengyel állam újjászületése	13
Két legenda	17
Pilsudski nyugtalan ifjúsága és a szocializmus eszméltető kordivatja	19
A pártvezető és újságíró Pilsudski a függetlenségi eszme szolgálatában	22
„Az, ami elválaszt” – Szociáldemokrácia és a Nemzeti Demokrácia	24
Pilsudski Lengyel Szocialista Pártja és Dmowski Nemzeti Demokráciája az 1905–1907-es forradalomban	29
A Harci Szervezet akciói és a pártszakadás okai	32
Pilsudski és a galíciai lövészsövetségek, lövészcsoportok	33
„Mi, az Első brigád...”	35
Az I. világháború lengyel légiói – a majdani lengyel hadsereg magva	37
A két császár Lengyel Királyságának létrejötte – király és határok nélkül	38
Az „eskü-válság” és Pilsudski internálása	40
A lengyelkérdés napirendre kerülése	42
Pilsudski – az újjászülető Lengyelország ideiglenes államfője	44
Lengyel katonai sikerek és Pilsudski föderációs terve	49
Pilsudski, Petlura, Gyenyikin	52
Az elmaradt békekötés	54
A kijevi hadjárat	56
A Vörös Hadsereg ellentámadása – Tuhacsevszkij és Bugyonnij	58
A varsói csata	60
Varsótól Közép-Litvániáig	69
A rigai béke és Pilsudski bocsánatkérése	73
A márciusi alkotmánytól a májusi alkotmányellenes hatalomátvételig	74
Szakértő kormány és kormánypárti Szejm	81
A „demokrata” diktátor helye a két totalitárius diktátor között	85
Államférfi vagy dezertőr. Edward Rydz-Śmigły születésének 125. évfordulójára	89
A fővezér mint jelkép	89
Akiket internálnak és akik kormányt alakíthatnak	90
A konspiráció lengyel hagyományai Rydz-Śmigły életrajzában	91
Pilsudski értelme és öröksége	92

Rydz-Śmigły – a politikus	93
Rydz-Śmigły – a katona	94
Bizonytalan szövetségesek	95
Egyes történészek kételyei	96
A brit–lengyel katonai szövetség megkötése augusztus 25-én, és ami utána történik... ..	96
A támadó háború helyett „ülőháború”	97
A hátbatámadás napján	98
A rehabilitálás esélye	99
A Magyarországon át Varsóba vezető út	100
Megnemtámadási szerződés és fegyverbarátság	102
Rapallo – Mihail Tuhacsevszkij és Heinz Guderian	102
Útban a megnemtámadási szerződés megkötéséig	103
A megnemtámadási szerződés mint Lengyelország felosztásának fedőneve ..	104
A következmény	106
Tétlenség, amely felér az árulással	109
Tétova tettekkészség	109
Moszkva németekkel szembeni nyugalma – lengyelekkel szembeni cinizmusa	111
A lengyel politikai vezetés tanácstalansága – a lengyel katona hősiessége ...	113
Molotov emlékezetes bejelentése	116
Lengyelország Győzelmének Szolgálatá	117
Egy távirat	117
A narviki kikötőtől a Monte Cassinó-i kolostorig	118
A Nyugati Lengyel Hadsereg felállítása	118
Lengyelek az angliai légicsatában	120
A „Bismarck” elsüllyesztésétől Tobrukig	122
Az újabb titkos jegyzőkönyv következménye	123
Anders a Szovjetunióban szerveződő lengyel hadsereg élén	125
Áttelepülés Iránba	128
A Lengyel Hazafiak Szövetsége – a Kościuszko-hadosztály felállítása	129
A nyugati Lengyel Fegyveres Erők 2. hadteste	130
A Monte Cassinó-i csata	132
Katyn	136
Publicisztikai hazudozás és a tudományosság tisztessége	136
A nagypolitikai érdek kaméleon-szemponjtjai	137
A művész emlékezete és a politikus megvilágosodása	137
A Hitler és Sztálin közötti béke és barátság lengyel áldozatai	138
A halálba szelektálás lágerei: Kozselszk, Sztarobjelszk, Osztaskov	139

A „táborfelszámolás” akció és hazai előzményei	141
A túlélő tábornok: Władysław Anders	142
Szmolenszktól Washingtonig	144
Katyn „magyar áldozatai”	147
Katyn és a nürnbergi per	148
A földalatti oktatási hálózat Lengyelországban a II. világháború alatt	150
Valóság-regény: <i>A nagy játék</i>	150
A földalatti lengyel állam létrejötte	151
Karol Estreicher őrnagy missziója	152
A végkiirtás hosszútávú programja	153
Lengyel iskolák a Főköormányzóságon kívül	154
A lengyel iskolák helyzete a Főköormányzóságban	156
A tikos oktatás megszervezése	157
A tanulás demokratizálása	159
Szürke Seregek	160
A földalatti felsőoktatás	161
A földalatti oktatás jelentősége	165
Krakkó náci megszállásának ezerkilencszázhatvanegy napja	
– oldalnézetből	168
Fedőneve „Żegota”	180
Az Igazak könyve	180
Történeti visszatekintés	181
A lengyel zsidóság helyzete a két világháború között	182
Jövőképek és a jelen valósága	188
A gettók felállításától az Endlősungról szóló döntésig	190
Utak a sorsközösség-vállalásig	191
A Żegota létrejötte és tevékenysége	192
A lengyel kormány felhívásai a szabad világhoz	196
Karski küldetése és a „szabad világ”	197
A varsói gettó felkelése	198
Auschwitz 1688 napja és éjjele	202
Az auschwitzi koncentrációs tábor felállítása	202
Az első transzportok és tagjaik sorsa	204
Az első varsói transzport	206
Witold Pilecki és küldetése	206
Dr. Dering és az erkölcsi megítélés szempontjai	208
Witold Pilecki célja és eredményessége	208
Pártfegyelem a haláltáborban. Langbein és a Kampfgruppe Auschwitz	209

A „halál falánál”	210
A koncentrációs tábor jövője, távlatai	211
A birkenai halálgyár felépítése	212
Az európai zsidóság végkiirtásának kezdete	213
Arthur Liebehenschel lágerparancsnok és a Politikai Osztály	214
Janusz Skrzetuski-Pogonowski „lázdása”	214
Witold Pilecki sorsa	215
A zsidó dráma és a szabad világ	216
Az <i>Auschwitzi jegyzőkönyv</i> . A magyar zsidóság tragédiája	217
A túlélők egyike	220
Utóhang	222
Sztálin és a varsói felkelés	223
A Lengyel Munkáspárt megalakulása	223
Ami a földalatti Honi Hadsereg fölött történt	225
Teherán és következményei lengyel földön	226
A „Vihar” hadművelet	227
A varsói felkelés kirobbanásának politikai háttére	229
A túlsó part	232
A Tizenhatok pere	
<i>A földalatti lengyel állam felszámolása</i>	236
A kielcei pogrom	242
Gomułka és ezerkilencszázötvenhat eseményei Lengyelországban	253
Az első lengyel szamizdat	253
A poznańi munkásfelkelés	256
„A világ legnépszerűbb lengyele” – Gomułka hatalomra kerülése	263
A lengyel 1968 előzményei – és következményei	267
Csoda a Balti-tengernél	276
Bányáslámpák Krisztus keresztjén	
<i>Mi történt 1981. december 16-án Katowicében?</i>	285
A háború végétől a hadiállapot végéig	291
Jaruzelski csillagai számának emelkedése	291
Gomułka visszhangtalan sikere és visszhangos bukása	293
A tengerparti dráma mérlege és Edward Gierek „segélykérése”	295
A giereki „árukapcsolás” sikerei és kudarca	298

A Munkásvédő Bizottság megalakulása	299
A Szolidaritás létrejötte	302
Patthelyzet	304
A hadiállapot bevezetése	306
A társadalom önszerveződése	309
Kitérőkkel a kerekasztal felé	312
A XX. századi lengyel történelem eseményeinek krónikája	316
Névmutató	377
Ajánlott olvasmányok a XX. századi Lengyelország történetéhez	
<i>Válogatás az 1956 után megjelent munkákból</i>	<i>389</i>

ELŐSZÓ

Tömegtájékoztatási eszközeink ritkán adnak hírt arról, ami tágabb térségünkben, vagyis a Baltikum, az Adritikum és a Fekete-tenger között történik. Kivételt a katasztrófák, a kisebb-nagyobb politikai földrengések és a különféle jelzőkkel címkézhető botrányok jelentenek. Az ukrainai narancsos forradalomra odafigyeltünk néhány napig, de aligha gondolkodtunk el azon, hogy Kijevben miért tüntetett személyes jelenlétével mind Lech Wałęsa egykori, mind Aleksander Kwaśniewski, akkor hivatalban lévő köztársasági elnök a megnyert választások érvényesítéséért sikra szállt Viktor Jusczenko mellett. Megrázott bennünket a Lech Kaczyński köztársasági elnök által vezetett küldöttség 2010. április 10-én Szmolenszknél bekövetkezett, Katyń emlékezetéhez kötődő tragédiája. De talán nem többen foglalkoztunk-e az ennek nyomán támadt szürreális mendemondákkal, mint azzal, hogy megértjük; Lech Kaczyński miért tartotta fontosnak, hogy ott legyen Grúziában, az ország újkori történetének talán legválságosabb napjaiban, s miért háborította fel az a „piszlicsárénak” mondható ügy, hogy az angolok harsányan maguknak tulajdonítják az Enigma rejtjelmegfejtő gép kiállítását, holott az lengyel mérnökök és matematikusok „találmánya” volt, amelynek révén már 1932-től birtokába juthattak a Wehrmacht minden fontos információjának. Remélhető volt, hogy a sokkoló dráma érzékelhető javulást hoz nemcsak a lengyel–orosz „magas szintű” politikai kapcsolatokban, hanem az állampolgárok mindennapi érintkezésében. Az óhaj változatlanul időszerű. Mert továbbra is érvényben maradt a kérdés: miért lett Lengyelország reflexszerűen gyanakvó az elmúlt évtizedben tapasztalható német–orosz közeledésre és miért állt ki az Egyesült Államok mellett az iraki háború idején és áll ki ma is Afganisztánban?

E kérdésekre a múlt század lengyel történelmében is választ találhatunk. Piłsudski, lengyel–bolsevik háború, Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, Auschwitz, Monte Cassino, gettófelkelés, varsói felkelés, a fejüknél összenőtt ikerpár: Teherán és Jalta, 1956: a poznańi munkásfelkelés és Gomułka, 1968 lengyel márciusa, tengerparti sortüzek – 1970, Szolidaritás. E kulcsszavak Magyarországon is ismertek – legalábbis a közép- és idősebb nemzedék számára, de tartalmukat illetően ők se mondhatók tájékozottaknak.

Miként készültek a lengyelek öt negyedszázadon át arra, hogy ha a történelem esélyt kínál hazájuk helyreállítására, azt ki tudják használni? És hogyan tudtak élni a nagy lehetőséggel a legreménytelenebb helyzetben is 1918 őszén, miközben a változásokra felkészületlen és tehetetlen Magyarország sorsa a Nagy-Trianon Kastélyban dőlt el? A lengyelek 1918 és 1921 között mind a tárgyalóasztaloknál, mind a harctereken helyt-

álltak. Lengyelország 1918-ban felkerült Európa térképére, amelyből a két totalitárius birodalom radírozta ki 1939 nyárutóján, kora őszén. A megmaradásért a legkilátástalanabb helyzetben is folytatott küzdelem, a világ összes frontjain vívott hősi harc a lengyel nemzet hitét, önbizalmát bizonyítja.

Az 1945 utáni kulcsszavak már a kommunista diktatúra elleni harcot jelentik, amelynek sikerét a Szolidaritás mozgalma és II. János Pál pápa alakja jelképezi. Ez a könyv tanúskodás minderről.

JÓZEF PIŁSUDSKI ÉS A LENGYEL ÁLLAM ÚJJÁSZÜLETÉSE

„A lengyel történelem százötven esztendeje szinte börtönné tette az emberek mindennapi életét. Lengyelországban a börtön állandó, mondhatni, mindennapos társa az emberi gondolkodásnak.”

„Eljön a béke. A nemzetek és az államok életében is vannak olyan küzdelmek, amelyek soha nem maradnak abba. Lengyelország és a többi nemzetek azért viaskodnak majd egymással a világarenában, hogy kié lesz az elsőbbség a szervezethez és a kultúra terén.”

Józef Piłsudski

„Íme, Piłsudszky tábornok, akiről eddig kevesebbet tudtunk, mint Ponyatovszkiről, forradalmat csinált az országában, holott már régen nincs orosz cár és nincs fehér Szibéria a mindennapi történelemben.”

Krúdy Gyula

Európa térképéből akár a kontinens második legnagyobb államát is ki lehet ráolvasni, amint erre a lengyel–litván Nemesi Köztársaság, a Rzeczpospolita 1795-ben bekövetkezett harmadik felosztása a példa. Az 1386-ban a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség uniója révén létrejött hatalmas ország az 1630-as években csaknem egymillió négyzetkilométert foglalt magában. Alig telt el néhány évtized, s a XVII. század derekán pusztító svéd, orosz, kozák, tatár, török háborúk és a belviszályok következtében a lengyel–litván államtól függetlenné vált a Fejedelmi Poroszország (Kelet-Poroszország), és az Orosz Birodalomhoz kerültek a Dnyeper bal partján fekvő ukrán területek, Kijevvel együtt. A lengyel–litván unió azonban még ezután is Európa egyik legnagyobb területű állama marad.

A XVIII. század második felében ezen a hatalmas országon osztozkodnak szomszédai: a fél évszázad alatt jelentős európai hatalommá növekvő Porosz Királyság, a birodalma határait évről évre tágító cári Oroszország és a korábbi török háborúk nagy győztese, a Habsburg Birodalom. Az 1772-es felosztás idején Poroszország „csak” harminchatezer négyzetkilométert kanyarít le a Lengyel Királyságból, de ez annál értékesebb, mert a megszerzett tengerparti területek – az ún. Gdański Pomeránia és Warmia (Ermland) – révén Nyugat- és Kelet-Poroszország „összenő”, azaz a Porosz Királyság területileg egységesé válik. Oroszország szerényen „csak” nyolcvanezer négyzetkilométert tör le Fehér-Oroszország és Ukrajna keleti pereméből, míg Ausztria megszerzi az egész, nyolcvankétezer négyzetkilométert kitevő Dél-Lengyelországot, s azt – a kora-középkori magyar királyok által birtokolt Halics és Lodoméria okán – Galícia néven csatolja a birodalomhoz. A három felosztás során Poroszország száznegyvenegyezer, Oroszország négyszázhatvanháromezer,

Ausztria százhuszonkilencezer négyzetkilométer területet kebelez be összesen a lengyel–litván államból. A Litván Nagyfejedelemség legértékesebb része, a Baltikum déli régiója a „történelmi” Litvániával együtt Oroszország része lesz.

Napóleon, akinek zászlai alatt lengyelek tízezrei harcolnak felosztóik ellen, Poroszországba és Ausztriába bevonulva, az oroszok ellen is többször győzve átrajzolja a felosztott lengyel–litván állam nyugati felének térképét, és 1807-ben létrehozza a Poroszországtól és (1809-ben) Ausztriától elvett területrészekben a Varsói Hercegséget, amelyet a lengyelek újra megszülető hazájuk bölcsőjének tekintenek. (A Varsói Hercegség a maga százötvenötezer négyzetkilométerével tekintélyes „bölcső” volt.) A Napóleon által 1812-ben „második lengyel háborúként” beharangozott Oroszország ellen indított hadjárat kudarca azonban nemcsak a Francia Császárságnak vet véget, hanem a lengyelek reményeinek is.

Az 1815-ös bécsi kongresszus a tartós európai rend kialakításának jegyében ismét áttolhatja az államhatárokat Európa térképén. Az új osztozkodás során I. Sándor cár magának szeretné az egész Varsói Hercegséget azzal az indokkal, hogy Napóleon legyőzéséért ő hozta a legnagyobb áldozatot. Ezzel az Orosz Birodalom nyugati határa mindössze kétszáz-egynéhány kilométerre húzódna Berlintől. Ez a szövetséges Poroszországot, de Angliát se tölti el megnyugvással. Kompromisszumos megoldásként a Varsói Hercegség nyugati része Poznańi Nagyhercegség néven visszakerül a Porosz Királysághoz, a jóval nagyobb, maradék százhuszonnyolcezer négyzetkilométeren pedig – hogy a lengyeleket is megbékítsék – létrehozzák a Lengyel Királyságot, amely perszonáluniót alkot az Orosz Birodalommal. Élén a lengyel királlyá is koronázott orosz cár áll. A Lengyel Királyság – nevezték Kongresszusi Királyságnak vagy Orosz-Lengyelországnak is – önálló alkotmánnyal, országgyűléssel, hadsereggel, lengyel nyelvű hivatalszervezettel és oktatási intézményrendszerrel rendelkezik. I. Sándor cár, hogy jó szándékát bizonyítsa, 1816-ban egyetemet alapít a fővárosban, Varsóban.

A lengyelek Krakóban működő egyeteme ekkor már több mint négyszázötven éves. Mivel a szabad visztulai átkelési lehetőség miatt Ausztria 1815-ben nem akarja, hogy Krakó Oroszországhoz kerüljön, az, a környék területeivel megnövelve, Köztársaság néven, önálló Szabad Város lesz. (Ezzel a döntéssel végül Bécs jár jól, mert az 1846-os felkelés után Krakó Ausztria része lesz.) Változatlanul Ausztria birtokában marad az 1772-ben megszerzett Galícia. Poroszország Napóleon alatt is háborítatlanul birtokolta a Lengyelországtól 1772-ben megkaparintott Gdański Pomerániát. A Francia Császárság idején szabadvárosi státuszt kapott Gdańsk (Dancka) 1815-ben ismét betagozódik Poroszországba.

Az 1816-ban lengyel királlyá koronázott I. Sándor cár arra is halovány ígéretet tesz, hogy a birodalmába bekebelezett hajdani lengyel–litván területeket fokozatosan viszszaadja az új koronája alá tartozó Lengyel Királysághoz. Tisztában volt azonban vele, hogy orosz udvari környezete, amely az önálló lengyel alkotmányt se tudta megemészteni, egy ilyen intézkedéshez sohasem járulna hozzá. I. Sándor a megvalósíthatatlan ígéret ellensúlyozásául az orosz tartományokká lett litván és lengyel földeken is igyekszik kedvébe jární lengyel alattvalóinak. A Báthory István által 1579-ben Vilná-

ban alapított „jezsuita akadémia” egyetemenként való működését bőkezűen támogatja, s az általa a fehéroroszországi Krzemieniecben létrehozott lengyel „főiskola” is hamarosan nagy hírnévre tesz szert. Ezen kívül az újdonsült nyugati kormányzóságokban is érvényben hagyja a korábbi lengyel–litván jogrendet, törvényeket.

A lengyelek egy ideig komolyan remélték, hogy az uralkodó teljesíti a történelmi lengyel–litván földek egyesítését s ezáltal a Lengyel Királyság Orosz Birodalmon belüli határainak kitágítását. Ez se I. Sándor uralkodása alatt, se I. Miklós országlásának első éveiben nem következett be. Lengyel részről ez szolgált utólagos igazolásul az 1830. november 29-én kirobbant szabadságharc jogszerűségéhez. I. Miklós a szabadságharc leverése után felszámolta a Lengyel Királyság különállását, s Litvánia, Fehér-oroszország, Ukrajna lengyel kisnemesi családait tízezerszám telepítette át Oroszország belsejébe. A XIX. század második felének orosz uralkodói – I. Miklós példáját követve – mindent megtettek azért, hogy a Lengyel Királyság egy átlagos orosz kormányzóságra emlékeztessen.

A Poznańi Nagyhercegség voltaképpen azt a területet foglalta magába, ahol hajdan a lengyel állam megalakult. A terület közismertebb neve Wielkopolska volt, amelyet félrevezető módon magyarra Nagylengyelországnak fordítanak, holott itt a „rég” és az „ős” lengyel állam területéről van szó, ezért pontosabb, ha magyarul Ólengyelhonnak hívjuk, ellentétben a Krakkó környékén később kialakult lengyel állammal, államrésszel, Małopolskával, amely ennek megfelelően, ha pontosak vagyunk, nem lehet Kislengyelország (amely egyébként területileg egy időben többszöröse volt az ún. Nagylengyelországnak vagyis Ólengyelhonnak), csakis Újlengyelhon. A kongresszusi Lengyel Királyság másfél évtizedét nem számítva, az 1850-es évek végéig a lengyelek itt éltek viszonylag legszabadabban, s nem az Ausztriához tartozó Galíciában. Az 1860-as éektől a nemzeti, kulturális, oktatási jogok vonatkozásában sajátos helycsere figyelhető meg a porosz Poznańi Nagyhercegség és az osztrák Galícia között. Lengyelek azonban Poroszországban nemcsak a Poznańi Nagyhercegségben éltek, hanem Felső-Sziléziában és a Gdański Pomerániában is. Nekik a lengyelséget őrizni sokkal nehezebb volt, mint poznańi honfitársaiknak.

A véletlen folytán éppen a lengyel–litván állam első felosztásának 100. évfordulóján, 1872-ben alakul meg Krakkóban a Lengyel Tudományos Akadémia, s ugyanebben az esztendőben teljesezik ki az 1860-as évek elejétől Galiciának „adagolt” autonómia is. (Ebben nem kis érdeme van gróf Andrássy Gyula miniszterelnöknek, majd birodalmi külügyminiszternek, akinek egyik legbizalmasabb tanácsadója a „szürke eminenciás” Władysław Golembeski.) Nem meglepő, ha a Németországból vagy Oroszországból való alkalmi áttelepedést minden lengyel nemzeti felszabadulásként éli meg. Az antant és a központi hatalmak kialakulásának előestéjén így lesz ez az osztrák autonóm tartomány „a lengyelség Piemontja”, ahonnan kiindulva, úgymond, meg lehet kezdeni a harcot a független Lengyelorszáért.

Az ország helyreállításáért legkövetkezetesebben az 1830/31-es „novemberi” szabadságharcot követően Nyugat-Európában megalakult ún. Nagy Emigráció küzd. A helyreállítandó Lengyelországot mind az Adam Jerzy Czartoryski által vezetett arisz-

tokrata szárny képviselői (Hotel Lambert), mind a többségükben a Lengyel Demokrata Társaságba tömörült hazafiak az 1772-es határok között képzelik el.

Az Orosz Birodalom lengyelek által lakott területein kiobbant 1863/64-es „januári” szabadságharc vezetői zászlajukra tűzik a lengyel és a litván címer mellett az ukránt is, annak jelképeül és tudatosításául, hogy a helyreállítandó haza a litvánok és az ukránok államszövetségében képzelhető el. A litvánok és az ukránok többsége a maga címerét azonban már csak saját nemzeti lobogóján akarja látni.

Míg a galíciai elit a lengyel jövőt tervezi, nem sikerül megtalálnia a hangot a Kelet-Galiciában a lakosság több mint nyolcvan százalékát alkotó görög katolikus és pravoszláv ukránokkal, akiket dialektusban beszélő lengyeleknek szeretne tudni. Az ukránok a számukra biztosított kereteken belül igyekeznek nemzeti, nemzetiségi intézményeiket megszervezni. Ebben meghatározó szerepet játszik a görög katolikus egyház. Az 1863/64-es szabadságharc brutális leverése után az oroszországi lengyelség kidolgozza „az organikus aprómunka” ideológiáját, miszerint felkelések helyett konok napi munkával kell megalapozni a lengyel jövőt. A Poroszország által bekebelezett lengyel területek lengyelsége a Német Császárság létrejötte után, s a Bismarck által meghirdetett kultúrharc évtizedeiben a pusztán nemzeti, nemzetiségi létéért küzd. Érdekeinek a politika szintjén csak a német birodalmi gyűlés Lengyel Körébe tömörült képviselői tudnak védelmére kelni.

1870 után a lengyel–litván államot felosztó birodalmakban egy új társadalmi osztály jelenik meg: a munkásság, de a parasztság is erejére ébred. Érdekeik képviseletére különféle szövetségeket, egyleteket, tömörüléseket, s végül politikai pártokat hoznak létre. Némelyek betagozódnak a felosztó állam országos párthálózatába, míg mások saját lengyel pártstruktúrát alakítanak ki. Többfajta parasztpárt, néppárt, munkáspárt, szocialista párt, szociáldemokrata párt, konzervatív és liberális párt alakul. Gazdasági erejük, ideológiájuk eltérő, társadalmi, etnikai, nemzetiségi összetételük más és más, s nemegyszer mások a céljaik is. Érdekeiket gyakran az egyazon „párttípuson” belül se tudják összehangolni. Abban az alapkérdésben se tudnak mind megegyezni, hogy valóban szükség van-e Lengyelország helyreállítására, vagy a munkásosztály győzelme oldja-e meg automatikusan a nemzeti lét kérdéseit? Emiatt az egyes pártok nemcsak osztályelnyomók ellen harcolnak, hanem egymással is szembekerülnek, s olykor késhegyig menő harcot folytatnak.

Az 1905–1907-es orosz polgári forradalmat követően a baloldali pártok – beleértve a néppártokat és parasztpártokat – többsége is abban látja az osztályharc győzelemre vitelének esélyét, ha a harcot a függetlenségét kivívott nemzet államának keretei között vívja meg. Az is nyilvánvaló, hogy a nagy közös cél – legyen az a nemzeti függetlenség kivívása vagy a munkásosztály nemzetközi összefogással történő felszabadítása – csak úgy érhető el, ha van olyan tekintély, aki a szétartó erőket össze tudja fogni, s képes a partikuláris érdekek egyeztetésére és érvényesítésére. De akad-e ilyen vezető? Egyáltalán akadhat-e ilyen ember a felosztott lengyel–litván állam bonyolult viszonyai között?

Két legenda

A XX. század küszöbén, 1901. március 16-án egy olyan darab ősbemutatójára került sor a krakkói Régi Színházban, amely új irányt szabott a lengyel drámairodalomnak és színházművészetnek, de a politikai gondolkodásra is hatott. A régi patríciuscsaládból származó poéta és egy parasztlány lakodalmának valóságos esetét feldolgozó színmű, *A menyegző* színpadra állítását kezdeményező igazgató, Józef Kotarbiński, korábbi drámáinak ismerete alapján azt tanácsolta a szerzőnek, Stanisław Wyspiańskinak, hogy szakadjon el a romantikus messianizmus múltba ködösödő eszméitől, s inkább a közvetlen gondolati és érzelmi hatásokra alapozzaának szóló üzeneteit. Ezek közül kettő kapcsolódott a napi politikához. Az egyik az volt, hogy a felosztott Lengyelország helyreállításának jegyében a nemesség és a parasztság érdekegyeztetésen alapuló összefogásának, egységének eszméje illúzió csupán. A nép már a nemesség nélkül – s részben ellenére – akarja társadalmi, gazdasági, politikai céljait elérni. Ennek jegyében alakult meg az Ausztriához tartozó Galíciában 1893-ban a Parasztpárt, majd 1895-ben a Néppárt, s rajtuk kívül még kilenc hasonló ideológiájú politikai tömörülés. Mindegyikük tagadta a nemesség jövőbeni létjogosultságát.

A darab másik fontos üzenete az volt, hogy le kell számolni azzal a legendával, amely szerint a lengyelség és az ukránság válllvetve ragad majd fegyvert a lengyel és ukrán egymásrautaltságot jelképező mondabeli Vernihora aranykürtjének megszólalására, hogy a Rzeczpospolitát (Nemesi Köztársaságot) az 1772-es határokon belül élő népek föderációjaként támassa föl. Az ukránok és a litvánok a XIX. század derekától már saját, a lengyelekétől is független nemzeti államuk megteremtését tűzték ki célul.

Amikor a sorsának jobbra fordulásában reménykedő emberiség által várva várt XX. század első lengyel színházi bemutatójának, *A menyegző*nek utolsó jelenete után legördült a függöny, „különleges pillanat lett úrrá a krakkói színházon. Az egész közönséget megbabonázta a darab színpadi hatásának feszültsége, visszafojtott lélegzettel ült, mintha székéhez szögezték volna” – emlékezett vissza a kultúrtörténeti pillanatokra Kotarbiński. Wyspiański az egyik színész öltözőjében sápadtan, hallgatagon várta a darab végét és fogadtatását. A tapsorkán hallatán sietve távozott. Hiába szólították a függöny elé.

Aznap este megszületett egy ikerlegenda: Wyspiański és *A menyegző* legendája, amely az 1795-ben szomszédai – Oroszország, Poroszország és Ausztria – által három részre darabolt lengyel nemzet egybetartozásának tudatát erősítette. A darab harmadik felvonásában Wyspiański felteszi a kérdést: államiségének elvesztése után mi Lengyelország? Válasza egyszerre fennköltlen költői és földhözragadtan biológiai: Lengyelország a lengyelek szívdobogása. *A menyegző* táncforgatagában és lázálmos látomásaiban kísérlet történik a cselekvésre. A kudarcból levonható következtetés: időszerűségüket, hitelüket veszített célok nélkül értelmetlenné, károssá, mi több, nevetségessé válik a tett.

A menyegző visszhangos krakkói sikerével egy időben kiteljesedőben volt egy másik legenda is: Józef Piłsudskié. 1901. március közepén éppen az ő személyére, sorsára vo-

natkozóan született meghatározó döntés a pétervári Csodatévő Szent Miklós Elmeógyógyintézetben. A föld alatt működő Lengyel Szocialista Párt befolyásos tagja, Aleksander Sulkiewicz rábeszélte elvtársát, Władysław Mazurkiewiczet, a Katonai Orvos-Akadémia végzős növendékét, hogy segítse megszöktetni a halálos ítélet árnyékából a börtönorvos által jóindulatból megfigyelésre a „bolondokházába” utalt fiatalembert.

A XX. század első felének Józef Piłsudski az egyetlen lengyel történelmi személyisége, akinek tetteit már életében legendák övezték. Az ő politikusi nagyságának az irodalomban, a kultúrában – mint drámaíró, képzőművész, s a lengyel színház megújítója – Stanisław Wyspiański felelt meg. Mindketten az 1860-as években születtek: Piłsudski a Litvánia fővárosától, Vilnától hatvan kilométerre északra fekvő Żułówban egy tehetősebb középnemesi család negyedik gyermekeként (a tizenkettő közül) 1867-ben; Wyspiański 1869-ben Krakkóban Franciszek Wyspiański szobrászművész fiaként, akit majd a rokonok nevelnek föl. Mivel az előbbi, aki orosz alattvalónak számított, decemberben, az utóbbi pedig mint osztrák állampolgár, januárban látta meg a napvilágot, alig egy év a különbség közöttük.

A Piłsudski alakját övező legendáknak legtöbbet maga Piłsudski ártott 1926-ban bekövetkezett katonai hatalomátvételével és az ezt követően kiépített tekintélyuralmi rendszerével. Ez azonban nem tette semmissé a nevéhez fűződő történelmi tettet, Lengyelország helyreállítását és az azt előkészítő életpályát. Az 1945-ben bekövetkező felejtetés évtizedei után „az országteremtő tata” szürke egyenruhás alakja öntudatosító érzelmi és gondolati erőt sugározva tűnik fel a Szolidaritás időszakában, s ekkor újra elfoglalt helyét napjainkig őrzi a lengyelek tudatában. Wyspiański drámáinak színpadra állítása vagy megfilmesítése (*A menyegzőből* film, a *Novemberi éjből* TV-film készült Andrzej Wajda rendezésében) társadalmi eseményszámba ment az 1956-ot követő időszakban. Sajátos az, ahogyan darabjaiban Wyspiański Adam Mickiewicznek *Az ősök* című drámájával és *A lengyel nép és lengyel zarándokság könyvei* című biblikus politikai értekezésével polemizál, kétségbe vonva a nagy előd állítását, miszerint az állami lététől, hazájától megfosztott lengyel nemzet a népek megfeszített Krisztusa, s áldozata megváltja Európa népeit...

A megváltásnak a világot lángba borító nagy háború a feltétele. Mickiewicz nyomán ezért a népszabadságért vívandó „egyetemes háborúért” imádkoznak a XIX. században költők és felségsértő hétszilvafás számkivetettek, távlatosan gondolkodó arisztokraták és elveikért bebörtönzött összeesküvő értelmiségiek. Wyspiański a századfordulós galíciai mindennapok lengyel valóságával szembesülve kételkedik a közösség által eljátszandó és eljátszható Krisztus-szerepben, de egyúttal korszerűsítő tudatosítja is azt.

Piłsudski nyugtalan ifjúsága és a szocializmus eszméltető kordivatja

Józef Piłsudski az Oroszországban betiltott lengyel emigráns irodalmon és a Litvániait is mozgósító 1863/64-es „januári” lengyel szabadságharc családját is érintő hagyományain nevelkedik. A „januári” szabadságharc tanulságai már-már huszadik századiak. Ugyanis ez volt az első modern európai partizánháború, amelyet egy föld alatt megszervezett állam – az 1815-ös bécsi kongresszuson az Orosz Birodalom határain belül létrehozott, de fél évszázad múlva már csak a nevében létező Lengyel Királyság – vív húszezres hadseregével egy háromszázezer katonát mozgósító világbirodalom ellen. Piłsudskit édesanyja, az egyik legrégebbi litvániai nemesi család leszármazottja, Maria Billewiczówna neveli a XIX. század lengyel asszonyaira jellemzően hazafiasságra és áldozatkészségre. Apja, Józef Wincenty Piotr a szabadságharcban a nemzeti kormány járasi biztosa volt. Szerencséjére nem lepleződött le, ezért a gúnynevén „Akasztósnak” hívott vilnai orosz kormányzó, Nyikolaj Muravjov bosszúállását elkerülte. Az ifjú Piłsudskinak ez a szabadságharc a legreménytelenebb helyzetben is vállalt tettet jelentette, s történetét felnőtt korában könyvben is feldolgozta. A „tett” a lengyel romantika költőinek Adam Mickiewicznek, Juliusz Słowackinak, Zygmunt Krasińskinak is kulcsszava. Közülük Słowacki áll legközelebb az írással is foglalkozó Piłsudskihoz, akinek a tett csak egy célt szolgálhat: Lengyelország helyreállítását...

Ahhoz, hogy Lengyelország újra visszakerüljön Európa térképére, a lengyel–litván államot 1795-ben végleg felosztó három nagyhatalomnak, Németországnak, Oroszországnak és Ausztriának a remélt nagy európai háborúban egyszerre kellene „kívülről” katonai vereséget szenvednie és „belülről” felbomlania. Márpedig a katonai szövetségek jellegéből következően – Németország és Ausztria–Magyarország a központi hatalmak tartópillérei voltak, Oroszország pedig 1891, illetve 1907 óta rendíthetetlenül Franciaország és Anglia mellett állt – ebben még reménykedni is esztelenség. Piłsudski felismerte: minden eszközzel siettetni kell e képtelennek tartott helyzet kialakulását, s ezzel párhuzamosan fel kell készülni a kínálkozó esély kihasználására.

Józef Piłsudski 1885-ben érettségizett a vilnai állami gimnáziumban. Noha nem vonzotta az orvostudomány, apja akaratának engedve, beiratkozott a Harkovi Egyetem Orvosi Karára, ahol el is végzett egy évet. Itt került kapcsolatba a Narodnaja Volja nevű orosz titkos szervezettel, de az közel se érintette úgy meg, mint bátyját, Bronisławot, aki a szervezet vezetőihez is kötődött. A jobbágyfelszabadítás huszonötödik évfordulója alkalmából rendezett nagy egyetemi tüntetésen is csak amolyan átlagdiákként vett részt. Balszerencséjére azok közé tartozott, akiket letartóztattak, de a hatnapos elzárásnak nem lettek különösebb következményei. Ettől függetlenül döntött úgy, hogy átiratkozik a lengyelek számára barátságosabb szellemű, német tannyelvű Tartui Egyetemre. Tanulmányait itt csak egy éves szünet után folytathatta. A kényszerszünetet Vilnában töltötte, ahol beleásta magát a szocialista brosúrirodalomba, s még az oroszul megjelent *A tőke* első kötetén is átrágtta magát. Ekkor hallott és olvasott először az első lengyel munkáspárt, a Proletáriátus létéről, működéséről is.

Piłsudski közel húsz évvel később, 1903-ban saját munkáspártjának, a Lengyel Szocialista Pártnak első válságos időszakában az alábbi címben megfogalmazott, a személyét, személyisége fejlődését firtató kérdésre – *Hogyan lettem szocialista?* – így válaszol: „1884-ben neveztem el magam szocialistának. Mondom: neveztem el, mert ez korántsem jelenti azt, hogy úrrá lett volna rajtam a szocialista eszme helyénvalóságáról kikovácsolódott és megingathatatlan meggyőződés. Akkortájt a vilnai gimnázium diákjaként a »Spójnia« (Összetartozás) néven néhány évvel azelőtt alapított körhöz tartoztam, s társaimmal együtt én sem tudtam magam kivonni a szocializmus kordivatjának hatása alól, amelyet idősebb kollégáink, a pétérvári egyetem hallgatói plántáltak át hozzánk. Őszintén bevallom, hogy ez divat volt, mert nehéz másként hívni a szocializmus korabeli járványát, amely megfertőzte a forradalmi vagy csak ellenzéki beállítottságú ifjúság szellemét. Oly mértékben fertőzte meg, hogy értelmesebb és tettere készebb diáktársaim közül mindenki átesett az eszmei fejlődésnek ezen az átmeneti szocialista szakaszán. Egyesek valóban szocialisták lettek, mások az ellenkező táborhoz mentek át, megint mások egyszer és mindenkorra búcsút vettek mindenféle társadalmi mozgalomtól, de ettől függetlenül hosszabb vagy rövidebb ideig mindegyikük szocialista volt.”

A varsói értelmiségi ifjúság körében kötelező ideológiai divatra – ez lehetett Vilnában is – így emlékezik vissza Roman Zimand, a befolyásos fővárosi hetilap, a „Głos” (Hang) munkatársa: „Tudni kell, hogy a korabeli Varsóban nem tartották értelmiségi embernek – a katolikus konzervatívokon kívül – azt, aki nem ismerte Marx, Kautzky vagy Lafargue válogatott műveit.”

Piłsudski szocialista elkötelezettségéhez egy életében bekövetkezett váratlan fordulat is hozzájárult. A Narodnaja Volja Terrorista Frakciója II. Sándor cár meggyilkolásának hatodik évfordulóján, 1887. március 13-án (1-jén) merényletet tervezett III. Sándor cár ellen. A pétérvári Nyevszkij Prospektben ácsorgó, az akcióra készülő öt fiatalember szemet szűrt a merényletterről tudomást szerzett rendőrség egyik járőrének. Biztos, ami biztos alapon letartóztatták őket. A társaság egyik tagja mindent bevallott. Március 22-én Vilnában Józef Piłsudski csuklóján is kattant a bilincs. Nem tartozott az összeesküvők közé, bátyja, Bronisław Piłsudski viszont igen. Emiatt még nem ítélték volna el, mivel közeli családtag feljelentésének elmulasztásáért nem lehetett a törvény szerint senkit elmarasztalni. Piłsudskit azért ítélték öt évi szibériai száműzetésre, mert Vilnában többször segített az egyik összeesküvőnek, éppen annak, aki részletes vallomást tett társai ellen is.

Szerencséjére „csak” rendes bíróság ítéltékett fölötte. Az e célból összeállított különleges bíróság ugyanis a merényletben való részvétellel vádolt mind a tizenöt személyt, köztük Bronisław Piłsudskit is gyorsított eljárással kötél általi halálra ítélte. Végül csak ötüket akasztották fel (köztük Lenin bátyját, Alekszandr Uljanovot). Bronisław ítéletét kegyelemből tizenöt év szibériai száműzetésre változtatták. Ő Szahalin szigetére került, ahol az ajnu és más népek között végzett kutatásaival világhírű néprajztudós lett.

Józef Piłsudski hatvan sorstársával együtt május 25-én kelt útra a moszkvai butiri börtönből. Tomszsig az utat felváltva vasúton és bárkán tette meg, onnan pedig kis híján hatszáz kilométer gyötrelmes gyaloglás után érkezett Krasnojarszkba, majd újabb ezeregyszáz kilométer távolságot kellett legyőznie Irkutszkig. Az itteni kormányzó Kirenyszket jelölte ki Piłsudski letelepedési helyéül, ahová csak a Léna folyón ezer kilométert hajózva lehetett eljutni. Szökésre gondolni se lehetett. A kirenyszkzi számkivetettséget Piłsudski azzal kezdte, hogy az irkutszki fogolyházadásban való részvételéért kapott fél éves börtönbüntetését letöltötte. Kiszabadulása után táviratban kérvényezte a belügyminisztertől annak engedélyezését, hogy száműzetésének éveit Szahalin szigetén tölthesse a bátyjával. A választávirat díját előre be kellett fizetnie. Kérését egyetlen szóval elutasították, viszont annak módjáról, hogy miként juthat a neki visszajáró negyvenöt kopejkához, külön vaskos akta keletkezett.

Piłsudski anyagiakban csak rövid ideig szenvedett hiányt. Hivatalból járt neki az ellátását szerény szinten biztosító állami napidíj. Emellett különórát adott, s vállalkozhatott is, ha kedvet és tehetséget érzett hozzá. Nem élt nyelvi, kulturális elszigeteltségben. Környezetében szép számmal laktak olyan családok, amelyeket az 1830/31-es, illetve az 1863/64-es szabadságharc leverése után telepítettek Oroszország nyugati kormányzóságaiából az Urálon túlra. A kényszerlakhely kijelölése és a száműzetés Szibéria civilizálásának egyik módja volt. Az élelmesebbek, rátermettebbek büntetésük letelte után nemegyszer gazdag emberként tértek vissza szülőföldjükre.

Józef Piłsudski nem tartozott közéjük, de számkivettségének éveit élete legmeghatározóbb időszakának tartotta. Erről így vallott később: „Csakis itt váltam azzá, aki vagyok. Mindenekelőtt egyszer és mindenkorra teljes egészében kigyógyultam a maradék orosz befolyásból is, és ahogyan közelebből megismertem az orosz mozgalom megannyi képviselőjét, meg az orosz irodalmat és publicisztikát is, felhagytam az orosz forradalom jelentőségének és erejének túlértékelésével. Így lettem nyitott a nyugat-európai hatások befogadására. Ezután Szibériában, ahol kultúra híján a társadalmi tényezők póré valóságukban mutatkoznak meg, ahol közletről vehettem szemügyre a cárizmus gépezetét és Oroszországban az emberi életre gyakorolt hatását, még inkább meggyőöltem ezt az európai parafinolajjal bekent ázsiai szörnyeteket.”

Piłsudski az utolsó napig kitöltötte büntetését, amelyet a hatóságok indoklás nélkül meghosszabbíthattak volna, mivel esetében a cár elleni merényletkísérletben részt vett személyről volt szó.

A szibériai száműzetésből visszatért politikai foglyokban vagy a nyugodt polgári lét utáni vágy kristályosodott életcéllá, vagy a forradalom eszméje iránti még eltökéltebb odaadás. Piłsudski a száműzetés fél évtizede alatt megérett a forradalmi cselekvés odaadó vállalására. A társadalmilag és nemzetileg egyik legelkötelezettebb szervezetnek, a Lengyel Szocialista Pártnak lett a híve és munkatársa.

A pártvezető és újságíró Piłsudski a függetlenségi eszme szolgálatában

Oroszország európai területeit, a hajdani lengyel–litván Nemesi Köztársaság központi, valamint ukrán, fehérorosz és balti területeit behálózták a föld alatt működő titkos szervezetek, pártok, féllegális és törvényes egyesületek, szövetségek. Ezek között voltak olyanok, amelyek oroszországi jellegűek, mondhatni, nemzet felettiek voltak, s szép számmal akadtak olyanok is, amelyeknek működését csoportcélkitűzések, osztályérdekek, nemzeti célok táplálták.

A Lengyel Szocialista Párt különféle jellegű lengyel munkásszervezeteknek, tömörüléseknek – Proletáriátus, Munkásegyesülés, Nemzeti-Szocialista Közösség, Lengyel Munkásszövetség – az 1891. november 23-i párizsi kongresszusán elhatározott egyesülése révén alakult meg a Lengyel Szocialisták Külhoni Szövetségével együtt. Az utóbbi szervezet emisszáriusai közül Stanisław Mendelson, a korábbi szocialista mozgalmak egyik legjelentősebb képviselője Vilna feltérképezését kapta feladatul. 1893 januárjában itt találkozott Józef Piłsudskival. Megbeszélésük közvetlen eredményeként a szibériai száműzetéséből visszatért, helyét kereső és tette kész fiatalember levelezője lett a párt Genfben megjelenő lapjának a *Przedświt*-nek (Virradat), s a lengyel szocialisták vilnai csoportjának tagjaként a nyár folyamán részt vett a Lengyel Szocialista Párt I., majd a Varsóban tartott II. kongresszusán. Gyorsan kivívott és növekvő tekintélyét jelzi, hogy a néhány hét múlva, a Lengyel Szocialista Párt június 7-én Vilna közelében tartott III. kongresszusán beválasztották a háromtagú Központi Munkásbizottságba, s megbízták a *Robotnik* (Munkás) című illegális kiadvány szerkesztésével.

A *Robotnik* 1893 derekától jelent meg tizenkét oldalon két-három havi rendszerességgel. Piłsudski egy személyben szerkesztője, munkatársa, kiadója és nyomdása a kezdetben a Vilna közelében fekvő Lipniskiben előállított lapnak.

1903-ban írt, fentebb idézett visszaemlékezésében úgy igyekszik beállítani, mintha a munkásmozgalmat és annak eszmei érvrendszerét, nyelvezetét ő csak eszköznek tekintette volna Lengyelország függetlenségi ideájának terjesztésére az általa is távlatilag legbefolyásosabbnak, legmeghatározóbbnak tartott társadalmi osztály tagjainak körében. Ha azonban a kezdetektől a letartóztatásáig megjelent cikkeit elemezzük, kiderül belőlük, hogy meggyőződéses elkötelezettje volt annak a szocialista ideológiának, amelyben Lengyelország függetlensége is az osztálycélok között szerepelt. E kérdésnek szinte mindegyik írásában hol szűkebb, hol tágabb teret szentel. De következetes írásainak radikális hangvételével is. Már a kezdetek kezdetén, 1894. április 8-án III. Sándor cár küszöbön álló varsói látogatása alkalmából felhívást tesz közé „a szolgalelkű vendéglátás” ellen. Arra szólít fel, hogy „a győzelmében biztos, energiájának tudatában lévő munkás keményen harcoljon a cár ellen, s ne meghunyászkodó rab-szolgaként fogadja látogatását, mint a talpnyalók hada”. Bő fél évvel később a november 1-jén elhunyt III. Sándort a Lengyel Szocialista Párt nekrológiájában e szavakkal búcsúztatja: „Az önkényuralom és a nemzeti sovinizmus tébolyában szenvedő gyáva despota – ennyit ír majd róla a történelem.”

1895 áprilisában a *Robotnik* hasábjain megjelent május 1-jei felhívásában a következőket írta: „Eltársak! Munkások. Közeledik nemzetközi munkásünnepünk. Május elsején – ameddig a szem ellát – mindenütt abbamarad a munka, elhallgatnak a gyárak... Így lesz az egész világon, de minálunk lengyeleknél, ez a nap jóval nagyobb jelentőséggel bír. [...] A kapitalisták népnyúzásán és kizsákmányolásán kívül a politikai rabság járma és a zsarnok országrabló kormányzat igája is ránk nehezedik.”

1895. július 3-án *Oroszítás* címmel tesz közzé cikket a *Robotnik*-ban. Ebben kifejti, hogy a cárizmus II. Sándor cár meggyilkolása óta a nemzeti sovinizmus zászlaját lengetve az egész birodalomban hadat üzent a nem orosz nyelveknek, vallásoknak, történelmi hagyományoknak, de még a város- és faluneveknek is. Az orosz liberális ellenzék mindezt némán veszi tudomásul, az egyetemi ifjúság pedig zsidó, lengyel és más nemzetiségű kollégáik ellen fordul. A cárizmus a nemzeti elnyomás által akarja zsarnoki hatalmát megszilárdítani: egyik lábát az alázatos orosz népen pihenteti, a másikkal pedig eltiporja a hozzáláncolt többi nemzetet. Piłsudski levonja a következőt: „Az orosz proletáriátus érdeke megegyezik lengyel sorstársaik érdekével. A független Lengyelország a cárizmus halála és egyben Oroszország felszabadulása is az ezeréves cári rabságból.”

E cikk írása után egy évvel, 1896 júliusában részt vett a II. Internacionálé londoni kongresszusán. Ezen a nemzetközi tanácskozáson megdöbbenette a vezető munkáspárti ideológusoknak a nemzeti kérdések iránti érzéketlensége. Alighanem személyes érdekének tekintette, hogy a tanácskozás záróközleményébe végül belekerült a nemzetek önrendelkezési jogának elismerése és „a katonai, politikai és más jármok alatt nyögő” munkásokkal való szolidaritásvállalás. A nemzeti kérdésnek ezzel a lábjegyzetszerű megemlékezésével azonban nem volt elégedett.

Augusztus 20-án hagyta el Londont, ahonnan Krakkóba, majd onnan Lembergbe utazott. Természetesen hamis útlevelemmel, hatalmas szakállat növesztve. Leveleit Wik-torként írta alá. Lembergől Pétervárra vezetett az útja. A *Robotnik* az anyagi nehézségek ellenére is rendszeresen megjelent. Ebben döntő része volt Piłsudskinak, akire érvényes a közhelyszerű fordulat: élete a párté. A magánéletre kevés idő jutott. 1899 májusában elveszi feleségül a híresen szép Maria Juszkiewiczowát, akinek konspirációban való részvételért a rendőrség szülővárosát, Vlnát jelölte ki kényszerlakhelyül. Az egygyermekes elvált asszonnyal való házasságkötés módja rávilágít Piłsudski vallásfelfogására, katolicizmusának felszínességére is. Az esküvő feltételül Piłsudskinak át kellett tértie a protestáns vallásra, mivel Maria Juszkiewiczowa válását az lengyel evangélikus egyház intézte el. Piłsudski csak ezután vezethette 1899. május 20-án a łomzai evangélikus templom oltára elé „párt-jegyesét”.

Érdekes, hogy az egyházi anyakönyvben Piłsudski valóságos neve olvasható, holott a rendőrség 1893 ősze óta körözte, s emiatt álnéven élt és írt. Nyilván nem amiatt került sor háromnegyed év múlva a letartóztatására, mert személyazonosságát a templomban feltárta. A rendőrséget a véletlen vezette Piłsudski nyomára, akit 1900. február 21-ről 22-re virradó éjjel lódízi lakásában tartóztattak le. A házkutatás során megtalálták a nyomda betűkészletét és a *Robotnik* 36. számának már kiszedett kilenc oldalát.

Nem volt értelme a tagadásnak. Az egyik leghírhedtebb orosz börtönbe, a varsói Cita-della X. pavilonjába vitték, ahonnan lehetetlenség volt megszökni.

A londoni központ egy hét múlva szerzett tudomást Piłsudski letartóztatásáról. A pártot ért csapást a közeli munkatárs, Leon Wasilewski így kommentálja visszaemlékezésében: „Wiktor elvtárs az akkori Szocialista Párt legkiválóbb vezetője volt. [...] Már akkortájt egyfajta legenda övezte, s a párttagságnak a személyéhez fűződő ragaszkodása e legendát csak növelte és tartalommal töltötte fel. Emiatt letartóztatása sokkal érzékenyebben érintett bennünket, mintha elvtársaink közül valaki más bukott volna le. Mindnyájan aggódtunk érte, s rémülettel gondoltunk az őt fenyegető ítéletre.” Mint visszaesőre, Piłsudskira akár a legsúlyosabb büntetés is kiszabható lett volna.

Megszöktetésének az volt a feltétele, hogy a X. pavilonból áthelyezzék. Konspiratív úton azt ajánlották neki, hogy játssza meg az elmeháborodottat. November 6-án került a börtönorvos, Konsztantyin Krivosein doktor elé, aki azonnal látta, hogy szimuláns-sal van dolga. A kialakuló beszélgetés során azonban magával ragadta a páciens személyisége. A „képzelt beteg” oly színes leírását adta Szibériának, hogy az orvos kiállította róla a bizonyítványt, miszerint súlyos lelki állapota (*psychosis hallucinatoria acuta*) miatt nem maradhat a X. pavilonban. Egy másik vizsgálat szerint az ideg-beteget tüdőbaj is fenyegette. 1900. december 10-én Piłsudskit átszállították a távoli Csodatéví Szent Miklós Elmegyógyintézetbe, amelyet csak a más kórházakra is jellemző kapusszemélyzet őrzött. Így nem mindennapi körülmények között ugyan, de a XX. század Péterváron köszöntött rá.

„Az, ami elválaszt” – Szociáldemokrácia és a Nemzeti Demokrácia

Piłsudski idézett 1903-as személyes vallomásában hangsúlyozza, hogy a szocializmus divatja „hozzánk, vilnaiakhoz keletről, Pétervárról érkezett. Ezt én személyes szerencsémnek tartom. Ha a nemzeti(ség)i kérdést nyíltan negligáló és a szabadságharcos hagyományok ellen fellépő varsói szocializmussal találkozom, annyira ellenálltam volna a hatásának és mindannak, ami vele járt, hogy magát a szocialista eszmét is elvettem volna.”

A varsói szocializmusról szólva Piłsudski az 1882-ben a Lengyel Királyság fővárosában létrejött Szociálforradalmi Proletáriátus Pártjára utalt, amelynek meghatározó vezetője Ludwik Waryński volt. Mivel ez programjában a szocialista forradalom gyors kirobbanására számított, a nemzeti mozgalmakat és felkeléseket az osztálytudat fejlődése szempontjából kifejezetten ártalmasnak, kiiktatandó tényezőknek tartotta. Hasonló volt az eszmei és cselekvési kiinduló pontja a Lengyel Munkásszövetség azon tagjainak is – Julian Marchlewskivel és Adolf Warszawskival az élükön –, akik szemben álltak a Lengyel Szocialista Párt párizsi programjával, s előbb a Lengyel Szociáldemokráciát, majd a Lengyel Királyság Szociáldemokráciáját hozták létre. Ez utóbbi tömörülés egyik

meghatározó egyénisége Rosa Luxemburg lett. Pártja 1894 márciusában Varsóban tartott I. kongresszusán tette közzé a programját, amelyben az orosz proletáriátussal való együttműködés fontosságát hangsúlyozva, káros utópiának bélyegezte a független Lengyelország helyreállítását.

Az 1895-ös letartóztatási hullám, amelynek kétszáz ember esett áldozatul, szétverte a Lengyel Királyság Szociáldemokráciáját, így a nevében lengyel orosz tartomány területén egészen 1899-ig egyetlen komoly munkáspárt maradt: az, amelyben Piłsudski mind meghatározóbb szerepet játszott.

1899 végén Vilnában a különféle lengyel és litván szociáldemokrata szervezetek és körök egyesüléséből jött létre a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája. 1900 augusztusában tartotta II. kongresszusát, s ezt követően konok következetességgel építette ki városi és vidéki szervezeteit a nevében is jelzett területeken. A párt egyik legtevékenyebb és legmeghatározóbb egyénisége a szibériai száműzetéséből megszökött Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij (eredeti lengyel néven: Feliks Dzierżyński) volt. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája a kapitalizmus forradalmi úton történő megdöntését és a proletáriátus hatalomátvételét hirdető programja csak annyiban tért el elődjétől, hogy miközben a proletárnemzetköziség nevében harcot hirdetett a nacionalizmus ellen, a Lengyel Királyságnak adandó autonómia mellett is szót emelt. Ettől függetlenül – vagy ezzel együtt – maga Rosa Luxemburg a párt 1903-as III. kongresszusán az egyes elnyomott nemzeteknek az önrendelkezéshez való természetes jogát is kétségbe vonta.

A harmadik legjelentősebb munkáspárt a felosztott lengyel–litván állam Oroszországhoz került területein az 1897-ben alakult Litvániai, Lengyelországi, Oroszországi Össz-zsidó Munkásszövetség, közismertebb nevén a Bund volt, amely nemcsak a munkások érdekvédelmében lépett fel, hanem kulturális és nemzetiségi jogokat is követelt, s 1904-től kezdve egyik bölcsője lett a cionista mozgalomnak.

Piłsudski számára azonban nem a nemzeti függetlenség, Lengyelország helyreállításának osztályszempontból is meghatározó voltát kétségbe vonó rivális munkáspártok jelentették a fő veszélyt, hanem egy olyan szervezet, amely kezdetben szintén a nemzeti függetlenség és állami önállóság jelszavait tűzte zászlajára.

1893. április 1-jén, szinte ugyanakkor, amikor Piłsudski részvételével a Lengyel Szocialista Párt a Lengyel Királyságban és Litvániában szerveződőben volt, Varsóban Nemzeti Liga néven egy másik szervezet is létrejött, amelyről akkor még senki sem sejtette, hogy az egyik legbefolyásosabb lengyel politikai pártnak a bölcsője. Genezisében feltárható az előbb törökországi, majd nyugat-európai emigrációban élő híres író (álneve Teodor Tomasz Jeż, akinek magyarul *Fent és lent* címmel 1962-ben megjelent egy regénye) és politikai gondolkodó, Zygmunt Miłkowski 1887-ben *Beszéd a nyílt védekezésről* és *A nemzeti pénzalapról* című brosrúrai. Az 1848/49-es magyar szabadságharcot a lengyel légio III. zászlóaljában hadnagyként végigküzdő Miłkowski megelégedve az 1863/64-es „januári” lengyel szabadságharc eltiprását követő napi aprómunkaként és kiegyezéssel törekvésként álcázott önfeladást, a németesítés és oroszosítás eredményességét, meghirdette a nyílt ellenállás politikáját. Ennek megszervezésére, koordi-

nálására és támogatására 1887-ben Ludwik Michalskival együtt létrehozták a Nemzeti Pénzalapot és a Lengyel Liga nevű szervezetet, amelynek élén a Titkos Tanács és az öttagú Központi Bizottság állt és működött, mondhatni: kormányként.

A Liga meghirdette az érintett területeken élő népekkel föderációt alkotó Lengyelország helyreállítását, az 1772-es határok között. Ennek jegyében fontosnak tartotta a közvélemény hazafias szellemében történő befolyásolását, vagyis a nép felé fordulást. A Lengyel Liga eredményes működését a felosztott, három részre tagolódott egykori lengyel lengyel-litván állam területén működő sejtek jelentették, de programjuk megismertetését a honi közvéleménnyel és a nagyvilággal a sajtó biztosíthatta a legeredményesebben. A Liga számára ezért természetes volt az országos napi- és hetilapokkal kiépített jó kapcsolat. Eszméik terjesztésének, befolyásuk növelésének másik módszere az volt, hogy tagjainak egy része beépült a legjelentősebb, legbefolyásosabb pártokba, mozgalmakba, szervezetekbe.

A Lengyel Liga legfőbb szövetségese a szintén 1887-ben létrejött Lengyel Ifjúsági Szövetség – közismert nevén: Zet. Ez a függetlenségi eszme talaján álló, valamennyi hazai és külhoni diákot egyesítő szervezet volt, amely a beavatást illetően szabadkőműves mintára tagolódott. (Egyesek szerint a szabadkőművesek hozták létre, hogy a lengyelek hazafias érzéseit kihasználva nyerjenek teret Oroszországban és Galíciában.) Ennek az egyetemek közötti szervezetnek legelső központja Zürichben volt, de hamarosan Zet-csoportok alakultak a galíciai Krakkóban és Lembergben, valamint az orosz-lengyelországi Pulavában is. A hangadó a varsói csoport lett, annak vezetője, az 1864-ben Varsó közelében, kisvárosi szegény családban született Roman Dmowski energikus fellépésének köszönhetően. 1893 áprilisában a Dmowskinak és több befolyásos társának – Jan Ludwik Popławskinak, Zygmunt Balickinak, Józef Hłaskonak – összehangolt fellépése eredményeként a Lengyel Liga megszűnt, de úgy, hogy rögtön életre is kelt: Nemzeti Ligaként alakult újjá. (Sem Miłkowski, sem a Nemzeti Pénzalap nem vonta meg e „társ-szervezetnek” tekintett Nemzeti Ligától a támogatást.) Az átalakulásnak az volt az oka, hogy a Lengyel Liga oroszországi működését eredménytelennek ítélték, másrészt a munkástömegeket mozgósító Lengyel Szocialista Párt léte is kihívást jelentett. A Lengyel Szocialista Párt ugyan határozottan vállalta a nemzeti ügyet, de nem a legfontosabb gondként: a nemzeti függetlenség kivívását „csak” egyik megoldandó feladatnak tekintette.

A Varsói Egyetem biológia szakát kitüntetéssel elvégző, de irodalommal, történelemmel és színházzal is foglalkozó Dmowski a társadalom működését az emberi organizmushoz hasonlította. A nemzeti és mindennapi létében elnyomott nép életkörülményeit, gazdasági helyzetét betegségnek tartotta, a gyökeres átalakítás, a javítás folyamatát pedig gyógyításnak. A nép gazdagodása – emeli ki Dmowski – a birtokos osztályok, a kapitalista vállalkozók tevékenységének eredményességétől függ. Programját Roman Dmowski *A mi hazafiságunk*, illetve a *Mából* című brosúráiban tette közé. Az új liga vezetője a nemzeti érdekeket szembeállítja az osztályérdekekkel, s időszűrésének, esélyének híján elnapolja a nemzeti felkelést, mert annak sikeréhez előbb fel kell világosítani, meg kell nyerni a népet. Élesen elítéli ugyan a nemzeteket elnyomó

orosz politikát, amely az érintettek gazdasági és kulturális fejlődésének is gátat vet, de úgy véli, a cári kormánytól kikényszeríthetők a fennálló feszültségeket, ellentéteket, ellenséges szembenállást tompító vagy apránként kiiktató engedmények. Ezt részben ír mintára szervezett engedetlenség mozgalommal akarta elérni.

A lengyel nemzet, noha három részre tépett, mégis mint írja: „egy és oszthatatlan, mert megvan bennünk az egység érzete, megvan bennünk a közös kollektív tudat, a közös nemzeti lélek”. Ennek lényege – mondja ő – nem is annyira a közös nyelv, mint inkább a közös múlt, a közös múlt hagyománya, élménye. Amikor a nemzet léte forog kockán – hangzik a lengyelségnek szánt intelme –, valamennyi társadalmi osztálynak vállat vállhoz vetve kell felsorakozni annak védelmére. Az engedmények békés úton történő kikényszerítésének alapja az egymással közösséget vállaló társadalmi osztályok, csoportok érdekegyeztetése. Csak így érhető el, hogy ismét lengyel legyen az oktatási, bírósági és hivatali nyelv, és tiszteletben tartsák az egyéni és közösségi jogokat.

A Nemzeti Liga kezdetben erélyesen fellépett azok ellen, akik kiegyezésre törekedtek az orosz birodalommal. Így elítélték azokat is, akik tisztelgő látogatást és hűségnyilatkozatot tettek a trónon III. Sándor cárt követő II. Miklós 1894-es megkoronázása alkalmából.

A Nemzeti Liga 1897 derekán már meg tudta alakítani a Nemzeti-Demokrata Pártot, mert az értelmiségi és iparos vállalkozói rétegeken kívül meglepően nagy befolyásra tett szert a falusi lakosság, vagyis a parasztok körében is. És nemcsak az orosz–lengyel területeken, hanem Galíciában és a Poroszország által bekebelezett lengyel részeken is. Az 1794-es varsói felkelés kézműves hőségének nevén (Jan Kiliński) alakított tagozata a munkások körében is nagy számban szerzett híveket a pártnak. A Nemzeti-Demokrata Párt, népszerű nevén a Nemzeti Demokrácia (Narodowa Demokracja, endecja) cselekvési programjában elfogadta a fennálló jogi-politikai kereteket. Fő ideológusa, Dmowski szerint a nemzet faji és történelmi hagyományait tekintve lelkileg és területileg elkülöníthető, biológiailag kódolt, ösztöneiben feltérképezhető közösséget alkot. A különféle társadalmi csoportok érdekközössége, az osztályok közötti szolidaritás meghatározó tényező, ami egyben kizárja a más nemzetekkel, „az idegenekkel” való közösségvállalást, s annak legszélső(sége)sbb formáját: az internacionalizmust. Az internacionalizmus fogalmi abszurditás – mondja Dmowski –, mert minden nemzet érdeke más, nemegyszer homlokegyenest ellenkező a másikáéval. A bizalmatlanság és az ellenséges szembenállás a természetes magatartás. Ez a gyakorlatban értelmezve azt jelentette, hogy például a varsói diákok semmilyen indokkal nem rendezhetnek az orosz egyetemek diákjainak támogatására szolidaritási tüntetést. (Ezt egy konkrét esetben 1890 tavaszán Dmowski még a Lengyel Ifjúsági Szövetség egyik varsói vezetőjeként meg is akadályozta.) Az orosz diákok ugyanis, legyenek bármekkora forradalmárok, azt természetesnek tartják, hogy a lengyel iskolák oktatási nyelve az orosz legyen.

A Nemzeti Liga 1899-ben Központi Bizottságának nyilatkozatában fedte fel magát. Ekkor derült ki a nagyközönség számára, hogy például az általános és középiskolák el-oroszosítása ellen létrejött és különösen falun rendkívül hatásosan működő Nemzeti Nevelésügyi Társaságot (Towarzystwo Oświaty Narodowej), amelynek 1901-ben már

közel 7000 tagja volt, ugyanúgy a Nemzeti Liga pártfogolja, mint a Lengyel Ifjúsági Szövetséget, amely apránként a Nemzeti Demokrácia legfőbb támaszává vált.

A Nemzeti Demokrácia arra törekedett, hogy a földalatti munkát mind nagyobb arányba tagolja be legális keretek között folyó tevékenységébe. Ebből eredően a függetlenségi jelszó mindinkább hátrább került a programpontok között. Zászlajára a gazdasági, falusi és városi önkormányzati autonómiát tűzte, ezzel juttatva kifejezésre azt a meggyőződését is, hogy nem hisz a lengyel társadalom felkelést kirobbantani kész hangulatában. A nemzeti szolidaritás ernyőjét ekkorra már a katolikus egyház vezető rétegére és a kiegyezési szándékukat nem palástoló birtokos osztály tagjaira is kiterjesztette.

Zygmunt Balicki *A nemzeti egoizmus az etika tükrében* (Egoizm narodowy wobec etyki) és Roman Dmowski *A korszerű lengyel gondolatai* (Myśli nowoczesnego Polaka) című, 1902-ben napvilágot látott írásaikban fogalmazták meg szélsőségesen nacionalista programjukat. (Dmowskinak ezt a művét tartották „a lengyel nacionalizmus kátéjának”.) Alaptételük: „akié az erő, azé a jog”. Nagy elméleti apparátust felvonultatva a nemzeti felkelést ódivatú és kétes kimenetelű vállalkozásnak tartják, a függetlenséget pedig távoli jövőben megvalósítható célnak. Helyette a lengyelségnek akarnak történelmi jogai és kulturális teljesítménye alapján kedvező pozíciót kijárni a felosztó hatalmaknál – az ukránok vagy még inkább a zsidók ellensúlyozására vagy egyenesen kárára.

A Nemzeti Liga 1903-as statútuma bevezeti a Főtanács nevű központi intézményt, amelynek tagjait részben választják, részben a Központi Bizottság nevezi ki, továbbá működésének hatásossága érdekében a hajdani lengyel–litván államot az alábbi, jól körülrítható körzetekre osztja fel: Lengyel Királyság, az Ausztriához tartozó terület (Galícia, Bukovina és a Cieszyni [Tesseni] Szilézia), Litvánia, és a Rusznak hívott belorusz meg ukrán térség. E körzetek Területi Bizottságok vagy teljhatalmú megbízottak irányítása alatt álltak. A gazdasági emigrációt, elsősorban az Egyesült Államokban élő lengyelséget, amely a Nemzeti Pénzalap legfőbb és legrendszeresebb támogatójának bizonyult, a Kivándoroltak Bizottsága fogta össze.

A Nemzeti Demokráciának az új évszázad küszöbén formálódó programja napifeladat-pontokkal töltötte ki a függetlenségi jelszavak és követelések kifehéredő helyét. E feladatoknak azonban tette serkentő tartalmuk is volt: a Lengyel Királyságban az oroszosítással szembeni ellenállás, a lengyel nyelvi jogokért folytatott küzdelem, körjegyzőségi, városi önkormányzatok jogkörének kiterjesztése, a Lengyel Királyság maradék jogi különállásának védelme. Az ellenségkép is gyökeresen változik: 1903-tól már mindinkább a németek a lengyelek és a szlávság legveszélyesebb ellensége. Velük szemben automatikusan kínálkozik Oroszország védőpajzsa mögé húzódni.

*Piłsudski Lengyel Szocialista Pártja
és Dmowski Nemzeti Demokráciája az 1905–1907-es forradalomban*

Az 1903-ban szocialista múltjáról valló Piłsudski számára elfogadhatatlan volt a Nemzeti Demokrácia függetlenségről lemondó lassú pálfordulása, Oroszországgal kiegyezésre törekvő, a föderalizmust tagadó, antiszemitizmussal megtűzdelt nacionalista politikája. Ezt annál inkább veszedelmesnek tartotta, mert arányát tekintve az oroszországi lengyel nyelvterületeken is a Nemzeti Demokrácia bizonyult a legbefolyásosabb pártnak.

A Lengyel Szocialista Párt mögé, amely a három felosztó hatalom területén ugyan csak rendelkezett helyi szervezetekkel, jóval kisebb tömegek, döntően munkások sorakoztak fel. Ráadásul a „fiatalok” nem értettek egyet a párt mindenek fölötti függetlenségi programjával, mert a megvalósítására való készülés és készenlét sajátos katonai összeesküvés állapotában tartotta a pártot. Az „öregeknek” az volt a meggyőződésük, hogy a független lengyel államiságot csakis egy olyan nemzeti felkelés révén lehet kivívni, amelyben meghatározó arányban a Lengyel Szocialista Párt által irányított munkásosztály vesz részt. A helyzettel együtt azonban a kihívások is megváltoztak, amit Piłsudski is felismert: „A Lengyel Szocialista Párt elveszítette monopóliumát, olyan csoportok jelentek ugyanis meg, amelyek ugyanazokat a cselekvései formákat alkalmazzák. A Nemzeti Demokrácia ugyanolyan jól terjeszti a földalatti sajtót, vagy talán még jobban is, mint mi; a Bund jobb és az élethez inkább igazodó zsidó orosz és lengyel nyelvű sajtótermékeket ad ki, mint mi. Tüntetések és zavargásokat szerveznek az egész országban, sőt még hatásos terrorakciókat is... A mozgalmi élet megélénkült, különféle erők jelentek meg és követelnek mindennapi részvételt a társadalom életében, és ez a Lengyel Szocialista Pártot teljesen felkészületlenül érte” – fogalmazott 1903. szeptember 14-én. Úgy vélte, mielőbb kirobbantandó függetlenségi felkelésre kell aktivizálni a Lengyel Szocialista Pártot, mozgósítani kell egyént és tömeget. A tervezett felkelésben Litvánia, Belorusszia és Ukrajna is fontos szerepet játszott volna a lengyelek szövetségeseiként. A magát szülőföldje jogán litvániainak tekintő, sőt litvánnak valló pártvezető meglepetéssel tapasztalta, hogy a Litvániában érlelődő nemzeti mozgalom éle nemcsak az oroszok, hanem a lengyelek ellen is irányul, bár nem foglalkozott különösen vele, mert abban az időben, 1903 második felében az orosz–japán viszony elmérgesedése kötötte le figyelmét. A távol-keleti válságot Oroszország úgy próbálta megoldani, hogy 1904. január 4-én hadat üzent Japánnak.

A Lengyel Szocialista Párt vezetőinek egy szűk köre felvette a kapcsolatot a bécsi japán nagykövetséggel és felajánlotta támogatását, azzal a mottószerű indoklással, hogy „a lengyelek született ellenségei Oroszországnak...” A japánok azonban csak hírszerzői együttműködést vártak tőlük. Meg kellett győzni őket arról, hogy a lengyelek diverzáns akciókkal és egy lengyel hadifoglyokból felállított légióval is támogathatnák Japán Oroszország elleni háborúját. Piłsudski ebből a célból az Egyesült Államokon keresztül Tokióba utazott, ahol a véletlen összehozta az ugyancsak ott tartózkodó Roman Dmowskival.

Dmowski éppen az ellenkező céllal érkezett oda, mint riválisa. Emlékiratban hívta fel a japán külügyminiszter figyelmét arra, hogy lengyel területen legfeljebb csak helyi zavargásokat lehetne kioltani, amelyeket könnyen elfojtanának, s az orosz katonai erők zömét ezt követően már nyugodtan átdobhatnák a japán frontra. Emiatt a japánok érdeke az, hogy Oroszország nyugati tartományaiban béke honoljon, s „a békefenntartás” jelentős fegyveres erőt kössön le.

A japánok feltehetően honfitársa emlékirata nélkül se foglalkoztak volna Pilsudski ajánlatával, aki viszont úgy vélhette, hogy számításait Dmowski húzta keresztül. Dolgavégezetlenül tért vissza Kanadán keresztül Krakkóba, ahol október 16-a és 20-a között részt vett egy munkáspárti konferencián, és – tekintettel a várható társadalmi robbanásra – munkás rohamosztagok felállítását javasolta, amelyeknek a feladata a tüntetések, a tüntetők védelmezése volt, de összeesküvő szervezetekként is működtek.

1904. október 28-án a Lengyel Szocialista Párt varsói szervezete mozgósításellenes tüntetést szervezett, amelyet a kozák lovasság brutálisan szétvert. A tüntetés utóhatásaként az egyik varsói pályaudvaron bevagonírozásra váró ezerkétszáz tartalékos katonára fellázadt, de megmozdulásukat elfojtották. Három nappal később újabb tüntetésre került sor Varsó központjában, amelyen már hatvan felfegyverzett munkás is részt vett. Vörös zászlójuk selymén a „Lengyel Szocialista Párt. Le a háborúval és a cárizmussal! Éljen a szabad lengyel nép!” felirat bomlott ki. A rendőrség a váratlanul kirobbant lövöldözésben megfutamodott. Hat halott és huszonnégy sebesült maradt a helyszínen. Decemberben és 1905 januárjában egymást követték a tüntetések a Lengyel Királyságban.

A nyílt forradalom Oroszországban a pétervári „véres vasárnap” robbant ki, amikor „a rossz hivatalnokok ellenében a jó cár oltalmáért” felvonuló százötvenezer fős tömeget géppuskatűzzel fogadták a Téli Palota előtt. Az ezer halott és több ezer sebesült látványa felnyitotta azok szemét is, akik az uralkodóban reménykedtek. A drámai hírre a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája és a Bund általános sztrájkot hirdetett. Ez volt az egymással szövetséges pártok első nagy sikeres vállalkozása: a Lengyel Királyság napokra megbénult. „Azt, amit láttam és hallottam, nem lehet másnak hívni, mint forradalomnak” – jegyezte meg az események sodrában Józef Kwiatek, a Lengyel Szocialista Párt Központi Munkásbizottságának tagja.

A legnagyobb megmozdulásra Łódźban került sor, ahol július 18-a és 25-e között százötvenegy személy (ötvenöt lengyel, hetvenkilenc zsidó, tizenhét német) esett áldozatul a katonaság fellépésének. A hatalom a munkáspártokra is lesújtott, de szétverni nem tudta, sőt bizonyos fokig elszántabbá tette őket.

Ezalatt a Nemzeti Liga a Nemzeti Oktatási Társaság és a Vasutasok Nemzeti Köre mellett 1905 júniusában létrehozta a Nemzeti Munkásszövetséget is, s ennek révén jelentősen növelte befolyását a munkások körében. A politikai életben való legális részvétel céljából alakította meg a Demokratikus Nemzeti Pártot.

II. Miklós cár a forradalmi mozgalmak hatására, amelyeket nem tudott erőszakkal elfojtani, 1905. augusztus 19-én törvényt hozott az Állami Duma felállításáról. Pár hó-

nappal később, október 30-án törvényhozó jogokkal ruházta fel a Dumát, s kiírta az általános választásokat. A Nemzeti Liga Dmowski által vezetett Országos Bizottsága és a Nemzeti Demokrácia elfogadta a cár októberi manifesztumát, s Szergej Vitte miniszterelnökhöz a Lengyel Királyság autonómiájára vonatkozó javaslatot nyújtott át, és felajánlotta együttműködését a forradalmi mozgalom elfojtásában is.

A Nemzeti Demokrácia harmincnégy képviselőt delegált az I. Állami Dumába, ahol az ő részvételükkel alakult meg a Lengyel Kör. A minta kínálkozó volt, mivel a berlini birodalmi gyűlésben és a bécsi birodalmi gyűlésben szintén Lengyel Körbe tömörültek a lengyel képviselők. A Duma lengyel követei kerülték a nyíltan cárellenes fellépéseket, de tiltakoztak például a hadiállapot bevezetése, a statáriális halálos ítéletek, vagy a białystoki zsidó pogrom ellen is.

A Nemzeti Demokrácia 1905-ös őszi fordulatával a fennálló cári hatalomhoz lojális tömegpárttá vált az 1905–1907-es forradalom időszakában. 1907-ben a II. Állami Duma választásain, amelyeken már a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája is részt vett, a Nemzeti Demokrácia jelöltjei – köztük a Liberális Lengyel Haladó Párt és a kiegyezés hívei – győztek. A Nemzeti Demokrácia programjában az állami iskolák lengyel oktatási nyelvének bevezetése valamint a Lengyel Királyság mérsékelt autonómiakövetelése volt a meghatározó.

A Dumában tizenegy képviselő lett a Lengyel Kör tagja, köztük Roman Dmowski mellett a később jelentős szerepet játszó Władysław Grabski is. Dmowski maga részt vett az 1908-as prágai és az 1909-es pétervári szláv kongresszusokon. A pánszlávizmus védelmében írt *Németország, Oroszország és a lengyel ügy* című munkájában a németeket jelöli meg a lengyel nemzet legveszedelmesebb ellenségének, akikkel szemben a lengyeleknek autonómiát biztosító cári hatalom jelenthet védelmet. Ebből következően a Nemzeti Liga Főtanácsának 1909 áprilisában Bécsben tartott kongresszusán Dmowski olyan javaslatot nyújtott be, amely a lengyelség helyét a közelgő európai háborúban Oroszország mellett jelölte ki a Központi Hatalmakkal szemben. Ez még párthívei részéről sem talált egyöntetű támogatásra. Stanisław Grabski (Władysław bátyja), a galíciái Nemzeti-Demokrata Párt elnökhelyettese az osztrákok melletti kiállást szorgalmazta.

A Nemzeti Ligában és pártjában végbement változás, a cári rendszerrel való együttműködés az idős Zygmunt Miłkowskit és a Lengyel Ifjúsági Szövetséget egyaránt eltávolította Dmowskitól. Az utóbbi szervezet kettévált, s Független Nemzeti Ifjúság, majd Függetlenségi Ifjúság néven megalakult az ún. „független Zet”, amelyhez szorosan kötődött a Középiskolák Nemzeti Ifjúsági Szervezetének Jövő nevű szövetsége is.

1905 tapasztalatait a Lengyel Szocialista Párt az 1906. február 12-e és 23-a között tartott VIII. kongresszusán heves viták után összegezték. (A párt ebben az időben mintegy ötvenezer tagot számlált.) Piłsudskinak sikerült megalakíttatnia a munkás rohamosztagokból a párt Harci Szervezetét. Az ez alkalommal létrejött Harci Ügyosztálynak rendelt alá minden összeesküvő-harci csoportot és műszaki harci szervezetet. Az ügyosztály feladatai közé tartozott a párttagok kiképzése és felfegyverzése, valamint a párt által kezdeményezett harci cselekmények ellenőrzése. Mindez átalakította a párt szervezetét. „A fegyveres forradalom az egész orosz állam proletáriátusának forradalma lesz,

míg a mi országunk proletáriátusának a harca az egésznek a részét képezi majd” – fogalmaz a záróhatározat.

A kongresszuson a „fiatalok” és az „öregek” közötti véleménykülönbségek ismét felszínre törtek, egymásnak feszülő koncepciókban mutatkoztak meg. A „fiatalok” az orosz–lengyel föderáció szükségességét hangsúlyozták, az „öregek” a lengyel–litván–fehérorosz államszövetségben látták a jövőt.

A Harci Szervezet akciói és a pártszakadás okai

1906. július 5-e és 12-e között Piłsudski vezetésével Krakkóban és Zakopanében tartották meg a Harci Szervezet kongresszusát, amelyen hatvanhat személy vett részt. A Harci Szervezetnek már volt miről beszámolnia: 1906 áprilisában óraműpontossággal végrehajtott bravúros akcióval tíz halálra ítélt és kivégzésre vitt politikai foglyot szabadítottak ki a varsói Pawiak utcai börtönből. Nem sokkal a kongresszus után, július 27-én és 28-án, hogy működésük anyagi hátterét megteremtsék, két vonat postakocsiját rabolták ki, és összesen száznyolcvanezer rubelt zsákmányoltak. Augusztus 2-án a varsói orosz főkormányzó helyett, Margovszkij tábornok ellen követtek el merényletet.

Ezekben az akciókban csak egy-egy kisebb osztag vett részt. Piłsudski, engedve hívei hosszas rábeszélésének, 1906. augusztus 15-én engedélyezte, hogy az egész Harci Szervezetet egy napon mindenhol egyszerre vessék be. A Lengyel Királyság tíz-egynéhány városában ezen a később „véres szerdának” elnevezett napon nyolcvan rendőrt és csendőrt lőttek agyon. Az utcákról napokra eltűntek az egyenruhások. A merényletsorozat általános megdöbbenést keltett, s értelme vagy értelmetlensége magát Piłsudskit is elgondolkodtatta. A merényletek azonban folytatódtak. Augusztus 19-én súlyosan megsebesítették Essen-Stenbock-Fermer gróf csendőrezredet, majd megölték Vonlarlarszkij ideiglenes főkormányzót. Ezt követően több postát és postavagont raboltak ki. Az egyik későbbi pénzszerző akciót maga Piłsudski irányította. A számára kinézett postavagon kirablására 1908. szeptember 26-án a Vilna közelében fekvő Bezdanyánál került sor. A személyes jelenlét a Piłsudski alakját övező legendákat gazdagította. Ennek egy évtized múlva lett politikai tőkére váltható jelentősége.

Miközben a *Robotnik* folyamatosan megjelent, az első pénzszerzési akciókkal többé-kevésbé egy időben, 1906. november 1-jén látott napvilágot a Lengyel Szocialista Párt „öregjei” által alapított elméleti folyóirat, a *Trybuna* (Szószék) első száma Piłsudskinak *Az aktív harc politikája* című cikkével. Ebben a szerző kifejtette, hogy a hagyományos politikai küzdelem az olyan nyílt fellépések hátterébe szorul, mint a rendőrség elleni összehangolt „véres szerda”-akció. Kétségbe vonta azt is, hogy az általános sztrájk lehet a kormánnyal szembeni harc leghatásosabb fegyvere, s az agitációs munkát se értékelte túl sokra, mert a hatalom minden esetben csak átmenetileg hátrált meg, hogy erejét összeszedve visszavághasson. Kizárólag az erőszakos megmozdulásoknak

köszönhető az, hogy a Lengyel Királyságban valamelyest javult a társadalom helyzete. Ez azt bizonyítja, hogy csak nyers fizikai erővel, vagyis forradalommal lehet a kormánynak, amelynek legfőbb támasza a hadsereg, a hatalmát megtörni. Ebből egyenesen következik, hogy a felkelésnek a cári orosz hadsereg ellen kell irányulnia.

A cikk gyakorlatilag a Lengyel Szocialista Párt VII. és VIII. kongresszusain elfogadott program felülvizsgálata volt, s ez előrevetette annak az árnyékát, hogy a hamarosan sorra kerülő IX. kongresszuson az „öregek” szakítani fognak a fiatalokkal. Ez a szakítás az 1906. november 19-én Bécsben tartott kongresszuson következett be. Piłsudski hívei megalakították a Lengyel Szocialista Párt–Forradalmi Frakciót, a „fiatalok” pártja ezzel szemben a Lengyel Szocialista Párt–Baloldal lett. A forradalmi helyzet elmúltával azonban Piłsudski frakciója nem tudott tömegpárttá válni.

Piłsudski és a galíciai lövészsövetségek, lövészcsapatok

Piłsudski, akinek figyelme mindinkább Ausztria–Magyarország, az Oroszországgal szembenálló katonai szövetségnek tagja felé fordult, még a pártszakadás előtt néhány héttel megbeszélést folytatott az osztrák Franz Kanik ezredessel, a Przemyślben állomásozó X. hadtest vezérkari főnökével arról, hogy a Lengyel Szocialista Párt Harci Ügyosztályának tagjai hírszerző feladatokat végeznének az osztrák és magyar hadsereg részére. Cserében a fegyverbeszerzésben támogatást, a titkos galíciai fegyverraktárak és a párt ügynökeinek tolerálását és egyéb támogatást kért. Piłsudski arról biztosította Kanik ezredest, hogy a párt hetvenezer felfegyverzett emberrel rendelkezik a Lengyel Királyságban. Vagyis tervét tényként tálalta.

A pártszakadás után Piłsudski már akadály nélkül megvalósíthatta az Oroszország elleni harccal kapcsolatos elképzeléseit, de ehhez szövetségesekre volt szüksége. A szervezési terepet ekkor már egyértelműen Galíciai jelentette számára. Itt Kazimierz Sosnkowski lett egyik legközelebbi munkatársa. Az 1885-ben született Sosnkowski 1905-ben lépett be a Lengyel Szocialista Párt Harci Szervezetébe. 1908 júniusának végén az ő lembergi lakásán alakult meg „az első lengyel katonai iskola” Aktív Harci Szövetség néven. Célja független demokratikus köztársaság kivívása volt. Ezt ugyan „a néptömegekben rejlő forradalmi energia legteltesebb kiaknázásával” akarta elérni, de az átalakulás hajtómotorjának a célirányos társadalmi reformokat tartotta. Ebből következően a munkásságot és a parasztságot tekintette tömegbázisának, de számított a polgárságra is. Programjában kezdetben „a munkához és a kenyérhez való jog” általános garantálása mellett a földreform is szerepelt, de ez utóbbi később elmaradt, mivel a galíciai nemzeti konzervatív körök megnyerése is szükséges volt céljuk eléréséhez.

A konzervatívokkal való kapcsolatfelvétel Piłsudski számára is fontos volt, mert Ausztriában a legfelsőbb szinten csak ők képviselhették a lengyel érdekeket. Ez az 1908-at követő esztendőkből többé-kevésbé sikerült is, jóllehet Piłsudski itt ismét Dmowskiba

ütközött, aki oroszországi kényszerlakhelyéről 1895-ben Galíciába szökött, s Lembergben átvette a mind nagyobb hatású *Przegląd Wszechpolski* (Összlengyel Szemle) című lap szerkesztését. Vele szemben viszont Piłsudski azért tudott előnyre szert tenni, mert iránta bizalommal voltak a szociáldemokraták. Galíciában és a Cieszyni Sziléziában ugyanis az egyik legbefolyásosabb tömegpárt az Ignacy Daszyński és Jędrzej Moraczewski által vezetett (galíciai és cieszyni sziléziai) Lengyel Szociál-Demokrata Párt volt, amely 1897 óta működött e néven, de a valóságban már öt évvel azelőtt megalakult. Az Aktív Harci Szövetség szövvényes sejtjeivel, földalatti kapcsolatrendszerével egész Galíciát és a Lengyel Királyság egy részét is behálózta.

Piłsudski szerette volna az Aktív Harci Szövetséget – programjaik eltérése ellenére is – a lehető legszorosabb együttműködésnek megnyerni. Elképzelésének megvalósítását segíthette, hogy 1908 októberében Ausztria–Magyarország annektálta Bosznia-Hercegovinát, s ez feszültté tette a viszonyt Oroszország és a Monarchia között. A lengyelek válaszütt előtt álltak: ha a kirobbanó háborúban Oroszország mellé állnak, s az győz, lehetőség nyílna a lengyel területek egyesítésére. Ez azonban korántsem jelentette a lengyelség helyzetének megváltoztatását, államiságuk helyreállítását. Közjogi, politikai, kulturális, közoktatási szempontból egyébként a lengyelek helyzete az Ausztriához tartozó autonóm Galíciában volt a legkedvezőbb, de a képet beárnyékolta az Osztrák–Magyar Monarchia Németországgal fennálló szövetsége.

A Lengyel Szocialista Párt–Forradalmi Frakció és az Aktív Harci Szövetség függetlenségi törekvését két galíciai ifjúsági szervezet, az Újjászületési Szövetség és a Kibékíthetetlenek Szervezete is támogatta. Az előbbinek Władysław Sikorski volt a vezetője, az utóbbit Witold Sadowski irányította. A helyzetet bonyolította (vagy izgalmasabbá tette), hogy Galíciában egy másik függetlenségi mozgalom is működött. Ezt a Roman Dmowskival és a Nemzeti Demokráciával szembeforduló ifjúsági szervezetek és a Nemzeti Munkástanács vezetőinek kezdeményezése által 1908-ban létrejött Krakkói Lengyel Katonai Szövetség (később „csak” Lengyel Katonai Szövetség) alkotta.

1910-ben az Aktív Harci Szövetség az osztrák lövészegyletek szervezését és működését engedélyező törvény alapján legális félkatonai lövészszövetségeket hozott létre: a krakkóit „lövésznek”, a lebergit „lövészszövetségnek” nevezték el, de emellett Új-szandecben Lengyel Lövész Csapatok néven is alakultak lövészszövetségek. Ezek alakították egy majdani lengyel hadsereg magvát. A szétszórta működő félkatonai alakulatok (szövetségek, csapatok) irányításának koordinálására és anyagi támogatására hozták létre – a Lengyel Szocialista Párt tevékeny közreműködésével – 1912 augusztusában a lengyel irredenták találkozóján a Lengyel Katonai Pénzalapot.

A balkáni háborúk kirobbanása miatt feszültté váló nemzetközi helyzetben alakították meg Bécsben 1912. november 12-én a Szövetkezett Függetlenségi Pártok Ideiglenes Bizottságát. Az Ideiglenes Bizottság az első ülésén Józef Piłsudskit választotta meg az Egyesített Lengyel Fegyveres Erők főparancsnokának, s így mind a lövészszövetségeket, mind a lövészcsapatokat neki rendelték alá. A lengyelség jövőjét befolyásoló nemzetközi helyzetben a lengyelek közül Piłsudski vált a politikai élet legmeghatározóbb személyiségévé. Az ehhez szükséges személyes adottságait életrajzírója, Andrzej Gar-

licki a következőkben látja: „Tudott távolságot tartani, s képes volt határozottságával másokat is megnyerni koncepciójának, a rá jellemző képlékeny tartalmú megfogalmazások miatt akkor is az az érzése támadt az embernek, hogy igaza van, ha jóslatai nem jöttek be. Ezt meghatározta rugalmas pragmatizmusa, amelynek révén Piłsudski gyorsan és minden nagyobb ellenállás nélkül tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. [...] Olyan helyzet alakult ki, amelyben Piłsudski központi szerepet játszott, s legközelebbi munkatársai apránként egyfajta sajátos törzskar feladatát töltötték be.”

„Mi, az Első brigád...”

A nemzetközi feszültség megszűnésével a krakkói konzervatívok és a nemzeti demokráta a szocialista Piłsudskit már nem szívesen látták a Lengyel Fegyveres Erők élén. 1914 májusára a Szövetkezett Függetlenségi Pártok Ideiglenes Bizottságát több párt elhagyta, s a Nemzeti Demokrácia befolyása alatt álló amerikai lengyelek megvonták a Katonai Pénzalaptól a támogatásukat. Mivel a legnagyobb pénzösszeg tőlük folyt be, ettől kezdve a lengyel félkatonai alakulatok léte az osztrák hadsereg vezetőinek jóindulatától függött.

A Szövetkezett Függetlenségi Pártok Ideiglenes Bizottsága akkor volt a legerősebb, amikor 1912 őszén „a nagy háború” kitörését várta, s akkor látszott leggyengébbnek, amikor 1914 júliusának és augusztusának fordulóján a világháború valóban kitört. Az azonban rendkívül fontos volt, hogy mind a Bizottság, mind a Lengyel Katonai Pénzalap működött. Így a Bizottság már július 29-én Bécsbe küldhette delegációját, hogy „mérvadó tényezőkkel” folytasson megbeszélést és a Lengyel Katonai Pénzalap bankokból kivett pénzeit Piłsudski rendelkezésére bocsáthassa. Ez azt jelentette, hogy pillanatok alatt rendezni tudta sorait. Az Ausztria–Magyarország és Szerbia közötti háború kitörésének napján Bécsbe érkezett lengyel küldöttek találkoztak az osztrák vezérkar és a külügyminisztérium képviselőivel, akik kifejtették, hogy „a készülő háború célja mind Ausztriára, mind a lengyelekre nézve az Ausztria–Magyarországgal szoros kapcsolatot tartó lengyel állam megeremtése...” Ezen kívül se társadalmi célokról, se más egyébről nem esett szó.

Oroszország szeptemberben, miután Kelet-Galíciát elfoglalta, tett arra vonatkozó nyilatkozatot, hogy végső győzelme esetén a Lengyel Királyságból, Nyugat-Galíciából, a Poznańi Nagyhercegségből és a Ciesznyi Sziléziából létrehozza az Oroszországgal szoros kapcsolatban álló lengyel államot. A német kormány mutatkozott a lengyelekkel szemben a legszűkmarkúbbnak, mivel egy kis államokat összefogó és a birodalomnak alárendelt Mitteleurópáról beszélt csupán.

A jövődőt illetően viszont Piłsudski látnoknak bizonyult. Ő még egy, 1914 februárjában Bernben tartott előadásán megemlítette, hogy a küszöbön álló háborúban Németország legyőzi Oroszországot, s a tartalékait és nyersanyagbázisát valamint műszaki

fejlesztési lehetőségeit illetően fölényben lévő Franciaország és Anglia Németországra mér vereséget. A lengyeleknek tehát ennek tudatában kell cselekedniük.

Piłsudski a tettek embere volt. Pozíciójából eredően is ő lépett elsőként. 1914. augusztus 2-án az osztrák hírszerzés képviselőjétől, Józef Rybak századostól engedélyt kapott arra, hogy a lövészsövetségeket és lövészcsapatokat mozgósítsa. Abban is megállapodtak, hogy az orosz–osztrák háború kitörése esetén csapatával Miechów–Jędrzejów–Kielce irányában fejtsen ki tevékenységet. Ennek értelmében az egyébként egymással rivalizáló lövészsövetségek és lövészcsapatok tisztjeiből már másnap felállított egy száznegyvennégy emberből álló közös törzsszázadot. Az e napon igazi katonákká lett önkéntesekhez intézett beszédében leszögezte: „Mától kezdve nincs se ilyen lövész, se olyan lövész. Akik itt felsorakoztatok, mindnyájan a lengyel hadsereg katonái vagytok. Ezennel a külön egységek eltérő jelvényeit megszüntetem. Ettől a pillanattól kezdve egyetlen jeleitek van, és ez a fehér sas.”

A törzsszázad augusztus 6-án a Krakkótól pár kilométerre fekvő Michałowicénél lépte át a galíciai–orosz határt. Piłsudski azt remélte, s osztrák pártfogóit is erről biztosította, hogy megjelenésére felkelés robban ki a Lengyel Királyságban, s a hozzá csatlakozó önkéntesekből jelentős haderő alakítható ki. A törzsszázad tisztjei a remélt önkéntes csapatok megszervezésében és vezetésében vettek volna részt. A „főparancsnok” az így frissen felálló és állandóan növekvő sereg élén vonult volna be Varsóba, ahol természetesen azonnal nemzeti kormány alakul. Az ezt bejelentő kiáltvány már Piłsudski zsebében lapult.

A lelkes fiatal tiszteket, tisztjelölteket honfitársaik részéről rideg fogadtatás érte. Amikor Kielcébe bevonultak, ujjongó tömegek helyett zárt ajtókra és ablakokra találtak. Ugyanilyen letaglózó volt az, ahogyan vállalkozásukat az osztrák hadvezetés értékelte. Ez ugyanis augusztus 12-én ultimátumot intézett Pílsudskihoz, amely felszólította, hogy huszonnégy órán belül csatlakozzék a legközelebbi császári és királyi népfelkelő alakulathoz (Landsturmhoz), s rendelje alá magát a parancsnokának. Fennállt a veszélye, hogy a kompromittálódott Pílsudski reményei szertefoszlanak.

A helyzetet a krakkói konzervatívok és az osztrák birodalmi gyűlés Lengyel Körének tagjai mentették meg, akik a legmagasabb szinten augusztus 13-ra kijárták az engedélyt a galíciai lengyel légiók felállítására, és a galíciai pártok közötti új megállapodást is tető alá hozták. Ez utóbbi megegyezésnek az eredményeként jött létre a Nemzeti Főbizottság, amely katonai, pénzügyi és politikai szervezete lett a Lengyel Fegyveres Erőknek. Bejelentették, hogy két lengyel légió alakul: az egyik Nyugat-Galiciában, a másik Kelet-Galiciában.

A két légió nyolcezer-ötszáz emberből állt, lengyel nemzetiségű osztrák tábornokok parancsnoksága alatt. Egyenruhájuk, vezényleti nyelvük, sapkajelvényük (fehér sas) lengyel volt, de a légionistáknak a katonai esküt osztrák mintára kellett letenniük, s karjukon sárga-fekete szalagot kellett viselniük. Elképzelhető, mit érzett Pílsudski, amikor szürke zubbonyára felhúzta a sárga-fekete karszalagot.

A Nyugati Légió élére Rajmund Baczyński tábornok került: Pílsudskit e légió ezredének parancsnokává nevezték ki. Hamarosan felállítottak egy másik ezredet is. Az így

létrejött I. dandár szeptemberben keletkezett indulója – *Mi, az első brigád...* – ma is az egyik legnépszerűbb katonadal.

A nemzeti demokraták befolyása alatt álló Keleti Légió megtagadta az osztrák mintájú eskü letételét és feloszlott. Része volt ebben az orosz hadsereg győzelmes galíciai előrenyomulásának is, ugyanis a Nemzeti Demokráciában megerősödött az a felfogás, hogy Lengyelország jövőjének záloga a cár kezében van.

Az osztrák hadvezetés a megszűnt Keleti Légió maradványaiból szervezte meg a légió 3. ezredét, s ez a megalakuló 4. ezreddel együtt alkotta a II. dandárt, amely pár hét múlva Magyarország északkeleti területeinek, elsősorban Máramarosnak a védelméből vette ki a részét.

Az I. világháború lengyel légiói – a majdani lengyel hadsereg magva

A lengyel légió 1914 végén hozzávetőleg tizenegyezer embert számlált, két év múlva pedig a már három dandár hat ezredében húszezer ember harcolt. A légió I. dandárában, különösen pedig annak 1. ezredében nagy arányban szolgáltak értelmiségiek, akik kultikus tisztelettel övezték a Főparancsnokot. A katonák maguk között csak „Tatának” (Dziadek) hívták Piłsudskit, noha még nem töltötte be az ötvenedik évét. Szinte vakon bíztak benne. Nem volt olyan bonyolult kérdés, feladat, amelyet – szerintük – a „Tata” meg ne oldott volna.

Valóban, Piłsudski sikerrel vágta ki magát abból a kusza helyzetből, amelybe a háború első heteiben került. A Nemzeti Főbizottság létrejöttét és a légió megalakulását augusztus 22-én Kielcében kiadott napiparancsában tudatta katonáival. A kudarcot, az össznemzeti felkelés kirobbanásához fűzött reményeinek szertefoszlását sikerré változtatta új szózatában: „Arra volt elengedhetetlenül szükség, hogy a legbátrabbak és legenergiusabbak magukra vállalják a felelősséget, és a szikrát elsőként vessék a puszkaporba. Ti voltatok azok, akik ezt megtették, a haza függetlenségéért folytatott küzdelem élharcosaiként példát adva ezzel másoknak is.”

A Nemzeti Főbizottságban az szavaltotta befolyását, hogy annak két fontos tisztségét közeli munkatársai, bizalmasai töltötték be: Michał Sokolnicki a Főtítkárságot vezette, Władysław Sikorski pedig a Katonai Főosztály élén állt. Közben igyekezett több vasat tartani a tűzben. A németek által elfoglalt Kielcében Erich von Ludendorff tábornokkal rövidebb, Traugott von Sauberzweig ezredessel, a IX. hadsereg vezérkari főnökével hosszabb megbeszélést folytatott annak lehetőségéről, hogy a német hadsereg oldalán egy lengyel haderőt állítsanak fel. Javaslatát nem fogadták el, de hozzájárultak ahhoz, hogy a német hadsereg által elfoglalt lengyel területeken a légió részére önkénteseket verbuváljon.

Piłsudski és hívei létrehoztak egy konspiratív intézményt, a később legendássá vált Lengyel Katonai Szervezetet is, azzal a céllal, hogy Varsóban és az orosz front mögötti területeken az Oroszországgal szembeni fegyveres ellenállást megszervezze. Kezdeti

feladatként a Galíciában megalakított légió céljait kellett tudatosítania a Lengyel Királyság polgáraival, de nem tudta áttörni az osztrák és német zászlók alatt küzdő lengyelek iránt részükre tanúsított közönyt, ellenérzést. Ennek oka az volt, hogy a Lengyel Királyságban a moszkvai kormány és a cár iránti lojális Nemzeti Demokrácia befolyása volt a legnagyobb, ráadásul a háború első szakaszában az orosz hadsereg majdnem minden fronton győzelmet aratott. A nemzeti demokraták és az úgynevezett realisták egyik legsürgősebb teendőjüknek azt tartották, hogy Oroszország oldalán önkéntes lengyel katonai alakulatot hozzanak létre – a „galíciai légió” ellensúlyozására. Ennek jegyében állították fel 1915 januárjában Pulavában Witold Gorczyński alezredes parancsnoksága alatt azt az ezer fős „pulavai légiót”, amelyet betagoltak az orosz reguláris hadseregbe.

Az orosz katonai és politikai körök azonban biztosak voltak a gyors győzelemben és nem ígértek a lengyeleknek semmit. Az elfoglalt Kelet-Galíciát is orosz tartományként kezelték. Az orosz csapatok 1914 őszén aratott sikerei nyomán a cár katonái már a krakói bevonulásra készülődtek, és arra, hogy a Morva-medencén át majd eljutnak Bécsbe is. A lengyel társadalom támogatását így az elbizakodott orosz politikai és katonai vezetés inkább koloncnak érezte és úgy is kezelte. Emiatt a Lengyel Demokrácia által a lengyel ügy képviselőjére létrehozott Lengyel Nemzeti Bizottság kezdeti tömegtámogatottsága egyre szűkült.

A két császár Lengyel Királyságának létrejötte – király és határok nélkül

1915 nyarára a német, az osztrák és a magyar csapatok nemcsak Galíciából szorították vissza az orosz haderőt, hanem a Lengyel Királyság egész területét is elfoglalták, ahol két megszállási övezetet alakítottak ki. Egyelőre csak a helyi lengyel önkormányzatok létrehozását, a lengyel oktatási nyelvként történő bevezetését engedélyezték. Nyolc és fél évtizedes szünet után a lengyel Varsói Egyetem is megnyithatta kapuit, de irodáiban a hivatalos ügyeket párhuzamosan németül és lengyelül kellett intézni. A Lengyel Királyság jogi státuszát továbbra is „lebegtették”. Nem lehet tudni, hogy megfontoltságból vagy tanácstalanságból-e.

Döntésre végül a vártnál hosszabban elnyúló háború, a nyugati front megmerevedése, majd a Bruszilov-offenzíva 1916-os átmeneti volhíniai sikere kényszerítette őket. Mind a II. Birodalomnak, mind Ausztria–Magyarországnak szüksége volt egy olyan lengyel hátszagra, amely gazdaságilag és katonailag („emberanyaggal”) támogatni tudja a központi hatalmakat. Az osztrák és a magyar vezetés azt szerette volna, ha a Lengyel Királyságot a Habsburg-birodalomhoz, Galíciához csatolják. A formálódó Lengyelország sorsáról azonban az erősebb Német Császárság akart dönteni. Ebben a huzakodásban Pilsudski bejelentette, hogy a továbbiakban csak nemzeti kormány alatt

kíván szolgálni, s benyújtotta lemondását a galíciai, volhíniai frontokon és Magyarország északkeleti határvidékén helyét kitűnően megálló légió I. dandárának parancsnokságáról, ahová 1915-ben állították. Bécs erre a légiót átnevezte Lengyel Segédhadtestnek mintegy jelezve, hogy ez már a létrehozandó lengyel állam hadereje.

A német és osztrák–magyar alkudozások eredményeként 1916. november 5-én a két császár, I. Ferenc József és II. Vilmos bejelentette, hogy az Oroszországtól megszerzett lengyel területeken „alkotmányos berendezkedésű önálló állam alakul örökletes monarchiaként”. Kiáltványukban nem esett szó sem lengyel kormány felállításáról, sem a határokról, sem a Poroszországba beolvasztott lengyel területek sorsáról. Ferenc József ígéretet tett Galícia autonómiájának kibővítésére, majd néhány nappal később az önálló lengyel hadsereg létrehozására. A felemás, bizonytalan helyzetet – vagy más megközelítésben: az elért eredményeket – az egyes lengyel pártok kételkedve, mások mint kezdetet, lelkesen fogadták, de elhangzott olyan megjegyzés is, hogy a lengyel hadsereget „csak a lengyel szejm” szólíthatja fegyverbe.

Mindenesetre a két uralkodó döntésével a lengyelek előtt megnyíló, még ha korlátozott lehetőségeket is Piłsudski kihasználta. December elején Varsóba utazott, ahol több órás megbeszélést folytatott Hans Hartwig von Beseler német katonai kormányzóval, aki úgy jellemezte lengyel partnerét, hogy „jóllehet tehetséges és személyesen bizonyára derék, de komolyabb katonai szakismeretekkel nem rendelkező dilettáns és demagóg”. Ennek ellenére Piłsudski volt az, aki Beselernek diktált, és december végén emlékiratban szögezte le, hogy a minél előbb felállítandó, minél nagyobb létszámú és körültekintő alapossággal kiképezendő hadsereg szervezésében csak lengyelek, pontosabban csak a lengyel légiók tisztjei és altisztjei vehetnek részt, előre megszabott feltételek alapján. (Ki tudja, a „főparancsnok” nem tudatosan szabott-e olyan feltételeket, amelyekről eleve tudta, hogy elfogadhatatlanok?)

Beseler a feltételeket nem fogadta el, de Piłsudskit meghívta a Lengyel Királyság Ideiglenes Államtanácsába, amely huszonöt tagú volt, és 1917. január közepén kezdte meg működését. Piłsudski a Katonai Bizottság élére került, s hogy fontosságát, tekintélyét tudatosítsa és aláhúzza, előszeretettel hangoztatta, hogy a német, osztrák–magyar és orosz hadsereget behálózó titkos Lengyel Katonai Szervezet tízezer tagja támogatja munkáját. A Lengyel Katonai Szervezet és maga Piłsudski is változatlanul Oroszországot tartotta a lengyelség első számú ellenségének.

1917 februárjában azonban úgy tetszett, hogy e tekintetben gyökeresen megváltozik a politikai, katonai és társadalomlélektani helyzet. A cárt lemondásra kényszerítő oroszországi polgári forradalom nyomán az Ideiglenes Kormány mellett megalakult a Munkás- és Katonaküldöttek Pétervári Tanácsa. Ez utóbbi ünnepélyes nyilatkozatban hozta ország-világ tudomására, hogy Lengyelországnak minden feltétel és korlátozás nélkül joga van a teljes függetlenségre. E bejelentésnek Piłsudski rendkívüli jelentőséget tulajdonított, mivel nyílt beismerése volt annak, hogy a lengyel–litván államot felosztó egyik birodalom kidőlt a sorból, s ezzel megszűnt a másik két megszálló hatalommal való együttműködés különféle politikai és katonai számításokon alapuló indoka.

Az „eskü-válság” és Pilsudski internálása

Pilsudski a lengyelek érdekeit szolgáló mind határozottabb követelésekkel akarta kényszeríteni az Államtanács lemondását. Közben Ausztria–Magyarország a lengyel légiókat a Lengyel Királyságban létrehozandó lengyel haderő leendő parancsnokának, Beseler főkormányzónak a rendelkezésére bocsátotta. Beseler azonban sem a lengyel katonák, sem a Királyság lakosainak körében nem volt népszerű. A német polgári és katonai hatóságok nem úgy bántak a Lengyel Királysággal, mint egy területében megnövelendő szövetséges állammal, hanem legyőzöttként kezelték. A termékek kötelező beszolgáltatása ugyanúgy hétről hétre növekedett, mint a munkanélküliség és az infláció, és több százezer lakost hurcoltak Németországba dolgozni. „Alulnézetből” tehát mindenki gyanús volt, aki a német megszállókkal bármely indokkal is együttműködött.

Pilsudski számára a katonai eskü kérdése szolgált indokul a szakításhoz. A Beselernek átadott lengyel légióknak ugyanis azok a katonái, akik nem rendelkeztek osztrák–magyar állampolgársággal, katonai esküt tartoztak tenni. Az esküt – noha jóval inkább tekintetbe vette a lengyelek nemzeti érzékenységét, mint az 1914 nyárutóján osztrák mintára megfogalmazott eskü – Pilsudski elfogadhatatlannak tartotta.

Időközben a németek álláspontja is módosult a lengyel kérdést, a felállítandó lengyel hadseregnek a háborúba való bevonását illetően. Miután a keleti front orosz részről közel állt az összeomláshoz, már nem volt feltétlenül szükséges az egymillió főt számoló lengyel hadsereg felállítása. A nyugati fronton pedig a lengyeleket nem merték tömegesen bevetni, mivel Franciaország a cárizmus bukása után ígéretet tett a lengyel kérdés megoldására. 1917 júniusában első lépésként – a párizsi orosz nagykövetséggel egyeztetve – felállította az „autonóm lengyel hadsereget”. Ennek alakulatait a nyugati fronton harcoló kanadai és orosz csapatokban szolgáló lengyel katonákkal, majd lengyel hadifoglyokkal és végül az Egyesült Államokban verbuvált önkéntesekkel töltötték fel. Az egyelőre még kis létszámú lengyel haderőt átmenetileg francia parancsnokság alá rendelték.

A francia kormány döntése politikai szempontból meghatározó következményekkel járt. Az orosz orientációjú lengyel politikai irányzat vezetője, Roman Dmowski már 1915 végén elhagyta Pétervárt. Előbb Londonba, majd Párizsba, s végül Rómába utazott, hogy a lengyel kérdéstről tájékoztassa és a lengyel ügynek megnyerje az ottani kormányokat. A februári forradalom következtében bizonytalanná váló orosz szövetség tette lehetővé, hogy 1917 augusztusában Roman Dmowski kezdeményezésére Lausanne-ban is megalakult a Lengyel Nemzeti Bizottság. Tagjai nemzeti demokraták és az ügynevezett realisták voltak. Egyelőre ők képviselték a lengyelség érdekeit Nyugat-Európában. Pilsudski a képviselőtényét fontosnak tartotta, mert úgy vélte, hogy a nagy nemzetközi sakkjátszmában, ahol a tét Lengyelország, azok a lépések is szükségesek, amelyeket Roman Dmowski tesz.

A lengyelek a nemzetközi helyzet minden változatára felkészültek, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a formálódó Oroszországban is sorra alakultak a lengyel ka-

tonai szövetségek, kisebb-nagyobb csapatok. 1917 februárjára a pulavai légiót hadosztállyá fejlesztették. Az oroszországi egységes lengyel hadsereg létrehozását a nemzeti demokratákon kívül az orosz Ideiglenes Kormány is támogatta. Az orosz hadseregben szolgáló lengyel alakulatok képviselői 1917 júniusában kongresszust tartottak, amelynek tiszteletbeli elnökévé Józef Piłsudskit választották meg, ami abszurd ötletnek tetszhet, de jól érzékelteti, hogy a lengyelek már ekkor a három felosztó hatalom feletti egységes hadseregben gondolkodtak. A kongresszus legfontosabb döntése azonban az volt, hogy felállítják az oroszországi lengyel hadsereget, s annak felügyelő szervét, a Lengyel Katonai Főbizottságot, ami ellen a Lengyel Katonai Szervezet tagjai és a szélsőbalos katonai képviselők tiltakoztak. Az előbbieket azért, mert a német támogatással már létrehozott varsói Államtanács (amellyel Piłsudski is együttműködött) tevékenységében látták a lengyel jövő zálogát, az utóbbiak viszont attól tartottak, hogy az egységes lengyel hadsereget könnyen az ellenforradalom szolgálatába lehet állítani. A hadsereg szervezése ettől függetlenül kezdetét vette. A magvát alkotó I. lengyel hadtest parancsnoka Józef Dowbór-Muśnicki tábornok, az orosz hadsereg egykori tisztje lett.

Ebben a lengyelek számára ígéretesen alakuló nemzetközi helyzetben Piłsudski mindeképpen szakítani akart a hosszabb távon vesztesre álló központi hatalmakkal. Kihasználva azt, hogy az Államtanács elfogadta a katonai eskü szövegét, ő maga lemondott ott betöltött tisztségéről és felszólította a légionistákat, hogy tagadják meg az eskü letételét. Az I. és III. dandár légionistái nagyobb részt Piłsudskinak engedelmeskedtek. Közülük azokat, akik a Lengyel Királyságból származtak, (hozzávetőleg háromezer-ötszáz embert) a német hatóságok internálták, míg az esküt megtagadó galíciaiakat (hozzávetőleg háromezer-háromszáz főt) betagolták az osztrák hadseregbe: őket az olasz frontra küldték. Az esküt csak a Józef Haller tábornok parancsnoksága alatt álló, hétezer-ötszáz embert számláló II. dandár tette le, amelyre Piłsudskinak egyébként is alig volt befolyása. Haller tábornok csapatait a bukovinai orosz fronton vetették be. A Lengyel Királyságban állomásozó Polnische Wehrmacht így 1917 nyarán nem haladta meg az ezer főt.

Piłsudski terve sikerült: nem jött létre olyan lengyel nemzeti hadsereg, amely közvetlenül vagy közvetve a Német Birodalmat szolgálta volna. Így maga sem csodálkozott azon, amikor július 21-ről 22-re virradó éjszaka vezérkari főnökével, Kazimierz Sosnkowski ezredessel együtt a német katonai hatóságok lázítás vádjával letartóztatták, majd a magdeburgi erődbe zárták. (Az Ideiglenes Államtanács tagjai emiatt augusztus 25-én testületileg benyújtották lemondásukat.) A börtönből néhány napra becsületszóra még akkor sem engedték szabadon, amikor 1918 februárjában táviratot kapott Aleksandra Szczerbińskától, hogy leánygyermeknek adott életet. Az 1882-ben született, feltűnően szép és intelligens Aleksandra Szczerbińskát 1905 táján ismerte meg, azt követően, hogy nevelt lánya meghalt, s házassága válságba került. Szczerbińska 1906-tól a Harci Szervezet tagja volt, s 1907-ben Piłsudskival együtt készítette elő egy kijevi bank kirablását. Piłsudski 1916-ban visszatért a katolikus hitre, de Aleksandrával nem tudott házasságot kötni, mert törvényes felesége nem egyezett bele a válásba.

Piłsudski katonai ismereteinek bővítésére használta ki a börtönben vagy inkább internálása alatt rendelkezésére álló időt, mert a fronton szerzett tapasztalatai még nem tették elméletileg képzett hadvezérré. Ekkor írta meg az I. dandár 1914-es és 1915-ös harctéri működését feldolgozó visszaemlékezéseit is *Az én első harcaim* címmel.

De az idő más vonatkozásban is neki dolgozott. Az idézett történész, Andrzej Galiński kiemeli, hogy „a német börtönben eltöltött tíz-egynéhány hónap teljes politikai siker volt Pilsudski számára, lehetővé tette, hogy egykori tekintélyét visszaszerezze és olyan helyzetbe emelje őt, amilyennel soha azelőtt nem rendelkezett. Politikájának addigi vargabetűi már mit sem számítottak – bebörtönzésének ténye homályba borította őket.”

A lengyelkérdés napirendre kerülése

Miután a franciák 1917 augusztusában nyíltan vállalták a lengyelkérdés képviselését, a Lengyel Királyság német és osztrák főkormányzója mintegy válaszul – szeptember 15-én – kihirdette a két császár pátenstét a lengyel államhatalom megteremtéséről, s addig is, míg a lengyel király elfoglalja a trónt, létrehozták a háromtagú Régenstanácsot. A változás közvetlen hatása az anyanyelvű állami iskolahálózat beindításában volt érzékelhető leggyorsabban. 1917 őszén kétharmadával nőtt a lengyel nyelven tanuló általános, közép- és szakiskolások száma a háború előtti „orosz” időszakhoz képest.

Németországnak és Ausztria–Magyarországnak a lengyel állam helyreállításáért hozott 1917-es gyakorlati döntéseit az októberi forradalom nyomán létrejött bolsevik állam- és pártvezetés felülmuta – a nyilatkozatok szintjén. 1917. november 16-án bejelentette Oroszország népeinek önrendelkezési, elszakadási és államalkotási jogát. Ennek jegyében „a demokratikus, forradalmi Oroszország követelte Lengyelország függetlenségét, egyesítését és demokratizálását”. Majd pedig hivatalosan is semmisnek nyilvánította Lengyelország felosztásait.

A bolsevik Oroszország és Németország, valamint Ausztria–Magyarország között 1917 decemberében a béketárgyalások is megindultak. Az 1918. március 3-i breszti békekötést hosszas huzavona előzte meg. Szovjet-Oroszország nem akarta elismerni Észtország, Lettország, Litvánia és Ukrajna függetlenségét. A lengyelekről nem esett szó: a Régenstanács képviselői nem vettek részt a tárgyalásokon. 1918. február 1-jén a bolsevik hadsereg főparancsnoka, Kirilenko minden oroszországi lengyel katonai egységet feloszlatozott. A tárgyalások felgyorsulásához az is hozzájárulhatott, hogy február 19-én Németország és Ausztria–Magyarország különbékét kötött az Ukrán Népköztársasággal. A központi hatalmak hadseregeinek élelmezése fejében elvileg átadták Ukrajnának az 1912-ig a Lengyel Királysághoz tartozó Chełm-vidéket és a tőle északra fekvő, Bugon túli Podlachia egy részét.

A március 3-án Bresztben aláírt béke értelmében Oroszország a XVII. század közepén birtokolt területére szorult vissza: Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, a Lengyel Királyság és Belorusszia a Mitteleuropa-terv megvalósuló részeként Németország, míg Ukrajna Ausztria–Magyarország befolyási övezetébe került. Március 23-án II. Vilmos császár kihirdette a litván állam megalakulását. Nem minden előzmény nélkül, mivel a litvánok már 1917. november 23-án összehívták alkotmányozó nemzeti gyűlésüket, a Taribát. 1917 decemberében a még oly törekény nemzeti tudattal és vékony értelmiségi réteggel rendelkező beloruszok is memorandumot küldtek a német kancellárhoz, amelyben a litván–belorusz, majd egy idő után már csak a belorusz állam felállítását követelték. 1918 őszén a kelet-galíciai ukránok is önálló államot terveztek alakítani, s ebben számítottak Habsburg Vilmos főherceg támogatására, aki a háború alatt az ukránok saját nemzeti légióját, a nemzeti tudat elmélyítése szempontjából fontos Szics-gárdát pártfogolta és felügyelte.

Mindebből látható, hogy a Bresztben megkötött béke nyomán hiába került tulajdonképpen az egész egykori Nemesi Köztársaság területe Németország és Ausztria–Magyarország ellenőrzése alá, a lengyelek számára ez korántsem jelentette államuk megnagyobbodott határok közötti helyreállítását. Ekkor már ismert volt az antant oldalán háborúba lépő Egyesült Államok elnökének, Thomas Woodrow Wilsonnak a béketerve, s annak lengyelekre vonatkozó 13. pontja is, amely kimondta, hogy a független lengyel államnak „magába kell foglalnia az egyértelműen lengyel lakosságú területeket, és szabad, biztonságos tengeri kijárással kell rendelkeznie”. Wilson felfogásából azonban akár azt is ki lehetett olvasni, hogy a helyreállított lengyel állam csak a Lengyel Királyságból és Nyugat-Galíciából áll. A wilsoni békepontok csak annyiban érintették a Németországhoz tartozó lengyel területeket, hogy Gdańsk kikötővárosában Lengyelország különleges kereskedelmi jogokkal rendelkezett volna.

Wilson ezzel együtt felmérhetetlenül nagy szolgálatot tett a lengyel ügynek. Az angol és az olasz miniszterelnök 1917 decemberében még azt hangsúlyozta, hogy a háború célja nem Lengyelország helyreállítása, fél év múlva pedig, a szövetségesek versailles-i tanácskozásán már ők is azt nyilatkozták, hogy „az egyesített, független, tengeri kijárással rendelkező Lengyelország egyik feltétele a tartós és igazságos európai békének és a törvényesség helyreállításának”.

A wilsoni béketerv megvalósulásának természetesen Németország legyőzése volt a feltétele, amely nemcsak hogy a Poznańi Nagyhercegségről, Felső-Sziléziáról és a Tengeremellékről nem mondott le a leendő Lengyelország javára, de még a Lengyel Királyság nyugati és északi sávját is meg akarta kaparintani, keleti peremvidékének egy részét, a Chełm-vidéket pedig, mint láttuk, a leendő Ukrajnának szándékozott átengedni. Ez elleni tiltakozásul a Régenstanács által kinevezett régenskormány és a Lengyel Királyság lengyel főkormányzója, Stanisław Szeptycki lemondott, a nemzeti demokraták és a szocialisták pedig egy emberként léptek ki az osztrák birodalmi gyűlés Lengyel Köréből. A tiltakozásnak katonai vonatkozása is volt: Józef Haller tábornok II. dandára megtagadta az osztrákoknak az engedelmességet, s embereinek egy része a front túloldalán álló II. lengyel hadtesthez csatlakozott. Az így szövetséges len-

gyel haderő 1918. május 11-én Kaniównál összecsapott a németekkel, s csak akkor adta meg magát, miután lőszere elfogyott. A kaniówi ütközetnek tudati, lélektani szempontból volt jelentősége: első ízben egyesültek a front két oldalán álló lengyel csapatok. A vereség következményei akár súlyosak is lehettek volna, a tiszteket ugyanis Huszton és Máramarosszigeten bebörtönözték, s hadbíróság elé akarták állítani. (Józef Haller tábornoknak sikerült Franciaországba jutnia.) A tárgyalásra azonban a Monarchia összeomlása miatt már nem kerülhetett sor. Dowbór-Muśnicki tábornok I. lengyel hadteste harc nélkül tette le a fegyvert a németek előtt: az ő, részben Németországból származó katonái szabadon hazatérhettek. A III. oroszországi lengyel hadtestet az osztrákok fegyverezték le 1918 júniusában.

Piłsudski – az újjászülető Lengyelország ideiglenes államfője

Németországnak a lengyelkérdéssel kapcsolatosan 1918 eleje óta formálódó, s a leendő Lengyelország megcsonkítására vonatkozó tervében csak októberben, a nyugati fronton elszenvedett vereség és a birodalmat összeomlasztó belső forradalom előestéjén állt be gyökeres fordulat. Október 17-én a Régenstanács szózatot intézett a lengyel nemzethez, amelyben bejelentette „az összes, lengyelek által lakott területeket magába foglaló független lengyel állam helyreállítását – tengeri kijáráttal”, valamint kilátásba helyezte egy pártok közötti kormány létrehozását és a szejmválasztás kiírását. Október 23-án a Régenstanács új kormányt nevezett ki, amelyben a nemzeti demokrata Józef Świeżyński lett a miniszterelnök, s a miniszterek többsége is nemzeti demokrata volt. A kormány legfontosabb feladatának a lengyel hadsereg (Polnische Wehrmacht) felállítását tartotta, s erre vonatkozóan négy nappal később rendeletet adott ki. Mivel a hadsereg élére Józef Piłsudskit szánták, vezérkari főnökéül pedig Tadeusz Rozwadowski tábornokot nevezték ki, Beseler lemondott arról, hogy a továbbiakban lengyel hadügyekkel foglalkozzék. Az egyelőre hatezer embert számláló Lengyel Fegyveres Erők eskütételére november 2-án került sor, zökkenőmentesen. A rendkívül tevékeny Świeżyński a Párizsban működő Lengyel Nemzeti Bizottsággal is kapcsolatba lépett, mivel azt tekintette a lengyel nemzet egyetlen hiteles külföldi képviselőjének. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szakítani akart volna a németekkel, akiknek baltikumi, belorussziai jelenléte volt az egyetlen védelmi esély az erőit bármikor rendezhető bolsevik hadsereggel szemben.

Nemcsak Varsó nézett sorsdöntő események elé. Október 28-án, egy nappal azután, hogy Ausztria–Magyarország fegyverszünetet kért Olaszországtól, Krakóban – a Lengyel Szociáldemokrata Párt képviselői, a nemzeti demokraták és a néppártiak részvételével – megalakult a Lengyel Felszámoló Bizottság, amely a varsói Régenstanácstól független helyi kormányzatszervként határozta meg magát. Két nappal később a csekély létszámú helyi lengyel fegyveres egységek határozott fellépésére az osztrák helyőrség

elhagyta Krakkót. Az osztrák–magyar csapatok Galícia fővárosát, Lemberget is feladták, amelyet október 31-ről november 1-re virradó éjjel – az osztrákok jóváhagyó biztatására – az Ukrán Katonai Bizottság egységei foglaltak el. A lengyel lakosok azonban fegyvert ragadtak, s kiszorították a történelmi jogokra is hivatkozó ukránokat Lembergől, akik viszont ostromgyűrűbe fogták a várost. Ezzel kezdetét vette a Kelet–Galícia birtoklásáért hónapokig tartó lengyel–ukrán háború, amelynek történelmi-mentális következményei máig érezhetők.

1918 őszén a nemzeti demokraták és néppártiak, a szocialisták és Piłsudski hívei együttműködtek, de a különféle területeken más és más volt a befolyásuk. Galiciában a néppártiak és a szociáldemokraták voltak erősek, de nagy befolyással rendelkeztek a konzervatívok is; a Lengyel Királyságban a nemzeti demokraták mellett a szocialisták is hallatták hangjukat; a Poznańt övező területeken, a hajdani Ólengyelhonban pedig, ahol Piłsudski hívei alig voltak jelen, a nemzeti demokraták bizonyultak döntéshozóknak. 1914-ben az ő vezetésükkel alakult meg a lengyelség érdekeit egységesen képviselő Pártok-közöti Kör, amely 1916 júliusában átalakult Titkos Pártok-közöti Bizottsággá. Ez azt jelentette, hogy a szervezet mindinkább a lengyel ügy vállalását tartotta elsődlegesnek – akár a német állam érdekei ellenében is. E bizottságból nőtt ki 1918-ra a Honpolgári Központi Bizottság, amely a lengyelek számára egyértelművé tette, hogy a Németország által bekebelezett lengyel területekről nem szabad lemondani. A Honpolgári Központi Bizottság szoros kapcsolatban állt a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottsággal. Az antant-hatalmak által elismert Lengyel Nemzeti Bizottság szintén a nemzeti demokraták befolyása alatt állt, beleértve az úgynevezett „kék hadsereget” is, amely az 1917 augusztusában franciák oldalán létrehozott lengyel haderőből nőtt ki, s 1918 nyarán Champagne-ban a németek ellen folyó harcokban már kitüntette magát. Ez azt jelentette, hogy a németellenes koalícióban a megszületőben lévő Lengyelország a nyugati fronton katonai erővel is képviseltette magát.

1918. november 3-án Kölnben forradalom tört ki, amely pár napon belül egész Németországon végigsöpört. Miután november 9-én Berlinben kikiáltották a köztársaságot, magdeburgi börtönéből azonnal szabadon engedték Piłsudskit. Egyetlen vagonból álló különvonatot bocsátottak rendelkezésére, hogy minél előbb Varsóba érjen, s úrrá legyen az ott is robbanással fenyegető helyzeten. Ő volt ugyanis az egyetlen személy, aki a lengyel társadalom minden rétegében óriási tekintélynek örvendett, akire hallgattak.

Nem lehet tudni, hogy amikor Piłsudski az akkor Németországhoz tartozó egykori Ólengyelhon területére ért és befutott Poznańba, majd átrobogott a német és orosz birodalmat 1914-ben még elválasztó határvonalon, amely a születőben lévő lengyel állam pillanatnyi nyugati határa volt, pontosan tudta-e, milyen gondokat kell megoldania. Az egész országban helyi autonóm hatalmi szervek alakultak, amelyek mindegyike kizárólagos ellenőrzésre törekedett a maga területén. A dąbrowai szénmedencét munkás vörösgárda tartotta megszállva, Tarnobrzegben a környék öntudatosabb parasztjai kikiáltották ki köztársaságot.

A bolsevikkal rokon, radikális társadalmi programot hirdető Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája úgy vélekedett, hogy „a független Lengyelország az a ten-

gely, amely köré a társadalom reakciós erői, a dolgozó nép ellenségei tömörülnek”. Szerencsére a függetlenségi baloldalnak nagyobb volt a tömegbefolyása, és november 7-én a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Szociáldemokrata Párt és a Lengyel Néppárt két frakciója, a „Felszabadítás” és a „Piaś” Lublinban Ignacy Daszyński vezetésével megalkototta a Lengyel Népköztársaság Ideiglenes Kormányát, amely kiáltványban jelentette be, hogy a törvényhozó szejm összehívásáig átveszi a hatalmat. Programjában radikális földreformot hirdetett, és a gazdaság kulcságazatainak államosítását helyezte kilátásba. Ezzel viszont elhárította azt a veszélyt, hogy a lengyelek körében tömegbázisa alakuljon ki a proletárdiktatúrának, s elveszítse vonzerejét a szociális kihívásokra is megnyugtató megoldással szolgáló független lengyel állam. Azzal azonban, hogy a birtokos osztállyal, de még az úgynevezett szerény középosztállyal sem számolt a hatalommegosztásban, éppen a függetlenségi eszme alól döntötte ki az egyik legfontosabb pillért.

Piłsudski november 10-én reggel 7 órakor érkezett Varsóba, ahol a Régenstanács tagja, Zdzisław Lubomirski herceg és Adam Koc, a német megszállási övezet Lengyel Katonai Szervezetének parancsnoka fogadta. Megtudta, hogy a Régenstanács másnap katonai teljhatalommal fogja őt felruházni. Személyére nézve a legsürgetőbb teendő az volt, hogy alsóneműt és ingeket kapjon, mert a börtönben lerongyolódott. Az utoljára tizenhat hónappal azelőtt viselt sűrű légiós egyenruhát öltötte fel. Nem szükségből, hanem tudatosan. Ez olyan tartozéka volt, mint kedvenc hősének és példaképének, Napóleonnak a kopottas köpeny.

Pár órán belül egymásnak adták a kilincset az öt különféle közügyekkel felkereső küldöttségek, pártképviselők. Alig maradt ideje arra, hogy Varsó Visztulán túli városnegyedében lakó élettársát meglátogassa, és februárban született leányát, Wandát végre láthassa.

Bérelt lakásának erkélyéről este rövid beszédet intézett az érkezésének hírére spontán összegyűlt tömeghez: „Polgártársak! Varsó harmadszor köszönt engem a falai között. Hiszem, hogy gyakran látjuk még egymást boldogabb körülmények között is. Életemmel és véremmel mindig a hazámat és a lengyel népet szolgáltam, és ezt teszem ezután is. Ennyit rövid köszöntésül, mert meg vagyok fáva – fáj a torkom, és hasogat a mellem.”

Hiába feküdt le, éjfél körül hivatlan látogatókat kellett fogadnia: a német katonatanács delegációját. Varsóban ugyanis a Soldatenrat vette át az ott tartózkodó német csapatok fölötti parancsnokságot. Képviselői azt kérték Piłsudskitól mint „katonabarátjuktól”, hogy garantálja szabad hazatérésüket Németországba. Piłsudski azt szabta feltételül, hogy a németek adják át fegyverzetüket, mozdonyaikat, vonatszerelvényeiket, és hogy a lengyel fél szabadon használhassa a német távírókat és telefonvonalakat. A katonatanács küldöttei csak a fegyverzet átadására vonatkozóan nem tettek elkötelező ígéretet.

A „főparancsnok” annyira fontosnak tartotta a németeket megnyugtani, hogy már reggel nyolc órakor megjelent a katonatanácsnál. „Mint a lengyel nemzet képviselője kijelentem, hogy kormányotok bűneiért a lengyel nemzet nem akar és nem fog bosszút állni rajtatok.” A katonatanács épülete előtt gyülekező, fenyegető tömeg figyelmét is arra hívta fel, hogy a német katonáknak a hajuk szála se görbülhet meg. Még aznap kezdetét vette a lefegyverezésük. Ez nem mindenütt ment békésen. Néhány helyen lövöldözésre került sor.

Ezt követően első ízben lépte át a vezérkar épületének küszöbét, ahol megkezdte hivatali működését. Három óra múlva a különböző pártok képviselőivel már a Kronenberg-palotában tárgyalt a leendő kormányról. A Varsó lakosságának egyharmadát kitevő zsidó közösségek pártdelegációi – „folkisták”, „Agudas Haortodoksim”, „Poale Zion” – is átnyújtották neki emlékirataikat. (A baloldali Bund távolmaradt a megbeszéléstől.) Többek között azt kérték, hogy a hivatali posztok betöltésénél egyenlő elbírálásban részesüljenek, az állami dotációból a zsidó intézményeknek is jusson, s képviselőjük helyet kapjon a kormányban. A delegáltak bizalmukról biztosították Piłsudskit, aláhúзва, hogy a zsidóság a nyolcszáz év közös történelme során elég bizonyosságát adta a lengyel állam iránti lojalitásának. Piłsudski rászolgált a zsidóság bizalmára: azon politikusok közé tartozott, akik nemcsak mentesek voltak az antiszemitizmustól, de eszközeikkel fel is léptek ellene.

Tisztában volt azzal, hogy Lengyelország helyreállításának sikere most a lengyelek összefogásán, egységes magatartásán, áldozatkészségén múlik. Emiatt tartotta a lublini kormány megalakítását elhamarkodottnak, károsnak. Nem véletlenül tett szemrehányást e kormány ugyancsak november 11-én fogadott propagandaügyi miniszterének, Wacław Sieroszewskinek: „Kapkodtok, mint a gyerekek! E pillanatban legfontosabb dolog a hadsereg! Egy percre se lehet magatokra hagyni benneteket! Tudod, hány bevethető katonám van? Ötezer! A többiek, a légionisták, a lekászok (a Lengyel Katonai Szervezet tagjai – K. I.), a dowbóristák (Dowbór-Muśnicki tábornok Oroszországból hazatért katonái – K. I.) csak a törzse a leendő hadseregnek!”

A hadsereget azért hozta szóba a propagandaügyi politikusnak Piłsudski, hogy benne is tudatosodjék: a születőben lévő Lengyelország létrejöttének legfontosabb feltétele az erős, ütőképess hadsereg. Tudott a Lembergért és környékéért folytatott harcokról, tudta, hogy nemzetközi nyilatkozatokkal még nem kapják vissza a lengyelek a Németországba bekebelezett területeket, s tisztában volt azzal is, hogy miután Németország és Ausztria–Magyarország kivonja csapatait a Baltikumból, Belorussziából és Ukrajnából, nincs, aki a meginduló Vörös Hadsereget feltartóztassa.

A Régenstanács még aznap késő délután tartott ülésén Piłsudskira ruházta a katonai főparancsnok tisztét, és egyúttal megbízta azzal, hogy alakítson nemzeti kormányt, amely a szejm megválasztásáig marad hivatalban.

Piłsudski első lépésként a Varsóba kéretett Ignacy Daszyńskival feloszlattatta a lublini kormányt. Ezt követően szinte minden számottevő párttal, csoporttal, személyiséggel tárgyalt, mert széles alapokon nyugvó koalíciós kormányt akart létrehozni, amelyben a szocialisták, a néppártiak és a pártonkívüli szakemberek egyaránt kiemelt szerepet játszottak volna. Először Daszyńskira akarta bízni a kormányalakítást, de a nemzeti demokraták, akik egyébként nem kívántak a kormányban részt venni, tiltakozást jelentettek be. Emiatt a szocialista Jędrzej Moraczewski lett a november 18-án létrejött új ideiglenes kormány miniszterelnöke és közlekedési minisztere.

1918. november 21-én Moraczewski kiáltványt intézett a nemzethez, amelyben programjáról is tájékoztatást adott. Ennek bevezetője leszögezte: „A népből jöttünk. A lengyel munkások és parasztok ránk bízta a rabigáját levető Lengyelország fölött a

hatalomgyakorlást. Népi kormány akarunk maradni, amely a dolgozók millióinak érdekét védi, új élete felé egyengeti az utat és teljesíti akarátát.” Szavainak hitelesítéséül megerősítette a Daszyński-kormány által bevezetett nyolcórás munkanapot és a betegbiztosítást. A szociális kedvezmények szempontjából a lengyel munkások Európa élvonalába tartoztak. A szocialista program kihirdetésével együtt Moraczewski elhatárolta magát mindenfajta forradalomtól, s kijelentette, hogy Lengyelországban parlamenti demokráciát kíván megvalósítani.

A fokozatosan mind nagyobb teret nyerő és megerősödő új lengyel központi hatalom 1918. december vége felé már mintegy száznegyvenezer négyzetkilométernyi terület és 13,5 millió lakos fölött gyakorolta a hatalmat. Az egykori (Orosz-)Lengyel Királyság, Nyugat-Galícia és a Cieszyni (Tesseni) Szilézia tartozott ideiglenes határai közé. November 22-én véget értek a Lembergért folyó harcok, a város és környéke, beleértve a Przemyśl–Lemberg vasútvonalat is, lengyel kézen maradt. A tőle keletre és részben délre eső területeket vagyis a régi Kelet-Galícia nagy részét azonban a Nyugat-Ukrán Népköztársaság katonai erői ellenőrizték.

A pártindulatok Piłsudski reményei ellenére sem csillapodtak. November 19-én az új kormány székhelye előtt a német kézen lévő Poznań és Ólengyelhon nemzeti demokrata vezetője, Wojciech Korfanty a nemzeti demokraták részvételével kormányellenes tüntetést szervezett, amelyen Piłsudskit is sűrűn leáruolták. A nemzeti demokraták önbizalmát az táplálta, hogy hiába van a Moraczewski-kormánynak külügyminisztere, a lengyel nép külhoni érdekeit az általuk irányított Lengyel Nemzeti Bizottság képviselte Párizsban. De nemcsak a nemzeti demokraták támadták a kormányt, hanem december közepétől már a kommunisták is. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciájának és a Lengyel Szocialista Párt–Baloldalnak az egyesüléséből ugyanis 1918. december 16-án megalakult a Lengyelország Kommunista Munkáspártja, amely az összes társadalmi, gazdasági és kulturális gondok megoldását a kapitalista rendszer földig rombolásában látta. A kommunisták I. kongresszusukon leszögezték: „A lengyel proletárium elvet minden olyan politikai jelszavat, mint az autonómia, az önállósulás, az önmeghatározás, mert ezek a kapitalista korszak politikai formái kialakulásának termékei. A diktatúrára törekedve [...] minden olyan kísérlet ellen fellép, amelynek célja az ellenforradalmi, burzsoá lengyel hadsereg felállítása.”

A kommunisták jól tudták, miért tiltakoznak a lengyel hadsereg megszervezése ellen, amelynek felállítása és működése létkérdés volt a lengyel nemzet, az újjászülető Lengyelország számára. 1918. december 26-án felkelés robbant ki Poznańban, amely rövid idő alatt egész Ólengyelhonra (az egykori Nyugat-Lengyelországra) kiterjedt. A felkelés nem kis mértékben a nemzeti demokraták érdeme volt, s kirobbanásához az csíholta a végső szikrát, hogy decemberben Poznańba érkezett az akkori világ leghíresebb lengyel férfiúja, Ignacy Paderewski zongoraművész és zeneszerző. (Ő is orosz alattvalóként született 1860-ban). Az egész amerikai lengyel közösség az ő befolyása alatt állt, s párizsi jelenléte megsokszorozta a Lengyel Nemzeti Bizottság tekintélyét és hitelét, amire szüksége is volt, mert gyakran támadták sovíniszta és antiszemita megnyilatkozásai miatt.

A Németország egykori legnagyobb lengyel tartományában kirobbant harcok egészen február közepéig elhúzódtak. Akadtak olyan városok, ahol csak heves küzdelem árán tudták a reguláris német erők ellenállását megtörni. A lengyelek győzelmét egyrészt az tette lehetővé, hogy a Piłsudski által 1919. január elején Poznańba küldött Dowbór-Muśnicki tábornok parancsnoksága alatt sikerült egy ütőképessé helyi lengyel hadsereget felállítani, másrészt az, hogy február közepén Foch marsall a november 11-i fegyverszünet érvényét és feltételeit az ólengyelhoni frontra is kiterjesztette. A felkelés által érintett területek sorsáról véglegesen a Németországgal megkötendő békeszerződésnek kellett majd határoznia, azt azonban mindenki tudta, hogy a lengyelek nem mondanak le a vérükkel visszaszerzett ősi földekről.

1918 decemberében és 1919 januárjában Kelet-Galíciában is szinte szünet nélkül harcok folytak a Nyugat-Ukrán Népköztársaság hadseregével, amely márciusi offenzívája során az egész szemben álló lengyel hadsereget bekerítette. Csak Wacław Iwaszkiewicz tábornok kellő időben érkezett hadserege mentette meg a kimerült lengyel csapatokat a megsemmisüléstől. Volhíniában a Petlura-vezette Dnyeperi Ukrán Népköztársaság hadaival viaskodott egy másik, hevenyészve felállított lengyel hadsereg, amelyet a háború második szakaszában Edward Rydz-Śmigły tábornok vezetett. A lengyeleknek ezen a fronton aratott januári sikeréhez az is hozzájárult, hogy a bolsevik Vörös Hadsereg ugyanebben az időben indított kelet felől támadást az ukránok ellen. Az azonban sejthető volt, hogy a szovjet-oroszok nem érik be Ukrajna birtokbavételével.

Szovjet-Oroszország ugyanis, miután a németeket a nyugati fronton megadásra kényszerítették, november 13-án felmondta a breszti békeszerződést, és támadást indított, hogy az egykori nyugat-orosz tartományokat visszaszerezze, más szóval: a szocialista forradalommal a volt cári birodalom, s ha a helyzet úgy hozza, Európa népeit is boldogíthassa. Katonai-politikai vállalkozása gyors sikert hozott: a bolsevikok az új év első napján Minszkben kikiáltották a Belorusz Szocialista Tanácsköztársaságot, s pár nap múlva Vilnát is elfoglalták. Február végén már a Litván–Belorusz Szocialista Tanácsköztársaság kikiáltásáról is értesülhetett Piłsudski.

Lengyel katonai sikerek és Piłsudski föderációs terve

Február közepén a litván–belorusz fronton a Stanisław Szeptycki tábornok parancsnoksága alatt harcoló lengyel csapatok először vívtak tüzpárbajt a bolsevik Vörös Hadsereggel, s tavaszi offenzívájuk során április 19-én elfoglalták Vilnát. Júliusban a front már még keletebbre a Norocs–Baranovicsi–Pinszk vonalon húzódott. A lengyel hadsereg eredményes működését Piłsudski meglelégedéssel vehette tudomásul.

A lengyel haderő 1918. november elején hatezer főt, decemberben tizenhatezer embert, 1919 januárjában pedig száztízezer katonát számlált. Ráadásul mind önkénteseket. A sorozást a lengyel hadvezetés márciusban rendelte el, s ennek során öt évfolyamot hí-

vott be. Így a tavasz végén már háromszázezer ember állt fegyverben. Azt is hozzá tehetjük, hogy állt volna... Ha lett volna elegendő fegyvere... Mivel a felosztó államok nem a bekebelezett lengyel területeken építették ki hadiiparukat, az újjászülető Lengyelországban nem folyt fegyvergyártás. A lengyelek a német, osztrák–magyar csapatok által hátrahagyott vagy tőlük szerzett és az ellenségtől zsákmányolt fegyvereken kívül csak francia és angol támogatással jutottak hadfelszereléshez. Ennek szállítása azonban akadozott.

A tavaszi katonai sikerekhez az is hozzájárult, hogy Piłsudskinak még az év elején sikerült a hátszínigot belpolitikailag konszolidálnia. A nemzeti demokraták tudtával jobboldali tisztek kézigránatokkal és revolverekkel felfegyverzett kis csoportja 1919. január 4-ről 5-re virradó éjszaka a kormány több tagját foglyul ejtve operettszerű államcsínyt kísérelt meg. A kormányórség rövid idő alatt lefegyverezte és őrizetbe vette a pártütöket. Az őrezred parancsnokának az esetről beszámoló jelentését Piłsudski kézlegyintéssel nyugtázta, mondván, hogy nem merénylők, hanem betlehemesek jelentek meg a kormányépületben. Azon azonban elgondolkodott, ne vegye-e komolyan Ignacy Paderewski ajánlatát, aki az előző napon, 1919. január 4-én jobboldali kormány felállításának tervével jelentkezett nála. Ő az ajánlatot akkor kapásból elutasította. Most viszont szükségesnek tartotta, hogy a jobb- és a baloldal között – egy új kormány révén – egyezséget hozzon tető alá.

Mint évek óta mindig, most is a hadseregről volt szó. Franciaországban ugyanis Józef Haller tábornok parancsnoksága alatt, mondhatni, menetkészen állt egy közel hetvenezer fős lengyel haderő, melyet azonban sem a Párizsban a lengyel ügyet képviselő Lengyel Nemzeti Bizottság, sem Foch marsall nem engedett a „baloldali lengyel kormány” rendelkezésére bocsájtani.

Amikor a kormányváltás szükségéről Moraczewski miniszterelnököt meg kellett győzni, Piłsudski nem válogatta meg a szavait: „Nem értitek a helyzetemet és az egész helyzettel sem vagytok tisztában. Nem a jobb- és nem a baloldaltól van szó, mindkettő le van szarva. Engem az egész érdekel. A hadsereg, amely valójában nincs.”

Piłsudski számára Paderewski miniszterelnökké történő kinevezése a kézenfekvőnél is jobb megoldás volt: ideális. Mérsékelt nemzeti demokrataként korábban ő képviselte ugyanis a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottságot az Egyesült Államokban. Világhírű művész volt, aki előtt nemcsak a salonok, hanem a köztársasági elnöki és királyi paloták ajtajai is megnyíltak. A tágabb közvélemény önzetlen hazafiként, bőkezű mecénásként tartotta számon, akinek nevéhez fűződött többek között a krakkói Grunwald-emlékmű felállítása 1910 júliusában.

1919. január 16-án Piłsudski mint ideiglenes államfő, Ignacy Paderewskit nevezte ki miniszterelnökké, aki egy személyben külügyminiszter is lett. A tárcák többsége a nemzeti demokratáknak jutott, de Moraczewski öt baloldali minisztere is a helyén maradt, így a kormány megőrizte koalíciós arculatát. A Lengyel Nemzeti Bizottság példája nyomán az antanthatalmak és a világ más országai is sorra ismerték el Paderewski kormányát a lengyel nép egyedüli és hiteles képviselőjének. Sikerült a gondok árjával küszködő ország diplomáciai elszigeteltségét megszüntetni.

Azokon a területeken, ahol konszolidálódtak a viszonyok, 1919. január végén tartották a szejmválasztásokat. Ennek eredményeként a 394 mandátum csaknem egyenlő arányban oszlott meg a jobboldal, a centrum és a baloldal között. A nemzetiségiak közül a zsidó klub tizenegy, a német klub két mandátumot szerzett. Az újjászülendő Lengyelország első szejmje február 10-én kezdte meg munkáját. Tíz nappal később a szejm harmadik ülésén Piłsudski lemondott ideiglenes államfői tisztségéről. Miután a szejm kifejezte neki köszönetét, rögtön ráruházta a „rendes” államfői tisztséget, amely az új alkotmány kihirdetéséig maradt érvényben.

Piłsudski az előző napon fogadta a Magyarország képviselőjében érkező követet, Csekonics Iván bárót, aki a lengyel államfő támogatását kérte a szlovákokkal, csehekkel, románokkal kialakult ellenséges viszony rendezéséhez. Piłsudski, akinek légijében több száz magyar önkéntes harcolt, ígéretet tett arra, hogy Lengyelország soha, még a szövetségesek nyomására se fog Magyarország ellen fellépni.

Az államfő egyébként idejének nagyobb részét a fronton töltötte. Az természetes volt, hogy Vilna április 19-i elfoglalásának hírére a városba, szülőföldjére sietett. Itt kapta meg Józef Haller tábornok Lesznóban kelt táviratát, hogy a franciaországi „kék hadsereg” első egységeivel Németországon átkelve lengyel földre lépett.

Piłsudski, miután meglátogatta a város katonai és polgári kórházait, majd néhány üzemét, este egy fogadáson a következőket mondta a tiszteletére megjelenteknek: „Szeretem a katonákat és szeretem a háborút összes szörnyűségeivel együtt. A katona hatalom, de mindent nem adhat. Amit a katona elkezd, azt a civilnek kell befejeznie.” Ez utóbbi lehetőséghez békére lett volna szükség. A béke egyelőre nagyon távolinak tetszett.

Piłsudski arról is intézkedett, hogy az 1832-ben bezárt vilnai egyetem, amelynek Mickiewicz és Słowacki is diákja volt, mielőbb megnyissa kapuit. Azt javasolta, hogy az universitas alapítójáról, Báthory Istvánról kapja a nevét. Az április 22-én kiadott *Kiáltvány a volt Litván Nagyfejedelemség lakóihoz* kezdetű felhívásában a következőket adta tudtul: „A lengyel hadsereg, amelyet azért vezettem ide, hogy az erőszaknak és az önkénynek véget vessen, hogy a nép akarata ellenére való kormányzást eltörölje, mindnyájatoknak szabadságot és felszabadulást hoz. Azt akarom, hogy ti magatok oldjátok meg belső, nemzetiségi és vallási ügyeiteket, úgy, ahogy ezt ti magatok akarjátok, anélkül, hogy Lengyelország részéről bárki nyomást gyakorolna rátok, erőszakkal lépne fel ellenetek.”

A németek által támogatott önálló Litvánia azonban már csaknem fél éve létezett. Első kormánya éppen aznap, 1918. november 11-én alakult meg Vilnában Augustinas Voldemaras vezetésével, amikor Varsóban a Régenstanács Piłsudskit bízta meg a fővezérséggel. Miután december közepén a bolsevikok katonai támogatásával Ideiglenes Munkás-Paraszt Kormány alakult, Voldemaras Vilnából Kaunasba tette át a székhelyét. Ezután a szovjet-orosz hadsereg térnyerésével februárban megalakulta a Litván–Belorusz Szocialista Tanácsköztársaság. Amikor 1918 decemberében a bolsevik hadsereg litván területen megjelent, Lengyelország nyilatkozatot tett közzé, hogy ezt „a Szovjet-Orosz Kormány imperializmusának és agressziójának tekinti”. Az, hogy a lengyelek a bolsevikokat kiűzték Litvániából, még nem jelentette, hogy az önálló állami létet megízlelt litván kormány hajlott volna Lengyelországgal államszövetséget alkotni.

Az ellenkezője történt. A litvánok azt követelték, hogy a lengyel hadsereg vonuljon ki Vilnából és a történelmi Litvániából. Mivel ez nem történt meg, előrevetette árnyékát a két „testvérnép” közötti fegyveres konfliktus.

A háborút Piłsudski a két fél megelégedésére szeretne volna befejezni. A terve, amint ez kiáltványából, írásaiból, nyilatkozataiból is kiolvasható, a Jagellók birodalmának korszerű alapon történő helyreállítása volt, az egykori határai között élő népek egyenrangú országainak föderációjaként. Roman Dmowski ezt a leghatározottabban elnevezte: ő etnikailag „tisztá” Lengyelországot akart – olyan nagy területen, amelynek „lakosságát a lengyelek még meg tudják emésztetni”. Paderewski, akit viszont Piłsudski megnyert elképzeléseinek, „rajongó föderalista” lett. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Dmowski, csalódván benne, kijelentette: mihelyt lehet, a zongoraművészt el kell távolítani a kormány éléről.

Piłsudski célja az volt, hogy akár föderalizáció révén, akár más módon ütköző államok kordonjával válassza el Oroszországot Lengyelországtól és Európától. Elképzelése szerint a kordonnak Finnországtól Grúziáig kellett volna húzódnia. Lengyelországra nézve Oroszországnak mind a „vörös”, mind a „fehér” változatát veszedelmesnek tartotta.

Piłsudski, Petlura, Gyenyikin

Az 1917-es februári orosz polgári forradalom nyomán Ukrajnában is megerősödött az ország önállóságáért, függetlenségéért küzdő nemzeti mozgalom. Márciusban megalakult Ukrajna Központi Tanácsa, amely azonnal hozzáfogott a befolyása alatt álló területeken állami intézményrendszerének kiépítéséhez. Emiatt állandó összeütközésbe került az orosz ideiglenes kormánnyal, amelynek a bolsevikok által történt megdöntése után nyomban kikiáltotta az Ukrán Népköztársaságot, majd már ezt képviselve 1918. február 8-án békét kötött a központi hatalmakkal. A beharangozott társadalmi reformok elmaradása, Németországnak a nyugati fronton elszenvedett veresége és kapitulációja az ukrán vezetés német orientációjú híveit lemondásra kényszerítette.

Ukrajna Nemzeti Tanácsának vezetője rövid idő múlva Semen Petlura atamán lett. Kezdeményezésére 1918. november 13-án megalakult az Ukrán Direktórium, továbbá a központi hatalmak csapatainak kiűzésére és a társadalmi reformok megvalósítására az országban népfelkelés tört ki. A Vörös Hadsereg is ugyanebben az időben indította meg támadását az elvesztett nyugati orosz tartományok, így Ukrajna visszaszerzésére is. Az általa elfoglalt ukrán területek központjában, Harkovban 1919. január 6-án kikiáltották az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaságot. A harcot már ennek a nevében folytatta a Petlura vezette Ukrán Népköztársaság és az egyes atamánok által kiépített helyi hatalmak ellen.

Az antant nem támogatta a németek pártfogásával létrejött, önálló államiságra törekvő Ukrán Népköztársaságot, így Semen Petlurát sem. Reményeit és pénzét a fehér tábornokoknak a bolsevik Oroszország ellen intézett intervencióiba fektette. 1919 nya-

rán Anton Gyenyikin a doni, a kubáni, és az önkéntes hadseregből álló Dél-Oroszországi Fegyveres Erők élén több irányból megindult Moszkva elfoglalására és a bolsevik hatalom megdöntésére. Ukrajna is az általa birtokba veendő felvonulási terület lett.

Piłsudski egy tiszti küldöttség révén tájékozódott Gyenyikinnél tervei és Lengyelország jövőjére vonatkozó politikai elképzelései felől. A magabiztos fehér tábornok kertelés nélkül a lengyelek tudomására hozta, hogy az egyik legfontosabb cél Oroszország helyreállítása az 1914-es határok között, amelyben a lengyeleknek, mint a Visztula menti tartomány lakóinak legfeljebb csak autonómiát tud ígérni.

Bolsevikellenes hadjáratának első szakaszában a Petlura vezette Dnyeper menti ukrán erők és a Kelet-Galíciából kiszorított ukrán hadsereg is Gyenyikinnel harcolt. Augusztus 31-én együtt vonultak be Kijevbe, de Petlura másnap kiszorította Gyenyikin csapatait a városból, és ettől fogva egyszerre harcolt az orosz erők ellen, függetlenül attól, hogy azok „fehérek” vagy „vörösök” voltak. Ekkor már az ukránok és a lengyelek együttműködtek.

Amíg a galíciai ukránokkal a háború tartott, nem lehetett szó az ukránok és a lengyelek között kapcsolatfelvételtől. Miután a harcok 1919 májusában véget értek, Piłsudski a lengyel vezérkar hírszerző osztályának egyik ügynökével tárgyalásra hívta Varsóba Petlurát, aki augusztus 9-én azt javasolta neki, hogy közösen harcoljanak a Vörös Hadsereg ellen. Ezt követően szeptember 1-jén megkötötték a fegyverszünetet, s meghúzták az ukrán és a lengyel csapatok közötti demarkációs vonalat.

Piłsudski ezzel egy időben egyre-másra kapta a sürgető táviratokat Párizsból, hogy határozottan támogassa Gyenyikint, de ő az ellenkezőjét tette. Augusztus végén kiadta a parancsot, hogy Ukrajnában minden olyan bolsevikellenes tevékenységet be kell fejezni, amely Gyenyikint közvetve vagy közvetlenül támogatná. Az ukrán fronton sor került más lényeges intézkedésekre is. Piłsudski a Polesie nevű Bug menti tartományban tevékenykedő Orosz Vöröskereszt vezetőjét, a kommunista, de nemzetiségét tekintve lengyel Julian Marchlewskit bizalmasan arról tájékoztatta, hogy ha az orosz csapatok állásaikból tíz kilométerrel visszahúzódnak és felhagynak a lengyel katonák körében folytatott bolsevik agitációval, s a Petlura elleni támadásokkal, akkor meghatalmazottakon keresztül kész tárgyalni Leninnel. Megbízottja azt is tudomására hozta Marchlewskinek, hogy Lengyelország nem akar Európa zsandárja lenni, politikáját kizárólag az államérdek irányítja, ami most az, hogy ne támogassa Gyenyikint. Tudta, hogy ezzel megmentheti a bolsevik forradalmat. De azt is tudta, hogy a Nyugat saját szövetségesét, a fehér Oroszországot támogatja. Ha pedig Oroszország megerősödik, Anglia és Franciaország nem fogja segíteni Lengyelországot, amely magára hagyva képtelen lesz ellenállni a rátámadó fehér hadseregnek.

A bolsevik vezetés is pontosan tisztában volt vele, hogy Piłsudski ajánlata fuldokló-nak a mentőöv: elfogadta a feltételeit. Sőt, további tárgyalásokat javasolt. Ezek elől azonban a lengyel államfő már rendre kitért.

Októberben a Moszkvához közeledő Gyenyikin támadását a vörösök feltartóztatták, majd visszaverték. Megkezdte a visszavonulást. Novemberben drámai hangú levelekben kért segítséget Piłsudskitól. A mellérendelt brit kormány megbízott, Harford John Mackinder még Varsóba is elutazott, hogy a lengyel államfőt személyesen bírja rá Gyenyikin támogatására. Piłsudski azonban hajthatatlan maradt.

Mihail Tuhacsevszkij, a Vörös Hadsereg legtehetségesebb tábornoka egy 1923-ban tartott előadásában szükségesnek tartotta ezzel kapcsolatban megjegyezni: „Ha a lengyel kormány meg tudott volna alkudni Gyenyikinnel még annak szétzúzása előtt, ha nem félt volna az »egységes, oszthatatlan nagy Oroszország« imperialista jelszavától, akkor Gyenyikin Moszkva elleni támadása – a nyugat felőli lengyel támadás segítségével – számunkra jóval rosszabbul végződhetett volna: nehéz is lett volna megjósolni a végeredményt. A kapitalista és nemzeti érdekek bonyolult összefüggése azonban lehetetlenné tette ennek a koalíciónak a létrejöttét, ezért a Vörös Hadseregnek egyenként kellett megütköznie az ellenséggel, és ez jelentősen megkönnyítette a feladatát.”

A Vörös Hadsereg 1919 decemberében bevonult Kijevbe. Ellentámadása azonban nemcsak Gyenyikint űzte ki Ukrajnából, hanem Petlurát és híveit is, akik a lengyelek által ellenőrzött ukrán területeken találtak menedéket. A galíciai ukrán hadsereg viszont áttért a bolsevikokhoz, s három dandárba szerveződve betagozódott a Vörös Hadseregbe. (Hogy fél év múlva megadja magát a Kijev elfoglalására vonuló lengyeleknek.) Gyenyikin élete végéig a lengyeleket okolta a vereséért.

Az elmaradt békekötés

A kelet felé kiöblösödő volhíniai front 1919 decemberében még úgy festett, hogy tőle északra szovjet csapatok álltak, tőle délre pedig Gyenyikin vert hadai, amelyek januárban a Krím félszigeten húzták meg magukat. December 21-én a front lengyel parancsnoka, Antoni Listowski tábornok azt jelentette, hogy a bolsevikok ellen úgy lehet eredményesen védekezni, ha a lengyel frontot keletebbre helyezik, de a siker feltétele az ukrán állam helyreállítása, ukrán hadifoglyokból szervezett hadsereg segítségével. Vagyis a lengyelek ne ellenséggént, hanem szövetségesként vonuljanak Ukrajnába.

Listowski tábornok javaslata teljes egyetértéssel találkozott a vezérkar részéről, amely szintén úgy vélte, hogy Lengyelország biztonságát kelet felől csak az önálló Ukrajna képes szavatolni.

A biztonságban azonban kínálkozott egy másik módja is. December 22-én, az azt követő napon, amikor Listowski tábornok említett elképzelését megküldte a vezérkarnak, Georgij Csicserin, szovjet-orosz külügyi népbiztos azt javasolta Piłsudskinak, hogy haladéktalanul kezdjenek béketárgyalásokat. Ajánlata azonban visszhangtalan maradt. A lengyel államfő más tervvel foglalkozott; pontosabban most látta időszerűnek és lehetségesnek régóta – de legalábbis a magdeburgi börtönben töltött hónapok óta – dédelgetett tervének megvalósítását, amelyről így nyilatkozott külügyminiszter-helyettesének, Władysław Skrzyńskinek: „A bolsevikokat meg kell verni, és pedig minél előbb, mielőtt meg nem erősödnek. Harcra kell őket kényszeríteni, aztán két vállra fektetni. Hogy ezt elérjük, ott kell a lábunkra lépünk, ahonnan nem térhetnek ki, és nem futhatnak el előlünk. Moszkva nem ez a hely. Ez a hely Kijev. Ukrajna az érzékeny pontjuk...”

Piłsudski egyszerre akart katonai és politikai vereséget mérni Oroszországra. Úgy vélte, hogy az önálló vagy Lengyelországgal föderációt alkotó Ukrajna megfosztaná Oroszországot nagyhatalmi helyzetétől. Szinte megbabonázva készült az Ukrajnát Petlura szövetségében felszabadítónak hirdetett háborúra.

Mivel Csicserin decemberi javaslata válasz nélkül maradt, 1920. január 28-án a Népbiztosok Tanácsa Lenin, Trockij, Csicserin aláírásával közleményt adott ki arról, hogy a szovjet kormány elismeri és elfogadja Lengyelország függetlenségét és szuverenitását, elfogadja a belorusz és ukrán frontok vonalát és nem köt Lengyelország ellen irányuló nemzetközi egyezményt. Lehet, hogy Leninék Piłsudski Gyenyikinnel kapcsolatos távolságtartó magatartását akarták meghálálni a számukra is kimerítő háború lezárásával. Mindenesetre a lengyel hadügyminiszter-helyettes, Kazimierz Sosnkowski, aki negyedszázad múlva a legszúrósabb szálla lesz Sztálin szemében, a lengyelek számára oly kedvező javaslat elfogadása mellett érvelt. A kortársak közül sokan gondolkodtak így, és a történészek is sokan hasonló véleményen voltak és vannak ma is. Az ajánlat elfogadása esetén nagyobb Lengyelország jöhetett volna létre, mint a rigai béke nyomán (a háromszáz-nyolcvannyolcezer négyzetkilométer helyett legalább ötszázezer négyzetkilométer), mivel a határ az 1920 márciusában rögzítettől száz-százötven kilométerre keletebbre húzódott volna. A nemzeti demokraták ezt szinte ujjongva fogadták, mert ők már a kelet-galíciai lengyel–ukrán háború vége óta javasolták, hogy Lengyelország és Oroszország ossza fel egymás között Belorussziát és Ukrajnát.

Más történészek szerint a szovjetek csak időt akartak nyerni, hogy erejüket összehozzák. 1920 januárjában csak négy hadosztályuk volt a belorusz fronton, de áprilisban már húsz. Arról sem szabad megfeledkezni azonban, hogy amíg 1920 elején a lengyel hadsereg létszáma százhetvenezer fő volt, tavaszra hétszázezerre növekedett. A szovjetek azzal is tisztában lehettek, hogy miután Németország ratifikálta a varsailles-i békeszerződést, tehát a lengyeleknek nem kellett a nyugati határokat katonasággal biztosítaniuk, és Kelet-Galíciában is befejeződött a lengyel–ukrán háború, a hatalmas lengyel hadsereg Oroszország ellen készül. E katonai készülődés védelmében történészek azzal érvelnek, hogy az oroszok, mielőtt összeszedték volna magukat, felmondják a lengyelekkel kötött békét. Ennek cáfolatára felhozható, hogy a Finnországgal, Litvániával, Lettországgal, Romániával kötött békét egészen 1939-ig, 1940-ig megtartották, s miért ne tették volna ezt a lengyelekkel megkötött békével is?

Oroszország – Piłsudski vezérkari főnöke, Tadeusz Kutrzeba tábornok szerint is – őszintén törekedett a békére Lengyelországgal, mivel Gyenyikint megverte ugyan, de a franciák által támogatott Pjotr Vrangel új intervencióra készült, s Ukrajnában is hol itt, hol ott törtek ki nehezen elfojtható parasztfelkelések.

Tény, hogy február 2-án a Szovjetek Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottsága is megismételte a pár nappal korábbi békeajánlatot. A lengyel fél február 24-én fogalmazott titkos válasza az volt, hogy abban az esetben egyezik bele a tárgyalásokba, ha az 1772-ig Lengyelországhoz tartozó összes területeken az ott élő népek maguk dönthetnek sorsukról, s a békeszerződést az orosz Alkotmányozó Nemzetgyűlés ratifikálja. Ez el is döntötte a kérdést, mert az említett nemzetgyűlés már 1918 óta nem létezett.

A kijevi hadjárat

A Lengyel Szocialista Párt és a többi baloldali párt vezetőinek többsége – nem számítva a kommunistákat – rokonszenvesnek találta Piłsudski föderációs terveit. Mieczysław Niedziałkowski a Lengyel Szocialista Párt nevében kifejtette, „Ha Lengyelország valamennyi végvidéki nemzete önrendelkezési joga alapján köt békét a bolsevikokkal, akkor Lengyelország kezdeményezésére életre kelhet a keleti nemzeteknek egy olyan blokkja, amelynek Lengyelország a lelke. Létrejöhetne a Kelet-európai Egyesült Államok, amelyhez Lengyelországon kívül Finnország, Lettország, Észtország, Litvánia, Belorusszia tartozna, és idővel talán Ukrajna is.” Ez arra utal, hogy Ukrajnát Piłsudski egyelőre független, Lengyelországgal szoros szövetségben álló államként akarta helyreállítani.

A lengyel államfő most már azt tartotta legfontosabb diplomáciai teendőjének, hogy a Németország ellen győztes nagyhatalmak kormányait meggyőzze: a készülő háború a „célba vett” területeken élő népek önrendelkezési jogaiért folyik majd Szovjet-Oroszország ellen. (Mondhatni, a wilsoni pontok megvalósításáért.) Jóváhagyásuk nélkül kockázatos volt a hadjáratot megindítani. Közben Anglia mindinkább megelégedte a kudarcok sorozatából álló, de hatalmas pénzeket felemésztő, vörösök elleni intervenciókat, s apránként megérlelődött benne, hogy rendezni kellene a viszonyát az új, „vörös” Oroszországgal is. Emiatt a háborúpárti lengyelek igazán csak Franciaországra számíthattak.

A háború megindításának másik fontos feltétele az ukrán nemzet legbefolyásosabb vezetőinek a megnyerése volt, ami, úgy látszott, nem fog gondot okozni, mivel az Ukrán Népköztársaság Petlura által vezetett direktóriuma csak a lengyelek támogatásával kerülhetett vissza a hatalomba. A lengyelek meg voltak győződve arról, hogy az ukrán atamán mögött nagy tömegek állnak, és megjelenésére tekintélyes önkéntes ukrán hadsereg áll talpra. Lengyelország ünnepélyesen elismerte az Ukrán Népköztársaságot. Az április 21-i politikai szerződésben megállapodtak a lengyel–ukrán határban is. (Ez többé-kevésbé ott húzódott volna, ahol a rigai békében a szovjet–lengyel határt meghúzták.) Az ukrán vezetők egy része azonban nem akart megbékélni azzal, hogy a szerződésben le kellett mondaniuk Kelet-Galíciáról és Volhínia egy részéről a lengyel állam javára. A szerződés szerint az ukránok és a lengyelek kölcsönösen egyforma jogokat biztosítottak volna az országukban élő lengyel, illetve ukrán kisebbségeknek. Az április 26-án az ukrán néphez intézett kiáltványukban Piłsudski és Petlura azt is bejelentették, hogy a lengyel hadsereg csak addig marad Ukrajnában, amíg az ukrán kormány meg nem alakul, és meg nem szerveződik egy olyan haderő, amely képes az ország függetlenségét megvédeni.

Piłsudski a vezérkar kizárásával maga dolgozta ki a hamarosan meginduló kijevi hadjárat tervét, amelyet olyannyira titokban tartott, hogy az április 20-án tartott konferencián az északi front parancsnokait, Stanisław Szeptycki és Stefan Majewski tábornokokat se tájékoztatta róla. Meg volt győződve arról, hogy a Vörös Hadsereg Kijev

védelmére összes ukrainai erőit összevonja, amelyeket a város előterében a lengyel csapatok szét tudnak verni. Az időközben Lengyelország „első marsalljává” kinevezett Piłsudski a Berezina és Dvina felső szakaszán, a Berezina középső szakaszán, valamint Volhíniában és Podóliában összevont négy hadsereggel április 25-én indította meg a hadjáratot.

Villámgyorsan nyomult előre Kijev felé. Igaz, már ekkor megmutatkoztak azok a gondok, amelyek az egyes hadseregek közötti kapcsolattartás nehézségeiből adódtak. Piłsudski ugyanis megszüntette a frontparancsnokságokat, mert az egész hadseregcsoporthoz maga akarta irányítani mint fővezér. A siker egyelőre elfedte az ebből adódó nehézségeket. Az oroszok mintegy harmincezer foglyot, nagy mennyiségű hadianyagot veszítve ugyan, de viszonylag rendben vonultak vissza. A lengyelek vesztesége rendkívül csekély volt ugyan, Piłsudskinak mégsem lehetett oka az elégedettségre. Ukrajna lakossága nem állt egy emberként Petlura mellé. Ha nem is ellenségesen, de közönyösen fogadta a „felszabadítókat”. A legjobban az nyugtalanította, hogy nem sikerült „kiprovokálnia” Kijev védelmét, vagyis döntő csatára kényszeríteni a Vörös Hadsereget, pedig Zsitomir elfoglalása után még meg is állt, hogy az ellenségnek ideje maradjon összevonni erőit Kijev előtt. De rosszul gondolta, hogy ezt a szent várost is ugyanúgy összes erőikkel védeni fogják az oroszok, mint 1812-ben Kutozov Moszkvát Borogyinónál. Kivárással csak azt segítette elő, hogy az üldözőiktől így megszabadult orosz hadosztályok kényelmesen megmenekülhettek.

Május 7-én egy felderítő lengyel lovasszakasz Kijev egyik üdülővárosrészében vilamosra szállt, és becsörömpölt a központba. Másnap az Edward Rydz-Śmigły tábornok parancsnoksága alatt álló 3. lengyel hadsereg gyalogsága és az ukrán egységek is bevonultak a városba, amelynek helyőrségét a 6. ukrán hadosztály adta. Ugyanezen a napon Piłsudski is rövid látogatást tett Kijevben. Élményeiről pár órával később már Zsitomirban kelt levelében számol be Aleksandra asszonynak. Ezúttal mintha bizakodó volna: *„Hinnéd, hogy milyen tündérkedő a sors: hogy a lengyeleket ilyen lelkesedéssel és örömmel köszöntsek Kijevben: hogy az orosz leányok virágot hintsenek tisztjeinkre és katonáinkra, és hogy az egész város [...] mosolygós és elégedett legyen, beleértve [...] a munkásokat is. Képzeld, egyből megindultak a villamosok, megjavították a vízvezetéseket és elkezdték kitakarítani a várost, amely elképesztően koszos volt.”*

Piłsudski azt szerette volna, ha a lengyel–ukrán viszony ugyanolyan „örömteli és lelkes” marad a jövőben is, mint ez a kijevi bevonuláskor érzékelhető volt. Amikor a Zsitomirban berendezett főhadiszállásán május 9-én Leopold Skulski miniszterelnök azzal a javaslattal kereste fel, hogy az Ukrajnában felhalmozott hatalmas élelmiszerkészleteket Lengyelország javára is felhasználják, Piłsudski kijelentette, hogy az csak vásárlás vagy szabályos árucseré formájában valósítható meg. Rekvirálásról még ötlet szintjén se lehet szó.

Az orosz társadalmat sokkolta Kijev elvesztésének híre. A bolsevik kormány eredményesen apellált az orosz nép hazafias érzelmére; a cári tisztok is – Bruszilovval az élükön – tömegesen jelentkeztek a veszélyeztetett haza védelmére. A szovjet vezetés május 11-én az Orosz Föderáció európai részének huszonnégy kormányzóságát ost-

romállapot alá helyezte, és dekrétumot adott ki a lengyel hadjárattal szembeni harc esz-közéről és az ellentámadásról.

A Kijev bevételével megkoronázott villámhadjárat, a könnyű siker hihetetlenül népszerűvé tette Piłsudskit a lengyel társadalom előtt, de főleg a szocialisták körében. Hívei nagy ovációval, pompával kísért fogadtatásban akarták részesíteni. A május 18-án délután négykor Varsóba érkező Piłsudskit Leopold Skulski miniszterelnök, Ignacy Ba-liński a varsói városi tanács elnöke, valamint Mihajlo, az ukrán hadsereg tábornoka köszöntötte a pályaudvaron. Ezt követően virágfüzérrel díszített hintóban hajtott végig az utcákon összegyűlt tömeg ujjongása közepette a Szent Sándor-templomig, ahol a Varsói Opera kórusa a *Te Deum laudamus*t énekelte. Este a szejm ünnepi ülést rendezett a tiszteletére.

A lengyel államfő május 21-én találkozott először Roman Dmowskival a független Köztársaságban. A találkozás után Dmowski megállapította: „*Kétségtelen nagy ember, bár semmiben se értettünk egyet.*” Piłsudski hasonlóképpen vélekedett Dmowskiról: „*Ő az egyetlen politikus, akivel érdemes eszmét cserélni, jóllehet, a Lengyelország jövőjére vonatkozó nézeteink alapvetően különböznek.*”

A Vörös Hadsereg ellentámadása – Tuhacsevszkij és Bugyonnij

A Vörös Hadsereg főparancsnoksága nem azzal segítette a megroppant ukrán fronton álló csapatait, hogy a – lengyel szemmel nézve – északkeleti, orosz meghatározás szerint északnyugati frontról hadosztályokat dobott át a megerősítésükre, hanem azzal, hogy Belorusszia területén előrehozta az időben későbbre tervezett hadműveletet.

Nagyszabású ellentámadását a 15. hadsereg május 14-én indította meg a Dvina vonaláról. Rövidesen a 16. hadsereg is megindult Boriszovból. A hadműveletet a bolsevik haderő legtehetségesebb tábornoka, az északnyugati front parancsnoka, a huszonhét éves Mihail Nyikolajevecs Tuhacsevszkij – a cári gárda egykori tisztje – irányította, aki korábban a Gyenyikint legyőző kaukázusi hadsereget vezette. A támadást, amely az 1. lengyel hadsereget május végéig százharminc kilométerrel vetette hátra, Piłsudski későbbre várta. Hevességét érzékelve a lengyel fővezér Ukrajnából és az ország belsejéből átdobott csapatokból felállított egy speciális tartalékhadsereget, amelynek parancsnokságát Kazimierz Sosnkowski hadügyminiszter-helyettesre bízta. Piłsudski intézkedésének az lett a következménye, hogy az Ukrajnában tervezett további lengyel hadműveleteket – kellő erő híján – le kellett állítani.

A kitűnő szervező hírében álló Sosnkowski, akinek a keze alatt még sohasem szolgált nagyobb egység, bebizonyította, hogy hadsereg irányítására is képes. A három hadosztályból, két gyalogosdandárból és a Belina ezredes lovascsoportjából álló hadsereg nyolc nap alatt készen állt az ellencsapásra. Sosnkowski június 2-án indította meg a támadást, és Tuhacsevszkijt majdnem a kiindulási vonalára nyomta vissza. Ezzel az északi fronton

rövid időre stabilizálódott a helyzet. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez volt majdnem két és fél hónapra a lengyel haderő utolsó jelentősebb sikere. A Vörös Hadsereg támadásának megindulását követően ismét felállított lengyel frontparancsnokság irányítója, Stanisław Szeptycki tábornok utóbb szemére vetette Piłsudskinak, hogy nem engedte az ellenség energikus üldözését, s ezzel megakadályozta az orosz csapatok szétverését.

Kérdéses, hogy egy ilyen üldözésre volt-e kellő erejük a lengyeleknek. Ráadásul Piłsudskit egy ilyen parancs kiadásától az is visszatarthatta, hogy hírt vette: Bugyonnij tizenhatezer fős félelmetes hírű lovashadserege támadást indított Ukrajnában. A kozákok és a lengyel ulánusok május 29-én csaptak össze ezen a fronton először. Az 1. ulánusezrednek ugyan sikerült megfutamítania a vele szemben álló ellenséget, de a front egy másik szakaszán az 50. végvidéki lövészezred két zászlóaljának katonáit a kozákok könnyedén lekasztolták. Ez a dráma rávilágított a frissen felállított lengyel egységek kiképzetlenségére is. A nagy számban bevonult újoncok vagy önkéntesek nemegyszer kerültek úgy harctérre, hogy lőni se tudtak.

A lengyel történészek megegyeznek abban, hogy Ukrajnában Szemjon Bugyonnij lovashadseregének bevetése hozott fordulatot. A Bugyonnij által vezetett 1. lovashadsereg, amelynek fegyelmetlenségéről és kegyetlenségéről egyik katonája, Iszaak Babel számol be a szemtanú hitelességével, ugyancsak próbára tette az ukrán fronton harcoló lengyel tábornokokat. Az egymástól elszigetelten működő lengyel hadseregek, hadtestek, hadosztályok képtelenek voltak a villámgyorsan mozgó lovastömeggel megbirkózni, holott összehangoltan, tervszerű határozottsággal működve szét tudták volna verni, mint ez augusztus és szeptember fordulóján Zamośćnál bebizonyosodott.

A hol valamelyik fronton, hol Varsóban tartózkodó Piłsudski június 19-én fogadta második alkalommal hivatalosan Csekonics Iván magyar követet, aki átadta neki Horthy június 6-án kelt levelét. A kormányzó a feszült román–magyar viszony oldásában kérte a marsall közvetítését, s katonai segítséget ajánlott a lengyeleknek. Piłsudski válaszul támogatást ígért a magyar hadsereg felszereléséhez, s az ezzel kapcsolatos intézkedés felelősének Sosnkowski tábornokot jelölte ki.

A Tuhacsevszkij által vezetett, négy hadseregből és a moziri csoportból álló mintegy százhatvanezer főt számláló orosz hadseregcsoport július 4-én indította meg új hadműveletét a belorusz fronton. A lengyelekkel szemben több mint másfélszeres fölényben volt. A lengyelek változatlanul vonalvédelemre rendezkedtek be, de a kiterjedt terület tartásához nem volt se kellő erejük a fronton, se tartalékuk a front mögött. „A lengyelek harcrendjének ezeket a hibáit mi figyelembe vettük, és a támadás tervének kidolgozásakor arra számítottunk, hogy fölényben lévő csapataink erős csapásaival azonnal megsemmisíthetjük az elöretolt lengyel erőket” – jegyzi meg Tuhacsevszkij.

Július 9-én Piłsudski azt javasolta az északi fronton harcoló tábornokainak, hogy vonuljanak vissza vagy százötven kilométert és a németek által 1917-ben jól kiépített lövészárókvonalakat kihasználva rendezkedjenek be védelemre, s ott készüljenek fel az ellentámadásra. Ezt Szeptycki tábornok, a frontparancsnok azzal hárította el, hogy a kiképzetlen katona nemcsak hogy hitét veszíti a hátrálás során, hanem védtelen is lehet az üldöző ellenséges lovasság támadásainak kitéve.

Maradt a területmegtartó hősiek helytállás. Ennek eredményeként a harmincnégyezer katonát számláló 1. lengyel hadsereg július 4-e és 12-e között csaknem húszezer embert veszített, és a többi lengyel erővel együtt visszavonulásra kényszerült. Mivel azt kapkodva hajtották végre, a gyenge erővel, minden átgondolás nélkül védett Vlnát a litvánoktól támogatott 4. orosz hadtest huszonnégy órán belül elfoglalta. Július 19-én a kulcsfontosságú grodnói erődöt vette birtokba fél nap alatt négy kozákszázad. Władysław Sikorski tábornok találóan jegyezte meg, hogy 1920 júliusában a lengyel hadsereg nagy része olyan volt, mint a kormánylapát nélkül viharos hullámokon hanykolódó csónak.

Az új lengyel miniszterelnök, Władysław Grabski a Vilna és Grodno elvesztéséért felelős tábornokokat, Aleksander Boruszczaot és Adam Mokrzeckit hadbíróság elé akarta állíttatni. Piłudski nem engedte. Talán azért se, mert szinte az összes lengyel generálissal elégedetlen volt, és végtére mint fővezért mindenért őt terhelte a felelősség.

Július végén már a Bug és Narva vonalának megtartásáért kellett harcolni. Itt a megtépzott 1. hadsereg elszántabban és eredményesebben küzdött. Łomża és Osztrolenka környékének védelmében a lengyel csapatok több napon át sikeresen kötöttek le nagyobb orosz erőket is. A Biebrza és a Bug összefolyásánál álló ossowieci erőd azonban – egy félreértés folytán – július 29-én puskalövés nélkül a szovjetek kezére került, akik augusztus 1-jéről 2-ára virradó éjszaka a breszti erődöt is könnyen elfoglalták. Ettől kezdve az északi front négy orosz hadserege már közvetlenül Varsót fenyegette, az ukrán front két hadserege pedig Lemberget és a tőle északra, Zamość irányában fekvő területet.

A varsói csata

1920. július 1-jén a szejm egyhangú döntésével megalakult a széles hatáskörrel felruházott Államvédelmi Tanács. Elnöke az államfő lett, helyettese a miniszterelnök, tagjai: az országgyűlés elnöke, három volt miniszterelnök, a fővezér által kiválasztott három tábornok és a szejm delegálta tíz képviselő. Ettől kezdve a kormány és a szejm feladatát is az Államvédelmi Tanács végezte. Július 5-én hosszas vita után úgy döntött, hogy hivatalosan segítséget kér az I. világháború győzteseitől, elsősorban Angliától és Franciaországtól.

A felelősségteljes küldetést Władysław Grabski miniszterelnök vállalta magára, s a belgiumi Spába utazott, ahol hidegzuhanyként érte, hogy tárgyalópartnerei nem szövetségesként fogadták. Az angol miniszterelnök, Lloyd George leszögezte: hadianyagot is csak akkor szállítanak a lengyel hadseregnek, ha Lengyelország nem tart igényt a Bugon és a Sanon túli területekre, s elfogadja az I. világháborúban győztes országok tíz küldöttjéből álló Legfelsőbb Tanácsnak Vlnára, Kelet-Galíciára és a Cieszyni (Tesseni) Sziléziára vonatkozó döntését. Ebben az esetben Anglia arra is hajlandó, hogy Varsó és Moszkva között közvetítsen. A kényszerhelyzetben Grabski beleegyezett az angolok által diktált feltételekbe.

Ezután következett az újabb hidegzuhany, amely – legalábbis látszólag – az angol miniszterelnököt érte. Július 11-én megtett javaslatára Csicserintől hat nap múlva érkezett meg a választávirat: a szovjet félnek nincs szüksége közvetítőre, közvetlenül fog tárgyalni Lengyelországgal, amelynek keleti határaitra vonatkozóan hajlandó beleegyezni a Bug folyótól keletebbre húzódó vonalba is.

Mi a magyarázata a határra vonatkozó szovjet engedménynek? A július 11-i táviratot mint külügyminiszter Curzon írta alá, aki egyébként személyesen nem vett részt a spai tárgyalásokon, amelyeken a szembenálló felek között a fegyverszünet megkötése napján húzódó vonalat kívánták majd figyelembe venni Kelet-Galíciában a határmegállapításnál. A lengyelek többek között emiatt is harcoltak kétségbeesetten Lemberg és a város déli szomszédságában fekvő olajmezők megtartásáért. A Csicserinnek megküldött távirat szövegében azonban már az állt, hogy a határ megállapításánál figyelembe veendő vonal Rawa Ruskától nyugatra, Przemyśltől pedig keletre húzódik – le a Kárpátokig. Ezt a vonalat egy Lloyd George-nak készített szakértői munkájában Lewis Namier, a brit Tájékoztatási Minisztérium hírszerzési osztályának munkatársa írta le, rajzolta meg a galíciai lengyelek és ukránok között húzódó néprajzi határként. Felmerült Kelet-Galícia Csehszlovákiához csatolása is, ahol az Kárpátaljával egyesülve alkotott volna autonóm területet. Nem véletlen, hogy az ukrán emigráció egyik központja Prága volt, ahol 1920 augusztusában az Ukrán Katonai Szervezet is megalakult, amelynek illegális működési területe a húszas és harmincas években Kelet-Galícia lett. Az Egyesült Királyság szívesebben látta volna akár Csehszlovákia részeként is ezt a kérdéses területet, mint Lengyelország határai közt.

Mindez a lengyelek előtt nem volt titok, s rosszallásukat már korábban sajátos módon hozták az angolok tudomására. Amikor 1919 karácsonya előtt a varsói brit követ táncestélyre invitálta meg a lengyel előkelőségek egy csoportját, a lengyel vendégek a vacsora elfogyasztása után felálltak és távoztak. Ezzel akarták az angolok tudomására hozni, hogy nem kívánnak úgy táncolni, ahogy ők fütyülnek. A brit katonai misszió vezetője, Carton de Wiater tábornok legszívesebben párbajra hívta volna ki az őt faképnél hagyó férfi vendégeket.

Lloyd George-nak az viszont eszébe se jutott, hogy Kelet-Galiciának esetleg az általa is támogatható Ukrajna lehetne a legtermészetesebb gazdája. Epésen jegyezte meg egy alkalommal: „Mindössze egyszer futottam össze egy ukránnal. Ő az utolsó ukrán, akit láttam, és nem vagyok biztos benne, hogy bármikor is szeretnék többet látni.” A győztes varsói csata következményeként Kelet-Galícia végül Lengyelország része lett. Ezt az itt élő ukránok – ahogyan a lengyelek akkor hívták őket: ruszinok – nem fogadták kitörő lelkesedéssel, még akkor se, ha Piłsudski kijelentette: az ukránoknak legalább annyi joggal kell rendelkezniük, mint amennyit az osztrákoktól kaptak. Az ukránok szemszögéből az így kialakult helyzetnek egy pozitív következménye volt: Kelet-Galícia megmenekült a harmincas évek Szovjet Ukrajnájában mesterségesen keltett éhínségtől, amelybe ukránok milliói haltak bele.

A Curzon nevével jelzett vonal igazi jelentőségét a II. világháború alatt nyeri el, amikor majd Sztálin az egykori angol külügyminiszter táviratára – *the Curzon Telegramme*

– hivatkozva kéri az új lengyel–szovjet határ megállapítását. Ezúttal Sztálin mutatkozik majd ugyanolyan nagyvonalúnak, mint Csicserin az említett július 17-i választáviratban: azt javasolja az angoloknak, hogy öt-tíz kilométeres sávval a lengyelek javára módosítsanak a Curzon-vonalon.

A nyugati szövetségesek hadianyag-szállítása 1920 nyarán az angliai és a németországi kikötői sztrájkok miatt akadozott. A lengyel társadalom viszont a nyugat segítő-készségeként fogadta, hogy július 25-én Varsóba érkezett a győztesek Legfelső Tanácsának katonai-diplomáciai missziója, amelynek tagjai a berlini angol követ, Edgar Vincent d' Abernon, a washingtoni francia követ, Jules Jusserand, az antant haditanácsának vezérkari főnöke, Foch marsall jobbkeze, Maxime Weygand tábornok, az angol P. Racliffe tábornok és két tikár voltak.

Piłsudski nem rejtette véka alá, hogy a helyzet komoly, és legalább egy hét fegyvernyugvásra lenne szükség a lengyel hadsereg ütdképességének biztosítására, az adott helyzetben mégis jobban örültek volna hadfelszerelésnek, mint idegen tiszték és tanácsadók érkezésének. Mindazonáltal Weygand tábornokkal még aznap este részletesen megbeszélte a teendőket. A francia generális arról biztosította a lengyel államfőt és fővezért, hogy noha nem hozott magával hadosztályokat, fegyverre és lőszerre számíthatnak a lengyelek. Pár nappal később Pysłudski a lengyel vezérkari főnök (aki ekkor már Tadeusz Rozwadowski tábornok volt) tanácsadójává nevezte ki a Weygand-t.

Az Államvédelmi Tanács július 20-i ülésén derült ki, hogy az Ukrajnát elfoglaló 12. és 14. bolsevik hadsereg elérte Galícia keleti határát, s Bugyonnij lovashadseregével az élen Lemberg felé közeledik, hogy a város bevételével együtt a tőle délre eső olajmezőket is elfoglalja. A Vörös Hadsereg térnyerésével egy időben Tarnopolban, mint a Galíciai Szovjet Szocialista Köztársaság ideiglenes kormánya, megalakult a Galíciai Forradalmi Bizottság, amely programnyilatkozatában „a burzsoá-nemesi Lengyelországot a galíciai dolgozó nép legkegyetlenebb ellenségének” titulálta.

A Nemzeti Demokráciát és a Lengyel Nemzeti Bizottságot képviselő Roman Dmowski a Vörös Hadsereg gyors sikereire és térnyerésére az említett július 20-i ülésen úgy reagált, hogy a fővezérseget azonnal el kell venni Pysłudskitól, s azt más tábornokra kell bízni. Ha pedig nincs megfelelő lengyel jelölt, a szövetségesektől kell főparancsnokot kérni. Pysłudski erre azt válaszolta, hogy a győzelem háromnegyed részben a hadsereg és a társadalom erkölcsi erején és tartásán múlik. „Egy beteg társadalomnak a hadserege is beteg”. Ha sikerül a társadalmat felrázni, ütdképes lesz a hadsereg is – folytatta felháborodottan, majd mielőtt a termet elhagyta volna, a jelenlévőket egységre szólítva fel azt is hozzátette: ha az egységhez „a halálomra van szükség, kész vagyok golyót röpíteni a koponyámba”. Kiderült azonban, hogy nincs jelölt a fővezéri posztra, s a Tanács bizalmat szavazott Pysłudskinak, amire tiltakozásul Dmowski kilépett az Államvédelmi Tanácsból.

A Nemzeti Demokrácia ezek után a Poznań környéki Ólengyelhont akarta végső védelmi bástyává kiépíteni arra az esetre, ha a Vörös Hadsereg elfoglalná Varsót. Azt tervezte, hogy ott nemzetmentő kormányt alakít, s Kazimierz Raszewski tábornok vezetésével tartalékhadsereget állít fel. Ebben a helyzetben Władysław Grabski mi-

niszterelnök, akit egyébként a Spában tett engedményekért is szüntelenül támadtak, benyújtotta a lemondását.

Július 22-én az Államvédelmi Tanács jegyzéket küldött a szovjet kormánynak, amelyben fegyverszünetet és béketárgyalásokat javasolt. Piłsudski pedig mint fővezér a moszkvai főparancsnoksághoz fordult, hogy július 25-ével kössenek fegyverszünetet.

Július 24-én Wincenty Witos frissen kinevezett miniszterelnök vezetésével új koalíciós kormány alakult, amelyben a szejm minden pártja képviseltette magát. Az 1874-ben parasztcsalád gyermekeként született Witos 1895 óta volt tagja a galíciai Lengyel Néppártnak, s annak követeként 1908-ban választották meg a galíciai tartományi szejm képviselőjévé, majd 1913-tól az Osztrák Államtanácsba is delegálták. A Néppárt ugyanabban az évben történt kettéválása után a Lengyel Néppárt „Piast”-szárnyának lett az elnökhelyettese, s 1919-től ennek parlamenti klubját is ő vezette.

Piłsudski élete legsúlyosabb válságát élte át 1920 júliusának utolsó és augusztusának első napjaiban. A Jagelló-kort korszerű változatban életre keltő, a „fehér” vagy „vörös” Oroszországot sakkbán tartó államszövetségről szőtt nagy tervei romokban heverték. Mi több, az újjászületőben lévő lengyel állam is végveszélybe került. Ellenfelei kigyót-békát kiabáltak rá. Többek között azt a képtelen vádat terjesztették róla, hogy Gyenyikín cserben hagyásáért ötmillió dollárt kapott Lenintől. A nyugati hatalmak azzal ostromolták, hogy bármi áron is, de kössön békét a bolsevikokkal, ha ezzel meg tudja őket állítani. Ennek feltételei azonban, mint kiderült, gyakorlatilag az ország önkéntes felszámolását jelentették volna.

Legjobban azonban mintha a katonáiban csalódott volna. Nem a közkatonákban és nem az altisztekben, bár a dezertálók és a csellengők hatalmas tömege elgondolkodtató volt, s Witos állítása szerint a lengyel parasztok is nagy számban szöktek meg a behívás elől. Ezt ellensúlyozhatta a társadalom részéről július–augusztus folyamán megnyilvánuló áldozatkészség, s az, hogy rövid idő alatt kétszázezer önkéntes jelentkezett a frontra, köztük sok gimnazista. De a tábornokok! Rájuk élete végéig neheztelt Piłsudski. Volt, akire igaztalanul, volt, akire okkal. Az utóbbiak közül megemlíthető Bolesław Roja generális, akinek az északi front szélén az 1. hadsereg szárnyát kellett volna fedeznie. Júliusban többször előfordult, hogy különösebb indok nélkül visszavonult. Amikor augusztus 6-án kinevezték a Varsótól délre, húsz kilométerre fekvő Góra Kalwaria térségében álló 2. hadsereg parancsnokává, megjelent Witosnál és kijelentette: a háború elveszett, Piłsudskit el kell távolítani a hatalomból, Witos alakítson munkás-paraszt kormányt, majd őt nevezze ki hadseregparancsnokká, hogy az éppen börtönben ülő kommunisták közvetítésével eredményesen tárgyalhassanak a bolsevikokkal. Witos kidobta a hazaárulásszapot árasztó tábornokot. Nem lehetett tudni, hogy Dowbór-Muśnicki sértődöttségből vagy gyávaságból nem vette át a déli front parancsnokságát. A helyette oda kinevezett Wacław Iwaszkiewicz tábornokot azért kellett leváltani, mert francia tanácsra ugyan, de Lemberget harc nélkül fel akarta adni, hogy visszahúzódhasson a Sanon túlra.

Foch marsall azt javasolta, hogy hosszú állóháborúra kell berendezkedni a Visztula vonalán. Ez a lengyel hadsereg biztos szétverését jelentette volna, mert a Vörös Had-

sereg közben kiépíti utánpótlásvonalait, s újabb és újabb erőket irányít Lengyelországba, miközben az angol és a francia hadsereg nyilvánvalóan nem vonul fel a lengyelek megsegítésére. A francia hadvezér ötletét megfontolásra sem tartották érdemesnek. Minden döntésért Piłsudski tartozott felelősséggel. A nyarat jellemző kapkodásban nem lett volna más, akire hallgatnak.

Az angol Carton de Wiater vezérőrnagy, aki augusztus első hetében szinte mindennap találkozott Piłsudskival, így emlékezett az államfőre: „Naponta láttam Piłsudskit. Egy ízben megkérdeztem tőle, mit gondol a helyzetről, a vállát rándítva csak annyit mondott, hogy minden Isten kezében van. Csak egyetlen alkalommal sikerült keleti nyugalmából kihoznom, de annyira nem volt ideges, hogy ne tudta volna az ellentámadás mesteri tervét kidolgozni, amely három hét múlva meghozta a győzelmet.”

Piłsudski terve, amelyet az augusztus 6-i parancs tartalmazott, az volt, hogy megvédi Varsót, s a Visztula középső szakaszának jobb oldali térségét kettévágó Wieprz folyó mögül észak felé kitámadva a fővárost ostromló ellenség hátába kerül, vereséget mér rá, majd tovább űzi északkelet felé.

Mihail Tuhacsevszkij augusztus 8-án adta ki a parancsot, hogy Varsót augusztus 14-re be kell venni. Augusztus 12-én hat nappal korábbi parancsát – a Varsó városparancsnokává is kinevezett Rozwadowski tábornok és Weygand javaslatára – Piłsudski azzal módosította, hogy a támadó hadműveletben a front északi szárnyát is bevonta, amelynek Kelet-Poroszország déli határa mentén kellett átkarolnia az általa közben folyamatosan támadott orosz hadseregcsoport északi szárnyát. Természetesen közben a délkeleti fronton is le kellett kötni az ellenséget, hogy az ne tudja Lemberget és a tőle délre eső olajmezőket elfoglalni.

Piłsudski személyesen kívánta vezetni a Wieprz folyón túl összevont csapásmérő haderőt, ezért a parancs aláírásának napján elhagyta Varsót, hogy frontparancsnokságának székhelyére, Pulavába utazzék. Mielőtt útra kelt volna, még egyszer találkozott a minisztertanács tagjaival: Wincenty Witosszal, Ignacy Daszyńskival és Skulskival. „A fővezér [...] a beszélgetésben rendkívül óvatos volt, s a folyó ügyeket érintve meglehetősen lehangoló horoszkóppal állt elő. Kijelentette, hogy mindent egy lapra tett fel, és egyáltalán nem biztos, hogy nyerni fog” – emlékezett vissza a találkozóra Witos, akinek Piłsudski átnyújtott egy levelet azzal, hogy tartalmát akkor hozza nyilvánosságra, amikor jónak látja. A levélben részletesen megindokolva mind a fővezérségről, mind az államfői tisztségéről lemondott. Witos hat nap múlva juttatta vissza a levelet Piłsudskinak, azzal, hogy időszerűségét veszítette. Piłsudski hatalmas kerülőt megtéve ért Pulavába, mivel el akart köszönni Újszandecben tartózkodó feleségétől. A lemondó nyilatkozat és a családi búcsú is azt bizonyítja, hogy mindent egy lapra tett fel... Aleksandra asszony biztos volt a győzelemben.

Azon a napon, amikor Piłsudski elutazott Varsóból, a négy orosz hadsereg a több mint háromszázötven kilométer hosszú frontszakaszon a Közép-Lengyelországot balról jobbra, föntről lefelé keresztbe átszelő Visztula vonalához közeledett. E front a varsói csata előestéjén – lengyel részről – két szakaszra tagolódott. Az északi front parancsnoka Józef Haller tábornok lett, s két hadsereg tartozott alá: Władysław Sikorski

tábornok 5. hadserege és a Varsó katonai kormányzójának tisztét betöltő Franciszek Latinik tábornok 1. hadserege. A Piłsudski által irányított középső fronton három hadsereg sorakozott fel: a 4. hadsereg Leonard Skierski, a csapásmérő csoport Edward Rydz-Śmigły és a 3. hadsereg Zygmunt Zieliński tábornok parancsnoksága alatt. Az ettől lejjebb húzódó délkeleti frontért előbb Wacław Iwaszkiewicz, utóbb Robert Lamezan-Salins tábornok volt a felelős.

Velük szemben északnyugatról délnyugat felé a 4., 15., 3., 16. orosz hadsereg, a mo-ziri csoport valamint a délnyugati front felső szakaszán a Lublin irányában tevékenykedő 12. hadsereg vonult fel. A háromszázötven kilométeres frontszakaszon 525 ágyúval és 2122 géppuskával rendelkező száztizenkétezer harcképes orosz katona (az élelmezési lét-szám ennek majdnem a kétszerese volt) állt szemben százhuszonnégyezer lengyellel. Az utóbbiaknak a 630 ágyún, 1684 géppuskán kívül több tucat tank és páncélcsovi, va-lamint néhány páncélvonat és két repülőosztály is a rendelkezésére állott.

Azon a hatvan kilométeres frontszakaszon, amelyen a harcok az első napokban köz-vetlenül Varsóért folytak, negyvenezer emberükkel és 259 ágyújukkal a lengyelek voltak fölényben a harminckétezer embert és 200 ágyút felvonultató oroszokkal szemben. A Var-sótól enyhén északnyugatra fekvő modlini erőrendszert északi-északkeleti térségében és a Wkra folyó mentén védelmi állást foglaló frissen felállított és még szinte a szervezés ál-lapotában lévő huszonötezer emberből álló 5. lengyel hadsereg minden tekintetben alul-maradt a negyvennyolcezer embert számláló 4. és 16. orosz hadseregekkel szemben. Ez utóbbiak közül a legjobbnak tartott 4. orosz hadsereg huszonegyezer embere, 144 ágyúja és 550 géppuskája – Gaj kán energikus lovashadtestével együtt – Kelet-Porosz-országtól délre foglalt állást és nyomult nyugat felé. Bzyskian Gaj tábornok, aki a cári gár-dában őrmesterként szolgált, lovashadtestével ugyanazt a szerepet játszotta a 4. hadsereg északi támadási körzetében, mint Bugyonnij 1. lovashadserege a délnyugati fronton.

Az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban a lovasság meghatározó szerepet játszott. Ez meglepő lehet annak tudatában, hogy az I. világháború második felében már több kato-nai szaktekintély megfogalmazta, hogy a jövőben a lovasságot felváltják a gyorsan mozgó, csatát eldöntő páncélosok. Bugyonnij lovashadseregének eredményes ukrainai működése bizonyos vonatkozásban félrevezető volt. Piłsudskit is arról győzte meg, hogy a lovasságra építeni lehet, a lovasságot fejleszteni kell. 1923-ban emiatt vetette el azt a javaslatot, hogy harminc lovasezred helyett állítsanak fel tíz páncélosezredet, amelynek fenntartási költségei egyébként kisebbek lettek volna, mint az említett ulánusoké. Pedig hogy a hadsereg modernizálására, technikai fejlesztésére mennyire szükség van, arról maga Piłsudski éppen a varsói csata két epizódja kapcsán is meggyőződhetett. Az egyik egy sikeres rádiófelderítés, a másik egy bravúros lovasfelderítés kapcsán íródott be a lengyel történelembe. Bár az utóbbi esemény is a rádiótechnikához kötődik, az érte ka-pott jutalom egy lovasezred békeidőbeli létének biztosítása lett.

1920. augusztus 13-án a lengyel rádiófelderítőknek sikerült megfejteniük a 16. had-sereg parancsnokának aznapra vonatkozó hadműveleti utasítását. Eszerint az orosz 3. hadsereg Modlin ellen küldött 21. hadosztálya a zegrzei körzetből még aznap a tőle délre fekvő Praga ellen fordul, amely Varsónak a Visztulán inneni városrésze (mond-

hatni Pestje) volt. Ugyanakkor a 16. hadsereg öt hadosztályából három a Praga előterében álló gyenge 11. hadosztály ellen indít frontális támadást. Ebből a Varsót védő lengyel parancsnokság, amelynek vezetője Tadeusz Rozwadowski tábornok volt, megtudhatta, hogy a bolsevik támadás főiránya a Radzymin nevű helység.

Rozwadowski és tanácsadója, Weygand tábornok egyaránt felmérte, hogy a gyenge 11. gyalogoshadosztály nem bír ellenállni a ránehezedő orosz nyomásnak. Arra kérték az északi front parancsnokát, Józef Haller tábornokot, hogy az 1. hadsereg támogatása céljából, amelynek kötelékébe az említett hadosztály tartozott, az 5. hadsereg korábban, vagyis már másnap hajnalban indítson támadást a vele szemben álló orosz erők ellen. Az 5. hadsereg parancsnoka, a két nappal azelőtt kinevezett Sikorski tábornok ezt lehetetlennek tartotta. Haller csak azt az ígéretet kapta tőle, hogy az eredeti időpontnál mindenképpen korábban támad. Rozwadowski tábornok ezzel egyidejűleg Piłsudkihoz fordult, hogy hozza előre a Wieprz folyó mögül tervezett ellentámadást. A fővezér ezt ugyan feleslegesnek tartotta, de a támadás időpontját 17-ről 16-ra módosította.

Augusztus 13-án délután megindult Radzymin felé a bolsevik 16. hadsereg 27. hadosztálya, amelynek katonái Kolcsak legyőzése után azt kérték, hogy küldjék őket a lengyel frontra. Vitéségüknek köszönhetően állt a hadosztály sorszáma előtt a „vas” jelző. Közte és a 3. hadsereg ugyanekkor támadásra kiküldönített 21. hadosztálya között sajátos versengés folyt azért, hogy melyikük vonul be elsőként Varsóba

A lengyel fővárosban eközben megtörténtek az előkészületek, hogy a követségeket és a főhivatalokat átköltöztessék Poznańba. A brit nagykövet, aki időben hazaküldte a családját, így írt erről a feleségének: „Összepakoltam az összes tányért, képet, nyomatot, lakkozott csecsebecsét, porcelánt, fényképeket, a legjobb könyveket, a legszebb porcelánokat és üvegtárgyakat, szőnyegeteket stb. Kíváncsi vagyok, mi történik majd ezekkel a szép bútorokkal és jó ágyakkal stb., amelyeket nem tudtam felpakolni.” Ilyen hangulat uralkodott Varsóban azok körében, akiknek volt hova menniük a riasztó híreket hallva.

Az orosz csapatok közben valóban áttörték a külső védelmi vonalat, elfoglalták Radzymint, s tizenhárom kilométerre közelítették meg Varsót. Az orosz katonák már arról beszéltek, hogy másnap a belváros cukrászdáiban fognak kakaózni. Ebből a kulináris élvezetből azonban egyelőre nem lett semmi. Augusztus 14-én délre a lengyel hadsereg litvániai–belorussziai hadosztálya visszavette a kulcsfontosságú települést, de egy orosz tartalékdandárnak és egy kozákdandárnak sikerült kiszorítania onnan. Közben Radzymintól északra és délre egyaránt heves harcok folytak.

A radzymini frontra Wincenty Witos miniszterelnök is kimerészkedett, hogy saját szemével lássa, mi történik. Így azt is láthatta, amikor két újonc ezred, állásait otthagyva pánikszerű menekülésbe fogott. Látogatásának ezt az epizódját így örökítette meg emlékiratában: „A megfutamodás oka egyszerre tetszett jelentéktelennek és nevetségesnek: orosz lovasságnak vélték a portákról kicsörtető tehéncsordát. Vagy két kilométer után a menekülő ezredeket feltartóztatták, s szétszórva beosztották őket az újonnan támadt arcvonalba, ahonnan már nem lehetett kimozdulni. [...] Egyszer csak a szemben lévő erdőségből kizúdult egy bolsevik csapat. A lengyel tüzéség heves tüzelésbe kezdett. A gyalogság, amelybe az imént említett két megfutamodott ezred is tartozott, rohamra

indult ellene. Egy kőház vastag fala mögé bújtunk, hogy biztonságban kivárjuk az összecsapás végét. Nem tartott sokáig, mivel a lengyel csapatoktól észak felől oldalba kapott bolsevikok – állítólag nagy veszteségeket szenvedve – gyorsan visszavonultak.”

A Varsót védő második (és egyben utolsó) védvonalat a bolsevikoknak nem sikerült áttörniük. Ettől függetlenül ekkor még Tuhacsevszkijnek kedvezett a szerencse, mert az 5. lengyel hadsereg az eredeti időpontnál valamivel korábban meginduló támadása se ígérkezett sikeresnek.

Augusztus 15-én fordulat állott be a varsói csatában. Egész napon át tartó heves harcok után a rendkívül energikus Lucjan Żeligowski tábornok 10. gyalogoshadosztálya és a litvániai–belorussziai hadosztály két zászlóalja este hét órakor nemcsak elfoglalta Radzymint, hanem meg is tartotta az ütközet tengelyében álló települést. Ugyanakkor az 5. hadsereg is sikereket ér el az északkeleti front egyes körzeteiben.

Aznap még senki se tudta, hogy az 5. hadsereg kötelékébe tartozó 8. lovasdandár egyik ezrede, a csak július 27-én alakított 203. önkéntes ulánusezred következményeiben milyen jelentős tettet hajtott végre. A korábbi évszázadokra jellemző lovasbravúr azt bizonyította, hogy híradástechnikai eszközök nélkül még a világ legjobb lovasságával rendelkező hadsereg sem tud eredményes hadjáratot folytatni. Az említett lengyel ezred augusztus 15-én hajnalban váratlan rohammal elfoglalta a népszerű fürdővároskát, Ciechanówot, amelyet a hírek szerint ellenséges csapat tartott megszállva. Nem is akármilyen... A 4. hadsereg egyes egységei a vezérkarral együtt, amely csak az utolsó pillanatban tudott lóhalálában elmenekülni. Előtte csak arra futotta az idejéből, hogy a rádió adó-vevő készülékét megsemmisítse, nem akarván azt a lengyeleknek zsákmányul hagyni.

Ettől kezdve a csata mindent eldöntő négy napjában Tuhacsevszkij nem tudott kapcsolatot teremteni a 4. hadsereggel, amelynek hat hadosztálya minden cél nélkül haladt előre Lengyelország – Kelet-Poroszországtól délre eső – északi sávjában, s lovashadtestje már a versailles-i békében lengyeleknek ítélt tengerhez vezető „gdański folyosót” is elérte. Így nem volt, aki Tuhacsevszkijnek arra vonatkozó parancsát, hogy az 5. lengyel hadsereg balszárnya ellen támadást indítson, végrehajtsa. Ahogy írta: „Az ellenség 5. hadserege ily módon megmenekült, és noha a szárnyában és hátában volt hatalmas, 4 lövész- és 2 lovashadosztályból álló hadseregünk, büntetlenül folytatta támadását a 3. és a 15. hadsereg ellen.”

Nemcsak támadta, hanem az augusztus 14-e és 16-a között vívott harcok eredményeként „lépésről lépésre való visszavonulásra” is kényszerítette. Az 5. hadsereg és az 1. hadsereg balszárnya augusztus 17-én megkezdte az ellenség üldözését. Ugyanezen a napon az orosz front balszárnán megjelent a Piłsudski által bevetett rohamcsoporthoz tartozó egyik hadosztály.

Ha a varsói csatát nem is döntötte el, de a lengyeleknek nagy segítséget jelentett a magyar kormány által összeállított lőszerszállítmány. A legnagyobb gondot a Lengyelországba történő eljuttatása jelentette. Csehszlovákia ugyanis az Olza vidék birtoklása miatt időnként fegyveres harcra bonyolódott a lengyel szabadcsapatokkal, s augusztus 8-án a lengyel–bolsevik háborúban semlegesnek deklarálta magát. A magyar lőszerszállítmányt a francia külügyminiszter és az angol kormányfő kérésére sem engedte át

a területén. Ráadásul a Szocialista Internacionálé is teljes bojkottot hirdetett Lengyelország ellen. Ausztria, Németország és Danzig szabad város ettől függetlenül is lezárta határait a lengyeleknek szánt lőszerszállítmányok előtt. A csepei Weiss Manfréd Művekben legyártott, nyolcvan vagonnyi magyar lőszer végül Románián át hatalmas kerülőt téve, augusztus 15-én érkezett meg a Varsóhoz közel fekvő Skierniewicébe, ahol azonnal átrakták a frontra tartó járművekre.

A transzport egyik kísérője a lengyel ügynek gyermekkorától elkötelezett fiatal történész, Divéky Adorján volt, aki Árva megyében, a történelmi magyar–lengyel határon fekvő Podvilkben született. Az I. világháború utáni kritikus időszakban minden tőle telhetőt megtett, hogy Árva megye északi része ne Csehszlovákiához, hanem Lengyelországhoz kerüljön – Észak-Szepességgel együtt.

Piłsudski augusztus 16-án hajnalban ígéretéhez híven a Wieprz folyó vonaláról északi, északkeleti irányba elrendelte az ellentámadást. A hadműveletben a lengyel hadsereg legjobb hadosztályai vettek részt – köztük a 14. és 16. poznaí, valamint az 1. és 3. légiós hadosztályok. A 14. poznaí hadosztályban olyan kiváló katonák szolgáltak, mint az 15. ulánuszred parancsnoka, Władysław Anders ezredes. A rohamcsoport negyvenötezer gyalogosból és lovasból állt, s 175 ágyúval és 750 géppuskával rendelkezett. Piłsudski villámgyors előrenyomulásra biztatta katonáit. „A gyalogság a lábával és a vitézségével veri meg az ellenséget” – hangoztatta a napóleoni tételt. Kezére játszott, hogy az északi és a déli front közötti 150 kilométeres térséget az ide rendelt két orosz hadosztály nem tudta erejével kitölteni. Az eredeti terv az orosz 16. hadsereg szétverése lett volna. Ez azonban nem sikerült, mert Tuhacsevszkij augusztus 17-én még időben elrendelte a visszavonulást.

Nemcsak Tuhacsevszkij és katonái számára hiúsult meg a diadalmas varsói bevonulás. Augusztus 3-án Białystokban a Branicki-palotában megalakult Lengyelország Ideiglenes Forradalmi Bizottsága. Vezetői a Kommunista Internacionálé társalapítója, Julian Marchlewski, Feliks Edmundowicz Dzierżyński (akinek neve származása okán lengyelül is írható) és Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára, Feliks Kon voltak. Dzierżyński – akit a híres író, Stefan Żeromski úgy jellemezett egyik publicisztikai írásában, mint aki tetőtől talpig lucskos a vértől – 1917 decemberétől vezette az Összoroszági Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs Elleni Harcra nevű szervezetet. Az sem véletlen, hogy azokban a lázas augusztusi napokban Marchlewski munkatársa lett: Lengyelországban rengeteg dolog várt volna rá. Augusztus 13-án már ők hárman is útban voltak Varsó felé. Másnap megálltak a fővárostól hatvan kilométerre fekvő Wyszkówban, hogy az ottani paplak gyümölcsfáinak árnyékában vegyék kézhez a varsói bevonulásra jelt adó győzelmi jelentést. Augusztus 16-án csendben visszafordultak Białystokba. A művelt Julian Marchlewski állítólag Wyspiański drámájának, *A menyegző*-nek ismert sorait mormolgatta indulás előtt:

*Kellett neked aranykürt,
Kellett neked pávatoll,
Maradt a selyemzsinór:*

Lenin keserűen jegyzi majd meg a hamarosan megkötött béke kapcsán: „Lengyelországban az történt, aminek történnie kellett. [...] A lengyelek a vöröskatonákban nem testvéreiket, felszabadítóikat látták, hanem ellenségeiket. A lengyelek nem szocialistaként és forradalmárként gondolkodtak és cselekedtek, hanem nacionalistaként és imperialistaként. A forradalom, amelyre Lengyelországban számítottunk, nem sikerült. A munkások és a parasztok saját osztályellenségeik védelmére keltek.”

A varsói csata augusztus 25-én ért véget, amikor az orosz csapatok zömét a Nye-man vonalára szorították vissza. A 4. orosz hadseregnek csak kis része tudott megmenekülni. Gaj Bzsiskian lovashadtestét visszavonulása során Kolónnál fogta körbe a 4. lengyel hadsereg. Úgy vágta ki magát, hogy „átsodródott” Poroszországba, ahol lefegyverezték. Rajta kívül még hat orosz hadosztály jutott erre a sorsa.

A lengyelek vesztesége a varsói csatában négyezer-ötszáz halott, huszonkétezer sebesült és tízezer eltűnt volt. A bolsevikok huszonötezer halottat és sebesültet, negyvennyolcezer foglyot, 135 ágyút és 314 géppuskát veszítettek, továbbá negyvenötezer katonájukat internálták Kelet-Poroszországban.

A győztes varsói csata lezárulásával nyomban elkezdődött a vita, kié az érdem. A támadást az északnyugati fronton javasló Weygandé, a kiválóan helyt álló 5. hadsereg parancsnokáé, Sikorski tábornoké, a Varsót megvédő Rozwadowskié vagy a csapásmérő hadseregeket vezető Piłsudskié? Le kell szögezni, hogy a Weygand és Rozwadowski javaslatára módosított haditervet Piłsudski fogadta el és írta alá. Vereség esetén őt terhelte volna a felelősség, ahogy a győzelemért is övé a fő érdem.

Varsótól Közép-Litvániáig

Tuhacsevszkij nem tudott arról, hogy a Wieprz folyó vonala mögött hatalmas lengyel erő készül támadásra, noha az erre vonatkozó augusztus 6-i parancsot megtalálták egy halott lengyel futártisztánál, s eljuttatták neki. Ő azonban cselet gyanított, és jobban bízott Bugyonnij lovashadseregében. A július 11-i parancs a 12. hadseregnek és a 16. hadsereg egy részének Lublint jelölte ki felvonulási irányul. Csak a 12. hadsereg húzódott fel Vlagyimirig. Emiatt a főparancsnokság augusztus 11-én újabb parancsot juttatott el a délnyugati front parancsnokságának, hogy a lovashadsereg a továbbiakban ne vegyen részt Lemberg ostromában, hanem vonuljon Zamość irányába. Ha ezt rögtön elrendelik, Bugyonnij Piłsudski hátát és oldalát fenyegethette volna.

Tuhacsevszkij ennek elmulasztását szóvá teszi a visztulai hadjáratról kiadott munkájában: „A délnyugati front erői nem működtek együtt a nyugati front főerőivel. Ezt különösen kiélezte az a körülmény, hogy a délnyugati front előtt egy helyi jellegű és önmagában rendkívül fontos feladat állott: elfoglalni Lvov városát, a galíciai terület központját. Erre irányult a Délnyugati Front főerőinek minden igyekezete, amely ily módon 90 fokban eltért a Nyugati Front erőfeszítéseitől.” Tuhacsevszkij 1923-ban tartott elő-

adásában már tapintatosan elhallgatja, hogy mindez a délnyugati front forradalmi tanácsa vezetőjének, Joszif Visszarionovics Sztálinnak a makacssága miatt történt így, aki mindenáron a saját tervét akarta keresztülvinni. Ez pedig, amelynek helyességéről és messze ható nemzetközi következményeiről Bugyonnijt is sikerült meggyőznie, az volt, hogy minél hamarabb foglalják el Lemberget, s azonnal törjenek be a Kárpát-medencébe a tanácsuralmat Magyarországon – a világforradalom részeként – visszaállítani. A Tuhacsevszkij számára szinte létfontosságú parancs végrehajtását ezért húzták-halogatták, ameddig csak lehetett. Még augusztus 21-én is azt táviratozták a felsőbb hadvezetésnek, hogy Lemberg elfoglalására feltétlenül szükség van.

A félelmetes lovashadsereg augusztus 19-én – más források szerint csak pár nappal később – indult meg Zamość felé. Ekkor már késő volt. A felelősség így a varsói vereséért személy szerint Sztálint is terhelte. Tuhacsevszkij ebből nem csinált titkot; szívesen hadbíróság előtt látta volna az engedetlen katonai komisszárt. Ezért Sztálin őt még nagyobb elégtétellel lövette agyon 1937-ben, „a nagy tisztogatások” idején. De kijutott Trockijnak is, akit később azzal is vádoltak, hogy „megfosztotta a délnyugati frontot fő ütőerétől”, az 1. lovashadseregtől. Az 1939 szeptemberében szovjet fogságba esett lengyel tisztek között pedig külön vadászott azokra, akik az 1920-as háborúban részt vettek. Erről a hadifoglyok között kiosztott kérdőívek idevágó kérdéseire adott válaszokból szerezhettek a szovjetek tudomást. Az idős Stanisław Haller tábornokot tehát nem véletlenül lőtték agyon a katyni erdőben: ő volt az, aki Bugyonnij lovashadseregét szétverte.

Bugyonnij lovashadserege augusztus végén ért Zamośćhoz, amelyet Bezrucsko tábornok ukrán hadosztálya és néhány lengyel lövészzászlóalj védett. A felmentő seregtestet, amely a 13. gyalogoshadosztályból és az 1. lovashadosztályból állt, Stanisław Haller tábornok vezette. Az 1. lovashadosztály augusztus 31-én a komarówi mezőn csapott össze Bugyonnij két kozák hadosztályával. Ez volt a történelem utolsó nagy lovascsatája, amelyben több ezer ember esett egymásnak karddal, dzsidával. A lovas-tüzérség fiatal önkéntese, Mieczysław Głębocki, amikor futárként átvágatott a csatamezőn a két, rohamra kész lovastömeg között, a villogó kardok, pikák, kocsikra szerelt géppuskák csillámaiban önkéntelenül a XVII. század derekán érezte magát: „Az volt az érzésem, hogy a Sienkiewicz által leírt beresteczközi csatában veszek részt, mert az én egész nemzedékem az ő könyvein nevelkedett. A látványt megsokszorozta a csodálatosan szép, napos idő.”

A híres lovasság ágyúparkjának, szekérvonatainak egy részét is elveszítve verten távozott a harctérről. Sátortáborát maga gyújtotta fel, hogy ne legyen a lengyelek zsákmánya. Bugyonnij személygépkocsija testőrszázadának zászlócskájával együtt a 8. ulánusezred kezére került. A 2. légiós gyaloghadosztály megkísérelte a visszavonuló vörös lovasság útját állni, de a két kozákhadosztállyal nem bírt, s így a megtépázott lovashadsereg át tudott kelni a Bugon túli területre. A megvert lengyel hadosztálynak Michał Rola-Żymierski ezredes, a majdani sztálinista kommunista marsall volt a parancsnoka, akit Piłsudski alaposan lehordott a kudarcért.

A délnyugati orosz front csapatainak szeptember 18-ig tartó üldözése során a bolsevik lovashadsereg 14. hadosztálya teljesen felmorzsolódott, a többi hadosztály mind-

egyike ötszáz főre apadt, egy kozákezred pedig megadta magát a lengyeleknek. Szeptember végén a lovashadsereget kivonták a frontról. A 12. hadsereget a 3. lengyel hadsereg vette üldözőbe, amelynek parancsnokává az 5. hadsereg élén magát kitüntető Władysław Sikorski tábornokot nevezték ki. A 14. hadseregnek Lamezan-Salins 6. hadserege szegődött a nyomába. Szeptember végére Kelet-Galícia, Volhínia, Podólia a lengyelek kezére került.

A Nyeman vonalán összevont bolsevik erők ellen a lengyel 2. hadsereg szeptember 22-én indította meg a támadást, és három nap múlva elfoglalta Grodnót. Ezután feltartóztathatatlanul nyomult előre: a Lidáért 28-án vívott csatában tízezer foglyot ejtett, s kétezer szekér, huszonöt ágyú lett a zsákmánya. A 4. hadsereg egy része Volkoviszsk és Slonyim, a másik része Baranovicsi felé támadt, míg Krajowski tábornok csoportja Pinszket vette be. A város bevétele során az újjászervezett 4. orosz hadsereg egész törzskara – kivéve a lóháton elmenekülő parancsnokot és vezérkari főnököt – a lengyelek fogságába esett. Tuhacsevszkij a nyemani csata kapcsán megjegyzi: „Ha az ellenség korábban ment volna át támadásba ellenünk, akkor semmi kétség, szétvert volna bennünket.”

Ennek ellenére a bolsevik hadsereg a nyemani csatában olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy már képtelen volt jelentősebb ellenállást kifejteni. De ez nem jelentette azt, hogy a lengyel hadsereg Kijevbe masírozhatott volna, mint ez Piłsudski fejében ismét megfordult, s amire a fehér gárda Vrangel-vezette intervencióját éppen támogató franciák is biztatták. Alighanem egy ilyen menetre a lengyel haderő már nem lett volna képes, és egy ilyen hadi vállalkozást a lengyel társadalom se támogatott volna. Mindenki belefáradt a háborúba és békét akart. A lengyel tárgyalóküldöttség vezetőjének, Jan Dąbski külügyminiszter-helyettesnek a helyzetfelmérése pontos volt: „Amennyiben a lengyel delegáció makacsul ragaszkodik az Ukrajnával kapcsolatos álláspontjához, az – Oroszország meggyengülése ellenére is – ki tudja, milyen hosszan elnyúló háborúhoz vezetett volna. Márpedig e háborúba Lengyelország roppant volna bele.” 1922 őszén, amikor Szovjet-Oroszország hivatalos elnevezése Szovjetunió lett, a Vörös Hadsereg öt és fél millió katonát tartott fegyverben.

A tárgyalások a szovjet és a lengyel delegáció között pontosan azon a napon indulnak meg Minszkben, amikor Tuhacsevszkij elrendelte a Vörös Hadsereg visszavonulását Varsó alól: augusztus 17-én. A körülmények természetesen most sokkal inkább kedveztek a lengyeleknek, mint július közepén. Az első megbeszélések szeptember 2-án azzal fejeződtek be, hogy a tárgyalást szeptember 21-én Rigában folytatják. Hogy ezzel függött-e össze a nyemani hadművelet megindításának szeptember 20-i időzítése, nem tudható. Piłsudski számára ekkor mintha Vilna kérdésének elrendezése látszott volna legsürgetőbbnek... és legbonyolultabbnak.

Litvánia 1920. július 12-én kötött békét Szovjet-Oroszországgal. A Vörös Hadsereg augusztus elején kiürítette a várost és átadta a litvánoknak. Grabski miniszterelnök spai tárgyalásai során nem sokkal azelőtt vállalt kötelezettséget arra, hogy Lengyelország átmenetileg lemond Vilnáról Litvánia javára. Ezzel Piłsudskinak is számolnia kellett. De – ha érzelmeit félre is tudta volna tenni – számolnia kellett a

közvéleménnyel és a szejmmel is. Hónapok óta amiatt támadták folyamatosan, mert a szükségtelen kijevei hadjárat egyik szinte helyrehozhatatlan következményeként oda lett Vilna. A varsói csata megnyerése után lehetővé vált Vilna újbóli elfoglalása. Pontosabban: kísérletet lehetett volna tenni a – nagyjából mai Litvániának megfelelő – történelmi Litvánia helyreállítására, noha tudni lehetett, hogy e lengyel kezdeményezésből a litvánok nem kérnek.

Piłsudski a nyemani hadjáratra készülve, főhadiszállására hívta Lucjan Żeligowski tábornokot, s megbeszélték, hogy a rendelkezésére bocsátott tizennégyezer ember élén fellázad... méghozzá a fővezér és a központi hatalom ellen... A lázadás fedezésére további hatvanötezer ember fog készenlétben állni – biztatta őt az, aki ellen a pártütés látszólag irányult volna. A további eszmecseréken abban is megállapodtak, hogy Vilna elfoglalása után felállítanak egy ideiglenes kormányzó bizottságot, s a „fellázadt” katonaság által elfoglalt Vilna-vidéket, Közép-Litvániának fogják hívni. E névvel azt is jelezni kívánták volna, hogy a továbbiakban sem mondanak le a történelmi Litvánia államszövetségben való helyreállításáról. E távlati tervben az etnikai Litvánia Kaunas fővárossal, Közép-Litvánia Vilna székhellyel és a belorusz Litvánia Minszk fővárossal közösen alkotta volna a három kantonból álló litván államszervezetet, amely természetesen szoros szövetségben állt volna Lengyelországgal.

Żeligowski csapatai ötven kilométeres erőltetett menet után október 9-én hajnalban vonultak be Vilnába. A közkatonák nem tudtak arról, hogy ők most tulajdonképpen egy „lázadás” résztvevői, s a tisztek egy része is csak nehezen állt kötélnek.

Három nappal később aláírták a béke előzetes feltételeit tartalmazó rigai egyezményt. Az orosz fél egyetlen feltételhez ragaszkodott. Ahhoz, hogy Lengyelország kötelezi magát: lemond a Petlura-féle Ukrajnával kötendő minden támogatási egyezményről, együttműködésről. Ennek vállalása után a lengyelek által javasolt határvonalat a bolsevik tárgyalók minden fenntartás nélkül elfogadták. A bolsevikok még abba is belementek volna, hogy a belorussziai Minszk Lengyelországhoz kerüljön. Ezzel azonban oly nagy tömegben kerültek volna a lengyel államba nem lengyel etnikumú lakosok, ami Lengyelországban végzetesen a lengyelek hátrányára billentette volna a népességi arányt. A lengyel tárgyalóküldöttség egyik vezetője, Stanisław Grabski professzor úgy vélte, hogy Minszknek és környékének pravoszlávjaival bajlódjanak inkább a szovjetek. Így Minszk Szovjet-Oroszország határai között maradt, noha a lengyel csapatok október 15-én elfoglalták, de rövidesen ki is ürítették. Ezzel hamvába holt a belorussziai Litvánia. Mivel az „etnikai Litvánia” éppen hadban állott Lengyelországgal, bizonyos volt, hogy vele semmilyen szövetségre lépni nem hajlandó, ezért Közép-Litvánia topográfiai fogalomként is értelmét veszítette. A harmincnyolcezer négyzetkilométernyi terület lakossága több mint kétharmad részben lengyel volt, s ez az arány jellemezte Vilnát is. Emiatt érthető, hogy a litván kormány nem ment bele a lengyelek javaslatába: tartsanak hovatartozásáról népszavazást. A Népszövetség Tanácsának azt a felvetését is elutasította, hogy a két kantonból – a kaunasziból és a vilnaiból – álló Litvánia lépjen föderációra Lengyelországgal. A lengyelek viszont abba nem mentek bele, hogy a két kanton Lengyelországtól független litván államként egyesüljön.

A kérdésben végül a lengyelek döntöttek: Közép-Litvániát 1922-ben beolvasztották Lengyelországba. Emiatt Litvánia és Lengyelország között a II. világháború előestéjéig hadiállapot volt. Békétételre 1938-ban is csak lengyel fél nyomásra került sor. A litvánok a lengyelekkel szemben többek között ezért is voltak tartózkodóak a rendszer-változást követően, s a politikai távolságtartás napjainkban is érzékelhető.

A rigai béke és Piłsudski bocsánatkérése

A fegyverszünet az október 12-én kötött megállapodás szerint október 18-án lépett érvénybe. Piłsudski ezt az időt arra használta, hogy a front túloldalára minél nagyobb ukrán erők jussanak át, amelyek Petlura vezetésével még egy kísérletet tehetnek a független Ukrajna megteremtésére. A 4. lengyel lovasdandár elfoglalta Korosztent, amely fontos közlekedési csomópont volt Kijev felé. Több ezer foglyot ejtett és néhány páncélvonatot zsákmányolt. Ekkor esett el a 8. lovastüzérszázad parancsnoka, a magyar Boul Artúr alezredes, akinek utolsó mondatát feljegyezték bajtársai: „Így hálálom meg Lengyelországnak az 1848-as magyar szabadságharcnak nyújtott segítségét.”

A lengyel hadseregnek az 1920-as háborúban tizenhétezer katonája esett el, míg a sebekben és betegségben elhaltak száma meghaladta a harmincezer főt. Száztizennégyezer volt a sebesültek száma és a hadifoglyok közül tizenhatezren soha nem tértek haza. A csellengők, dezertálók száma megközelítette a negyvenezer lelket. Ehhez tudni kell azt is, hogy a lengyel nemzet 1920-ban egy olyan hadsereget állított fel, amelynek létszáma meghaladta a kilencszázezer főt.

A békeszerződést Rigában – több fordulás tárgyalás után – végül 1921. március 18-án írták alá. Ebben Lengyelország lemondott a közösen meghúzott határtól keletre eső területekről, a szovjet-orosz és a szovjet-ukrán fél pedig a nyugatra fekvő részekről. A két fél kölcsönösen elismerte az egymás területein élő lengyel, illetve orosz és ukrán nemzeti kisebbségek nyelvi, kulturális és vallási jogait, s kötelezte magát, hogy amnesztiába részesíti az ugyanezen nemzetiségű politikai foglyokat. A bolsevik tárgyaló fél arra is kötelezettséget vállalt, hogy Oroszország és Ukrajna visszaadja mindazokat a múzeumi, könyvtári és levéltári gyűjteményeket, haditroféákat, amelyeket 1772 után szállítottak Lengyelországból Oroszországba. Azt is vállalta, hogy jelentős összegű kártérítést fizet Lengyelországnak azon a címen, hogy a Lengyel Királyság is hozzájárult gazdasági teljesítményével a háború előtti Oroszország gyarapodásához, amelynek „eredményei” utóbb köztulajdonba kerültek. A két fél kilátásba helyezte, hogy a békeszerződés ratifikálása után mielőbb felveszi a diplomáciai kapcsolatokat.

Miután Petlura csapatait a bolsevik haderő 1920 végére szétverte és kiűzte Ukrajnából, a megkötött békével Lengyelország végleg elismerte Szovjet-Ukrajna létét. Piłsudskinak az önálló Ukrajnáról szőtt álma egyszer s mindenkorra szertefoszlott. Volt annyi erkölcsi ereje, hogy 1921. május 15-én ellátogasson a szczybiarnói táborba, ahová

a Lengyelországba visszahúzódott ukrán és belorusz fehér tiszteket a nemzetközi egyezményeknek megfelelően internálták. Tisztelgett a két sorban felsorakozott tisztek előtt. *Uraim, kérem, bocsássanak meg nekem* – mondta.

Piłsudski számára ezzel a mondattal ért véget az 1920-as háború.

A lengyel nemzet minden tekintetben felkészültnek bizonyult arra a nagy változásra, amelyet az I. világháború és az azt lezáró nagy európai átrendeződés lehetősége kínált. Képviselői ott voltak Berlinben, Bécsben, Moszkvában, de Párizsban is, és mondhatni – Ignacy Paderewski, a politikai főszerepet is vállaló zongoraművész és zeneszerző révén – a világ összes meghatározó pontján, várva azt, hogy bármiként is alakul a nagy erőpróba kimenetele, ne lehessen lesöpörni a lengyel ügyet a tárgyalóasztalról. Ehhez szükség volt „a lengyelkérdés” fegyveres képviselésére – az egymással szembenálló német, az osztrák–magyar, az orosz, a francia hadsereg oldalán és az amerikai hadsereg soraiban – légióként, önálló hadosztályként, hadtestként, hadsereggént vagy önkéntesként. E csapatok katonáit sajátos hálóként fogta össze az egész Európára kiterjedő, jól megszervezett konspiratív Lengyel Fegyveres Szervezet. Amikor bekövetkezett 1918 ősze és elhangzott a haza helyreállítására szólító parancs, továbbításában a Lengyel Fegyveres Szervezet mintegy idegrendszerként működött, s a nagyvilágban szétszóródott lengyel alakulatok megindultak Varsó, Krakkó és Poznań felé. Úgy, ahogy ezt Wyspiański is megálmodta drámaiban. A hazahívó és a hadba hívó parancsszót Piłsudski adta ki. Életével és tevékenységével – minden hibája ellenére is – ő tett szert olyan tekintélyre, hogy a sorsdöntő órában még politikai ellenfelei is hallgattak rá. A lengyel–ukrán egymásraultaltságot jelképező legendabeli bárd, Vernihora szerepét azonban nem tudta eljátszani, s az aranykürt hangjait, amelyek egy föderáció létrehozására szólították volna fel a hajdani lengyel–litván állam népeit, az érintettek nagy része az adott történelmi körülmények között hamisnak érezte.

A márciusi alkotmánytól a májusi alkotmányellenes hatalomátvételig

Az 1921-es népszámlálási adatok szerint a rigai béke utáni Lengyelországnak 27,2 millió lakosa volt. A népesség 69 százalékát alkották a lengyelek, 14 százalékát az ukránok, 8 százalékát a zsidók, 4 százalékát a beloruszok, 4 százalékát a németek, 1 százalékát a litvánok, csehek, oroszok, tatárok és mások. A hivatalos adatok azonban torzítottak. Növelték a lengyelek és csökkentették az ukránok és a zsidók arányát. A valósághoz közelebb képet kapunk, ha az etnikumokat szembesítjük a vallási arányszámokkal. Eszerint az állampolgárok 62,2 százaléka volt római katolikus, 12 százaléka görög katolikus, 11 százaléka magát „autokefalo”-ként (Oroszországtól függetlennek) meghatározó pravoszláv, 11 százaléka pedig izraelita. A többi evangélikus, pravoszláv és muzulmán volt, vagy vallási szektákhoz tartozott. Demográfiai mutatóit tekintve Lengyelország népessége a legdinamikusabban növekedők közé tartozott Európában.

A lakosság 64 százaléka élt mezőgazdaságból, s csak 17 százaléka bányászatból és iparból. Az állampolgárok 55 százaléka alkotta a parasztságot – azzal a megjegyzéssel, hogy hárommillió paraszt cselédsorban élt, 27 százaléka a munkásságot, 5,5 százaléka az értelmiséget, 11 százaléka az úgynevezett kispolgárságot, 1 százaléka a nagypolgárságot, s fél százaléka a földbirtokos réteget képviselte.

1921-ben mintegy hétmillió lengyel élt az ország határain kívül. A legtöbben Oroszországban, mintegy kétmillióan. Közülük azonban 1924-ig hétszázezren áttelepedtek Lengyelországba. Németország másfél milliós lengyel kisebbséggel rendelkezett, s közel négymillió lengyel lakott a tengerentúlon.

A helyreállított haza iparilag legfejlettebb területe Felső-Sziléziának Lengyelországhoz került része volt, amelyet a lengyelek számára sikertelen népszavazás után kirobbant harmadik sziléziai felkelés következményeként csatoltak Polóniához. A felkelést a Lengyel Katonai Szervezet inspirálására a Lengyel Népszavazási Bizottság elnöke, Wojciech Korfanty és a Népszavazás Lengyel Véderejének parancsnoka, Maciej Mielżyński ezredes robbantotta ki: hozzávetőleg negyven-negyvenötezer jól megszervezett lengyel vett benne részt. A harcnak, amelyben mintegy ezerkétszáz lengyel esett el, a Szövetségesek Közötti Bizottság vetett véget június 11-én. A Népszövetségi Tanács 1921. október 21-i döntésének eredményként háromezer-kétszáz négyzetkilométernyi területet csatoltak Lengyelországhoz. Tegyük hozzá: az értékesebbet. Itt koncentrálódott a felső-sziléziai ipar- és bányavidék döntő része: a 67 szénbányából 53, a 15 cink- és ólombányából 10, a 37 kohászati üzemből 22. Az erről szóló egyezményt 1922 májusában írták alá. A következő két hónapban a kilencszázkilencvenhatezer lakost számláló – hetven százalékaiban lengyelek lakta – terület közigazgatását átvették a lengyelek.

Az, hogy ezáltal a lengyel ipar központja szinte rátapadt Németországra, se a politikusokat, se a közvéleményt nem töltötte el megnyugvással. Már a húszas években terv született, hogy Lengyelország középső részén alakítsanak ki új ipari körzeteket. Ezek kiépítését végül az 1930-as évek derekán kezdték meg. Kielce, Rzeszów, Tarnobrzeg vidékén, s rövid idő alatt félmillió munkahely teremődött, ami kihatott az ott élő szegény sorú lakosság életkörülményeinek javulására. A lengyelek gazdasági teljesítőképességének a gdyniai kikötőváros lett a legkorábbi jelképe: 1921-ben kezdték építeni az addigi nyomorúságos halászfalu helyén, s a következő évben már több mint harminc hajót fogadott. Nem telt el öt esztendő, s Európa legmodernebb kikötői között tartották számon.

Jelképes lehet, hogy Lengyelország újjászületésének külpolitikai szempontból egyik legfontosabb mérföldkövét, a rigai békekötést megelőző napon belpolitikailag sorsdöntő lépésre került sor: a szejm ünnepi ülésen szavazta meg a II. Lengyel Köztársaság alkotmányát. Az alkotmányt kidolgozó szejmbizottságot még Paderewski miniszterelnök állította össze 1919 januárjában a legkiválóbb jogászokból és a közélet legtekintélyesebb képviselőiből. A kezdetektől nagy vita folyt arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok vagy a Francia Köztársaság alkotmányát tekintsék-e mintának. Az előbbi szerint a végrehajtó hatalom a köztársasági elnök kezében összpontosult volna, amit sokan elleneztek, elsősorban a jobboldal képviselői, mert attól tartottak, hogy e fontos posztot automatikusan Piłsudski foglalja majd el. Az alkotmány végül – pontosan a köztársasági

elnöki jogkör vonatkozásában – a francia modell figyelembe vételével készült el. E döntés értelmében a köztársasági elnököt a kétkamarás parlament, a szejm és a szenátus – nemzetgyűlésnek hívott – együttes ülésén választják meg hét évre. Az alkotmány 47. cikkelye kimondja, hogy „a köztársasági elnök a szejm előtt felelős miniszterek és azok hivatalnokai által gyakorolja a végrehajtó hatalmat”. A 45. cikkely is rá vonatkozik: „ő nevezi ki és válthatja le a miniszterelnököt, akinek javaslatára nevezi ki, illetve hívja vissza a minisztereket, míg a minisztertanács javaslatára ő dönt a törvényekben előírt polgári és katonai posztok betöltéséről” is.

A köztársasági elnök feladatköre látszólag reprezentatív csupán, mert ha az elnöki székhelyen erős egyéniség ül, a kormányokra nagyobb befolyása lehet, mint a szejmnek. Ettől függetlenül a köztársaság legfőbb szerve a szejm, amely a törvényalkotás és a kormány fölötti ellenőrzés jogával rendelkezik. A szejm és a szenátus összetételét a választási körzetek kialakítása is befolyásolhatta – különösen a nemzetiségek által lakott területeken. Az összetétel persze alapvetően a megválasztott képviselők pártállásán múlott. Választójoggal a szejmbe a 21. életévüket betöltött polgárok rendelkeztek, a választhatóság korhatára pedig a 25. életév volt. Ugyanennek a szenátus esetében a 25. és a 40. életév felelt meg.

A Szejm legsürgetőbb feladatai közé a lengyel államiság intézményrendszerének kiépítése tartozott, ami nem mindennapi feladatok megoldását jelentette. A lengyel állam fejlődése a XVIII. század végén az ország feldarabolásával megszakadt. Ha az egykori lengyel–litván területeket – amelyek a felosztások után több mint száz évig nyugat-orosz kormányzóságok, kormányzóság részek voltak – is ideszámítjuk, háromnál több országrészt kellett most egybeforrasztani. Ez azt jelentette, hogy legkevesebb háromfajta jogrendszert, iskolarendszert, hivatali eljárási rendet, hagyományt, kultúrát, mentalitást kellett harmonizálni, ami szinte lehetetlennek tetszett. Ezt legkorábban Piłsudski tapasztalta meg, aki gyakran panaszkodott arra, hogy az orosz, az osztrák–magyar és a porosz hagyományokon nevelt katonákat milyen nehézségek árán lehetett (vagy nem lehetett) egy lengyel hadseregbe gyűrt. A szejmben – az intézmény jellege miatt – még kevésbé lehetett megvalósítani az egységes cselekvést.

A mindennapi élet minősége leginkább a gazdasági élet rendbetételén múlt. Az ipari termelés 1922-ben 62 százaléka volt a háború előtti teljesítménynek. Az infláció megfékezhetetlennek bizonyult. Érezhető változást e téren csak 1923-ban, a pénzügyminiszterre kinevezett Władysław Grabski államháztartási reformja hozott. Ő teremtette meg az új pénzt, a złoty is.

Egy és negyedszázada éltek abban a reményben a lengyelek, hogy az államiságát, függetlenségét visszaszerző Lengyelországban gyorsan és szinte automatikusan megoldódnak a gazdasági és a szociális gondok. Tudatukban az ország felosztói, leigázói, kirablói azonosak voltak a nép kizsákmányolóival. Ezt a hitet, hiedelmet osztotta a gazdasági élethez nem sokat értő Józef Piłsudski is.

Az alkotmány kihirdetése után a szejm és a kormány munkáján múlik, hogy az állampolgárokat nyomasztó gondok, az állam előtt álló feladatok milyen gyorsan és eredményesen oldódnak meg – vált dogmává Piłsudskiban a meggyőződés. Ha nem így történik, ez azt

jelent, hogy a Szejm és a kormány rosszul végzi a munkáját. Ez esetben akár idejük lejártá előtt is el kell csapni őket. Minden jel arra mutatott, hogy a kormány nem jól dolgozik...

Attól kezdve, hogy Witos balközép kormánya 1921 szeptemberében lemondott, 1922 végéig öt kormány váltotta egymást. Ezek közül a baloldali Artur Śliwiński kormányát kilenc nap múltán a jobboldal buktatta meg, a nemzeti demokrata Wojciech Korfanty kormányának működését pedig maga Piłsudski tette lehetetlenné azzal, hogy át se vette a miniszterek névsorát. Ez az időszak a Piłsudski és a nemzeti demokraták közötti keshegyig menő harc jegyében telik el. Apogeuma a köztársasági elnök alkotmányban előírt megválasztásának idejére esik.

Piłsudski, aki 1922. december 4-én bejelentette, hogy nem jelölteti magát újra az új államfői posztra, Wincenty Witost látta volna legszívesebben a neki szánt helyen, de mivel annak pártja, a Lengyel Néppárt – „Piast” a jelöltségét nem támogatta, a nemzeti gyűlés a baloldaliak, a néppártiak és a nemzetiségiek szavazataival a nemzetközi hírvízügyi szakembert, Gabriel Narutowiczot, több előző kormány külügyminiszterét választotta meg köztársasági elnökké a jobboldal jelöltjével, Maurycy Zamoyski gróffal szemben, aki a háború alatt a Lengyel Nemzeti Bizottság elnökhelyettese volt Párizsban, majd az első lengyel nagykövet ugyanitt. A Lengyel Néppárt – „Piast” követői azért nem adták rá a szavazatukat, mert „gróf” volt, s címével tüntetően hivalkodott.

A „szabadkőműves” Narutowicz megválasztását napokig tartó tömegtüntetések, zavargások követték. Hogy kik keltettek hangulatot ellene, azt azok az üres széksorok mutatták a szejmben, ahol a jobboldali követeknek kellett volna fogadniuk a köztársasági elnöki eskütételt. A rendet csak kemény katonai fellépéssel lehetett fenntartani.

Narutowiczot december 16-án a Zamoyskit favorizáló nemzeti demokraták híve, Eligiusz Niewiadomski festőművész a varsói Múcsarnok gyűjteményes kiállításának megnyitásán agyonlőtte. (Négy nappal később az előbb szocialista, utóbb néppárti Stanisław Wojciechowskit, aki a *Robotnik* szerkesztőjeként hajdan munkatársa és elvtársa volt Piłsudskinak, választották köztársasági elnökké ugyanazok, akik korábban Narutowiczra adták voksukat.) Maciej Rataj, a szejm néppárti elnöke, aki ebben a helyzetben a köztársasági elnöki funkciót is betöltötte, Piłsudski javaslatára még aznap Władysław Sikorskit bízta meg kormányalakítással, aki a belügyminiszteri tárcát is megkapta. A hadügyminiszter Kazimierz Sosnkowski tábornok lett, aki a lengyel hadsereg vezérkari főnökévé Piłsudskit nevezte ki. Koszorúját ő már e tisztében helyezte el másnap Narutowicznak a köztársasági elnöki palotában felravatalozott koporsóján.

Sokan tudták, hogy a baloldal december 16-áról 17-ére virradó éjszaka a jobboldalal való leszámolásra készül, mert azt szerette volna, ha a hatalom Piłsudski és hívei kezébe kerül. Ettől a kétes kimenetelű vállalkozástól, amelyhez Piłsudskinak semmi köze nem volt, végül sikerült távol tartania a szocialistákat. Mindazonáltal fennállt a polgárháború kitörésének veszélye, ezért Maciej Rataj – nyilván Piłsudski tanácsára – december 17-én hadiállapotot vezetett be Varsóban.

E két hét eseményeinek kapcsán tette fel a lengyelországi angol katonai misszió főnöke, Carton de Wiatr tábornok Piłsudskinak a következő kérdést: a kijevi hadjárat előtt gondolt-e arra, hogy diktátorrá kiáltja ki magát, mint ezt szinte az egész ország várta.

Az igenlő választ Piłsudski azzal egészítette ki, hogy az általa betöltött hivatal iránti lojalitás tartotta vissza ettől a morális szempontból nehezen megtehető lépéstől. Ehhez végszóként annyit tett hozzá: „Most már nem vagyok megkötvé.”

Piłsudskit sokkolta Narutowicz meggyilkolása. És nem azért, mert mint a merénylő kihallgatásán kiderült, eredetileg egy december 6-i rendezvényen neki, a korábbi államfőnek szánta a golyót. A történészek és a kortársak közül többen e sokk által kiváltott pszichikai átalakulással, személyiségváltozással próbálják magyarázni Piłsudski 1926-os erőszakos hatalomátvételét és azt követő diktatórikus színezetű tetteit. Piłsudskit nem annyira a jobboldal, a nemzeti demokraták brutalitása döböntette meg, hanem az, hogy milyen hatalmas társadalmi erő támogatja őket. Megvetését csak fokozta, hogy az 1923. január 31-én kivégzett Niewiadomskinak hatalmas kultusza támadt, sírja valóságos „hazafias” zarándokhely lett.

1923. május 30-án lemondott a vezérkari főnökségről. Régóta érlelődő döntését az gyorsította meg, hogy pár nappal korábban Sikorski kormánya benyújtotta a lemondását, s Wojciechowski köztársasági elnök – immáron az ő megkérdézése nélkül – Wincenty Witost bízta meg kormányalakítással.

Piłsudski még aznap elhagyta addigi varsói lakását, amely a vezérkar épületében volt, és a fővároshoz közeli Sulejówekben álló családi udvarházba költözött. Utolsó hivatali megbízatásától, a Legszűkebb Haditanács elnöki tisztétől július 2-án vált meg. Azért nem 30-án, mert meg akarta várni I. Ferdinánd román király június 24-e és 30-a közötti lengyelországi látogatását, s személyesen akarta kitüntetni őt a legrégebbi lengyel katonai érdemrend, a Virtuti Militari I. osztályával. Feljegyezték róla, hogy a román uralkodópár pályaudvari fogadásán látták először cilinderben.

Július 3-án hívei búcsúfogadást adtak tiszteletére Varsó legelőkelőbb szállodájában, a Bristolban. Ezen Piłsudski heves kirohanást intézett a nemzeti demokrácia ellen, amelyet első számú felelősnek tartott Narutowicz meggyilkolásáért. A legenyhébb, amit róla mondott, hogy „a honi mocsárból kikapaszzkodott fattyúivadék, akit mindegyik felosztó idegen hatalom képen törült, s lefizetve kézzől kézre adogatott...” A fattyúivadék többször előfordult ebben a beszédében, csak más-más jelzővel: „gacsos lábú”, „mocskos szájú”, „köpdösődő”. Az idő múlásával a szejmet, a szenátust, a kormányt is hasonló szófordulatokkal jellemezte, minősítette – nem beszélve a politikai pártokról. A személyes beszélgetésekben is mind gyakrabban mutatkozott nyersnek, gyakran durvának. Ennek kapcsán jegyzi meg életkrónikájának összeállítója: „Nyers és követelőző lett, a beszélgetésekben pedig búvalbélt és száraz. [...] Az évek múlásával egyre türelmetlenebb volt környezetével szemben. Ez alól a katonák se képeztek kivételt.”

Közben a baloldal is „kihúzódt” Piłsudski mögül. Tette ezt azért, mert a Lengyel Szocialista Párt hajdani vezetője nem állt az 1923 novemberében Lengyelország több városában csak katonai erővel elfojtott munkásmegmozdulások élére és, úgymond, „nem csinált forradalmat”. Pedig Krakóban a munkások őt éljenezve fegyverezték le a 16. gyalogezred két századát.

1923. december 30-án a Lengyel Szocialista Párt XIX. kongresszusán a Központi Végrehajtó Bizottság főszónoka, Feliks Perl ki is jelentette: „Piłsudski nem a mi em-

berünk. [...] Ha Piłsudskiról van szó, ki kell jelentenünk, hogy legyen bárki, diktátor, mi nem támogatunk egyetlen diktátort sem. Amikor kellett, Piłsudski ellen is fellépünk, annak dacára, hogy nagyon nagyra értékeljük őt.”

Piłsudski 1923 derekától a pihenésnek, az olvasásnak, az írásnak, a családjának szentelte idejét. Felesége, Aleksandra asszony, akit első felesége halála után 1921. október 25-én végre oltárhoz vezethetett, ekkor töltötte be a negyvenedik életévét, Wanda lánya őt, Jagoda lánya három éves volt. A szejm élete végéig havi fizetést szavazott meg neki, amelyet társadalmi célokra, elsősorban a lengyel hadsereg katonaözvegyeinek, árváinak javára, valamint az őt 1921-ben díszdoktorrá avató vilnai Báthory Egyetem támogatására fordított. Ugyanerre a célra utalta át az Egyesült Államok lengyelségének Nemzetvédelmi Bizottsága által folyósított havi 300 dollárt is. Családját könyvei, cikkei, előadásai honoráriumából tartotta el. Ekkor írta *Rok 1920* (Az 1920-as esztendő), *O walorach żołnierzy legionowych* (A légiók katonáinak értékéről) és a *Rok 1863* (Az 1863-as év) című munkáit.

Hívei (vagy ellenségei) gondoskodtak róla, hogy minden vele kapcsolatos megjegyzés, róla elhangzó vélemény eljusson hozzá. Megtudhatta, hogy 1924 februárjában a Szejm elnöke, Maciej Rataj vezető politikusoknak azt mondta róla: „Fáj közelről látni, hogy végzi ez a kiváló ember, látni, hogyan kopik le róla a fényzőn, amellyel át kellene lépnie a történelembe.” A lengyel parasztság legtekintélyesebb vezetője, Wincenty Witos pedig 1925-ben egy tömeggyűlésen úgy nyilatkozott róla, hogy Piłsudski szerepe véget ért, megtette, amit tennie kellett, így semmiféle állami funkcióra nem számíthat. Ebben volt igazság. Valóban megtette, amit meg kellett tennie: meghatározó szerepet játszott Lengyelország helyreállításában. Most a civileken, azaz a politikusokon volt a sor, akikben egyre kevésbé bízott.

A háttérbe húzódó Piłsudski csak a légionistái iránt volt feltétlen bizalommal. Közülük is csak azok iránt, akik az I. dandárban szolgáltak. Mindennel elégedetlen volt, ami az országot jellemezte. A gazdasági helyzettel, a hadsereg állapotával, de különösen a szejm és a kormány működésével. A Nemesi Köztársaság szejmje jutott mind egyre eszébe, amely a XVII. század derekától fokozatosan romlásba vitte, majd a felosztások révén szakadékbá taszította az országot.

Azt hangoztatta, a szejmnek az a kötelessége, hogy minden eszközzel a kormányt támogassa – persze ehhez támogatásra érdemes kormány szükséges –, mert a kormány az állam tartóoszlopa. Olyan a társadalom helyzete, amilyen az államé, vagyis az állam fölötté áll a társadalomnak. A felelőssépiramis talpazatát tehát a szejm alkotja. A szejm működését örökös torzsalkodás jellemzi, aminek következtében a demokrácia az anarchia egy szalonképesebb változatává silányul.

Ezért érezte úgy, hogy kötelessége rendet csinálni. A sulejóweki „magányban” az elégedetlenkedő társadalom moráját is erősebben hallotta. És híveinek biztatása is erre ösztönözte.

Volt ok az elégedetlenségre elég, de az 1924-ben, 1925-ben hatalmon lévő kormány sikereket is elkönyvelhetett. 1923. december 19-én Władysław Grabski alakított kormányt, aki kitűnő pénzügyi szakembernek bizonyult. Reformmunkájának gyümölcse 1925-re érett be, de a sikernek ára is volt: a munkásság szociális juttatásainak bizonyos

szintű visszafogása, a munkanélküliség átmeneti növekedése. Ezzel együtt a németek által kezdeményezett vámháború káros következményeit sikerült kivédeni. Amikor azonban 1925. november 13-án a Nemzeti Bank megvonta Grabski támogatását, a kormány megbukott. Az új kormányt Aleksander Skrzyński alakította meg. A későbbiekre nézve fontos volt, hogy a hadügyminiszteri tárcát Piłsudski egyik bizalmi embere, Lucjan Żeligowski tábornok kapta.

A Skrzyński-kormány szerencséjére a Grabski-reformok éppen 1926-ra éreztették pozitív hatásukat, s ez az ország gazdasági mutatóinak javulását eredményezte. Ez persze nem jelentette az, hogy sztrájkok időnként ne robbantak volna ki, s gondok ne mutatkoztak volna. Skrzyński a legkisebb nyomásnak se tudott ellenállni, s 1926. május 5-én benyújtotta lemondását. Piłsudski március óta fontolgatta, hogy lépnie kell, s erre a beavatott katonatisztek tettek is bizonyos intézkedéseket. Żeligowski például hadgyakorlat ürügyén két gyalogezredet rendelt a Varsóhoz közel fekvő Rembertówba – éppen azon a napon, amikor miniszterelnöke leköszönt. A köztársasági elnök Wincenty Witost bízta meg kormányalakítással, amely május 10-re meg is alakult. A Lengyel Szocialista Párt ezt a tényt „a fasizmus a kapuk előtt” bejelentéssel vette tudomásul. Pontosabban nem vette tudomásul, mert a Parasztpárttal és a Munkásklubbal együtt tiltakozott ellene.

Piłsudski ugyanekkor interjút adott az egyik lapnak, amelyben „korruptcióval, a hatalommal való magánhasznú visszaéléssel és a hadsereg széttöltésével” vádolta a korábbi kormányokat, s bejelentette: „Harcra kelek az államot sújtó legfőbb rosszal, az öntelt pártok és klikkek Lengyelország fölött gyakorolt uralmával szemben.” A lapot ugyan elkobozták, de az interjúnak híre ment. Witos erre az alábbiakkal válaszolt: „Mondják, a hadsereg Piłsudski mögött áll, ha így van, vegye át erőnek erejével a hatalmat. Én a helyében egy pillanatig se haboznék ezt tenni; ha nem ezt cselekszi, úgy vélem, ezeket az erőket Piłsudski nem tudhatja maga mögött.”

Már május 11-én kiderült, hogy nagy erők állnak Piłsudski mögött. Varsóban tömegtüntetésekre került sor, amelyen Piłsudskit éltették, s azt skandálták: „Nem hagyjuk szétlopní Lengyelországot!” De nemcsak a baloldaliak, hanem a befolyásos varsói értelmiségiek, a liberálisok is hallatták tiltakozó hangjukat; mindazok megnyilatkoztak, akik félték a nemzeti demokraták túlsúlyától.

Piłsudski élére állt a hozzá hű katonaságnak. Május 11-e után már nem visszakozhatott. Úgy vélte, Wojciechowski köztársasági elnök közvetíteni fog közte és a kormány, valamint a Szejm között a békés hatalomátadásban. Személyes találkozásjukra sajátos körülmények között a varsói Kierbedzi hídon került sor. Az egyik hídfőnél a kormányerők sorakoztak fel, a másikonál a Piłsudskit követő csapatok. Wojciechowski azonban az alkotmány rendíthetetlen őrének bizonyult. Felszólította Piłsudskit, hogy kifogásait törvényes úton tegye meg, majd faképnél hagyta őt. Piłsudski ezt követően egy darabig némán a korlátnak támaszkodva bámulta a Visztulát...

Rövidesen eldőrdültek a puskák és megszólaltak a géppuskák is. Lengyel katonák lőtték egymást. Múltjukat tekintve: Piłsudski katonái. A baloldaliak azonnal Piłsudski mellé álltak, beleértve a kommunistákat is. (Az utóbbiak vezetőinek ezt is a fejükre olvassák majd 1937-ben Moszkvában, mielőtt agyonlövik őket.) Úgy vélték, most nyílik alkalom

az elmaradt forradalom megvívására. A támogatás nem elhanyagolható: a szocialisták befolyása alatt álló vasutasoknak köszönhető, hogy a kormányhű poznańi ezredek nem tudtak időben Varsóba érkezni. Piłsudski fenntartás nélküli támogatásra számított a hadsereg részéről. Nem így történt. De ettől függetlenül Piłsudski hívei kerekedtek felül.

Május 14-re a Lengyel Szocialista Párt általános sztrájkot hirdetett. Erre mozgósító felhívásában a tömör indoklás így hangzott: „Legyen ez a sztrájk hatalmas tüntetés Józef Piłsudski, hős hadserege és a munkás-paraszt kormány mellett!” Ugyanezen a napon délután három és négy óra között a kormány és a köztársasági elnök a Władysław Anders parancsnoksága alatt álló egységek fedezésével a köztársasági elnöki palotából a tőle több kilométerre fekvő wilanówi kastélyba vonult át. Itt tartották meg az utolsó kabinetülést, amelyen Witos benyújtotta kormánya lemondását. Ezzel egyidejűleg Wojciechowski is bejelentette, hogy leköszön hivataláról. A szejm elnöke, Maciej Rataj még aznap éjjel találkozott vele. Ő jelentette be ideiglenes államfőként, hogy éjfélkor fegyvernyugvás áll be a harcoló felek között. Varsó eltemethette háromszázhetvenkilenc halottját, gyógyíthatta kilencszázhusz sebesültjét.

Szakértő kormány és kormánypárti Szejm

A budapesti *Reggel* 1926. május 17-i számában *A lengyel lovag* című írásának utolsó mondatában Krúdy Gyula felteszi a kérdést: „Mi üthetett ebbe a Piłsudszkyba, hogy ágyúkat vonszoltatott föl a varsói piacra?” Ennek okát a harcok elültét követő hetekben, hónapokban Lengyelországban is egyre kevesebben értették. Tegyük hozzá: azok közül is, akik kezdetben érteni vélték.

A forradalom, amelyben a szocialisták, a kommunisták, valamint egyes néppártiak és parasztpártiak reménykedtek, – hamar kiderült –, ezúttal is elmaradt. Akkor mire szolgált a „májusi fordulat”? Ha Piłsudski miniszterelnök akar lenni, törvényes úton is bármikor lehetett volna. Akárcsak köztársasági elnök. Azonban fél hónap alatt kiderült, hogy egyik posztot sem szándékozik betölteni.

A már május 15-én felállt új kormány miniszterelnöke, Kazimierz Bartel, a Lembergi Egyetem ábrázológeometria-professzora lett. Kinevezése nagy meglepetést keltett, bár neve a szejmben nem hangzott idegenül, mivel képviselő volt, s egy ízben betöltötte a vasúti miniszteri posztot is. Piłsudski vonakodott a hivatásos politikusoktól, de annál nagyobb bizalommal viseltetett az egyetemi tanárok iránt. Az új korszak kezdetét azzal is jelezni kívánta, hogy Bartel kormányába egyetlen régi miniszter se került be, miniszter-helyettes és főhivatalnok is alig. Piłsudski a hadügyminiszteri tárcát kapta.

Nem akart diktatúrát bevezetni, nem kergette szét a szejmet, nem oszlatta fel a pártokat. Az őrizetbe vett korábbi minisztereket is szabadon engedte. (Csak néhány tábornokot tartott hosszabban őrizetben, köztük Tadeusz Rozwadowskit.) Úgy tetszett, a hatalom csak annyiban fontos számára, hogy közvetítők nélkül érvényesítheti akaratát:

dönthet. Dönteni azonban mintha nem akart volna korlátlanul, önkényesen. Minden intézkedésének törvényes, alkotmányos látszatot akart adni.

A Bartel-kormány először abban a katonai temetőben jelent meg, ahol május 17-én örök nyugalomra helyezték a testvérharc áldozatait. Mindegyiküket megillette a hősi halottnak kijáró végtisztesség. A minisztereken kívül mindegyik egység küldöttséggel képviseltette magát a temetésen, amelyen Piłsudski személyesen nem vett részt.

A Bartel-kormány egyik első intézkedése a Witos miniszterelnök által május 14-én bevezetett ostromállapot megszüntetése volt. Mondhatni, minden simábban ment a vártnál, s ebben nagy szerepe volt a konfliktust elsimítani igyekvő házelnöknek, Maciej Ratajnak is. Bartel május 19-én már a köztársasági elnök megválasztásáról tárgyalt a parlamenti pártok képviselőivel. A május 31-i nemzetgyűlésen a két ház 546 képviselője jelent meg, s csak nyolc maradt távol – Witosszal az élükön. A 485 érvényes szavazatból 292 esett Piłsudskira, 193 az ellenjelöltre. Piłsudski számára azért volt szükség a köztársasági elnöki poszt felajánlására, hogy azt visszautasíthassa. „Túlságosan a lelkembe ivódott a meggyilkolt Narutowicz köztársasági elnök tragikus alakja, akit nem tudtam megvédeni a szörnyű sorstól...” – mondta. Aztán a politikai életben végkép ismeretlen jelölttel hozakodott elő, aki csak a Lembergi Műegyetem vegyészprofesszoraként és a Chorzówi Állami Nitrogénkombinát főigazgatójaként volt ismert: Ignacy Mościcki. Fiatal korában a Nemzeti Liga tagja volt, aztán pedig a szocialisták vonzá-sába került... Ezúttal is Piłsudski akarata érvényesült, mert június 1-jén a nemzetgyű-lés az ő jelöltjét választotta meg köztársasági elnöknek.

Piłsudski más vonatkozásban is a Szejmre tudta kényszeríteni az akaratát – minden további erőszakos nyomás nélkül. Ezúttal a jobboldali klubok és a Parasztpárt támogatásával az alkotmányban több olyan cikkelymódosítást vitt keresztül, amelyek révén bővült a köztársasági elnök jogköre. Ezentúl a szejm nem kezdeményezhetett azonnali bizalmatlansági szavazást, a kormánynak az előző költségvetési év lejárta előtt öt hónappal be kellett nyújtania az új költségvetést, a köztársasági elnök idő előtt feloszlat-hatta a szejmet, s 1927 végéig törvényerejű rendeleteket is kiadhatott.

A „májusi fordulatnak” kedvezett az, hogy a gazdaságban érezhető javulás állt be. Részben Grabski reformjának, részben a hosszan elnyúló angliai bányászsztrájknak köszönhetően. Az utóbbi miatt ugyanis 1926-ban megháromszorozódott a lengyel szén-kivitel. Az ipari termelés növekedése 1927-ben 21 százalékos volt, egy évvel később csaknem 14 százalék. 1926 és 1929 között a szénkitermelés 30 százalékkal, a kokszyártás 90 százalékkal, a villamosenergia-termelés 112 százalékkal, a papírgyártás 140 százalékkal növekedett. Lengyelország több mutatóval a világ élvonalába került. A textilüzemek ugyan megéreztek azt, hogy bezárult előttük az orosz piac, de a munkanél-küliek száma az 1926-os háromszázezerről 1929 szeptemberére mégis kilencvenezerre esett vissza. A munkabérek ugyanebben az időben 23 százalékkal növekedtek. A köz-vélemény úgy érezkelhette, hogy a „Parancsnoknak” igaza volt 1926 májusában.

Piłsudski meggyőződése szerint a szejmet annyira kell átalakítani, hogy hagyomá-nyos tevékenységi szerkezetét megőrizve is a kormányt szolgálja döntéseivel. Ez csak úgy lett volna lehetséges, ha a választások eredményeként biztos a kormánytöbbség.

Ennek céljából jött létre az 1928. évi márciusi szejmválasztás előtt a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkja, amelyhez öt kisebb párttömörülés is csatlakozott.

A kormány teljes erővel és nagy pénzzel vetette bele magát a választási küzdelembe, s ehhez teljes közigazgatási apparátusát is mozgósította. A vajdák, a sztaroszták kormánypárti jelölteknek szerveztek nagygyűléseket, az ellenzéki pártok hasonló törekvéseit pedig minden eszközzel – ideértve a rendőrség bevetését is – akadályozták. Ennek az lett az eredménye, hogy 3 millióval több ember – 11,5 millió polgár, a szavazati joggal rendelkezők közel 80 százaléka – járult az urnákhoz, mint 1922-ben, s nem akadt kerület, ahol a választást bojkottálták volna.

A mandátumok majdnem 25 százalékát – 130 mandátumot – a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkja szerezte meg, s ezzel ugyan a szejm legerősebb pártja lett, de magában nem alkotott többséget. Piłsudskit így csak az tölthette el elégtétellel, hogy a Witos-vezette Lengyel Néppárt – „Piast” csupán 21 mandátumot szerzett, vagyis jóval kevesebbet, mint korábban. A baloldal legerősebb pártja a Lengyel Szocialista Párt maradt a maga 63 mandátumával. Sikerként könyvelhették el a kommunisták is, hogy 7 mandátumhoz jutottak. A helyzet mindazonáltal úgy alakult, hogy azok a pártok, amelyek – többségként – 1926 májusában a puccsot támogatták, most kisebbségbe kerültek.

A választás tehát nem Piłsudski elképzelése szerint alakult. Ezzel is összefügghet az, amit március 13-án a kormánypártiakhoz intézett beszédében fenyegetően mondott: ha a szejm nem bizonyul a kormánnyal együttműködő-képesnek, szétkergeti. Hogy nem a levegőbe beszélt, arról a képviselők a szejm nyitó ülésén meggyőződhetnek. Amikor a terembe lépő Piłsudskit a kommunista képviselők „Le Piłsudski fasiszta kormányával!” fogadták, Felicjan Sławoj-Skłodkowski belügyminiszter az utcán e célból készenlétben álló rendőrökkel vitette el őket a teremből.

A szejm ellenzéke minden nyomás ellenére rendkívüli vitalitásról tett tanúbizonyságot, és újra és újra bebizonyította, hogy Piłsudski nem tudja megkerülni. Az 1929-es világgazdasági válság első, Lengyelországot sokkoló hullámaint kihasználva – a lengyel szocialisták vezetésével – az év végén megbuktatták a kormányt. A miniszterelnök ismét Kazimierz Bartel professzor lett. A Lengyel Szocialista Párt ezúttal a társadalomra hátrányosan kiható döntésekért felelős egészségügyi miniszter ellen nyújtott be bizalmatlansági indítványt, aki az egész kormányt magával rántotta. Az új miniszterelnök Walery Sławek, a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkjának elnöke lett. Ő a korábbi „ezredes-minisztereket” kiválogatva állította össze a kormányát. A szejmlenzék ezt provokációnak tekintette, és harsány tiltakozással reagált rá. Meg-megújuló támadásából ezúttal Mościcki köztársasági elnöknek is kijutott.

A „begyűrűző” világgazdasági válság, a mindennapi lét feltételeinek romlása mellett korrupciós ügyek is napirendre kerültek. Az elégedetlen társadalom most jóval fogékonyabb lett az olyan hírekre, hogy a választási kampányokat a kormány az utóbbi években rendre költségvetési pénzekből fedezte. Rokonszenve a hivatalból nap mint nap pellengérre állított, de méltóságát őrző ellenzéki lett, amely ezt kihasználva 1930. június 6-án Krakkóban megrendezte a Népszabadság és Népjog Védelmének Kongresszusát. A balközép vezetői a másnap tartott nagygyűlésen kiadták a jelszót: „Le a diktatúrával!”, „Viszontlátásra Varsóban,

ahol megalakul a munkás-paraszt kormány!” (A Lengyel Szocialista Párt utoljára négy éve beszélt a tömegeket mozgósítva – és Piłsudskit éltetve – munkás-paraszt kormányról.)

Hogy a váratlanul kialakult helyzetet komolyan kellett venni, arról talán az a döntés árulkodik legbeszédesebben, hogy 1930. augusztus 25-én maga a Köztársaság első marsallja állt első ízben a kormány élére, amely csak egy poszton változott, Józef Beck ezredes, a II. légiós dandár egykori tisztje lett a miniszterelnök-helyettes. Hogy a kormány nyugodtabb körülmények között kezdhesse meg a munkáját, Mościcki köztársasági elnök augusztus 29-én következő napi hatállyal feloszlatta a szejmet és a szenátust. A Balközép pártjai – a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Néppárt – „Felszabadítás”, a Lengyel Néppárt – „Piast”, a Parasztpárt, a Nemzeti Munkáspárt – válaszul szeptember 9-én megalakították a Népszabadság és a Népjog Védelmének Szövetségét, amelyet a kereszténydemokraták is támogattak.

A kormány mintha csak erre várt volna. Zavargáskeltés címén – bírósági végzés nélkül – még aznap letartóztattak tizenkilenc volt ellenzéki követet és öt volt ukrán követet. Köztük Wincenty Witost is. Az elfogottakat a breszti erődbörtönbe zárták. Néhány nap múlva Wojciech Korfanty is ide került. Mivel nem ők voltak a Védelmi Szövetség fő szervezői, letartóztatásuk okát sokan nem értették. Az ukránok letartóztatásával azt akarták a társadalom előtt bizonyítani, hogy az ellenzéki követek összejártszottak velük, s ezzel Lengyelország-ellenes tevékenységük malmára hajtották a vizet.

A letartóztatások a választási kampány alatt is folytatódtak. Összesen nyolcvannégy ellenzéki képviselő került börtönbe. Azoknak az internáltaknak a száma, akik ismeretleneknek számítottak, meghaladta az ötezret.

A korszak és a kérdés kiváló lengyel ismerője, Andrzej Garlicki az eseményeket az alábbiakkal magyarázza: „A breszti letartóztatásokra vonatkozó döntést nem a pillanatnyi dühkitörés és érzelmi indulat diktálta. Ellenkezőleg. Hosszú ideje átgondolt és előkészített akcióról van szó. Ez nem a politikai irányvonal megkeményedésére, hanem gyökeres megváltoztatására szolgált jeladásul. Piłsudski úgy döntött, hogy megbízatási idejének közepén kergeti szét a parlamentet, mert az ellenzéki többség tolerálása – véleménye szerint – zsákutcába vezetett volna. A kormánytábor túl gyenge volt, hogy parlamenten kívüli összecsapásokat megengedjen magának. A válság és a keleti területek nemzetiségi konfliktusai [...] által kiváltott társadalmi feszültségek, valamint a kormányon belüli megosztottság és az ellenzék erősödésének légkörében értelmét veszítette az addigi politikai irányvonal tartása.”

A politikai irányváltást Piłsudski nem a nyílt diktatúra bevezetésével, nem a demokratikus intézményrendszer felszámolásával akarta elérni, mint ezt hívei közül sokan várták, hanem egy olyan parlament létrehozásával, ahol a kormánypárti többség biztos és megingathatatlan. Ehhez – az addigi választási törvény érvényben tartása mellett – mindenképpen meg kellett nyerni a választásokat. Mivel ez Piłsudski számára létkérdés volt, minden különösebb aggály nélkül tartóztatta le mindazokat, akik a sikert veszélyeztették. A kiszemelt ellenzéki követeken kívül a nagyvárosi utcai tiltakozások szervezőit és esetenként a résztvevőit is. A társadalomban ismét tudatosítani kellett, hogy fő az államérdek. Azt, hogy mi az állam érdeke, Piłsudski mondta meg.

A „demokrata” diktátor helye a két totalitárius diktátor között

A megtorlás a börtönbe vetett ellenzékieken kívül hosszabb távon a lengyeleknél jobban sújtotta a kelet-galíciai ukránokat, akik e terület lakosainak döntő többségét alkották. 1930-ig úgy-ahogy érvényesült az a Piłsudski által megfogalmazott tétel, hogy „nem rendelkezhetnek kevesebb joggal, mint amennyit az osztrák időkben élveztek”. 1930 szeptemberében a választási kampány azonban az ukrán nemzeti mozgalom felszámolásával társult. Ehhez az ürügyet az szolgáltatta, hogy a Prágában 1920 júliusában megalakított szélsőséges Ukrán Katonai Szervezet, miután Szovjet-Ukrajnában nem sikerült felkelést kirobbantania, illegális tevékenységét teljes egészében Kelet-Galíciában és Volhíniában fejtette ki. 1930 nyarán szabotázs- és diverzáns-akciók sorozatát szervezte meg, egyrészt azért, hogy felhívja a lengyelországi és a külföldi közvélemény figyelmét az ukránkérdés megoldatlanságára, másrészt azért, hogy megakadályozza az ukránok és lengyelek között a nagypolitika szintjén is tapasztalható megegyezési kísérleteket. A Bartel-kormány kisebbségi ügyekért felelős államtitkára, Henryk Józewski – a lengbergi görög katolikus metropolita, Andrej Septickij közvetítésével – tárgyalásokat folytatott az Ukrán Nemzeti-Demokrata Szervezet vezetőivel és Petlura híveivel. A Németország, Litvánia és Csehszlovákia, továbbá amerikai ukrán emigránsok által pénzelt Ukrán Katonai Szervezet, hivatalos lengyel adatok szerint, 1930 júliusa és novembere között százkilencvenegy terrorcselekményt, főleg gyújtogatást hajtott végre, elsősorban magánjavak, magánszemélyek ellen a „Polyákok a San folyón túlra!” jelszó jegyében.

Szeptember 1-jén Piłsudski utasította Sławoj-Skłodkowski belügyminisztert az ellenlépések megtételére: „csendben, hadiállapot bevezetése nélkül, kerülve a vérontást” kell a katonaságnak úgy megfélemlítenie az ukrán lakosságot, hogy „egyszer és mindenkorra megjegyezze; a hatóság és nem a merénylők szavára kell hallgatni”.

A „pacifikálási akció”, amely 1930. szeptember 16-tól 30-ig tartott, tizenhat járás négyszázhatvanegy ukrán települését sújtotta. A katonai és rendőri különítmények felszámolták az ukrán társadalmi és kulturális egyesületeket, intézményeket, elpusztították Tarasz Sevcenko és más ukrán hírességek szobrait, képeit. Sok helyen leverték a házak szalmatetőit, összetörték lakóik bútorait. Előfordult, hogy a közösségek hangadó vezetőit megkorbácsolták. Az Ukrán Katonai Szervezet pontosan ezzel érte el a célját. Az érintett területek ukrán lakóiban maguk a megtorló különítmények ébresztettek olt-hatatlan gyűlöletet a lengyel állam és annak intézményes képviselői, képviselői ellen. De a gyűlöletből kijutott magának a lengyel társadalomnak is, és ennek a II. világháború éveiben különösen Volhínia és Podólia szórvány lengyel lakosságú vidékein tragikus következményei lettek. A lengyel pacifikálási akciónak nagy nemzetközi visszhangja támadt, különösen a német sajtó ismertette részletesen a galíciai ukránságon esett sérelmeket. Ez nem véletlen, az ukrán emigráció mind a weimari, mind a hitleri Németországgal jó kapcsolatot épített ki és tartott fenn.

Piłsudski rövid távon Kelet-Galíciában és az új választásokon is célt ért. Az 1930. november 16-án tartott szavazáson, amelyen a választásra jogosultak 75 százaléka

megjelent, a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkja a mandátumok 55 százalékát megszerezte. A Lengyel Szocialista Párt 24 mandátumhoz jutott, ez 39-cel volt kevesebb, mint 1928-ban. A kommunisták a szavazatok 1 százalékát, a nemzetiségiek a 14 százalékát szerezték meg.

Piłsudski több mint tízéves álma teljesült: a szejmben biztos kormánytöbbségre támaszkodhatott. Ettől azonban nem működött jobban a kormány, nem lett erősebb az állam, nem lett boldogabb a társadalom. Csalódás leginkább a gazdasági válság terhei alatt roskadozó társadalmat sújtotta, amely számára Piłsudski megszűnt rendíthetetlen tekintély, megszűnt példakép lenni. A baráti kéznyújtás mozdulatát felváltotta az ökölbe szorított kézé.

Piłsudski 1930 nyarától tagadhatatlanul diktátorként viselkedett. Olyan diktátorként, akinek szüksége van a demokrácia kellékeire, díszleteire. Ő magát persze – a saját fogalma szerint – demokratának tartotta. Felfogásában a demokrácia az a készség volt, amely képessé teszi az egyént és a csoportot arra, hogy érdekeit alárendelje a közösségi érdeknek. E készség híján a demokrácia aláássa az államot, vélte. Márpedig ő az állam megerősítésére törekedett. E vonatkozásban onnan érte bírálat, ahonnan legkevésbé várta: Lengyelország bíboros-primása, August Hlond 1931. április 23-án kelt pásztorlevelében leszögezte: „Az állam van az állampolgárokért, nem pedig az állampolgárok az államért...”

Amikor 1931 őszén Artur Śliwińskit megbízta, hogy dolgozza fel életrajzát, s a hi-telesség céljából néhány személyes találkozásra is hajlandó volt, a lengyelek mentalitásáról a következőket mondta neki mintegy az önkritika árnyalatával: „A lengyelek ösztöneikben hordozzák a szabadságot. [...] Lengyelországban nem lehet terrorral kormányozni. Az nem megy. Én sokat megengedhettem magamnak, és meg is engedtem, mert a lengyeleket tanítani akartam. De a szabadság ösztönét nem lehet megölni, azt megölni lehetetlenség.”

1931. október 31-én kezdődött a vádlottak padjára ültetett tíz breszti fogoly, volt országgyűlési képviselő – köztük Wincenty Witos – hosszan elnyúló pere. (A jogerős ítéletek 1933. október elején születtek meg a fellebbezések után.) Egy vádlottat mentettek fel csupán, a többiekét másféltől három évig terjedő börtönre ítélték a kormány megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával. Witos másfél évet kapott. A per sötét foltja maradt a két háború közötti lengyel igazságszolgáltatásnak, amely addig tisztességesen működött. Az összképen az se változtatható, hogy 1932 márciusában fogadták el az új oktatási törvényt, amely bevezette a hétéosztályos kötelező általános iskolát. Az ötödik osztálytól a tanulást a négy éves gimnáziumban lehetett folytatni, amely „kis érettségit” adott. Az ezt követően elvégzett három éves gimnázium végén lehetett megszerezni a továbbtanulásra jogosító „nagy érettségit”. Az új iskolarendszer bevezetése után sikerült rövid időn belül felszámolni az írástudatlanságot.

Piłsudski az időközben Nemzeti Párttá változott Nemzeti Demokrácia önállósulásra törekvő ifjúsági csoportjainak eszmévilágán érzékelhette, mivé torzulhat az állam totális változtatának eszméje. 1926-ot követően a Nemzeti Demokráciára összpontosuló támadások idején Dmowski hozta létre a Nagy Lengyelország Táborá mozgalmat, amelynek egy idő után már háromszázezer tagja volt. Jelszava: „Lengyelország a lengyeleké!”

Ez kibontva azt jelenti, hogy a szláv népeket asszimilálni kell, a németekkel és a zsidókkal pedig ki az országból... Piłsudski utasítására 1933 márciusában a belügyminisztérium feloszlatta ezt a Mussolini fasizmusát mintának tekintő „Tábort”. De már működött egy másik, rokon eszméjű és szellemű szervezet: a Fiatal Nemzetiek Szövetsége, amely 1934 áprilisában két részre szakadt: egyrészt létrejött a Nemzeti-Radikális Tábor, amely annak hangoztatásában látta a gazdasági bajok megoldásának lehetőségét, hogy a lengyel földhöz a lengyel parasztnak van joga, s az idegen tőkét államosítani kell, továbbá a zsidók eltávolítandók az országból. 1934 végén az említett radikális tábor kettészakadt: a húszéveseket magába tömörítő rész Nemzeti Radikális Tábor – „Falanga”, a harmincéveseket összefogó rész Nemzeti Tábor – „ABC” néven működött tovább.

A többi pártban is bonyolult átalakulások mentek végbe, de a Nemzeti Demokrácia utódpártjai, „utódtáborai” azért voltak veszélyesek, mert Hitler hatalomra jutásának előestéjén vagy közvetlenül azt követően jelentek meg a lengyel politikai színpadon.

1934. június 15-én ukrán nacionalisták lelőtték a lengyel belügyminisztert, Bronisław Pierackit. A nyomozás során döntött a kormány úgy, hogy a polesiei Bereza Kartuskában külön szigorított börtönt rendez be a politikai foglyoknak. Ide kerültek a kommunisták, a terroristának bélyegzett ukrán nemzeti aktivisták és a Nemzeti Radikális Tábor gyanús tagjai. A gyanúsítottak bíró ítélet nélkül, a nyomozóbíró végzése alapján a Bereza Kartuska-i börtön „lakói” lehettek, ami a demokratikus szabadságjogok további korlátozását jelentette. Ezzel Piłsudski végképp elvesztette a morális alapot ahhoz, hogy az ellenzékiek „erkölcsi fertőjéről” beszéljen.

A rendteremtésnek szentelt 1930-as év után, az erős kéz alkalmazása idején Piłsudski meg volt győződve arról, hogy a gazdasági nehézségek ellenére se robbanhat ki olyan belpolitikai válság, amely Lengyelországot maga alá temeti. Annál inkább nyugtalanították az európai fejlemények. 1932-ben Józef Becket nevezte ki Lengyelország külügyminiszterévé. Kényszerű megoldásnak tartotta, addig is, míg nincs jobb. Abban pedig, hogy lehet jobb is, nem bízott.

Hitler 1933. január 30-i hatalomra kerülése nyugtalansággal töltötte el. Ez méginkább fokozódott, amikor két hónappal később Mussolini ismertette a négyek paktumát, vagyis Franciaország, Németország, Olaszország, Nagy-Britannia tervét arról, hogy békés úton lehetséges legyen a határrevízió. Józef Beck külügyminiszter, mivel ezt lengyel-ellenes lépésnek tekintette, tiltakozásul elnapolta párizsi hivatalos látogatását. Piłsudskit az a gondolat aggasztotta, hogy létrejöhet egy olyan rendszer, amelyben rövid távú érdekeiktől vezérelve nyugati hatalmak dönthetnek majd európai nemzetekről, az érintettek megkérdése nélkül.

1932 decemberében a Poznańi Egyetem három fiatal matematikusa a lengyel hadsereg vezérkara rejtjelirodájának dolgozva feltörte az „Enigma” nevű német rejtjelgépet, amelylyel a kódolt parancsokat és jelentéseket továbbították. Hitler hatalomra kerülésétől kezdve a lengyel fél a német hadsereggel kapcsolatos minden intézkedésről tudomást szerzett. Ez nem maradt visszhang nélkül. Máig vita folyik arról lengyel történészek körében, hogy Piłsudski milyen formában és milyen szinten javasolta Párizsnak; indítsanak közösen preventív háborút Hitler ellen azért, hogy megakadályozzák Németország kato-

naí, gazdasági és politikai megerősödését, s Európa jövőjének alakulására gyakorolt mind nagyobb befolyását. A közös katonai intervenciót sürgető dokumentum azonban eddig még nem került elő. Lehet, hogy a javaslat a párizsi lengyel nagykövet puhatolózó beszélgetései során hangzott csak el. Az azonban tény, hogy Piłsudski egyre kevésbé bízott a nyugati hatalmakban. Rá kellett döbbsennie, hogy Lengyelország háborús konfliktus esetén csak magára számíthat, a saját erejére támaszkodhat. Talán emiatt is említette többször aggodalommal: „Félek, hogy tíz év múlva már nem lesz Lengyelország...”

Piłsudski két nagy szomszédjával kapcsolatos külpolitikai alapelve az volt, hogy egyforma távolságot kell tartani tőlük, s nem szabad egyikkel sem szövetséget kötni a másik ellen. 1933. május 1-jén a tőle telhető szívéllyességgel fogadta a szovjet nagykövetet, s ez a németek figyelmét nem kerülte el. Előzékenységét az is magyarázhatta, hogy Lengyelország és a Szovjetunió 1932. július 25-én meg nem támadási szerződést kötöttek egymással. 1934. január 26-án hasonló szerződés jött létre Lengyelország és Németország között is. Nem véletlenül mondta Piłsudski tábornokainak: „Nélkülem ne kezdjétek háborút Németországgal, mert azt elveszítitek.” E két szerződés némileg megnyugtathatta az 1931 nyara óta egyre többet betegeskedő Piłsudskit.

Már csak az „utódlás” kérdése várt megoldásra. Ezt Piłsudski egy új alkotmány megalkotásával akarta elérni. Olyannal, amely mind a szejmet, mind a kormányt alárendeli a köztársasági elnöknek.

Az új alkotmányt 1835. április 23-án írta alá a másodszor is megválasztott Ignacy Mościcki elnök, miután azt Piłsudski előzőleg már ellátta kézjegyével. Az alkotmány bevezető tíz cikkelye azt taglalja, hogy az állam érdeke mindenek feletti. Az állam szabja meg a társadalmi élet irányát, s a társadalom az állam keretei között és rá támaszkodva formálja a maga sorsát. A köztársasági elnököt két jelölt közül az elektorok gyűlése választotta meg hét évre. Ő volt a hadsereg főparancsnoka és ő nevezte ki a miniszterelnököt, s javaslatára a minisztereket is. De az ő hatáskörébe tartozott a legfőbb bírónak, a fegyveres erők főfelügyelőjének és főparancsnokának valamint a számvevőszék elnökének kinevezése is. A kormány összetételére se a szejmnek, se a szenátusnak nem volt befolyása, s emiatt az nem is tartozott felelősséggel neki. Így elkerülhető lett, hogy bizalmatlansági indítványával az ellenzék megbuktathassa. Összehívhatta és feloszlathatta a szejmet és a szenátust.

Vajon az oly hatalommal felruházott köztársasági elnök, mint amilyenel Piłsudski a lengyel állam újjászületése óta rendelkezni szeretett volna, megóvhatja-e Lengyelországot a jövőben rá leselkedő veszedelmektől? A kérdésre Piłsudski már nem tudott válaszolni. 1935. május 12-én meghalt.

Az újjászületett Lengyelország még három és egy negyed évig tudta tartani az egyenlő távolságot az összeroppantására váró két szomszédos birodalomtól.

ÁLLAMFÉRFI VAGY DEZERTŐR

Edward Rydz-Śmigły születésének 125. évfordulójára

A 2011. évi lengyel eseménynaptár március 11-ét Edward Rydz-Śmigły marsall születésének 125. évfordulójaként jelöli. Okot erre az adhatott, hogy az 1930-as évek második felében Lengyelország legnagyobb tekintélynek örvendő katonai vezetője volt. Tanulságosan tragikus jelképpé azonban azáltal vált, hogy 1939 őszén három hét alatt a lengyel nemzet legmegvetettebb tagja lett. Az éveken át ünnevelt hős, csatákban, hadjáratokban győztes katona, a köztársasági elnöki poszt várományosa – aki verseket írt és a hadgyakorlatokra is magával vitte festőállványát és palettáját – alkalmatlan hadvezérként, mi több, dezertőrként írta be nevét a lengyelség kollektív emlékezetébe. Nem azért, mert elveszítette a Németország által 1939. szeptember 1-jén Lengyelország ellen indított háborút..., hanem azért, ahogyan elveszítette. „Azt a háborút senki se nyerhette volna meg, se Nagy Sándor, se Caesar, se Napóleon” – jegyzi meg védelmében a kiváló lengyel történész, Zbigniew Wójcik. A lengyel hadsereg „első katonája” azzal követte el az első nagy hibát, hogy belésulykolta honfitársaiba: az ország – politikai, katonai vezetőivel és hadseregével együtt – minden tekintetben felkészült a küszöbön álló háború megvívására. De az adott történelmi helyzetben tehetett-e volna mást?

A fővezér mint jelkép

Stanisław Jankowski építész-mérnök, akit majd 1941-ben Angliában képeznek ki ejtőernyős hírszerzőnek és diverzánsnak, s „Agaton” fedőnéven lesz tagja a földalatti lengyel állam Honi Hadseregének, így emlékezik vissza 1939 augusztusának varsói hangulatára: „Az utolsó pillanatig nem hiszünk a háború kitörésében. Tudjuk, hogy nem engedünk. És úgy tetszik, hogy ez a rendíthetetlen eltökéltség elégséges záloga lehet a békének. Tudjuk, és Hitler ugyanolyan jól tudja – álmítjuk magunkat. Ijesztgethet, zsarolhat, de nem támad meg bennünket. Felkészültünk a háborúra, mert ez volt a feltétele annak, hogy elkerüljük. A Köztársaság dogmaszerűen katonai titokként kezelt védelmi képessége is táplálja tudatlanságunkat és naiv hitünket. A bombázórajokkal zsúfolt égboltot ábrázoló plakátokon Rydz-Śmigły látható, s alatta a tőle származó aforizma: »az erőszakra az erőszakot elhárító erő a válasz«.

A plakát csak fotómontázs; de a lengyel katona hősiessége valóság. Emellett a háborúnyertes nyugati szövetségeseinkre is számíthatunk.”

A propagandisztikus falragaszok nem Ignacy Mościcki köztársasági elnököt ábrázolták, hanem az ország formálisan másodiknak számító vezetőjét, a marsalli egyenru-

hában bizakodón jövőbe tekintő Rydz-Śmigły, aki – beszédes jelképként – mindenki mást eltakart. Zbigniew Wójcik, aki kisgyerekként ismerte Rydz-Śmigły tábornokot, a lengyel hadsereg inspektorát, mivel családja – kormányőr apja révén – vele egy házban lakott, jegyzi meg, hogy a történelmi értékelésnek nemcsak mindig kritikusnak, szigorúnak, hanem igazságosnak is kell lennie... Igazságosnak Rydz-Śmigłyról ítélkezve is, aki ugyan szeptember 17-én éjjel után valóban elhagyta Lengyelországot, de azzal a céllal, hogy a szövetséges Franciaországból irányítsa a további küzdelmet.

Nemcsak Zbigniew Wójcik lép fel a marsall védelmében. Rehabilitálásának, azaz igazságos megítélésének igénye már 1981-ben, a Szolidaritás idején is felmerült. Ennek kapcsán megfogalmazható a kérdés: az 1939-es szeptemberi drámáért Rydz-Śmigły lett volna a legfőbb felelős? Ő jelképezte volna egyszemélyben a vezérkar, a kormány és a köztársasági elnök tehetetlenségét? Vagy bűnbak csupán? Vajon nem a nagy ellenfél, az 1939. szeptember 30-án Párizsban emigráns kormányt alakító Władysław Sikorski tábornok és hívei formálták és vésték a kollektív történelmi emlékezetbe a róla ma is élő képet: az államférfiként rossz döntéseket hozó, botcsinálta politikusét, a fővezérként felsült katonáét és a nemzetét cserbenhagyó „szökevényét”?

Akiket internálnak és akik kormányt alakíthatnak

Való igaz, a végzetes szeptemberben mind a cselekedetei, mind a mulasztásai ellene szólnak. A Rydz-Śmigły vezette hadműveleti iroda a német–lengyel háború harmadik-negyedik napján elveszítette ellenőrző- és irányítóképességét az egymástól mind elszigeteltebben harcoló lengyel hadtestek fölött, miközben egy német páncélos oszlop feltartóztathatatlanul nyomult délnyugat felől Varsó felé. A megjelenése által kiváltott pánik hatására a lengyel kormánysszervek már szeptember 7-én elhagyták Varsót, a fővezér törzse pedig másnap áttette székhelyét előbb a breszti erődbe, pár nappal később Włodzimierzbe, a hónap közepén a II. Köztársaság délkeleti szegletében fekvő Kolo-meába, majd onnan a szövetséges Románia határán fekvő Kutyba.

Tizennyolc órával azt követően, hogy a Vörös Hadsereg szeptember 17-én hajnalban közel egymillió katonájával átlépve az 1400 kilométeres keleti határt támadást intézett Lengyelország ellen, a lengyel vezérkar, a kormány és a köztársasági elnök – hivatalnokok, katonák és civilek tömegeitől kísérve – Romániába menekült. A határt éjjel után egy és két óra között lépték át. Az állam és a hadsereg vezetőit, akik meg voltak győződve arról, hogy akadálytalanul átjuthatnak Franciaországba, azonnal internálták. Voltak azonban, akik – francia közbenjárásra – továbbutazhattak Párizsba. Többek között a legfelsőbb francia kormánykörök támogatását élvező és tíz éve a hatalmon lévő „piłsudskisták” ellenzékének számító Władysław Sikorski tábornok. Szeptember 30-án az ő vezetésével alakult meg az emigráns lengyel kormány Párizsban. Ahhoz, hogy ez jogszerűen történjék, előbb le kellett mondatni Ignacy Mościcki köztársasági elnököt,

aki miután a franciák által is sürgetett kérésnek eleget tett, Romániából Svájcba távozhatott. A Lengyelek Világszövetségének addigi elnökéből köztársasági elnökké avanzsált Władysław Raczkiewicz pár órával Sikorski kinevezése előtt tette le a köztársasági elnöki esküt. A románok által szigorú házi őrizetben tartott Rydz-Śmigły október 23-án kelt levelében szólította fel, hogy köszönjön le a fővezéri posztról. A marsall négy nappal később aláírta a lemondó nyilatkozatot. Ezt követően átmenetileg a fővezér is Sikorski lett, aki a miniszterelnöki poszt mellett a hadügyminiszteri és az igazságügy-miniszteri tárcát is megkapta.

Sikorski legfontosabb feladatának egy új lengyel hadsereg francia földön történő felállítását tartotta, s azt, hogy a „piłsudskista kurzusban” szerepet vállalt politikusokat, fő tisztségviselőket, katonai vezetőket – a törzstisztekig bezáróan – a honi konspiratív közéletből és az emigráció politikai tevékenységéből kizárja s lehetőség szerint felelősségre vonja. Ez, különösen az esküjükre hivatkozó katonák esetében, nehéz feladatnak bizonyult, s hosszú távon károsan osztotta meg az emigrációt.

A konspiráció lengyel hagyományai Rydz-Śmigły életrajzában

Rydz-Śmigły mintha a legnehezebb körülmények között magára talált volna... Internálása kezdetén azzal bízta meg Edward Galinat vezérkari őrnagyot, hogy juttassa el a még harcoló Varsóba a földalatti katonai ellenállási szervezet létrehozására szóló parancsát. Galinat őrnagy szeptember 26-án Stanisław Riess berepülő pilótával együtt, akinek sikerült a „lefoglalt” lengyel repülőket őrző románok bizalmába férkőznie, egy fortélyosan „visszaszerzett” bombázóval – a román örök puskalövéseitől kísérve – levegőbe emelkedik, s pár óra múlva a német légvédelmi ágyúk tüzeiben leszáll Varsó legnagyobb közterén, a Mokotówi mezőn. Az általa hozott parancs arra szólította fel a Varsó védelmét irányító lengyel tábornokokat, hogy Lengyelország Győzelmének Szolgálatára néven hozzanak létre egy fegyveres ellenállási mozgalmat. Amikor két nappal később Varsó kapitulált, s 29-én délután a fővárosba bevonultak a német csapatok, már formálódóban volt a lengyel föld alatti hadsereg. És ennek létrehozásában így némi elismerés Rydz-Śmigłynek is kijár.

A lengyel politikusok és katonai vezetők a XIX. század végétől jártasak voltak a föld alatti közigazgatási és katonai struktúra kialakításában, az illegális oktatási hálózat s a kulturális élet megszervezésében. A lengyel állam 1918-as létrejöttében meghatározó szerepe volt a mind a polgárokat, mind a katonákat átható konspirációs tevékenységnek.

A galíciai Brezánban született és árvaként nevelkedett Edward Rydz, aki rajz tehetségének és pártfogóinak köszönhetően a krakkói Képzőművészeti Akadémián tanulhatott, már húszévesen bekapcsolódott a konspirációba. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező Galiciában nem járt veszéllyel, mert az osztrák kormány, különösen a hadsereg főparancsnoksága támogatta a majdani háborúban az oroszok ellen

bevethető félkatonai jellegű lengyel lövészegyletek megalakítását. Józef Piłsudski is emiatt teszi át 1908-ban tevékenységének színterét az oroszországi lengyel területekről Galíciába. Vele együtt olyan kiváló fiatalemberek vesznek részt a későbbi (az I. világháborúban komoly szerephez jutó) lengyel légio törzsalakulatainak szervezésében, mint Władysław Sikorski és Kazimierz Sosnkowski, akik a lembergi műegyetemen szereznek mérnöki oklevelet, valamint a Śmigły fedőnevet felvevő Rydz, a költő, festőművész, tartalékos tiszt. Mindhárman kitüntetik magukat az I. világháború harcterein.

Rydz-Śmigły is az első vonalban harcol, s érdemeinek elismeréseként 1916 májusában már ezredes. Amikor Józef Piłsudski a központi hatalmak vereségét érezve, a szakítás ürügyeként 1917 nyarán megtagadja, hogy a lengyel haderő a német császárra esküdjön fel, s ezért internálják, Rydz-Śmigły bízta meg a Lengyel Katonai Szervezet (POW) főparancsnokságával. Ez a konspirációs szervezet az orosz, német és osztrák–magyar csapatokat azzal a céllal hálózta be, hogy a soraikban küzdő lengyeleket számon tartsa és olyan virtuális hadsereggé szervezze, amely – a nemzetközi helyzet kedvező alakulása esetén – az Európa térképére visszakerülő Lengyelország valószínű hadserege lehet.

Rydz-Śmigły eleget tesz ennek a gyors helyzetfelismerő készséget, kiváló szervezőképességet, személyes bátorságot igénylő veszélyes megbízatásnak. Az 1918 végén képlékeny határok között megalakuló Lengyelország 1919-es és 1920-as háborúiban ezredet, hadosztályt, hadművelleti csoportot egyaránt vezet. Miután 1920 áprilisában tábornokká nevezik ki, ő lesz a Semen Petlura ukrán atamán szövetségében Kijev elfoglalására induló 3. lengyel hadsereg parancsnoka, az ukrainai hadjárat kudarca után pedig a Tuhacsevszkij-vezette Vörös Hadsereg feltartóztatására, majd visszaverésére a Varsó által kettéosztott visztulai–wieprzi front középső szakaszának parancsnoka. E poszton a 16. szovjet hadsereg szétverésével érdemelte ki a legmagasabb lengyel katonai kitüntetést, a Virtuti Militarit.

Piłsudski intelme és öröksége

Józef Piłsudski 1926. májusi katonai hatalomátvételekor Rydz-Śmigły a vilnai katonai körzet parancsnokaként, ha nem is lelkesen, de jelentős erővel támogatja egykori felettesét – ellentétben a lembergi katonai körzet e tekintetben tétlen parancsnokával, Władysław Sikorski tábornokkal s a csapdahelyzetből öngyilkossági kísérlettel kiszabadulni próbáló poznańi körzetparancsnokkal, Kazimierz Sosnkowski tábornokkal. Minden bizonnyal ennek köszönheti, hogy az 1935-ben elhunyt Józef Piłsudski marsall szóban rátestálja a posztját, noha mind Sosnkowskit, mind Sikorskit tehetségesebbnek tartja.

Piłsudski az 1920-as évek második felében sajátosan autokratikus rendszert hozott létre, amelyben a parlamentarizmus szükséges díszlet volt csupán. A szejm legfőbb feladata a költségvetés megszavazása – vallotta. – Padsoraiból eltávolítandók az „agresszív” ellenzékiek. A válságokkal bombázott országot felkészült kormánynak és tekintélyes

vezetőnek kell irányítania – okos egyetemi professzorokra és jó katonákra támaszkodva. Így lett 1926 májusa után háromszor is miniszterelnök Kazimierz Bartel, a lengbergi egyetem matematika- és ábrázológeometria-professzora, s köztársasági elnök Ignacy Mościcki, a nemzetközi hírvélemények, a lengyel vegyipar egyik megteremtője.

Piłsudski bizonytalannak látta a weimari Németország és a diktatórikus eszközökkel irányított Szovjetunió közé ékelődött, 1918-ban újjászületett Lengyelország jövőjét. Hitler hatalomra jutása senkit nem tölthetett el nagyobb aggodalommal, mint őt. Ezért javasolta a francia politika legbefolyásosabb vezetőinek, hogy azonnal indítsanak Németország ellen közösen preventív háborút. Tisztában volt azzal, hogy az egy évvel később Hitlerrel megkötött meg nem támadási szerződéssel – (1932-ben ugyanilyen szerződést hozott tető alá a Szovjetunióval is) – csak elnapolni képes a Lengyelországot fenyegető veszélyt.

Az általa külügyminiszterré emelt Józef Beck ezredes elé azt a külpolitikai irányelvet tűzte, hogy Lengyelország mind Hitler Németországtól, mind Sztálin Szovjetuniójától tartson egyenlő távolságot. A lengyel kormány ennek jegyében utasítja el 1938-ban Franciaországnak azt a – Moszkva által sugallt – kérését, hogy Csehszlovákia megsegítésére engedje át Lengyelországon a Vörös Hadsereget. A lengyel döntéshozók meggyőződése szerint a beleegyezés automatikusan a keleti területekről való lemondást jelentette volna. Amikor 1938 őszén Józef Lipski berlini lengyel nagykövetnél Hitler áll elő azzal az egyébként Ribbentrop és Göring pár héttel későbbi varsói útja során is megismételt javaslattal, hogy közösen indítsanak háborút a Szovjetunió ellen, a lengyel kormány azt természetesen ugyancsak elutasítja: tisztában van azzal, hogy egy ilyen erkölcsileg, politikailag is vállalhatatlan akcióval Lengyelország elveszíti azokat a nyugati területeit, amelyek 1918-ig a Német Császársághoz tartoztak.

Rydz-Śmigły – a politikus

A hadsereg főparancsnoka a törvény szerint Mościcki köztársasági elnök volt. Őt a Piłsudski halála után a lengyel hadsereg főfelügyelőjévé kinevezett Edward Rydz-Śmigły követi a katonai hierarchiában. Ő azonban nem éri be a „másodhegedűsi” szereppel. Hogy Mościcki kielégítse becsvágyát, az ország védelmi képességének fejlesztésére 1936 májusában létrehozta a Köztársasági Védelmi Bizottságot, s titkárságának élére Rydz-Śmigły állítja. Ettől kezdve semmi lényeges nem történhet a „titkár” beleegyezése nélkül. Nem véletlen, hogy az elkövetkező időkben kivétel nélkül csak tábornokok váltják egymást a miniszterelnöki bársonyszékben. Rydz-Śmigły tábora hónapról hónapra növekszik, s ez aggodalommal tölti el Mościckit. Sajátos módon akarja megakadályozni az esetleges katonai hatalomátvételt. 1936 novemberében fővezérré és Lengyelország marsalljává nevezi ki Rydz-Śmigły, tudára adva, hogy mandátumának 1940-ben esedékes lejáta után ő lesz a köztársasági elnök.

A fővezér-marsall belpolitikailag több irányban tájékozódott, de az ellenzékiekkel – többek között az 1928-ban rendelkezési állományba helyezett Władysław Sikorski tábornokkal és az 1930-as évek elején meghurcolt „bal-közép” szejm-képviselőkkel nem állt szóba. A nagy nemzeti összefogás jegyében kísérletet tett ugyan a baloldali Lengyel Néppárt megnyerésére, de amikor annak 1936-os pütkösi rendezvényén egy csoport az emigrációba kényszerített néppárti vezetőt, Wincenty Witost éltette, megsértődött, és faképnél hagyta a tiszteletére összegyűlt százötvenezer fős tömeget. Tartósabb kapcsolatot alakított ki a Mussolini eszméitől áthatott, fasizálódó Nemzeti Radikálisok Mozgalmával és annak ifjúsági szervezetével, amely antiszemitizmusával és szélsőséges nacionalizmusával tovább növelte a szociális gondokkal, gazdasági bajokkal, nemzetiségi problémákkal táplált belpolitikai feszültséget Lengyelországban. Az így kialakult helyzet hamis illúziókkal történő ellensúlyozása – márminthogy Lengyelország a világ nyolcadik hatalma, s joga lenne gyarmatokra – hosszú távon vizsztatetszést keltett.

Rydz-Śmigły – a katona

Amikor Rydz-Śmigły katonaként gondolkodott, döntései alapjában véve reálisak voltak. Mert tudta, hogy a lengyel haderő – mondhatták bár az ellenkezőjét a nyilvánosságnak – egy korszerű háború sikeres megvívásához gyenge. Egyetértett Tadeusz Kutrzeba tábornoknak, az egyik legkiválóbb lengyel stratégának az esetleges német-lengyel háborúra vonatkozó elemzéseivel. Ezek szerint Lengyelország belátható időn belül nem lesz képes támadó háborút vívni erős szövetséges nélkül. Védelmi képessége is csak abban az esetben lehet megfelelő, ha hatékony tankelhárító fegyverzettel és ütőképes légvédelemmel rendelkezik, továbbá jelentős területek feladására kész.

De képes lehetett-e az alig húsz éve fennálló, gazdaságilag eltérő fejlettségű, egykor más-más államokhoz tartozó területekből összeillesztett, lakosságát tekintve többszörösen megosztott Lengyelország önerőből hatásosan fegyverkezni, hadseregét modernizálni? Rydz-Śmigły szinte késhegyig menő harcot folytatott Eugeniusz Kwiatkowski pénzügyminiszterrel, aki az 1920-as években a Gdynia nevű kis halászfalu helyén modern kikötővárost épített fel, hogy a hadsereg minél nagyobb arányban részesedjék a költségvetésből. A kiváló gazdasági szakemberként ismert Kwiatkowski azt vallotta, hogy a hadsereg korszerűsítését, fejlesztését csak modern ipar alapozhatja meg. Többek között ebből a célból döntött egy Központi Ipari Körzet kialakításáról a szegénynek számító Kielcei vajdaságban. Ez a vállalkozás hatalmas tömegeket juttatott munkához, s csökkentette a társadalmi robbanás veszélyét is. Kwiatkowski tiszttában volt az ország gazdasági teljesítőképességével, nem kivételezhetett a hadsereggel sem, amelynek a szejm által megszavazott költségeit is rendre megnyirbálta. Úgy vélte, az erőfeszítés gyümölcseit évek múlva mindazonáltal a hadsereg is élvezni fogja.

Az idő azonban sürgetett. Németország 1935-ben és 1936-ban összesen 31 milliárd márkát (65 milliárd zlotyt) költött fegyverkezésre, Lengyelország ennek csupán negyedét. A különbséget nem lehetett kiegyenlíteni közadakozásból vásárolt géppuskákkal. A lengyel mérnökök tervezőasztalain világszínvonalú repülőgépek, páncéltörő ágyúk, géppisztolyok, pisztolyok születtek, de sorozatgyártásukhoz hiányzott a tőke. A formálódó modern lengyel hadiipar páncéltörő ágyúinak első tizenöt darabját azért szállították le Angliának, hogy az így kapott pénzen a lengyel hadseregnek is jusson belőle egy ingyenes darab.

Bizonytalan szövetségesek

A Kutrzeba tábornok által kívánatosnak tartott erős szövetségest Franciaország jelentette, amelyben a lengyel politikai elit vakon bízott. Pedig el lehetett volna gondolkodni azon, hogy ugyan Rydz-Śmigły 1936-os franciaországi látogatása során vendéglátói a lengyel hadsereg modernizálására – évi egymilliárdos bontásban – négymilliárd frank kölcsön folyósítására vállaltak kötelezettséget, de a háború kitöréséig egyetlen frankot sem utaltak át. Az is aggodalommal tölthette el a lengyel katonai vezetőket, hogy 1939 májusában a francia vezérkarral ugyan megállapodtak a segítségnyújtás részleteiben, de az ezt rögzítő dokumentumot sohasem írta alá a francia vezérkari főnök, Maurice Gamelin tábornok. Maga Rydz-Śmigły mintha tudta volna, mi várható a franciáktól: 1938 őszén August Hlonddal, Lengyelország primásával a háború eshetőségéről bizalmasan beszélgetve azt mondta, hogy a technikailag felkészületlen Franciaország vereséget szenved Németországgal szemben. A vereséget így Lengyelország se kerülheti el...

A másik ország, amelyre Lengyelország elvileg számíthatott, az Egyesült Királyság volt. Csehországnak a III. Birodalomba történt bekebelezését követően március 31-én maga a „békebarát” miniszterelnök, Neville Chamberlain jelentette be: „Ha Lengyelország függetlenségét közvetlen fenyegetés éri, s a lengyel kormány érdekei úgy kívánják, hogy fegyveresen ellenálljon, Ökirályi Felségének kormánya minden lehetséges eszközzel azonnal Lengyelország segítségére sietne...” Április 6-án József Beck londoni látogatásakor közleményt adtak ki, amelyben kilátásba helyezték brit–lengyel katonai szövetség megkötését, amit Hitler azonnal kihasznált a német–lengyel meg nem támadási szerződés felmondására. A viszontválasz lengyel részről Beck külügyminiszter május 5-én elhangzott parlamenti beszéde volt, amelyben leszögezte: „Mi Lengyelországban nem ismerjük a mindenáron való béke fogalmát. Az emberek, a nemzetek és az államok életében csak egyetlen felbecsülhetetlen értékű dolog van. És ez a becsület!”

József Beck egyszeriben a legnépszerűbb ember lett Lengyelországban, de ez mit sem változtatott azon a tényen, hogy Anglia teljesen felkészületlen volt a háborúra. Hadiflottáját ugyan a legerősebbnek mondhatta a világon, de a kontinensen alig rendelkezett szárazföldi csapatokkal, s légierijének fejlesztése is éppen hogy elkezdődött.

Mikor Londonban elrendelték az általános hadkötelezettség bevezetését, Hitler már a Lengyelország elleni hadművelet kidolgozására szőlította fel tábornokait, s a tannenbergi csata huszonötödik évfordulójának megünneplése ürügyén jelentős katonai erőket helyezett át Kelet-Poroszországba.

Egyes történészek kételyei

Ilyen bizonytalan szövetségeseikkel a háta mögött nem lett volna-e bölcsebb, ha a lengyel politikusok nem utasítják el 1939 januárjában Ribbentrop arra vonatkozó javaslatát, hogy a lengyel fél egyezzen bele „Danzig Szabad Város” Németországhoz való csatolásába (mert az egyébként se volt része Lengyelországnak), illetve a tengerhez vezető „korridor fölötti” exterritoriális autópálya és vasútvonal megépítésébe? – teszik fel kérdést a lengyel történészek közül többen is, Jerzy Łojekkel az élen. (A „területen kívüli” út- és vasútvonal megépítését az 1920-as évek második felében, a lengyel–német viszony rendkívüli elmérgesedése idején maguk a lengyelek vetették fel.) Időt kellett volna nyerni – akár csak néhány hetet is... Hitler októberben már nem robbantotta volna ki a háborút, mert az őszi ködben nem bombázhatott volna a Luftwaffe, s a sártengerben elakadtak volna a Wehrmacht páncélosai. Húzni kellett volna az időt. Legálabb tavaszig... Bármi áron is...

Ribbentrop javaslatának – amelybe beletartozott a megnehtámadási szerződés huszonöt évvel történő meghosszabbítása – kategorikus lengyel elutasítására válaszul fordult Hitler Moszkva felé. A két totalitárius hatalom egymás iránti hangneme márciusban változik meg érzékelhetően, válik mindinkább barátiává... A végeredmény: az augusztus 23-ról 24-re virradó éjszaka megkötött megnehtámadási szerződés és a Lengyelország felosztását dokumentáló titkos záradék. Hitler a Sztálinnal történt megegyezés nélkül nem robbanthatott volna ki háborút. A megegyezés ára a lengyel állam közös felszámolása volt.

A brit–lengyel katonai szövetség megkötése augusztus 25-én, és ami utána történik...

A titkos záradékról Anglia és az Egyesült Államok – a moszkvai német követség egyik munkatársa révén – azonnal tudomást szerzett. Az Egyesült Királyság a hónapok óta elnapolt katonai szövetségkötést augusztus 25-én Londonban azonnal tető alá hozta. A lengyel diplomácia ekkor is elkövet egy végzetesnek bizonyuló hibát. Nem ragaszkodik ahhoz, hogy – akár nem néven nevezve – a hadüzenet ne csak Németországra vo-

natkozzék, hanem minden más olyan országra, amely megtámadja Lengyelországot (vagy Angliát). A lengyel tárgyaló fél legfőbb gondja, hogy Mussolini Olaszországa – amellyel a varsói kormány jó kapcsolatot tart fenn – ne szerepeljen a dokumentumban. S hogy ezt eléri, sikernek könyvelik el. (Anglia pedig kimondatlanul azzal elégedett, hogy a Szovjetunió nem kerül be a szövegbe, vagyis a szövetség Angliát csak Németországgal szemben kötelezi el Lengyelország mellett.)

Hitler eredetileg augusztus 26-ra tervezte a Lengyelország elleni támadás megindítását. A londoni szövetségekötés hírére a háború kezdetét szeptember 1-jére halasztotta, s a lengyelek számára eleve elfogadhatatlan feltételeket szabott: nem csupán „Danzig Szabad Város” beolvasztását, hanem jelentős határvidéki lengyel területek elcsatolását is követelte közvetlenül vagy népszavazással. Hitler csak az angolokat és a franciákat tájékoztatta a Lengyelországnak támasztott követelésekről, amelyeket nem gondolt komolyan. Ettől függetlenül a brit és a francia diplomácia tárgyalókésznek mutatkozott. A varsói francia és angol nagykövet augusztus 29-én visszavonhatja Rydz-Śmigłyval az általános mozgósítást 13 órakor elrendelő parancsot, amelyet azért adott ki, mert hírszerzői arról tájékoztatták, hogy Szlovákia területén is német egységek vonulnak a lengyel határ felé. „Az általános mozgósítás elrendelése eleve negatívan hathat Hitler magatartására. Alááshatja a béke megmentésére tett próbálkozásainkat” – érvelt szemrehányással a francia és az angol nagykövet.

Másnap az utolsó békekísérlettel felsült berlini angol nagykövet, Neville Henderson dolgvégezetlenül távozik Hitlertől. A lengyel fővezér több mint huszonnégy óra múltán ismét elrendeli az általános mozgósítást. Sok száz lengyel tartalékos fizetett az életével azért, mert az augusztus végére kijelölt gyülekezési pontokra tartó vonatokat szeptember első napjaiban már módszeresen bombázta a Luftwaffe.

A támadó háború helyett „ülőháború”

Kutrzeba arra vonatkozó javaslata, hogy háború esetén a Visztula vonaláig adják fel Lengyelország nyugati és középső területeit, még csak megfontolás tárgyát sem képezte. A lengyel vezérkar eltökélt volt, hogy megvédi a Kelet-Poroszországgal együtt 1900 kilométeres lengyel–német határt. Lengyelország sikeres védelmére csak akkor lett volna esély, ha a 110 hadosztállyal rendelkező nyugati szövetségesek a szeptember közepére ígért offenzívát megindítják a gyenge német erőkkal, mindössze 26 hadosztállyal védett, határ mentén húzódó Siegfried vonal ellen. Hitler tudta, hogy a franciák nem rendelkeznek támadási tervvel. A Maginot-vonal bevehetetlenségében bízva csak védelmi háborúra rendezkedtek be. És egy új Napóleon, aki mindezek ellenére a támadás mellett dönt, nemcsak a Visztula, hanem a Rajna mentén sem bukkant fel.

József Beck még szeptember 7-én azt javasolta a lengyel fővezérnek, hogy székhelyüket Lembergbe tegyék át a fenyegetett Varsóból, s kihasználva a város korszerű hír-

adóhálózatát, infrastrukturális adottságait és hatalmas tartalékait, ott alakítsák ki az ellenállás központját. Ezt javasolja Kazimierz Sosnkowski tábornok és ezt tartja elfogadhatónak Władysław Sikorski is, aki hiába kilincsel beosztásért Rydz-Śmigły marsallnál. A déli lengyel front parancsnoka, Sosnkowski tábornok meg van győződve arról, hogy a még harcoló lengyel hadseregrészek Délkelet-Lengyelországban történő összehívásával hetekig – a tél beálltával – hónapokig elhúzva a háborút, kikényszeríthetik a nyugati fronton tétlen angol és francia hadosztályok támadását. Ennek feltétele a barátian semleges Magyarország és a szövetséges Románia közelsége mellett a Szovjetunió semlegessége.

A tervet Rydz-Śmigły marsall már Bresztben utasítja el... Az itt töltött napoknak azok voltak a legreménytelibb pillanatai, amikor a francia katonai misszió főnöke, Faury tábornok átadta Rydz-Śmigłynek az általa jól ismert francia vezérkari főnök arról szóló táviratát, hogy szeptember 17-én az egész nyugati fronton megindul a szövetségesek támadása. Néhány órával később a lengyel fővezér újabb táviratot kap, amelynek a párizsi lengyel katonai misszió főnöke, Stanisław Burchardt-Bukacki tábornok a feladója. „Megkaptam Gamelin tábornok marsall úrnak küldött táviratát. Kérem, e távirat egyetlen szavának se higgyenek, mivel a bejelentett nagy francia–angol offenzíva előkészületeire semmiféle jel nem utal” – írta kertelés nélkül, nyersen. Nem tudni, az ezáltal kiváltott sokk tompításául javasolja-e a francia nagykövet, Leon Noël Józef Becknek, hogy a lengyel kormány tegye át a székhelyét Franciaországba.

A hátbatámadás napján

A lengyel vezérkar szeptember 15-én költözik át Kolomeába. Mintha Rydz-Śmigły az eseményektől hagyná magát sodortatni... Mintha minél távolabb akarna kerülni a Dél-Lengyelországban is gyorsan közeledő német csapatoktól. Nem tudja, hogy a németeket leghatásosabban Lemberg előtt egy, a lengyelek által nem ismert dokumentum feltartóztatja: a Molotov–Ribbentrop-paktum. Sztálin szeptember közepén arra kérte Hitlert, hogy ezt követően a Luftwaffe repülőgépei se sértsék meg a Szovjetunióknak jutott lengyel területek légterét. *Ezt követően.* Vagyis a Vörös Hadsereg támadása után...

A lengyel kormány szeptember 16-án már a besszarábiai átkelőhely szomszédságában fekvő Kutyban van. Itt éri Rydz-Śmigły szeptember 17-én kora reggel a letaglózó hír, hogy a Vörös Hadsereg átlépte a Lengyel Köztársaság keleti határát, s egyes határvédő alakulatok harcban állnak a betolakodókkal. Hogy az aznap hozott intézkedéseket is pánikszerű kapkodás jellemzi, azt talán már meg is lehetne érteni... Ha nem egy nemzet sorsáról volna szó...

Szeptember 17-én egy távlatos politikában gondolkodó államvezetés számára nem az lett volna a legfontosabb feladat, hogy az országot elhagyja, hanem hogy nyilvánvalóvá tegye a világ számára: a sztálini Szovjetunió ugyanolyan agressziót követett el Lengyelország ellen, mint Hitler III. Birodalma – szögezi le a Rydz-Śmigłyvel és Beckkel szemben rendkívül kritikus történész, Jerzy Łojek. (Apját pár hónappal később

Katyńban lövik majd agyon.) Ezt csak úgy lehetett volna elérni, ha a kormány lengyel területen maradvá felveszi a harcot az új agresszorral szemben, és legalább néhány napon át folytatja a küzdelmet. Hogy ettől legyen hangos a világ... Rydz-Śmigłyék azonban semmiféle erővel nem rendelkeztek Kolomeában és Kutyban. Pedig ha vilámgyorsan döntenek, ilyen erő a rendelkezésükre állhatott volna.

Először is a határról visszavonuló lengyel csapatokkal fel kellett volna robbantatni a Dnyeszter és a Prut hidjait. Azonnal Kolomea térségébe lehetett volna rendelni Stanisław Maczek ezredes Tarnopolban tartózkodó 10. gépesített lovashadosztályát. A harcképességét – az addigi tizenhat napos küzdelem ellenére is – eredményesen megőrző lengyel hadosztálynak ugyan százhusz kilométert kellett volna megtennie Kolomeáig, de a jól megépített országúton az élen haladó csapatok estig elérhették volna a város térségét. Bár a legdélibb határszakaszt átlépő szovjet csapatok közelebb voltak Kutyhoz, de a nehezen járható utakon közeledve a visszahúzódó határvédelmi zászlóaljak csekélyebb erővel is eredményesen lassíthatták volna előnyomulásukat. Az indulást elrendelő parancsot Maczek ezredesnek azonban csak délután 16 órakor küldték el, szinte egy időben azzal a keleten „feltalálható” lengyel egységeknek szóló utasítással, hogy a benyomuló Vörös Hadseregnek csak akkor álljanak ellen, ha egyértelműen támadás érné őket.

A szovjet haderő – a felszabadító szerepét játszva – az esetek többségében kerülni igyekezett az összezcapást. Ettől függetlenül nem egy visszahúzódó lengyel határmenti zászlóalj, csapat, csapattöredék kemény harcot vívott a betolakodó ellenséggel. (A Vörös Hadsereg a hivatalos jelentés szerint 737 halottat és 1862 sebesültet veszített a lengyel hadjáratban. A valóságban ennél jóval nagyobb volt a vesztesége.) Azokat a lengyel tiszteket, akik egyetlen puskalövés leadása nélkül kerültek fogságba, ugyanaz a sors érte, mint akik az utolsó töltényig harcolva jutottak a szovjetek kezére: ezek is, azok is Katyń, Kalinyin és Mjedmnoje tömegsíraiban végezték 1940 tavaszán.

A rehabilitálás esélye

Rydz-Śmigłyt mind Józef Beck külügyminiszter, mind a francia nagykövet arról biztosította, hogy Románián keresztül szabad az út Franciaországba. A tragikus szeptember 17-én délben tartott utolsó minisztertanácsi ülésen azonban döntés született arról, hogy Romániát hivatalosan felmentik szövetségi kötelezettsége alól. (Az 1926-ban kötött szövetségi szerződés értelmében szovjet támadás esetén a két országnak egymás segítségére kellett volna sietnie.) Ez a lovagias nyilatkozat mintegy hitelesítette a románok által már szeptember 6-án bejelentett semlegességet. A román kormánynak nem is kellett a fokozódó német és szovjet nyomásra hivatkoznia. Azzal, hogy internálta a lengyel kormány egyes minisztereit és a lengyel hadsereg vezetőit, katonáit, úgymond, csak a nemzetközi előírásoknak tett eleget. Emiatt Franciaország sajnálkozását fejezte ki, s Anglia felháborodott... Szinlelésnek vehető mindkét állam reakciója, amely az internálás tényén mit se változtatott.

Rydz-Śmigły a lengyel kormány tagjaitól és tábornoktársaitól elkülönítve az Erdély és Havasalföld határán, a Törösvári-szoros térségében fekvő Dragoslavelén tartották szigorú házi őrizetben – közvetlen kíséretének tagjaival együtt.

Miután Franciaország 1940 júniusában pár hétig tartó enervált ellenállás után kapitulált Németország előtt, s a Sikorski tábornok által 1939 októberétől 1940 májusáig ott szervezett 85 000 fős lengyel hadsereg háromnegyed része odaveszett, Rydz-Śmigły úgy érezte, hogy Franciaország katasztrofális összeomlása és a Franciaországban felállított lengyel haderő pusztulása, a dolog természetéből adódóan, automatikusan más megvilágításba helyezi az ő háborús szerepét, s így rehabilitálja a személyét is. Miután látta, hogy a németek villámgyors tavaszi sikere az ő személyes sorsára semmiféle hatással nincs, de az ezt követő hónapokban Churchill egyetlen szövetségésévé előlépett Sikorski pozícióját se rengette meg, elhatározta, hogy visszatér a megszállt Lengyelországba és bekapcsolódik a honi ellenállási mozgalomba.

A Magyarországon át Varsóba vezető út

Magyarországon menedéket talált híveinek egy szűk csoportja szervezte meg Rydz-Śmigły szökését, oly sikeres konspirációval, hogy mind a hitleri titkosszolgálat ügynökei, mind Sikorski kormányának bizalmasai azt jelentették róla 1941 elején, hogy Törökországban tartózkodik. A valóságban 1940. december 17-én hajnalban Arad térségében lépte át többedmagával a magyar határt, majd rövid szegedi tartózkodás után Budapestre utazott.

Mind Horthy Miklós, mind Teleki Pál miniszterelnök kínos helyzetbe került volna, ha 1940 végén tudomást szerez arról, hogy a romániai internálásából megszökött Edward Rydz-Śmigły marsall, a lengyel hadsereg főfelügyelője és fővezére, aki 1938-as lengyelországi látogatásakor az egyik legszívélyesebb vendéglátója volt a kormányzónának, Budapesten lakik. Rydz-Śmigły menekülti státuszban Magyarországon tartózkodó és a Harcoló Lengyelország Tábora néven titkos szervezetet létrehozó hívei azonban szigorúan ügyeltek a konspiráció legelemibb szabályainak betartására és betartatására. Csoda, hogy a kilétéről tudomást szerzett magyar segítőtársak is hallgattak. Így Rydz-Śmigły tíz hónapon át nyugodt körülmények között készülhetett arra, hogy kijutva a németek által megszállt Lengyelországba, bekapcsolódhasson az ellenállási mozgalomba, s akár életének feláldozásával is lemossa az 1939 szeptemberében nevére tapadt szennyet, tisztázza akkor játszott szerepét.

Két kísérelőjének segítségével 1941. október 25-én Rozsnyónál szökött át a szlovák-magyar határon és november elején ért Varsóba. Vállalkozásának tulajdonképpeni célját azonban nem tudta elérni. A föld alatti harcba még közlegényként se tudott bekapcsolódni. Varsóba érkezése után egy hónappal szívrohamban meghalt. Halála külféle mendemondákra adott okot.

Ahogy Magyarországon és Lengyelországban álnéven élt, eltemetni is álnéven temették el. Egykori bajtársai, későbbi tábornoktársai, majd riválisai, Władysław Sikorski tábornok szarkofágja a krakkói Wawel székesegyházának kriptájában áll, Kazimierz Sosnkowski tábornok hamvait a varsói Szent János katedrálisban helyezték el. Edward Rydz-Śmigły Varsó történelmi temetőjében található sírhalma is méltó környezetben áll: az 1939 szeptemberében és az 1944-es varsói felkelésben elesett hősök parcelláinak közelében.

A síron ma a hitleristák kijátszására szolgáló név – Artur Zawisza – alatt az igazi is olvasható. De miért pont Artur Zawisza? Akik ezen a néven Edward Rydz-Śmigły marsallt 1941 decemberében eltemették, pontosan tudták, ki az igazi Artur Zawisza. A lengyel áldozatkészséget jelképező összeesküvő diák, aki az 1830/31-es lengyel szabadságharc leverése után két évvel a legreménytelenebb helyzetben tért vissza harcolni a már csak nevében létező Lengyel Királyságba, ahol maroknyi partizáncsapata élén fogságba esett. Az orosz hadbíróság halálra ítélte. Varsóban akasztották fel és temették el. Majdnem ugyanott, ahol Rydz-Śmigły.

MEGNEMTÁMADÁSI SZERZŐDÉS ÉS FEGYVERBARÁTSÁG

Lengyelország negyedik felosztása

Rapallo – Mihail Tuhacsevszkij és Heinz Guderian

1922 áprilisában a Genova közelében fekvő Rapallóban tartott nemzetközi konferencián, amelyen elsősorban gazdasági kérdéseket vitattak meg, nem kis meglepetést keltett az a szerződés, amelyet Németország és Szovjet-Oroszország képviselői kötöttek meg. Ebben kölcsönösen lemondtak a háborús jóvátétel minden fajtájáról és formájáról, emellett a hadiállapotból eredő ellentmondásos jogi kérdések szabályozását és a diplomáciai kapcsolatok felvételét helyezték kilátásba.

A rapallói egyezmény jelentősége ennél jóval nagyobb, mondhatni, jövőformáló volt. Nemcsak a német–szovjet gazdasági, politikai együttműködéshez teremtett alapot, hanem a katonaihoz is. Márpedig éppen ez az utóbbi a legyőzött, európai területeinek egy részét, gyarmatainak egészét elvesztő Németország számára létkérdés volt, mivel csak százezer főből álló önkéntes szárazföldi haderőt tarthatott fenn, minimális felszíni flottával, légierő nélkül. Fontos volt ez az Oroszország 1914-es európai határait megőrizni nem tudó, gazdasági gondokkal küzdő és elszigeteltségben lévő Szovjetunió számára is. Nem véletlen, hogy egy 1922. július 29-én kötött titkos egyezmény értelmében a német haderő vállalta, hogy a Vörös Hadseregnek fegyvert és lőszert juttat, s szakemberei segítenek a szovjet hadiipar felépítésében.

A katonai együttműködés az 1926. április 24-én Berlinben tető alá hozott német–szovjet barátsági és együttműködési szerződéssel vett új lendületet. A Volga és a Káma folyók mentén külön gyakorlótereket alakítottak ki, ahol a német tervezőmérnökök kipróbálhatták új páncélos, légi és gázfegyvereiket. A Vörös Hadsereg tisztjeinek kiképzésében pedig olyan német tábornokok vettek részt, mint Walter von Brauchitsch, Walter von Reichenau, Wilhelm List és Heinz Guderian. Ugyanakkor Mihail Tuhacsevszkij és Avguszt Kork, az 1920-as varsói csatában részt vett 15. hadsereg parancsnoka német hadiakadémiákon adtak elő. (Sztálin azzal a hamis váddal löveti őket majd agyon 1937-ben, hogy a tanítás ürügyén a németeknek kémkedtek.) A Vörös Hadsereg szolgálati szabályzatának kidolgozásában Kurt von Schleicher, Werner von Blomberg, Hans von Seeckt tábornokok is részt vettek.

Ez utóbbi volt az, aki 1922. szeptember 11-én kelt, Josef Wirth birodalmi kancellárnak írt jelentésében leszögezte: „Lengyelország létezése elviselhetetlen, összeegyeztethetetlen Németország léthelyzetével. Lengyelországnak el kell tűnnie és el is fog

tűnni saját gyengesége folytán és Oroszország miatt – a mi közreműködésünkkel. Lengyelország létezése Oroszország számára még elviselhetetlenebb, mint a mi számunkra. [...] Az Oroszország és Németország közötti határ megteremtése a feltétele a két fél megerősödésének. Oroszország és Németország 1914-es közös határai – íme, ennek kell a kölcsönös megértés alapjának lennie.”

Amikor Sztálin 1932-ben, azt követően, hogy Japán a Távol-Keleten sikeres hódításokba kezdett, megnemtámadási szerződést kötött Lengyelországgal, sietett megnyugtatóni a Weimari Köztársaságot: – „Baráti kapcsolataink Németországgal nem változnak” – s még azt is hozzátette, hogy a Varsóval kötött paktum a határokra nézve nem tartalmaz garanciákat.

Útban a megnemtámadási szerződés megkötéséig

Hitler hatalomra jutása után Molotov még azon reményének adott hangot, hogy sikerül a jó viszonyt fenntartani Németországgal. A viszony Molotov reményei szerinti alakulására azonban több mint fél évtizedet kellett várni. A lassú változás e tekintetben 1939 elején kezdődött, hogy aztán nyolc hónap elteltével hirtelen olyan fordulat álljon be a német–szovjet kapcsolatokban, amely az egész világot meglepte, s „Kelet-Európa kisállamait” rövid vagy hosszú távon – következményeiben – letaglózta.

Arra a hírre, hogy Hitler csapatai a nyugati hatalmak jóváhagyásával megszállták a Szudéta-vidéket, 1938 novemberében Vlagyimir Potyomkin, a külügyi népbiztos helyettese a francia nagykövetnek és több más diplomatának kijelentette Moszkvában: „Számunkra nincs más megoldás, mint Lengyelország negyedik felosztása.” Ez mi mást jelentett, ha nem azt, hogy Hitlerrel szövetséget lehet kötni.

Ugyanebben az időben Joachim von Ribbentrop javaslatot tett József Lipskinek, a berlini lengyel nagykövetnek: Lengyelország egyezzen bele abba, hogy Danzig, szabadvárosi státuszát megszüntetve, betagolódhassék a német birodalomba, s a Lengyelországnak tengeri kijáratot biztosító pomerániai folyosón exterritoriális autópálya és vasútvonal épülhessen a III. Birodalom elválasztott két része – Kelet-Poroszország és Pomeránia – között. A beleegyezés fejében Ribbentrop a német–lengyel megnemtámadási szerződés huszonöt évvel további meghosszabbítását és a határok tiszteletben tartásának garantálását ígérte.

December közepén a szovjet fél tett javaslatot arra, hogy Lengyelország legyen tagja a balti országok és Csehszlovákia bevonásával készülő Hitler-ellenes koalíciónak. Lengyelország az egyenlő távolságtartás Piłsudski által örökölt hagyott külpolitikai elvéből kiindulva mindkét javaslatot elutasította. Berlin még két ízben állt elő a fentebbi ajánlatával, s a szovjetellenes szövetség fejében, Szlovákián kívül, fekete-tengeri, krími kijáratot kínált fel Lengyelországnak. Eredménytelenül. Hogy Hitler bolsevista veszéllyel kapcsolatos rögeszmés gondolkodásában változás jelei észlelhetők, arra abból lehetett

következtetni, hogy egy 1939. januárjában Berlinben tartott beszédében nem rohant ki a Szovjetunió ellen. Sztálinnak mindezekről tudomása volt. 1939. március 10-én nem véletlenül tett említést arról a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XVIII. kongresszusán, hogy „a nyugati sajtó rontja a nemzetközi légkört” és „konfliktust provokál Németországgal, anélkül, hogy ennek alapja volna”. Ezzel szemben a Szovjetunió minden országgal korrekt kapcsolatok kiépítésére törekszik.

Április 28-án Hitler felmondta az 1934-ben kötött német–lengyel megneemtámadási szerződést, Sztálin pedig menesztette a német–szovjet kapcsolatok javulásának pusztá származásával is újtában álló Makszim Litvinovot. Helyét Vjacseszlav Molotov foglalta el, aki június 28-án Friedrich Werner von der Schulenburggal, a moszkvai német nagykövettel folytatott éjszakai beszélgetése során megemlítette, hogy az 1926. április 24-én megkötött német–szovjet „semlegességi és baráti” egyezmény a fagyosabb időszakok ellenére sem veszítette érvényét. Ez az eszmecsere akár annak a megbeszélésnek folytatásaként is felfogható, amelyet huszonnégyszerrel azelőtt Georgij Asztahov szovjet chargé d'affaires folytatott a német külügyminisztérium tanácsosával, Karl Schnurrével. A szovjet diplomata sugallata szerint ahhoz, hogy a kapcsolatokat új alapokra helyezzék, meg kellene állapodni a kelet-európai befolyási övezetekben. Egyidejűleg meg is kérdezte, hogy mutatnak-e valamilyen érdeklődést a hajdani osztrák Kelet-Galícia iránt, amely ukrán lakossága miatt nem közömbös a Szovjetunióknak.

Bizalomépítő megbeszélések alacsonyabb szinten egész júliusban folytak, de Hitler válaszára majdnem másfél hónapot kellett várni. A válasz Asztahovot is meglepte, mert azt lehetett belőle kiolvasni, hogy a német kormány részéről elképzelhető lenne Lengyelországnak a két szomszédja közötti felosztása. Ez augusztus 10-én történt, s minden bizonnyal összefüggésben lehetett azzal, hogy Berlin tudomására jutott: másnap angol–francia küldöttség érkezik Moszkvába abból a célból, hogy a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió közös Hitler-ellenes fellépéséről tárgyaljon. Ennek feltétele szovjet részről többek között az volt, hogy a Vörös Hadsereg bevonulhasson Lengyelországba. Augusztus 14-én Schulenburg azt az utasítást kapta, hogy azonnal hozza Molotov tudomására: Németország a Szovjetunió összes javaslatát elfogadja, amelyek a Baltikum és a Fekete-tenger közötti térséget érintik. Molotov az ezzel kapcsolatos további tárgyalásokat attól tette függővé, hogy Berlin hajlandó-e megneemtámadási szerződést kötni, amely valójában politikai-katonai szövetséget jelentett volna.

A megneemtámadási szerződés mint Lengyelország felosztásának fedőneve

Hitler számára létkérdés volt a Molotov által javasolt megállapodás. Ez jelentette ugyanis azt, hogy megindíthatja az eredetileg augusztus 26-ra tervezett háborút Lengyelország ellen. Az idő sürgetett. A Moszkvával történő megállapodásért folyó versenyfutásban még Anglia és Franciaország is részt vett... Némi eséllyel is talán.

Egészen augusztus 19-ig. Előző napon írták alá az egy héttel korábban egyeztetett német–szovjet kereskedelmi megállapodást. Schulenburg a megnemtámadási szerződés szovjet szövegtervezetét is aznap juttatta el Berlinnek. A szerződéshez tartozott volna egy utóirat is, amelynek jelentőségét a következő, egyébként homályosnak tetsző kitéttel világíthatja meg: „Az alábbi paktum csak akkor érvényes, ha egyidejűleg aláírják az azokat a pontokat tartalmazó jegyzőkönyvet is, amelyekben a Magas Tárgyaló Felek a külpolitika terén érdekeltek. A jegyzőkönyv a paktum szerves része.” A jegyzőkönyv Lengyelország felosztását tartalmazta.

Ettől függetlenül Moszkva a nyugati szövetséges katonai delegációval sem fejezte be a tárgyalást. A francia küldöttséget Édouard Daladier miniszterelnök felhatalmazta: Varsó beleegyezése nélkül is hozzájárulhat ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg megszállja Lengyelország egy részét, ha ez az ára annak, hogy a Szovjetunió a Hitler-ellenes koalíció tagja legyen. Párizs azonban így is csak kis hányadát tudta ígérni annak, amit Berlin Moszkvának ajánlott: fél Lengyelország, a balti államok és Románia egy része.

A Szovjetunió augusztus 11-én lezárta a Japánnal Mongólia és Mandzsúria területén folytatott hadüzenet nélküli háborúját. Nyugodtan várhatta az általa is formált események alakulását, mert az idő a német kormányt sürgette. Hogy mennyire, azt az is bizonyíthatja, hogy Hitler augusztus 20-án személyes levélben fordult Sztálinhoz, amelyben kérését és javaslatát hat pontban foglalta össze. Az elsőben örömét fejezte ki a német–szovjet gazdasági szerződés megkötése miatt. Az ötödik pont arról szólt, hogy a Németország és Lengyelország közötti feszültség elviselhetetlen. Lengyelország viselkedése egy nagyhatalommal szemben olyan, hogy minden pillanatban válságot idézhet elő. – „Ezzel az arcátlansággal szemben – úgymond – Németország kész minden eszközzel megvédeni érdekeit.”

A hatodik pontban Hitler azt kérte, hogy a két állam viszonyának elhatározott rendezésére augusztus 22-én, de legkésőbb 23-án Sztálin fogadja Ribbentropot, aki teljes hatalmú megbízatással rendelkezik a megnemtámadási szerződés megkötésére és a jegyzőkönyv aláírására. Ez a pont az alábbi sorokkal fejeződik be: „Tekintettel a nemzetközi helyzetre, a birodalmi külügyminiszter egy, legfeljebb két napot tartózkodhat Moszkvában. Örölnék, ha gyors választ kapnék Öntől.”

Sztálin másnap az alábbi táviratot küldte Hitlernek:

„Nagyon sürgős!

A Német Birodalom Kancellárja, Hitler úr.

Köszönöm a levelet.

Remélem, hogy a német–szovjet megnemtámadási szerződés hozzájárul az országaink közötti politikai kapcsolatok komoly javulásához.

Nemzeteinknek szükségük van a kölcsönösen békés kapcsolatokra. A Német Kormány hozzájárulása a megnemtámadási szerződés megkötéséhez, alapul szolgál a politikai feszültségek felszámolásához és az országaink közötti béke és együttműködés megalapozásához.

A Szovjet Kormány felhatalmazott, hogy közöljem Önnel: hozzájárul ahhoz, hogy Ribbentrop úr augusztus 23-án Moszkvába jöjjön.”

Sztálin válaszában nem tesz említést arról az aláírandó jegyzőkönyvről, amelyről le-
velében Hitler szól, s amely, mint a megneptámadási szerződés titkos záradéka, meg-
határozta Lengyelország sorsát.

Az, hogy Sztálin közölte, fogadja Ribbentropot, automatikusan a megneptámadási
szerződés megkötését és a titkos jegyzőkönyv aláírását jelentette. Augusztus 22-én
ennek tudatában Hitler már örömmel hozta tábornokai tudomására obersalzburgi fő-
hadiszállásán az alábbiakat: „Biztos voltam abban, hogy Sztálin nem fogadja el a brit
javaslatot. Oroszországnak semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy megmentse
Lengyelországot, Sztálin ugyanis tisztában van azzal, hogy ez rendszerének végét jelen-
tené, függetlenül attól, hogy hadserege e háborúból győztesen vagy vesztesen kerül-e ki.
Litvinov lemondása döntő jelentőséggel bírt. Fokozatosan megváltoztathattam az
Oroszországgal kapcsolatos politikámat. A kereskedelmi szerződés megkötésével rá-
térhettünk a politikai tartalmú megbeszélésekre. Bekövetkezett a megneptámadási szer-
ződés megkötésének felvetése, amelyet követően fontos javaslatot kaptunk Oroszország
részéről. Két nappal ezelőtt rendkívüli lépéseket tettem, amelyek odavezettek, hogy
Oroszország tegnap nyilatkozatban közölte: készen áll az aláírásra. Sztálinnal szemé-
lyes kapcsolatba léptünk. Holnap Ribbentrop megköti a megállapodást. Lengyelország
most olyan helyzetbe került, amilyenbe szerettem volna, hogy kerüljön. Semmilyen
blokádtól nem kell tartanunk. A Kelet ellát bennünket búzával, vágómarhával, szénnel,
ólommal, cinkkel. Nagy feladatok állnak előttünk, amelyek nagy erőfeszítéseket kö-
vetelnek. Attól tartok csak, nehogy az utolsó pillanatban ez vagy az a disznó közvetí-
tési tervvel álljon előm. [...] Az Oroszországgal kötendő megneptámadási szerződésről
szóló mai bejelentés bombaként hatott. Nehéz előre látni a következményeit. Sztálin
szintén arról nyilatkozott, hogy ez mindkét állam hasznára válik. A következmény Len-
gyelországra nézve szörnyű lesz.”

A következmény

A következmény a titkos jegyzőkönyvből volt kiolvasható, amelynek 1. pontja leszö-
gezi, hogy Finnország, Észtország, Lettország szovjet, Litvánia pedig német érdekerü-
let. A 2. pont kimondja: „Amennyiben területiális, politikai változások következnenek
be a lengyel államhoz tartozó területeken, a Németország és a Szovjetunió közötti ér-
dekszféra határát többé-kevésbé a Pisa, Narva, Visztula és a San folyók vonala képezné.”
Arra a kérdésre, hogy a két félnek érdekében áll-e egy független lengyel állam fenntar-
tása, és hogy hol húzódjanak ennek az esetleg létrejövő államnak a határai, egyértelmű
választ csak a politikai események további alakulásának függvényében lehet adni.

A 3. pont Európa délkeleti részét – különös tekintettel Besszarábiára – szovjet ér-
dekerületnek tekinti. A 4. pont rövid mondata a jegyzőkönyv legteljesebb titokban tar-
tását írja elő.

Bekövetkezett az, amiről az 1937-ben Sztálin által kivégeztetett Tuhacsevszkij német partnerének beszélt nem sokkal Hitler hatalomra jutása után: ha a két birodalom összefog, ők diktálhatják a világbéke feltételeit. 1939 őszén már ennek az összefogásnak a szellemében hívják a felosztott Lengyelország területén húzódó határt a „béke határának”, ugyanúgy, ahogy a II. világháború után az Odera–Neisse folyók alkotják majd a szovjetek által javasolt „békehatárt”.

Közvetlenül a dokumentum aláírása után, amikor a tanácssteremben pezsgőt bontottak, Sztálin mondott elsőként tósztot: „Tudom, hogy a német nép mennyire szereti a Führeret, szeretnék az ő egészségére inni.” Rögtön utána Molotov csendítette Sztálinra a poharát, mondván, „ő volt az, aki a Németországban oly jól megértett márciusi beszédével gyökeres fordulatot hozott a politikai kapcsolatokban”. A jegyzőkönyv azt is megörökítette, hogy amikor késő éjszaka a tárgyalófelek elváltak, „Sztálin e szavakkal fordult a birodalmi külügyminiszterhez: „A szovjet kormány nagyon komolyan veszi az új paktumot. Ő, Sztálin becsületszavát adja rá, hogy a szovjet kormány nem árulja el partnerét.”

A Molotov és Ribbentrop által tető alá hozott szerződés után Hitler nyomban aláírta tábornokainak a Lengyelország megtámadását eredetileg augusztus 26-ra kitűző tervét. A támadást az utolsó órákban váratlanul el kellett napolni. Augusztus 25-én ugyanis, amikor a francia és az angol küldöttség üres kézzel elhagyta Moszkvát, délután 17 órakor arról értesülhetett a világ, hogy Londonban aláírták a brit–lengyel szövetségi szerződést. Ezzel függhet össze, hogy egy órával később Mussolini hivatalosan értesítette Hitlert: Olaszország nincs annyira felkészülve, hogy fegyveres támogatást nyújtson Németországnak. Rövidesen kiderül, hogy a lengyel delegáció nem volt elég körültekintő Londonban, mert a szövetségi szerződés csak arra az esetre vonatkozott, ha Lengyelországot Németország részéről érné támadás, és nem számolt a Szovjetunió lengyelelles hadba lépésével. Következményeiben jóval tragikusabb volt az, hogy se Anglia, se Franciaország nem tett eleget szövetségesi vállalásának. Ez többek között arra kötelezte Franciaországot, hogy az elrendelt általános mozgósítást követő két héten belül teljes haderejével támadást intézzon Németország ellen.

A hétpecsétetes jegyzőkönyv nem maradt titok, mert a moszkvai német nagykövetség egy fiatal antifasiszta hivatalnok, Hans von Herwath nyomban beavatta annak részleteibe az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségének munkatársát, Charles Bohlent. A nyugati államok így már a háború kitörése előtt sejtették, mi vár Lengyelországra.

Augusztus 31-én a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Legfelsőbb Tanácsa ratifikálta a Molotov–Ribbentrop-paktumot. Ebből az alkalomból Molotov a nemzetközi helyzetet értékelő beszédet tartott. Szemére vetette Angliának és Franciaországnak kétszínű, őszintétlen magatartását a tárgyalások során, s a tárgyalások megszakadásáért Lengyelországot hibáztatta. Leszögezte, hogy a megnemtámadási szerződés megkötésekor a Szovjetunió kizárólag saját érdekeit és biztonságát tartotta szem előtt, s hogy a Németországgal kibontakozó együttműködés kölcsönös gazdasági előnyökkel jár.

A paktum ratifikálása és Molotov beszéde egyértelmű jelzés volt arra, hogy Németország megindíthatja a támadást Lengyelország ellen. Szeptember 1-jén mozgásba lendült a német hadigépezet. A Walter von Brauchitsch főparancsnoksága alatt álló német

szárazföldi haderőnek az 1. és 4. légiflottától támogatott ötvenhárom hadosztálya lépte át több lépcsőben a német–lengyel határt. A Szilézia felől Kielce irányába betört 10. hadsereg célja az volt, hogy Varsó térségében kijusson a Visztulához, a 8. hadsereg Łódź felé támadva igyekezett Varsót elérni, a 14. hadsereg Szlovákiából benyomulva tűzte ki célul előbb Krakkó, majd Lemberg elfoglalását. (Ez utóbbi hadműveletét támogatta a Lengyelország ellen szintén hadba lépő Szlovákia négy hadosztállyal, mintegy ötvenezer emberrel.) Az északon Pomerániából betört 4. hadsereg feladata a danzigi (pomerániai) folyosó elfoglalása, majd a Kelet-Poroszországból betört és északról Varsó felé nyomuló 3. hadsereg támogatása volt. A 1 800 000 katona által végrehajtott támadást 2700 tank és 1900 repülőgép támogatta. A 39 gyalogoshadosztályt, 11 lovasdandárt és 2 motorizált-páncélos dandárt csatasorba állító lengyel hadsereg 1 millió emberrel, 800, többségében korszerűtlen, könnyű tankkal és 900, többségében elavult repülőgéppel rendelkezett. A két hadsereg műszaki felszereltsége közötti különbséget mutatta, hogy a lengyel költségvetés töredékét költötte fegyverkezésre, mint amit a III. Birodalom.

Ez nem azt jelenti, hogy a lengyelek ne álltak volna keményen ellen. Helyi sikereket az első napokban a legendássá vált westerplattei helytálláson kívül is értek a németek ellen. A nyugati határ közelében fekvő Mokránál Julian Filipowicz ezredes volhíniai lovasdandára két páncélvonat támogatásával feltartóztatta a német 4. páncélos hadosztályt, amelynek hetven tankját semmisítette meg, miközben ötszáz ulánust veszített. A háború első napjaiban a lengyelek több ponton is betörték német területre. Az egyik legnagyobb ilyen jellegű harci vállalkozásra szeptember 4-én került sor, amikor a „Narew” Önálló Hadművelési Csoport parancsnokának, Czesław Młota-Fijałkowski tábornoknak az utasítására a Kelet-Poroszországban fekvő Gellenburg irányába a podlachiai lovasdandár hajnalban támadásba kezdett. Az akciót Ludwik Kmicic-Krzyński tábornok személyesen vezette. Az előrenyomulás tengelyében vonuló 5. ulánuszred elfoglalta a védművekkel megerősített Sokollent, majd Klarheimet, de az ide összpontosított heves német tüzérségi tűz megállította a lengyeleket. Az ulánusok támadását Grajewóból támogató 9. lovasvadászezred 1. századának lóról leszállított katonái azonban Władysław Robak kapitánnyal az élükön szuronyrohammal áttörték a Birkenberg előtti védővonalat, nagy mennyiségű fegyvert, többek közt négy géppuskát zsákmányoltak és mintegy hetven foglyot ejtettek. A sikert kihasználva az ezred 3. százada magát Birkenberget is elfoglalta. A háború kimenetelét azonban e pillanatnyi, elszigetelt helyi sikerek nem befolyásolták.

A Szovjetunió magatartása a háború kezdetétől fogva azon múltott, hogyan viselkedik Lengyelország két katonai szövetségese: Anglia és Franciaország. E két európai nagyhatalom, azon kívül, hogy szeptember 3-án hadat üzent Németországnak, semmi-
ben sem tett eleget szövetségi kötelezettségének.

Tétlenség, amely felér az árulással

Franciaország katonailag erős volt, de csak a béke megőrzésére volt elszánt, s még vázlatos támadási tervvel sem rendelkezett Németország ellen. Akkor miért vállalta, hogy az elrendelt általános mozgósítást követő két héten belül teljes haderejével megtámadja Németországot? És miért tett Anglia augusztus 25-én többek között arra ünnepélyes ígéretet, hogy a brit királyi légierő nemcsak a náci katonai célpontokat fogja bombázni, hanem a civil németeken torolja meg azt, ha a Luftwaffe részéről a lengyel lakosságot terrortámadás érné? Tudjuk, az angol gépek a német katonai célpontokat se kísérelték meg bombázni. Nem elcsépett frázis tehát, hogy Franciaország és Anglia lábhoz tett fegyverrel állva szemlélt Lengyelország élethalálharcát. Miközben... A nyugaton „ál-lomásozó haderőnk olyan gyenge volt, hogy képtelenek voltunk bunkereinkben egyszerűen állást foglalni” – vallotta a háború után Alfred Jodl marsall, a Wehrmacht vezérkari főnöke. – „Mi csak Lengyelország előzőnlésére készültünk fel.”

Az is kétségtelen, hogy ha Anglia és Franciaország a megállapodás értelmében támadást indít a Német Birodalom ellen, a Szovjetunió akkor is előnyös helyzetben marad, bár le kell mondania Lengyelország felosztásáról. A nyugati hatalmak rákényszerültek volna, hogy a háborút maguk vívják meg a náci birodalommal. Ez esetben Sztálin ölbe tett kézzel várhatta volna az események alakulását. A megnemtámadási szerződés, amelyért magáért Moszkvát nem érhette bírálat, arra nem kötelezte, hogy Angliával és Franciaországgal háborúzzék. Velük szövetséget pedig csak akkor kötött volna Hitler ellen, ha annak az árát ki tudta volna alkudni. Ahogy ez majd 1943 végén – nélkülözhetetlenségének bebizonyítása után – Teheránban történik.

Tétova tettekkészség

A németek támadásuk kezdetétől sürgették a szovjet hadművelet megindítását. A tervek egyeztetése miatt fogadták szeptember elején a legnagyobb titkokban a Vörös Hadserg tisztjeinek egy csoportját Berlinben. Ettől függetlenül bizonyos szintű katonai együttműködés az első pillanattól fogva érzékelhető volt: a minszki rádióadóból leadott jelekkel irányították a német harcirepülőgépek és bombázók egy részét. („Hálából” a Luftwaffe 1941. június 22-én majd ezt az objektumot bombázza szét legelőször.) A szovjet vezetést azonban – a nyugati szövetségesek hadüzenete után – az addiginál is nagyobb óvatosság jellemezte: kívárt. Erről tanúskodik Molotovnak szeptember 5-én – a német nagykövet által – Ribbentropnak küldött, kicsit a szocialista új-nyelven írt üzenete: „Egyetértünk abban, hogy a megfelelő pillanatban feltétel nélkül meg kell tennünk a konkrét lépéseket. Az azonban a véleményünk, hogy ez a pillanat még nem érkezett el. Lehet, hogy tévedünk. Mégis az az érzésünk, hogy a túlzott sietség árt az

ügynek és hozzájárul ellenfeleink összefogásához. Megértjük azt, hogy a hadművelet során ez vagy az a fegyvernem megsértheti az érdekerületeket elválasztó vonalat és időlegesen át is lépheti azt; ilyen esetek azonban nem zavarhatják a megállapított terv szigorú megvalósítását.”

Ribbentrop Schulenburgnak adott, szeptember 9-én éjjel után öt perccel kelt válaszában keresztül igyekezett Molotovot megnyugtatni, de tömör, szigorúan titkos üzenetéből az is kiolvasható, hogy valójában ő az, aki nyugtalan. „Természetesen egyetértünk a szovjet kormánnyal abban, hogy katonai hadműveleteink helyi kibontakozása nem sérti a Moszkvában kötött megállapodásokat. A lengyel hadsereget ott kell megvernünk, ahol éadjuk. Ez azonban mit se változtat a moszkvai egyezségeken. A katonai hadművelet gyorsabban halad előre, mint vártuk. A lengyel hadsereg – minden jel szerint – széthullóban van. A körülményekre való tekintettel, kérem, azonnal vegye fel a kapcsolatot Molotovval, s tudakolja meg, mik a szovjet kormány katonai szándékai.”

Molotov ötvenegy perc múlva gratulált Schulenburgon keresztül a német kormánynak, miután arról értesült, hogy a Wehrmacht bevonult Varsóba, s közölte azt is, hogy a Vörös Hadsereg néhány napon belül akcióba lép. A hír azonban hamisnak bizonyult. A 10. hadsereg 16. páncéloshadtestének néhány egysége menetből valóban benyomult a lengyel főváros Wola és Ochota nevű kerületeibe, de részben megsemmisítették, részben kiverték őket. Ennél több is történt. A Lengyelország nyugati és északnyugati körzetéből Varsó irányába visszavonuló két hadsereg: a Tadeusz Kutrzeba tábornok által vezetett „Pomorze” és „Poznań”, délnek fordult és támadást intézett a Varsó felé nyomuló 8. hadsereg fedezetlen balszárnya ellen. Ezzel kezdetét vette a szeptemberi hadjárat legnagyobb próbája, a Bzura folyó menti csata, amely szeptember 19-én a lengyelek vereségével ért ugyan véget, de mivel a szintén Varsót támadó 10. hadsereg egy része, majd a 4. hadsereg is a csatát fogadni kénytelen 8. hadsereget támogatta, a lengyel fővárosnak ideje maradt védelme megszervezésére. Így történhetett, hogy a hitleri haderő a szovjet invázió megindokolása szempontjából oly fontos Varsót csak szeptember 29-én tudta elfoglalni.

Miután a Varsó bevételéről szóló szeptember 9-i hír tévesnek bizonyult, a szovjet külügyi népbiztos másnap szemrebbenés nélkül azt üzenste Berlinnek, hogy sajnos a Vörös Hadseregnek még néhány hétre szüksége van hadműveletének megindítására.

A labda így a németek térfelére került, akik azzal ütötték vissza, hogy a német rádió közölte Brauchitsch tábornok nyilatkozatát, miszerint a német hadsereg további tevékenységére már nincs szükség a keleti határon. (Mivel elérték a Molotov–Ribbentrop-paktumban meghúzott vonalat.) Miután ez kellő hatással volt Moszkvára, 11-i táviratában Ribbentrop azt tudatta a szovjet féllel; ha az oroszok nem foglalják el „érdekerületüket”, a németek „a politikai légüres tér” kialakulásának elkerülése érdekében kénytelenek lesznek ott új államokat kialakítani. Három ilyenről lehetett szó: Ukrajnáról, Belorussziáról és Lengyelországról. A távirat megtette a hatását, mert 14-én Molotov már azt közölte a német nagykövettel, hogy „a Vörös Hadsereg a vártnál korábban eléri készenléti állapotát, ezért a szovjet akció korábban elkezdődhet, mint ez az utolsó beszélgetés során feltételezhető volt”. De Molotov azt is a német fél tado-

mására hozta, hogy a szovjet akció politikai motiválása szempontjából rendkívüli fontosságú, hogy addig ne kezdjen semmiféle akciót, amíg Lengyelország kormányzati központja el nem esik. Ezért is kéri Molotov, hogy a lehető legpontosabban tájékoztassák őt, „mikorra lehet számítani a Varsó bevételére”.

A szovjet fél már tudhatta azt, hogy a lengyel kormány és a vezérkar a volhíniai Słuckba tette át székhelyét, onnan pedig a román határ mentén fekvő Kutumba. A lengyel hadsereg fővezére, Edward Rydz-Śmigły marsall, akinek már szeptember 8-án megszakadt a kapcsolata a lengyel csapatokkal, rendelte el a kormány és a vezérkar áttelepülését keletre, majd onnan tovább a román határ menti térségbe. Ezzel kapcsolatos intézkedést egyébként, az alkotmány szerint, háborúban csak a fővezéri tiszte is betöltő hetvenkét éves köztársasági elnök, Ignacy Mościcki hozhatott volna. Ő azonban – néhány hónappal a nyugdíjaztatása előtt – tehetetlennek bizonyult. A kormánytagok Rydz-Śmigłynek engedelmeskedtek. Nem azért, mintha a marsall olyan megfellebbezhetetlen erkölcsi és katonai tekintélynek örvendett volna, mint Lengyelország helyreállítása idején Piłsudski, hanem kényelemből: így tudták a felelősséget elhárítani maguktól. A kormány és a vezérkar magára hagyta a harcoló Varsót... És egyre közelebb települt a szovjet határhoz. A legátgondoltabb terve Józef Beck külügyminiszternek volt, aki már szeptember elején azt javasolta Rydz-Śmigłynek, hogy a kormány és a főparancsnokság azonnal telepedjen át Lembergbe, amely erős rádióállomással, a legjobban kiépített légvédelemmel, telefonhálózattal rendelkezik, s ahonnan mind a magyar, mind a román határ elérhető. Románia Lengyelország katonai szövetségese volt, de a lengyel vezetés a háború kitörése után felmentette a szövetségesi kötelezettségek alól.

Moszkva németekkel szembeni nyugalma – lengyelekkel szembeni cinizmusa

A lengyel kormány és a vezérkar szorult helyzete még nem jelentette, hogy Brauchitsch tábornoknak oka legyen az optimizmusra. A németeknek csak szeptember végéig volt elég a lőszer- és üzemanyagkészletük. A nyugati fronton is bizonytalan volt a helyzet, a franciák nagy támadása szeptember 15-e és 18-a között volt várható. Emiatt Berlint joggal töltötte el nyugtalansággal a szovjet hadművelet megindításának késése.

Ribbentrop szeptember 15-én este nyolc órakor szigorúan titkos táviratban kérte a moszkvai nagykövetet, hogy tájékoztassa Molotovot. A távirat 1. pontja szerint „A lengyel hadsereg megsemmisítésének folyamata, mint ez a szeptember 14-i hadihelyzetet elemző információból kiderül, gyorsan befejeződik. Varsó elfoglalása napok kérdése.”

A 2. pont a Molotov–Ribbentrop-paktumban kialakított érdekszféra érvényesítése érdekében kéri az ehhez szükséges hadművelet megindítását. Ellenkező esetben kénytelenek lesznek a lengyel hadsereget egészen a lengyel–szovjet határig üldözni. Rib-

bentrop itt ismét céloz rá, hogy a szovjet hadsereg bevonulásának elmaradása esetén a német érdektérülettől keletre „lehetőség nyílna új államok létrehozására”. A 4. pont bizonyossága szerint a németek számára rendkívül fontos volt, hogy a Szovjetunió milyen tartalmú közleményben hozza a világ tudomására katonai bevonulását Kelet-Lengyelországba. Berlin semmiképpen nem látta helyénvalónak, hogy Moszkva a belorusz és ukrán lakosság fenyegetettségére hivatkozva indokolja meg az intervenciót, mivel Németország nem fenyegeti a két népet, s „ez a két állam között kiépítendő baráti kapcsolatok Moszkvában rögzített alapelvével” sem egyezik.

Schulenburg szeptember 16-án 22.20-kor fontos táviratot küldött a német külügyminiszternek, amelyben beszámolt a Molotovval pár órával azelőtt folytatott beszélgetéséről. A legfontosabb információ Ribbentrop számára bizonyára az volt, hogy a „Szovjetunió katonai intervenciója néhány napon belül”, de lehet, hogy már másnap vagy harmadnap bekövetkezik. A távirat a legnagyobb teret azon közlemény megindokolásának szenteli, amellyel a szovjet kormány a bevonulást országnak-világnak bejelenti. Abból Molotov nem engedett, hogy kiemlje: „A Szovjetunió kötelességének érzi, hogy ukrán és belorusz testvéreinek védelme érdekében bevonuljon, valamint a szerencsétlen lakosságnak biztosítsa a nyugodt munka lehetőségét.”

Schulenburg távirata így folytatódik: „Molotov hozzátette, hogy a szovjet kormány által tervezett közlemény – a német érzékenység szempontjából – hajszálnyi kellemetlenséget tartalmaz, de kéri, hogy a szovjet kormány nehéz helyzete miatt e hajszál ne jelentsen akadályt. A szovjet kormány, sajnos, más ürügyet nem lát, mivel ez ideig a Szovjetunió nem törődött a Lengyelországban élő kisebbségeinek helyzetével, és a külföld számára valamiképpen igazolnia kell a bevonulását.”

A pár naphoz végül pár óra lett. Sztálin szeptember 17-én éjfél után két órakor Molotov és Vorosilov társaságában fogadta Schulenburg nagykövetet és közölte vele, hogy reggel 6-kor a Vörös Hadsereg a Polock és Kamenyec Podolszki között húzódó több mint ezer kilométeres határt teljes szélességében átlépi. Ezért kérte, hogy a Luftwaffe gépei aznapról kezdve ne repüljenek túl a Białystok, Breszt, Lemberg vonalon, s jelezte, hogy a napok óta sürgetett szovjet bizottság másnap Białystokba érkezik, hogy a közös hadműveletet a németekkel egyeztessék. – „Sztálin felolvasta nekem azt a jegyzéket, amelyet még az éjszaka átad a lengyel nagykövetnek és a nap folyamán eljuttat a különböző misszióknak, majd ezt követően nyilvánosságra hoz” – folytatja Schulenburg. – „A felolvasott jegyzéktervezet három helyen számunkra elfogadhatatlan megfogalmazású volt. Ellenzésemre Sztálin a legnagyobb készséggel megváltoztatta a szöveget, így az, úgy vélem, számunkra most elfogadható. Sztálin közölte, hogy a német–szovjet közlemény majd két-három nap múlva kerül kiadásra.

Az aktuális katonai kérdéseket a jövőben Köstring tábornok (katonai attasé – K. I.) és Vorosilov közvetlenül beszélnek meg.”

Molotov jegyzékét Vlagyimir Potyomkin külügyi népbiztoshelyettes egy óra múlva olvasta fel a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságára kérésre Wacław Grzybowski lengyel nagykövetnek.

„A német–lengyel háború felszínre hozta a lengyel állam csődjét. A tíznapos hadművelet során Lengyelország elvesztette összes ipari körzeteit és kulturális központjait. Varsó mint Lengyelország fővárosa nem létezik már. Lengyelország kormánya szétesett, életjelet nem mutat. Ezért a Szovjetunió és Lengyelország között megkötött szerződések érvényüket veszítik. A sorsára hagyott és vezetőitől megfosztott Lengyelország könnyű terepe lett mindenféle-fajta veszélyes és váratlan akcióknak, amelyek a Szovjetunió számára is fenyegetést jelenthetnek. A szovjet kormány, amely eddig semleges volt, ezen tények hatására a továbbiakban már nem maradhat semleges.

A szovjet kormány azon tények előtt se lehet közömbös, hogy a Lengyelország területén lakó vérrokon ukrán és belorusz származású lakosság védtelen és sorsára hagyott.

A szovjet kormány a fentebbi körülmények miatt utasította a Vörös Hadsereg főparancsnokságát, hogy rendelje el csapatainak a határ átlépését és védje meg Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia lakosságának életét és javait.

A szovjet kormány szándéka szerint mindent eszközzel azon lesz, hogy a lengyel nemzetet megszabadítsa a szerencsétlen háborútól, amelybe hebehurgia vezetői taszították, s így biztosítsa számára a békés életet.”

Grzybowski nagykövet nem vette át a tartalmában sértő hangú és hazug jegyzéket. Azt így Molotovék közönséges levélként adták fel a lengyel nagykövetség címére. Ez azonban mit sem változtatott a tényeken. A Vörös Hadsereg hajnali három és hat óra között valamennyi ponton átlépte a Lettország és Románia között húzódó lengyel–szovjet határt, amelyet közvetlenül a Határvédelmi Hadtest huszonöt gyenge zászlóalja védett. A támadást két hadseregcsoport, vagyis két front – a belorusz és az ukrán – indította meg. A Mihail Kovaljev parancsnoksága alatt álló belorusz frontot a 3. és a 4. hadsereg, a Szemjon Timosenko-vezette ukrán frontot az 5., 6. és a 12. hadsereg alkotta. Ez 38 hadosztályt, 7 lovashadosztályt, 1 páncélos hadtestet és 7 önálló páncélosdandárt jelentett. A Vörös Hadsereg mintegy ötezer tankot és páncélautót, valamint közel háromezerháromszáz különféle típusú és jellegű harci repülőgépet vetett be Lengyelország ellen. A több lépcsőben elrendelt mozgósítás bevezetéseként szeptember 17-én hétszázötvenezer szovjet katona lépte át a lengyel határt. A szovjet haderő összességében sokkal erősebb volt, mint a Wehrmacht. Csak vezérkari és törzstisztekben szenvedett óriási hiányt. Ők az 1937-es, 1938-as nagy tisztogatások óta tömegsírokban feküdtek vagy lágerekben senyvedtek.

A lengyel politikai vezetés tanácsstalansága – a lengyel katona hősiessége

A német politikai és katonai vezetés óriási megkönnyebbüléssel fogadta a Vörös Hadsereg támadó – vagy ahogy szovjet oldalon meghatározták: felszabadító – hadműveleteinek megindítását. Ekkor még huszonöt harcképes lengyel hadosztály és önálló dandár küzdött Lengyelország különböző pontjain. Nemcsak a bzurai csata tartott, de Tomaszów Lubelski térségében a „Kraków” és a „Lublin” hadseregek kemény erőpróba elé

állították a 14. német hadsereget is, amelynek csak szeptember 20-án sikerült megadásra bírnia a lengyel erőket. Lemberg nyugati előterében Kazimierz Sosnkowski tábornok csapatai tartóztatták fel a németeket. A Lemberg-től északra álló lengyel erők a lengyel déli front megteremtésére törekedtek, hogy a lengyel–román határ térségében kiépíthessék az ún. román hídfőt. Varsó, a Hel-félsziget és a modlini erődítmény is tartotta még magát a németek hátában. A ködös őszi napok, a nehezen járható felázott utak a lengyeleket segítették volna, s így elhúzható lett volna a háború, s kikényszeríthető lett volna a francia-angol támadás a nyugati fronton.

Berlin tehát nem véletlenül mutatta ki Moszkva iránti háláját azzal, hogy a szovjetek által szeptember 17-én nyújtott segítség fejében átadta a szovjet félnek azt a negyvenezer négyzetkilométernyi területet, amelyet maga foglalt el nem kis véráldozattal.

A román határ menti Kolomeában, Śniatyńban, Kosowóban, Kutyban berendezkedő lengyel kormány és főparancsnokság szeptember 16-án éjjelleg abban a hitben ringatta magát, hogy a Szovjetunió részéről Lengyelországot nem fenyegeti semmilyen támadás veszélye. André-Charles Corbin londoni francia nagykövet szeptember 17-én azt táviratozta Daladier miniszterelnöknek, hogy a Szovjetunió korlátozott katonai akciót hajt végre Lengyelország területének egy részén. „Ez ne vonjon maga után feltétlen diplomáciai akciót részünkről” – javasolja.

A Kolomeában berendezkedett lengyel főparancsnokság szeptember 17-én hajnali 4 óra 45 perckor kapta az első jelentést, a horodenkói Határvédelmi Hadtest „Czwortków” nevű ezredétől, hogy a közeli településeken harcban állnak a Lengyelország területére behatolni igyekvő szovjet egységekkel. A jelentések ezt követően megsaporodnak, majd megszakadnak. A történészek és a kortársak egy része a szemére vetette Edward Rydz-Śmigłynek és a kormánynak, hogy a térségben összevont katonai erőkkel nem rendezkedett be többnapos védelemre... A lengyel ügy érdekében... Azért, hogy a világ közvéleményét felrázzák... A marsall a szovjet intervenció hírére, némi tanácstalanság után, azt a parancsot adta ki a Határvédelmi Hadtest egységeinek, hogy csak akkor bocsátkozzanak harcba a benyomuló ellenséges csapatokkal, ha a védekezés rákényszeríti őket, egyébként vonuljanak vissza, s igyekezzenek átlépni a román vagy a magyar határt. Erre azonban csak azoknak volt esélyük, akik a határ térségének közelében voltak. Mielőtt a fővezér defenzívára vonatkozó parancsát megkapná, Mieczysław Smorawinski tábornok, a Zbaraźnál álló lengyel csapatok parancsnoka elhatározza, hogy megadja magát a közeledő szovjet csapatoknak. 1943 tavaszán az ő tetemére is a kutyáni erdőben bukkannak rá...

A lengyel kormány szeptember 17-én a román határ mentén fekvő Kutyban várta a fejleményeket. Éjjel előtt Románia területére lépett, a vezérkar éjjel után tette ugyanezt. Ezen a napon 23 000 lengyel állampolgár, zömében katona kelt át Romániába, ahol hosszabb-rövidebb időre internálták őket.

A defenzívát elrendelő parancs azt eredményezte, hogy a keletről nyugat felé húzódó lengyel csapatok többször két tűz közé kerültek. Így a lengyel északi frontot a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg közösen verték szét, akárcsak Władysław Anders tábornok lovascsoportosulását, amelyet, miután Dernikinél győztes ütközetet vívott a né-

metekkel, a magyar határ felé igyekezve Przemyśltől délre szovjet páncélos-lovas egységek szórtak szét. Az egyik védekező breszti erődöt is a szovjet és német tüzérség közösen lőtte romhalmazzá.

A Vörös Hadsereggel szembeni ellenállást hősiességével egy tábornok és egy város jelképezte: Wilhelm Orlik-Rückeman és Grodno. Rückeman a Határvidéki Hadtest parancsnoka volt, s közvetlen rendelkezésére állott a keleti határ középső szakaszát védő „Polesie” dandár, „Sarny” ezred és másik két ezred több zászlóalja. Rückeman tábornok, mielőtt tudomást szerzett a Vörös Hadsereg betöréséről, azonnali ellenállásra adott parancsot. A 250 kilométer hosszú határszakaszt estig szinte minden pontján sikerült megtartani. Segítségére volt, hogy a tragikus hajnalon éppen a határmenti városka, Sarny állomásán tartózkodott az 51. számú pécélvonat, s a nap folyamán több lengyel alakulat is csatlakozott hozzá. Rückeman csak szeptember 19-én kezdi meg több vonalon nyugat felé a visszavonulást. Franciszek Kleeberg tábornok „Polesie” nevű hadműveleti csoportjához akart csatlakozni, aki, miután Lemberg elesett, nem vonult tovább dél felé, hanem visszafordult, hogy az ostromlott Varsó segítségére siessen. A szeptember 22-én született új terv sikeres végrehajtása miatt nem tudja a tőle kétnapi járóföldre tartózkodó Rückemant bevárni, aki ezt követően október 1-jéig több tucatszor összecsap és két ütközetet vív a szovjet erőkkel a Bugtól keletre fekvő Polesie területén, s szeptember 29-től a Bugon innen. Október 1-jén Rückemann felmenti katonáit az eskü alól. „A harcot ettől kezdve másként vívjuk – mondja. – A föld alatt, konspirációban.”

Míg Lemberg, Galícia egykori fővárosa harc nélkül megadta magát a szovjeteknek, Grodno birtoklásáért szeptember 20-tól két napon át heves harcok folytak. A város védelmében részt vevő kétezer-kétezeröttszáz ember egy része civil önkéntesekből, főleg középiskolásokból és szakiskolásokból állt. A szovjetek szeptember 22-én lettek urai a városnak. Ezer foglyot ejtettek, a tiszteket a helyszínen agyonlőtték, s ezt tették az elfogott önkéntesek egy részével is. Sikorski tábornok 1941 decemberében a 6. gyalogos hadosztály szemléjén bejelentette, hogy a városnak ki fogja járni a *Mindig hűséges* címet és a Virtuti Militari kitüntetést... (Sikorski 1943-ban meghalt. Grodnót 1945 után a Szovjetunióhoz csatolták.)

Kleeberg tábornoknak nem sikerült kelet felől áttörni a varsói ostromgyűrűt. Hadserege szeptember utolsó harmadában felváltva harcolt a németek és a szovjetek ellen, s az október 1-je és 5-e között Kocknál vívott csatában akkor tette le a németek előtt a fegyvert, amikor a hátában szovjet páncélos egységek jelentek meg, és már a szovjet légierő is bombázta. A Wehrmacht és a Vörös Hadsereg nem véletlenül tartott Bresztben közös díszszemlét, ahol a tribün előtt elvonuló német és szovjet csapatoknak Heinz Guderian páncélos tábornok és Szemjon Krivosein dandárparancsnok közösen tisztelegtek.

Molotov emlékezetes bejelentése

Még folytak a harcok Lengyelországban, amikor szeptember 27-én Ribbentrop ismét Moszkvába érkezett, hogy aláírja a *Barátsági és határmegállapodási szerződés*-t. Moszkvai tartózkodását egy kényelmetlen kötelességgel kezdte. Táviratilag kellett Hitler jóváhagyását megszereznie Sztálin azon javaslatának elfogadásához, hogy „a szintiszta területek felosztását kétséges procedúrának tartja. A történelem kimutatta, hogy a lengyel nemzet állandóan az egységért harcolt. A lengyel nemzet felosztása könnyen olyan nyugtalanság forrását teremtené meg, amely egyenetlenséget eredményezne Németország és a Szovjetunió között”.

Sztálin így a Bug és a Visztula közötti terület Németországhoz csatolását javasolta, ennek fejében viszont Litvánia „átengedését” kérte. Németország így összesen 187 ezer négyzetkilométerhez jutott, amelyen 20,4 millió ember, zömében lengyel lakott, ezzel szemben a Szovjetunió 200 ezer négyzetkilométerre növelte területét – amelyből Vilnát és környékét nem egészen háromnegyed évre átadta Litvániának –, lakóinak számát pedig 14,3 millióval. Új állampolgárai közül ötmillió volt lengyel nemzetiségű. Szlovákia az egykor a történelmi Magyarországhoz tartozó, de 1920 után Lengyelországhoz csatolt Észak-Árvát és Észak-Szepességet kapta jutalmul Hitlertől.

A *Barátsági és határmegállapodási szerződés*-t a két fél szeptember 28-án írta alá, s még aznap közös közleményben tudatta a világgal: „A III. Német Birodalom és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége a ma aláírt egyezményvel véglegesen megoldottnak tekintik azokat a problémákat, amelyek a Lengyel Köztársaság széthullásával keletkeztek, ily módon teremtve erős alapot a kelet-európai tartós békének, s ezzel együtt azon véleményüket is kifejezik, hogy a III. Német Birodalom és Nagy-Britannia, illetve a III. Német Birodalom és Franciaország között fennálló hadiállapot megszüntetése valamennyi nemzet érdeke. Ha a két kormány erőfeszítései nem járnak eredménnyel, a háború folytatásáért a felelősség Nagy-Britanniát és Franciaországot terheli, a III. Német Birodalom kormánya és a Szovjetunió kormánya ezen esetben kölcsönösen konzultálni fognak a szükséges intézkedések megtételéről.”

A kialakuló nemzetközi helyzet a két szövetségest egyelőre még inkább összeforrasztotta. Nemcsak a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg működött – a sztálini meghatározást idézve: a vérrel megpecsételt fegyverbarátság jegyében – harmonikusan együtt, hanem röviddel a háború befejezése után az NKVD és a Gestapo is. Az együttműködés módszereit és jellegét a szeptember 28-i *Barátsági és határmegállapodási szerződés*-hez csatolt titkos jegyzőkönyvben rögzítették. Ez kimondta, hogy „a két fél egyike se fog megtérni semmiféle olyan lengyel agitációt, amely a másik fél területeit érintené”, továbbá „a két kormány kötelezi magát, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást az ezzel kapcsolatos lépéseikről”.

Az NKVD 1940 márciusában magasrangú küldöttséget delegált Krakkóba, ahol a lengyel földalatti mozgalom ellen alkalmazott módszereikbe avatta be a Gestapo vezetőit, akik „csodálatuknak adtak hangot”, s kifejezték, hogy ők „is szeretnék átvenni”

és alkalmazni a szovjet módszereket. Ekkor már javában tartott az „önként” a Szovjetunióhoz csatlakozott nyugat-belorussziai és nyugat-ukrajnai lengyel lakosság – osztályalapon történő – elhurcolása Szibériába és Kazahsztánba, s a katyíni erdőben is eldördültek a tömegsírok szélére térdeltetett első lengyel tisztí csoportok tagjaira leadott koponyacsúcson-lövések.

Lengyelország Győzelmének Szolgálat

1939. szeptember 27-én a „Warszawa” hadsereg parancsnoka, Józef Rómmel tábornok a fővezértől ráruházott jogánál fogva Michał Karaszewicz-Tokarzewski tábornokot bízta meg azzal, hogy szervezzen konspirációs katonai hálózatot. Lengyelország Győzelmének Szolgálat néven még aznap megalakult a megszállók elleni harcot folytató földalatti katonai-politikai szervezet. Tadeusz Kutrzeba tábornok másnap aláírta a főváros megadását rögzítő egyezményt. A polgári lakosok közül tízezer ember pusztult el és ötvenezer sebesült meg, a hadseregnek kétezer embere esett el a harcok, bombázások során. Szeptember 29-én a hitleri hadsereg bevonult Varsóba.

1939. október 31-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában Molotov büszke elégedettséggel jelentette be: „Egyetlen gyors csapás nyomán, amellyel előbb a német hadsereg, majd a Vörös Hadsereg sújtott le Lengyelországra, a versailles-i rendszer torzszülött fattyújából semmi sem maradt.” A szovjet vezetés ugyan pontosan tudta, hogy a Romániában internált Ignacy Mościcki szeptember 30-án lemondott köztársasági elnöki tisztről és Władysław Raczkiewicz, a Külhoni Lengyelek Szövetségének vezetőjét nevezte ki a maga helyébe. A párizsi lengyel nagykövetség épületében esküjét letevő új köztársasági elnök még aznap megbízta Władysław Sikorski tábornokot, úgy is mint a Franciaországban szerveződő lengyel haderő frissiben kinevezett parancsnokát, hogy alakítsa meg a Lengyel Köztársaság emigráns kormányát. Ez azt jelentette, hogy Lengyelország nem kapitulált: a világ összes frontjain – szárazföldön, vízen és levegőben – folytatta a harcot a náci Németország és szövetségesei ellen.

Egy távirat

Sztálin 1939. december 21-én a következő tartalmú táviratot kapta Berlinből: „60-ik születésnapja alkalmából kérem, fogadja legőszintébb gratulációimat és jókívánságaimat. Önnek személyesen jó egészséget kívánok, a baráti Szovjetunió népeinek pedig boldog jövőt!

Adolf Hitler”

A NARVIKI KIKÖTŐTŐL A MONTE CASSINÓ-I KOLOSTORIG

A Nyugati Lengyel Hadsereg felállítása

Az 1939. szeptember 30-án Párizsban megalakult lengyel kormányban Władysław Sikorski tábornok a miniszterelnöki poszt mellett a hadügyminiszteri tálcát is megkapta, s miután Edward Rydz-Śmigły marsall október 27-én lemondott posztjáról, ő lett a lengyel hadsereg főparancsnoka is. Nyomban hozzálátott a külhoni Lengyel Fegyveres Erők felállításának. A szervezés nemcsak hogy valamennyi fegyvernemre kiterjedt, de a militarizált kereskedelmi flottát is bevonta a hadseregbe, amelynek szervezési központjait Nagy Britanniában, Franciaországban és Szíriában alakították ki.

1940 tavaszáig a podhalei önálló lövészdandár, az 1. gránátoshadosztály és a 2. gyalogos hadosztály állt bevetésre készen, de a 10. páncélos dandár, a 3. és 4. gyalogos hadosztály, valamint Szíriában a kárpáti önálló lövészdandár felszerelése is befejezéséhez közeledett. Ezen kívül Franciaországban lengyel légierőt, Nagy-Britanniában pedig légierőt és haditengerészetet szerveztek. Összesen nyolcvanötezer lengyel katona várta a harc folytatását.

1940 májusában–júniusában nemcsak a franciaországi lengyel haderő esett át a tűzkeresztségen. A Norvégia ellen indított német támadás folyamán május 8-án a harstadi kikötőben és Hinnoy szigetén a podhalei önálló lövészdandár is partra szállt, majd részt vett a május 28-a és június 8-a között zajló narviki csatában. A szövetséges angol, francia, lengyel csapatok a német túlerő nyomására és a Franciaországból érkező baljós hírek hatására feladták Norvégiát. A megtizedelt francia és lengyel egységeket szállító hajók június 14-én futottak be a breszti kikötőbe. A Pétain vezetésével megalakult új francia kormány három nappal később fegyverszüneti kéréssel fordult a hitleri hadvezetéshez.

Franciaország védelmében hatezer lengyel esett el vagy sebesült meg. A 2. gyalogos lövészhadosztály átvonult Svájcba, ahol internálták, míg a többi lengyel alakulat feloszlott. Huszonhétézer-hatszáztizennégy lengyel katonát sikerült a brit szigetekre evakuálni. Egyikük Stanisław Jankowski volt, akit „Agaton” fedőnéven 1942 májusában dobna le Lengyelországba, hogy bekapcsolódjék a hamis dokumentumok gyártásába. Ütegének franciaországi visszavonulását *Hamis igazolvánnyal az igazi Varsóban* című több kiadást megért visszaemlékezésében örökölte meg. Egy általa leírt alábbi epizód jól jellemzi a franciák hozzáállását a háborúhoz: „Amikor az egész éjszakán át tartó

menetelés után elértük a negyven kilométerre fekvő Redont, megtudtuk, hogy Nantes-ot már elfoglalták a németek, vagyis már csak a St. Nazaire-i kompon tudunk átkelni a Loire-on. Az őrnagy úgy döntött, hogy gyalogmenetben megyünk tovább St. Nazaire-be. Ez már több volt a jóból. Wacek Zaorskival elhatároztuk, hogy átvesszük a »gyaloghajó« kormánykerékét. Lehetetlen gyalog folytatni az utat. Búskomorságba esett őrnagy-parancsnokunk nem tiltakozott.

Redon polgármesterétől szállítójárműveket követeltünk. Kérésünket kategorikusan elutasította. Kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy velünk foglalkozzék. Nem elég az országos tragédia, még itt a városban is komoly problémája akadt. Reggel óta a helyi városházán tartott fogva egy német motorkerékpárost, aki magányosan egészen Redonig »előreportyázott«. Az utolsó hadiközlemények, de különösen az otthonukba tartó francia egységek nagy száma a kétely mérgét pumpálták Redon polgármesterének szívébe. Vajon jogában állt-e a német motorost elfogni? Vajon nem kellene-e a döntésen változtatni és beismerni azt – még ha megkésve is –, hogy foglyuk, akit biztos ami biztos alapon a polgármesteri hivatal szomszédságában helyeztek el, és étellel, itallal jól tartottak, egymaga vette be a várost?

A velünk folytatott beszélgetés során a polgármester határozottan ideges volt, s mintha azt várta volna tőlünk, hogy erősítsük meg a szándékában, vagyis abban az elhatározásában, hogy Redont föladja. Ilyen körülmények között a gépkocsik biztosítására vonatkozó kérésünk süket fülekre talált. Gyorsan megállapodtunk Zaorskival. Négy géppuskánkat sebtében felállítottuk a piactéren hevenyészett tankelhárító akadályok mögött. Nem tudom, volt-e a kézigéppuskába való lőszerünk. De ezt a polgármester se tudta. Mindenesre tüsténkedésünket fenyegetőnek érezte, és nyugtalansággal töltötte el őt. Magyarázatom teljesen lehervasztotta.

Elhatároztuk, hogy védekezünk. A város bevonul a történelembe. E pillanattól kezdve úgy fognak beszélni róla, mint a »hős Redonról«. Itt a piactéren szállunk szembe a német tankokkal. A francia–lengyel fegyverbarátságot még egyszer megpecsételjük a kiontott vérrrel! – Ami igaz, az igaz, az utolsó mondatnál Wacek Zaorski jelentőségteljesen rámhunyorított, de a polgármester nem vette tréfára; teljesen kétségbeesett. Ajánlatunk, hogy Redont közösen írjuk be Franciaország történetének lapjaira, nem lelkesítette. Egyetlen lehetőség maradt számára, ha békét akart: minél előbb meg kell szabadulni tőlünk. Hogy Redon polgármestere milyen érvekkel győzte meg a teherautókon ülő francia katonákat, nem tudom, de érvei nyilván hatottak, mert félórával azután, hogy géppuskáinkat a piactéren felállítottuk, egész ütegünket járművekre rakták. Nekem és Waceknek a polgármester a saját Citroënjét bocsájtotta a rendelkezésünkre. Csakhogy minél előbb elmenjünk.”

Az 1940 júliusában Nagy-Britanniát sikeresen elért lengyelek közül hatezernégy-százhuszonkilenc személy szolgált korábban a légierőnél és ezerötszázöt a haditengerészetnél. A lengyel csapatokat, csapattöredékeket Skóciában helyezték el, belőlük alakítva meg augusztusban az 1. lengyel hadtestet. A hadtest azt a feladatot kapta, hogy Skóciának a lengyelek számára kijelölt kétszáz kilométer hosszan kigyózó partszakaszát védelmezze az esetleges német partraszállási kísérlettel szemben. Emellett önálló

alakulatokat is létrehoztak, többek között az 1. ejtőernyős dandárt Stanisław Sosabowski vezérkari ezredes parancsnoksága alatt, és az 1. kommandós századot. (A *Messze volt a híd* című filmben is szereplő Sosabowski ejtőernyőseit majd 1944 szeptemberében a hollandiai Arnhemnél fogják bevetni.) Az 1. lengyel hadtest 1942-ben átalakult 1. lengyel páncélos-gépesített hadtestté, amely legelitebb alakulatának a magát Franciaországban kitüntető Stanisław Maczek tábornok 10. páncélos-lovas dandárja számított. (Maczek tábornok katonái 1939 őszén Magyarországon át jutottak el Franciaországba.)

Lengyelek az angliai légicsatában

Szép számmal akadtak lengyelek, akiket betagoltak a brit hadseregbe. Elsősorban a repülősokeket. Emellett azonban az 1. hadtesttel egy időben a lengyel légierőfelügyelet is megalakult, amelynek az volt a feladata, hogy folytassa a lengyel repülőegységek már 1939 őszén elkezdett szervezését, s a lengyel pilóták kiképzését korszerű gépeken.

Az Anglia megtöréséért száztizennégy napon át tartó légitámadások visszaverése során a legtöbb győzelmet a lengyel 303-as vadászrepülő-osztály aratta, annak ellenére, hogy első ízben csak augusztus 30-án ütközött meg a németekkel Anglia fölött. Igaz, a lengyelek tudták, kivel (sz)állnak szembe, mert Varsó légterének védelmében 1939 szeptemberének első napjaiban, majd 1940 májusában és júniusában Franciaország egén többször összecsaptak a Luftwaffe vadászrepülőivel és bombázóival.

A hitleri légierő Lengyelország megtámadásakor hozzávetőleg ezeröt száz bombázóval és ezer vadászrepülővel rendelkezett. Az utóbbiak között volt a világ leggyorsabb, legkorszerűbb gépe, a Me-109 is. A lengyel hadsereg – papíron – kilencszáz különféle típusú, feladatú gépet tudott bevetni ellenük. A harcba vethető gépek száma valójában nem érte el a négyszázat. Az országnak volt saját repülőgyártó ipara, az 1920-as és 1930-as évek fordulóján korszerűnek tervezett harci vadászrepülőök – P-7, P-11 – az évtized végére azonban lassúnak, elavultnak, könnyen sebezhetőnek bizonyultak, s mint kiderült, a német bombázókat se tudták utolérni. Az angol és francia szövetségesek a tőlük vásárolt modern gépek leszállítását szeptember közepére ígérték a lengyeleknek.

A lengyel pilóták viszont kitűnően képzettek voltak. Különös figyelmet fordítottak arra a gyakorlatra, amelyben két gép szembe repülve egymással csak az utolsó pillanatban kerüli el az összeütközést. Lengyelország 1939-es háborús légterében csak az adott némi esélyt számukra, ha felülről sikerült a Luftwaffe gépeire bukniuk, majd közvetlen közlről tüzet nyitni rájuk. A Kościuszko vadászrepülő-osztálynak a Varsó elleni első német légitámadás során így sikerült hat ellenséges bombázót lelőni, szeptember első öt napjában pedig további két légi győzelmet aratni. Ezt követően a lengyel gépvesztéség miatt, továbbá mert elfogyott a benzin és a pótalkatrész, a Luftwaffe háborítatlanul uralta a Varsó feletti égboltot.

A lengyel légierő tagjainak döntő többsége Románián és Magyarországon keresztül jutott ki Franciaországba, majd annak 1940 júniusában történt összeomlása után Angliába. 1940 őszéig a lengyel légierőnek mintegy hatezer tagja, köztük több száz pilóta került a brit légierő kötelékébe. Az utóbbiak egy részét brit bombázó- és vadászpilóta-osztályokba tagolták be, de létrehoztak önálló lengyel osztályokat is. 1940 nyarán két lengyel vadászpilóta-osztály alakult: július 13-án a 302-es, augusztus 3-án pedig a 303-as, amelyek augusztus közepétől, illetve végétől részt vettek a július 10-én kezdődő és október 31-ig tartó angliai légi csatában.

Az első lengyel légi győzelmet egyébként a Királyi Légierő 145. osztályában szolgáló Antoni Ostowicz hadnagy aratta, aki július 19-én leszedett egy Messerschmitt 110-et.

Augusztus 30-án a kötelékrepülés gyakorlása a 303-asok számára légi csatává alakult át. Az történt ugyanis, hogy Ludwik Paszkiewicz főhadnagy bal felől nagy tömegben közeledő ellenséges repülőket észlelt. Erről jelentést tett felettesének, majd „Rohamra! Utánam!” kiáltással elvált társaitól és szembe fordult a német bombázókkal. Az osztály rajai sorra követték őt, s hatalmas ívet téve meg szinte egy tömegben zuhantak lefelé az ellenségre. Százötven méterről nyitottak tüzet a Luftwaffe gépeire. A lengyelek a negyven Dornier bombázóból pár perc alatt tízet lelőttek, a többiek pedig, anélkül hogy gyilkos terhüket kioldották volna, pánikszerűen húztak vissza Franciaország felé. Ezt követően a 303-as vadászpilóták a Messerschmittekre támadtak, közülük is lelőttek négyet, s többeket összelyuggattak. A lengyelek két gépet veszítettek, de az ejtőernyőt nyitott pilóták sikeresen földet értek. Ezt a bravúros akciót *Az angliai légi csata* című filmben is megelevenítették.

A 303-as vadászpilóta-osztály másnap már éles bevetésen vett részt. Az első héten negyven biztosan és tizenkét valószínűleg lelőtt német gépet könyvelhetett el harci naplójában. A northolti bázis parancsnoka, Stanley Vincent arra gyanakodott, hogy a lengyelek eltúlozzák a németeknek okozott veszteségeket. Egyébként is neheztelt rájuk, hogy nem tudnak jól angolul és fegyelmezetlenek. A szeptember 11-i bevetésen a 303-as osztály nyomába eredt, hogy személyesen győződjék meg a valóságról. A lengyel vadászpilóták Horsham fölött ütköztek bele a Londonnak tartó nagy bombázóalakzatba. Stanley Vincent döbbenten látta, ahogy az egyik lengyel századból kivált két gép... Orral lefelé szinte függőlegesen zuhant a német bombázók közé. Utánuk a többiek. A Luftwaffe köteléke felbomlott. A lengyelek egymás után szedték le a Dorniereket. „Az ég hirtelen megtelt égő repülőgépekkel, ejtőernyőkkel, szárnydarabokkal. Minden örjítő gyorsasággal zajlott le” – jelentette Stanley Vincent, aki ettől kezdve a lengyel hősiesség legodádóbb szószólója lett. A lengyelekkel szemben kezdetben fenntartásokkal viseltető Hugh Dowding légimarsall elragadtatva jelentette ki: „A 11. csoport kötelékében tevékenykedő első lengyel osztály, vagyis a 303-asok egyetlen hónap leforgása alatt több német gépet lőttek le, mint ugyanabban az időben bármely brit egység.” A lengyel pilóták az angliai légi csatában összesen kétszázhárom német gépet lőttek le és harminchatot rongáltak meg. Nagy-Britannia fölött ők okozták az összes német gépvesztés tizenkét százalékát.

1940 októberében a 302-es (Poznańi) és 303-as (Kościuszko) osztályban ötven lengyel pilóta szolgált, a RAF többi kötelékében még további hetvenhárom. Vagyis a

legkritikusabb időszakban a Királyi Légierő harci pilótáinak húsz százalékát lengyelek adták. De zömében lengyelekből állt a november elején bevetett 306-os és a később felállított 307-es, 308-as, 309-es, 315-ös, 316-os és 317-es vadászpilóta-osztály személyi állománya is. A vadászpilóta-egységeken kívül ugyanekkor négy lengyel bombázó osztály (a 300-as, 301-es, 304-es, 305-ös) is alakult. 1941 tavaszán ezek az osztályok már Brémát, Hamburgot, Köln, a Ruhr-vidéket, s több ízben Berlint is bombázzák. A brit légierőben összesen tizenhétezer lengyel szolgált a II. világháború utolsó pillanataig. A lengyel pilóták ezalatt hétszázhatvan négy ellenséges gépet lőttek le biztosan, s további száznyolcvanegyét valószínűsíthetően. Churchill már az angliai légi csata idején biztosította őket, hogy az Egyesült Királyság sohasem feledkezik meg leghívebb szövetségésük áldozatairól.

1946 júniusában a győzelem napján a szövetséges és ellenálló harminc nemzet képviselőinek tizenöt kilométeres menete vonult el Londonban VI. György király előtt: többek között kínaiak, hollandok, irakiak, görög gárdisták, luxemburgi gránátosok, brazil tüzerek, cseh, norvég, belga ellenállók, fidzsi-szigeteki katonaorvosok, labuanui rendőrök, Seychelles-szigeteki utászok. Lengyel katonát egyetlen egyet se hívtak meg a győzelmi menetbe. Nem akarták felingerelni Sztálint, akinek martalékkul odadozták Lengyelországot. A 303-as repülőosztály egyik tisztje, a tizenhét légi győzelmet aratott Witold Urbanowicz alezredes csak a civil tömegben elvegyülve nézhette a hősök menetét. 1993-ban, amikor az anyakirálynő leleplezte a Királyi Légierő angliai légi csatában részt vett repülő-osztályai tiszteletére emelt emlékművet Dover szikláin, Londonnak már nem kellett attól tartania, hogy Sztálin rosszállóan összehúzza szemöldökét. Ennek ellenére az érintett repülőosztályok kőbe vésett címerjelei között nem található se a 302-es, se a 303-as vadászpilóta-osztály szimbóluma. „Elfelejtették” – hangzott a mentegetőző magyarázat.

A „Bismarck” elsüllyesztésétől Tobrukig

Az 1939 őszen Nagy-Britanniába átmentett lengyel hadiflotta egységeit azok a hajók alkották, amelyek nem semmisültek meg a lengyel tengerpart és a kikötőbázisok védelme során. Közéjük tartoztak a *Błyskawica* (Villám), *Burza* (Vihar), *Piorun* (Mennykőcsapás), *Grom* (Mennykő) nevű rombolók, a *Wilk* (Farkas) és a tallini vesztetgárból bravúrosan kimenekülő *Orzeł* (Sas) tengeralattjárók. A lengyel flotta részét képezte még két iskolahajó, a semleges svédek által vesztetgár alá helyezett három tengeralattjáró, a brit haditengerészettől bérelt hat romboló, három tengeralattjáró, három tüzérségi kutter, hét torpedókutter, két különleges feladatú kutter, továbbá több, a francia és belga haditengerészettől időlegesen lengyel parancsnokság alá helyezett hajó.

Franciaország kapitulációja után a lengyel flotta lett a Royal Navy legerősebb szövetségese azt követően is, hogy a narwiki hadműveletben elvesztette a *Grom* torpedó-

rombolót és az *Orzel* tengeralattjárót. A brit flottával együtt a lengyelekre is hármas feladat hárult: megakadályozni a német partraszállást, oltalmazni a tengeri szállítási útvonalakat, s blokádnál venni a német kikötőket.

A lengyel lobogók alatt küzdő hajók a szövetségesek minden fontosabb tengeri vállalkozásában részt vettek a norvégiai partraszállástól az Atlanti-óceán, illetve a Földközi-tenger ellenőrzéséért folyó hadműveletekig. A *Bismarck* nevű óriáscsatahajó elsüllyesztésének dicsőségében a *Piorun* is osztozott.

1940. április 12-én látott napvilágot Sikorski arra vonatkozó parancsa, hogy a Közel-Keleten, Szíriában a lengyelek egy dandárnyi erőt állítsanak fel a libanoni és szíriai francia hadsereg oldalán. Szóba került egy ottani lengyel légierő megszervezése is. Az úgynevezett önálló kárpáti lövészdandár kétszáznyolc tisztból valamint hatezer-nyolcszáznegyven altisztból és közlegényből állt volna. A két gyalogezred, egy hegyi-tüzérosztály, felderítőosztály, utászszázad, híradószázad létszámkeretét elsősorban Magyarországról és Romániából érkezett menekültekkel akarták feltölteni. Júniusban a tervezett hétezer helyett még csak kétezer ember állt fegyverben. Ezeknek is csak tizennégy százaléka szolgált korábban katonaként, további huszonöt százaléka értelmiségi, harmincöt százaléka iparos volt.

Franciaország kapitulációja után az önálló kárpáti lövészdandárt az angoloknak rendelték alá, akik brit mintára szervezték át és Palesztinában képezték ki a lengyel csapatokat. 1941. augusztus közepén a dandárt tengeri úton a németek és az olaszok által ostromgyűrűbe zárt Tobruk erődítmenyébe szállították, ahol előbb az 1. dél-afrikai hadosztályba, majd a 70. brit hadosztályba tagolták be. Így a lengyel dandár is részt vett az ötven kilométer hosszú erődvonal négy hónapon át, 1941 decemberéig tartó védelmében. Az önálló kárpáti lövészdandár a neki alárendelt csehszlovák és ausztrál zászlóaljjal az erődítmeny nyugati szakaszát védte. Decemberben a Rommel vezette német és olasz csapatok visszavonultak, s Tobruk felszabadult. Neve beíródott a lengyel hadtörténelem dicsőségkönyvébe.

A Tobruk felmentését célzó angol hadművelet kezdete előtt, november 12-én és 13-án Sikorski miniszterelnök – Moszkvába menet – meglátogatta az erődítmeny lengyel védőit. Ez volt akkor az egyetlen lengyel szárazföldi csapat, amely közvetlenül harcban állott a németekkel.

Az újabb titkos jegyzőkönyv következménye

1941. június 22-én Hitler támadást indított a Szovjetunió ellen. Ezzel a Lengyelországot felosztó két szövetséges állam egymás halálos ellensége lett. Ez megnövelte és meggyorsította Lengyelország felszabadításának, helyreállításának esélyeit. A szovjet fél azonban a számára legkritikusabb időszakban is nehezen hajlott engedményekre. 1941 júliusának elején, az együttműködésre vonatkozó első tapogatózó megbeszélés-

sek idején a lengyelek tudomására hozták, hogy a Szovjetunió számára voltaképpen a Molotov–Ribbentrop-paktumban meghúzott határ az elfogadható. Sikorski decemberi moszkvai útja összefüggésben állott azzal a szerződéssel, amelyet – angol közvetítéssel – a lengyel miniszterelnök és Ivan Majszkij, a Szovjetunió londoni nagykövete láttott el kézjeggyel 1941. július 30-án a lengyel és a szovjet kormány nevében. Ennek 1. cikkelye kimondta: „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kormánya ki nyilváníttja, hogy a Lengyelország területi változásaira vonatkozó 1939-es szovjet–német megállapodások hatályukat veszítik.” A rövid szerződés 4. cikkelye arról szól, hogy „a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kormánya beleegyezik abba, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén lengyel hadsereget alakítsanak, amelynek parancsnoki karát Lengyelország kormánya nevezi ki a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kormányával egyetértésben.

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén lévő lengyel hadsereg hadműveleti ügyekben a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége főparancsnokságának rendeltetik alá, amelyben a lengyel hadsereg képviselője is helyet kap.”

A szerződéshez egy nyílt és egy titkos jegyzőkönyvet is csatoltak. A nyílt jegyzőkönyvben az alábbi olvasható: „A diplomáciai kapcsolatok helyreállításával a szovjet kormány amnesztiába részesíti mindazon lengyel állampolgárokat, akik jelenleg szabadságuktól megfosztva tartózkodnak a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén, akár mint hadifoglyok, akár egyéb megfelelő okokból.”

A titkos jegyzőkönyv kedvelt politikai műfaja volt a szovjet vezetésnek. Az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktumhoz csatolt jegyzőkönyv gyakorlatilag Lengyelország felosztását rögzítő dokumentumnak tekinthető. A jó egy hónappal később, szeptember 28-án tető alá hozott *Barátsági és határmegállapodási szerződés* (az úgynevezett Hitler–Sztálin-paktum) pedig már azt is szabályozta, hogy a náci és kommunista belbiztonsági szervek és erők miként működjenek együtt a földalatti lengyel ellenállási mozgalom felszámolásában.

A Gestapo és az NKVD összehangolt akciói a Szovjetunió megtámadásáig tartottak. Ezalatt Hitler a III. Birodalomba bekebelezett területekről telepítette át a lengyelek száz ezreit a Főkormányzóságba. A lengyeleknek a Szovjetunióba beolvasztott lengyel területeken bevagonírozott százezrei a lágerekbe vagy a táboroknak kijelölt körzetekbe érkezve tudták meg, hogy politikai bűneik miatt – a csecsemők és az aggastyánok is – húsz-huszonöt éves büntetésük letöltését kezdik meg. A sztarobjelszki, osztaskovi és a Katyń közelében fekvő grazovjeci hadifogolytáborok tizenötezer rendőrének, határőrének, erdészének és (többségében tartalékos) tisztjének lemészárlására Sztálin személyesen adott 1940 márciusa elején parancsot. Ez volt a bevezetője a lengyel értelmiség kiirtásáról szőtt terv megvalósításának. A „béke és barátság” határának másik oldalán Hitler is hasonló akciókat folytatott.

1941. augusztus 2-án Londonból lengyel katonai misszió utazott Moszkvába Zygmunt Szyzsko-Bohusz tábornokkal az élen, hogy a katonai egyezmény részleteit megbeszélje a szovjet kormányval. Augusztus 6-án a Lengyel Köztársaság kormánya Władysław Anders tábornokot nevezte ki a Szovjetunióban felállítandó lengyel hadse-

reg parancsnokának. Andersét néhány nappal azelőtt engedték ki az NKVD Ljubljanka utcai börtönéből, s emiatt került a lengyel kormány látóterébe. Sikorski eredetileg Stanisław Haller tábornokot szerette volna a lengyel hadsereg élére állítani, de neki nem sikerült a nyomára bukkanni. Haller után Anders volt a rangidős tábornok. 1939 szeptemberében a Lovassági Hadművelési Csoport parancsnoki tisztét töltötte be. Sebesülten esett szovjet fogságba, a Ljubljankai utcai börtönkórházba vitték. Ennek köszönhetően került el bajtársai, fogolytársai – többek között Stanisław Haller tábornok – sorsát.

Anders a Szovjetunióban szerveződő lengyel hadsereg élén

Az amnesztiáról szóló dekretum 1941. augusztus 12-én látott napvilágot, s a katonai egyezményt két nappal később kötötték meg. Ez utóbbi kimondta, hogy a lengyel hadsereget a szovjet hatóságok és maguk a lengyelek a Lend Lease alapján USA-ból kapott adományokból szerelik fel. Augusztus 19-én a két fél abban állapodott meg, hogy a lengyel hadsereg az első szakaszban két gyalogoshadosztályból és egy tartalékezerből: összesen harmincezer emberből fog állni.

Amikor Anders a szovjet részről lengyel ügyekkel megbízott vezérkari főnök helyettesénél és a katonai hírszerzőfőnöknél, Ivan Panfilov NKVD-s tábornoknál a lengyel hadifoglyokról érdeklődött, azt a lakonikus választ kapta, hogy mindössze huszonegyezer hadifoglyot tartanak nyilván, s közülük ezer tiszt a grazovjeci táborban található. Anders tudta, hogy 1940. szeptember 17-én a Lengyelország elleni szovjet agresszió – más néven felszabadító hadművelet – megindításának első évfordulóján a szovjet sajtó büszkén emlékezett vissza arra, hogy az ukrán és a litván fronton a Vörös Hadsereg kétszázharmincezer lengyel közkatonát és altisztet, valamint nyolcezer tisztet ejtett fogságba. Emellett a lengyel kormánynak arról is tudomása volt, hogy az egykori Kelet-Lengyelországból csaknem kétszázezer egykori lengyel állampolgárt hívtak be a szovjet hadseregbe, s 1940 februárja és 1941 júniusa között mintegy félmillió lengyel állampolgárt hurcoltak el Oroszország belsejébe, sokukat az Urálon túlra, s a rendkívül mostoha éghajlatú Kazahsztánba is. A lengyel hadsereg keretszámát tehát lett volna honnan feltölteni.

Anders úgy tudta, hogy a kozselszki, sztarobjelszki, osztaskovi hadifogolytáborokban több ezer tiszt várja sorsa jobbra fordulását. Amikor a lengyel hadsereg szervezésének az egész Szovjetunióban gyorsan terjedő hírére vezérkari főnöke, Adam Sołtan őrnagy és Sikorski segédtisztje, Jan Fuhrman sem jelentkezett nála, balsejtelmei támadhattak. A szovjetek a tisztek eltűnésére nem tudtak magyarázatot adni. Amikor Anders személyesen meglátogatta a grazovjeci tábor-t, ott csak ezerhatszáz embert talált. Ráadásul hozzávetőleg háromszázötvenen lehettek azok, akik az említett három táborból származtak (vagyis túlélők voltak, anélkül, hogy tudtak volna róla), a többiek akkor kerültek oda, s egyáltalán a Vörös Hadsereg fogságába, amikor a Szovjetunió 1940

kora nyarán megszállta a balti államokat, s az ottani lengyel menekülteket letartóztatta. Anders balsejtelmait erősítette az a tény, hogy az egyik börtöntársa, Jerzy Kuszel lovassági kapitány, aki korábban Sztarobjelszkben volt fogoly, arról számolt be neki, hogy bajtársait 1940 márciusa és júniusa között kisebb-nagyobb csoportokban ismeretlen helyre szállították, s azóta nem hallani róluk. Hasonló hírek származtak Zygmunt Berling ezredestől is, jóllehet ő a szovjetek hívének számított. Mindettől függetlenül Anders egyelőre nem feszegette a tisztek hollétének kérdését, beletörődött abba, hogy átmenetileg csak mintegy ezer-ezerháromszáz tisztre számíthat.

A lengyel hadsereg központi szervezési bázisául a Volgától keletre eső, s Moszkvától mintegy ezer kilométerre fekvő, faházakból összetakolt, sáros, rideg éghajlatú Buzuluk városát jelölték ki a szovjet hatóságok. Talányos, hogy a Szovjetunió legeldugottabb szegleteiben is miként szereztek tudomást a lengyel hadsereg szervezésének tényéről és helyszínéről. Mindenesetre a buzuluki központban valóságban megjelent lengyel önkéntesek létszáma a legmerészebb várakozást is meghaladta. 1941 novemberének végéig negyvenhatezer embert vettek névsorba.

Az első meglepetés ekkor érte Anders tábornokot. Az összekötő Panfilov generális ugyanis közölte vele, hogy csak harmincezer embert tudnak élelmezni, tizenhatezer embert szélnek kell eresztenie. Ettől függetlenül további emberáradat lepte el a várost és környékét. Ekkor már a lehető leghatározottabban felleptek az NKVD-s egységek, s erőnek erejével terelték el a lengyel katonai táboroktól a jelentkezőket. A tábor a túlélés esélyét jelentette, a tőle való elszakadás – az adott körülmények és feltételek között – majdhogynem egyenlő volt a halállal.

Aznap, amikor Sikorski látogatást tett Tobrukban, a Lengyel Köztársaság nagykövete, Stanisław Kot professzor két óra tíz perces megbeszélést folytatott Sztálinnal és Molotovval. Kot nagykövet jegyzetet készített a beszélgetésről. Ebből tudhatjuk meg, hogy Sztálin kijelentette: a lengyel fél akkora hadsereget állíthat fel, amekkorát csak akar, ha külföldi adományokból el tudja látni a katonákat. Ő ugyanis csak harmincezer élelmiszer-fejadagot tud biztosítani. Nemi huzavona után ígéretet tett ennek felelésére.

Amikor Kot az eltűnt lengyel tisztek iránt érdeklődött, Sztálin meglepetést színelve majdhogynem drámai jelenetet rendezett. Két ízben is felhívta az NKVD illetékes parancsnokságát és rákérdezett, hogy miért nem engedtek még minden lengyel tisztest szabadon... Merthogy a lengyel nagykövet állítása szerint még fogságban vannak. Rövid szünet után Sztálin letette a kagylót, visszatért a megbeszélés helyszínére, és szemrebbenés nélkül témát váltott.

December 3-án a Kremlben folytatott megbeszélésen Sikorski azonban ugyanígy folytatta. Sztálin elé tette az eltűnt négyezer lengyel hadifogoly tiszt névsorát, megjegyezve, hogy a lengyel hírszerzés szerint közülük egyetlenegy sincs német hadifogolytáborokban. A lengyel miniszterelnök, Anders és a szovjet pártvezető között a következő párbeszéd folyt le:

- Az lehetetlen. Megszöktek – mondta Sztálin.
- Hová szöktek volna? – kérdezte Anders.
- Hová? Hát Mandzsúriába – felelte Sztálin.

A beszélgetést megörökítő Anders hozzáteszi, hogy Sikorskival együtt lehetetlennek tartották, hogy három táborból a foglyok több ezer kilométert tehessenek meg anélkül, hogy bárki is észrevenné őket. Sztálint ez nem hozta zavarba:

– Biztos, már szabadon engedték őket, csak még nem értek ide – mondta.

Sikorski, Anders és Kot kénytelen-kelletlen beérték a válasszal, mivel fontos volt nekik, hogy a lengyel katonaság létszámának felemeléséhez és a táborok emberibb körülmények közé történő áthelyezéséhez megnyerjék Sztálin támogatását. Az iszonyú hidegben ugyanis, melegedési lehetőség és téli ruha híján a nyári sátrakban százával fagytak meg a lengyelek. Sikorski ezért javasolta azt, hogy az egész lengyel hadsereget helyezték át Iránba, ahol a britek és az amerikaiak fegyverezhetik és szerelhetik fel a lengyeleket, amellett, hogy megfelelő élelmiszerellátásban is tudják részesíteni őket. Sztálin – Anders által megörökített – válasza erre egyértelmű, ráadásul logikus is volt:

– Öreg és tapasztalt ember vagyok. Tudom, ha egyszer elmennek Iránba, ide többé már nem jönnek vissza.

Anders és Sikorski hiába győzködtek tárgyalópartnerüket, hogy a lengyelek a keleti fronton akarnak harcolni, Sztálin megmakacsolta magát, s szinte sértődötten vetette oda:

– Ha a lengyelek nem akarnak küzdeni, menjenek innen. Nem tarthatjuk vissza a lengyeleket. Ha akarnak, menjenek.

Sikorski erre idegesen leszögezte:

– Kérem, álljon elő bármely más megoldási javaslattal, mert itt nincs meg a feltétele annak, hogy hadsereget szervezhessünk. Én nem akarom, hogy az emberek hiába pusztuljanak el. Nem állítok ultimátumot, de a kemény télbe, a zimankós szélviharokba, az iszonyú fagyba az emberek belepusztulnak. Ezt nem nézhetem tétlenül.

Ehhez még a következő mondatot tette hozzá:

– Az elevenemre tapintott az Elnök úr azzal a megjegyzésével, hogy a mi katonáink nem akarnak harcolni.

Sztálin ekkor egyszeriben engedékennyé vált:

– Ha feltétlenül fontosnak tartják, egy hadtest, két-három hadosztály távozhat. Ha akarják, helyet és eszközöket biztosíthatok rá, hogy akár hét hadosztályt is szervezhessenek.

A tárgyalások során még további kényes kérdések is szóba kerültek. A Sikorski–Majszkij-egyezség szerint ugyanis a Szovjetunió által bekebelezett két háború közötti keletlengyel területeken élők, függetlenül nemzetiségi hovatartozásuktól, lengyel állampolgároknak tekintendők.

Sztálin érve ezzel szemben: – „Mit akarnak maguk a beloruszokkal, ukránokkal és a zsidókkal? Önöknek lengyelekre van szükségük. Ők a legjobb katonák!”

Mire a tárgyalások lezárultak, Sikorskiék végül is elégedetten távozhattak. A lengyel nagykövetség képviselőhálózatát sikerült megszervezni a Szovjetunióban szétszóródott lengyelek megsegítésének koordinálására, mind a civilek, mind a katonák jobb éghajlati viszonyú területekre települhettek át. Az eredeti ígéreteknek megfelelően a

hadsereg negyvenhatezer élelmiszer-fejadagot kapott. A legnagyobb változás, hogy az emberek áttelepedhettek Iránba.

Sztálin azt is kilátásba helyezte, hogy a keleti fronton legalább százezer fős lengyel hadsereg harcolhat. Ebben a Szovjetunióra nézve válságos hadihelyzetben minél nagyobb szükség volt a lengyel egységek jelenlétére az orosz fronton.

1941. december 4-én Sztálin és Sikorski közös nyilatkozatban szögezték le, hogy a két baráti állam hadserege együtt harcol a „német hitlerista imperializmus” teljes legyőzéséig. Négy nap múlva az Egyesült Államok hadba lépett Japán ellen. Az új Hitler-ellenes koalíció létrejötté átmenetileg a Szovjetunió kétezer-ötszáz helységében fellelhető lengyel sorsán is segített. A lengyel nagykövetség négyszáz helyi képviselőt is működtetett: árvaházakat, óvodákat, iskolákat, invalidus-házakat, menedékhelyeket, műhelyeket szervezett, tíz kórházat állított fel.

E siker nem várt veszélyes helyzetet teremtett. A lengyelek ellátásának minősége és az „öshonos lakosság” életszínvonala között egyre nagyobb lett a különbség. A számos vonatkozásban feszültségekkel terhes szituációt az NKVD azzal oldotta meg, hogy a legeredményesebb képviselőket 1942 májusától sorra számolta fel, nem egy esetben kémkedés vádjával letartóztatva a személyzetet (Arhangelszkben, Vlagyivosztokban és más helyeken). 1943 elejére gyakorlatilag megszűnt a lengyelek minden támogatási lehetősége.

1942. március elején ismét arról tájékoztatták Andersét, hogy a hetvenezer önkéntesre jutó negyvenhatezer élelmiszer-fejadagot huszonhatezerre csökkentik, mivel Japán hadba lépésével megszűnt az amerikai búzaszállítás. Március 18-án Anders megállapodott Sztálinnal, hogy marad az addigi negyvenhatezer porció, s az ezen a létszámon felüli lengyelek áttelepedhetnek Iránba. A lengyel parancsnoknak sikerült elérnie, hogy harmincezer katona mellett, mintegy tízezer polgári személy, elsősorban nő és gyermek is felkerüljön a Kaszpi-tenger menti Krasznovodszkból hajókon Iránba szállítandók listájára. Az evakuálás első szakasza március végétől április 5-ig tartott.

Áttelepülés Iránba

Sztálin a március 18-i megállapodást ürügyül használta fel a lengyel hadsereg további szervezésének leállítására. Ebben bizonyos fokig az is szerepet játszott, hogy Anders ezen a napon is makacsul előhozakodott az eltűnt lengyel tisztek ügyével:

– Hová tűntek? Olyan híreink vannak, mintha Kolimán látták volna őket...

Mire Sztálin: – Kiadtam már minden lehetséges parancsot, hogy engedjék őket szabadon. Még azt is mondják, hogy a Ferenc József-földön vannak, pedig ott nincs senki. Nem tudom, hol vannak. Minek tartanánk fogva őket? Lehet, hogy azokon a területeken vannak, amelyeket a németek foglaltak el, s szétszóródtak.

E kijelentés lehetett annak a forrása, hogy a lengyelek körében elterjedt és sokáig makacsul tartotta magát az a hit, hogy a lengyel tisztek a sarkkörön túli táborokban vannak.

Vagy ennek híre jutott volna el Sztálinhoz, akinek kapóra jött, hogy érvként hozakodjék vele elő? Ekkor azonban már minden bizonytal sejtette, hogy Anders nem hisz neki. A lengyel tisztek bizonytalan sorsa, s az ezzel kapcsolatos porhinta Sztálinék részéről valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel hadsereg nem a keleti fronton vívta meg csatáit a németekkel szemben, hanem Itáliában. A helyzet politikailag olyannyira feszültté vált, hogy Stanisław Kot nagykövet lemondott posztjáról, és elutazott a Szovjetunióból. A történetek arra ösztökélték Andersékat, hogy kijárják az egész lengyel hadsereg – és egyáltalán a lehető legtöbb lengyel – Iránba evakuálásának engedélyezését.

1942. május 5-én brit–szovjet együttműködési megállapodást kötöttek Londonban a Németország elleni háború idejére és az azt követő húsz esztendőre. A megállapodást előkészítő tárgyalások során Churchill azzal a javaslattal állt elő, hogy a Szovjetunióban felállított lengyel haderőt telepítsék át a Közel-Keletre az egyiptomi brit csapatok támogatása céljából. Sztálin beleegyezett Churchill kérésébe. Sikorski politikai szempontból a lengyel hadsereg Szovjetunióban történő bevetését tartotta volna hasznosnak és helyesnek. Számolnia kellett azonban annak eshetőségével is, hogy ha erre nem kerül sor, s a hadszervezés körülményei nem változnak, a betegségek, az időjárás, az elégtelen élelmezés, a felszerelés hiányosságai a harcoknál is jobban megrikítják a lengyel egységeket. Ezek mérlegelésével 1942 júliusában beleegyezett a maradék lengyel katonaság Iránba történő evakuálásába.

A távozás időpontját augusztust jelölték ki. Az evakuálás negyvenezer katonát, négyezer-ötszáz fiatalokú fiút, huszonötezer polgári személyt érintett. Az adott hadi helyzetben – a Kaukázus elleni német támadások idején – nem kis erőfeszítést igénylő akciót szovjet részről Zsukov tábornok irányította, aki a nem lengyel nemzetiségű volt lengyel állampolgárok, elsősorban a zsidók kiutazását minden eszközzel gátolni igyekezett. Arra hivatkozott, hogy a lengyelek azok, akik nem akarják őket listára venni. Anders határozott fellépésének köszönhetően végül négyezer lengyel zsidó hagyhatta el a lengyel hadsereg kötelékében vagy civilként a Szovjetuniót.

A Lengyel Hazafiak Szövetsége – a Kościuszko-hadosztály felállítása

Zygmunt Berling ezredes a tisztek egy csoportjával nem élt az Iránba távozás lehetőségével, s a Szovjetunióban maradt. Pontos megéreztte, hogy a háború menetében fordulatot jelentő sztálingrádi győzelemtől kezdve a lengyelek ügyében mind érzékelhetőbben Sztálin akarata érvényesül. 1943. január közepén a szovjet kormány bejelentette, hogy a Szovjetunió területén tartózkodó lengyel nemzetiségű személyeket szovjet állampolgároknak tekinti, akikre a lengyel követség joghatósága nem érvényes. A tavasz folyamán megalakult a Lengyel Hazafiak Szövetsége, amelynek vezetői – Wanda Wasilewskával az élen – azok közül a kommunisták közül kerültek ki, akik korábban még a 17. tagköztársaságban látták Lengyelország jövőjét. Sztálin számára már vazal-

lusi szerepben körvonalazódott az Odera és a Neisse folyókig tolandó Lengyelország perspektívája. Ebbe természetesen nem fért bele a londoni lengyel kormány és annak honi képviselte. Mielőbb meg kellett vele szakítani minden kapcsolatot, nem csak azért, mert azzal a vele 1941 júliusában kötött megállapodás elméleti kötelezettsége is megszűnt volna, hanem azért is, mert tagjai (és honi híveik) a bolsevizálandó lengyel államban eleve nem kívánatos személyeknek, kiiktatandó akadályoknak számítottak.

A diplomáciai kapcsolatok 1943. április 25-én bekövetkezett megszakítására a Szmolenszk közelében fekvő katyni erdőben a Wehrmacht által feltárt tömegsírok adtak ürügyet, amelyek több mint négyezer lengyel tiszt tetemét takarták. Közvetlen indokul az szolgált, hogy mind Sikorski, mind a németek egy napon kérték a Nemzetközi Vöröskeresztől az ügy kivizsgálását, s ezzel – Sztálin szerint – a londoni lengyel kormány egyértelművé tette a Hitlerrel való együttműködését. Két héttel később, május 8-án a szovjet kormány bejelentette, hogy a Lengyel Hazafiak Szövetségének kérésére megalakítják a Tadeusz Kościuszko nevét viselő lengyel gyalogoshadosztályt „azzal a céllal, hogy a Vörös Hadsereg oldalán harcoljon a német fasiszták ellen”. A lengyel haderő élére Sztálin nem kommunistát nevezett ki, hanem egy az I. világháborút, és a lengyel–bolsevik háborút is Piłsudski oldalán végigküzdő hadifogoly ezredest, Zygmunt Berlinget. Ő egyike volt azon négyszáznégy tisztnek, akiket kihallgatásuk után nem szállítottak vissza a katyni erdő bejáratául szolgált grazovjeci hadifogolytáborba, hanem a jövőre „tartogattak”. Sztálin a szovjetizálandó lengyel állam felépítésének ütemtervét 1942-től évekre, hónapokra lebontva maga dolgozta ki és megvalósítását személyesen felügyelte. Látnoknak és szervezőnek se volt akárki. Találón mondta Berlingnek, amikor a lengyel hadosztály parancsnoki posztjának elvállalásáról gyözködte: „A politikában nincsenek jelentéktelen ügyek... Csak olyan dolgok vannak, amelyeket észben kell tartani, és olyanok, amelyeket el kell felejtetni. Az, ami ma egy kis hólabda, holnap, a körülmények függvényében, veszedelmes lavinává növekedhet. Előre kell tekinteni és látni.”

A nyugati Lengyel Fegyveres Erők 2. hadteste

A lengyel hadsereg két hullámban történő evakuálása nyomán a Közép-Keleten állomásozó lengyel alakulatok létszáma a többszörösére nőtt. Így már 1942. május elején nekiálltak a 2. hadtest felállításának – brit szervezeti mintára. Felszereléséről, ellátásáról az angoloknak kellett gondoskodniuk. Tervezték a 3. hadtest felállítását is, de mivel maláriajárvány tizedelte a lengyel csapatokat (havonta nyolcezeren betegedtek meg), erről egyelőre lemondtak. A közép-keleti angol haderő vezérkarának 1942 szeptemberében kelt parancsa egyelőre Északkelet-Irakban helyezte el a lengyeleket. Sikorski, akit ugyan nyugtalanítottak Anders tábornok gyakori önkényes döntései, harsány szovjet-ellenes kijelentései, más szempontok figyelembevételével mégis őt nevezte ki az újjászervezendő keleti lengyel hadsereg főparancsnokának. Helyettese Józef Zajac tá-

bornok, vezérkari főnöke pedig Bronisław Rakowski tábornok lett. A Keleti Lengyel Hadsereget, amely ötvenezer embert számlált, betagolták a perzsiai és iraki brit erőkbe (Paiforce – Persian and Iraq Force). Feladata lett volna a Szovjetunió déli része, a Volga alsó forrásvidéke és a Kaukázus térsége felőli esetleges német támadások ellen megvédeni az iraki olajmezőket.

Sikorski 1943 júniusában tett közép-keleti útja során ígéretet kapott az angoloktól, hogy a lengyel hadsereget az egészségesebb éghajlatú Szíriába helyezik át. Döntés született arra vonatkozóan is, hogy a hadseregen belül ténylegesen létrehozzák a 2. lengyel hadtestet azzal a céllal, hogy a korábbi megállapodáshoz híven részt vehessen az itáliai hadműveletben.

1943 augusztusában a hadtestet Palesztinába Isdud környékére szállították, míg a 3. kárpáti lövészhadosztály Libanonban hegyvidéki kiképzésben vett részt. Novemberben a hadtest már Egyiptomban állomásozott, az Alexandria és Port Said közelében lévő gassassini táborban. A hadtest végleges szerkezetét itt alakították ki. Kötelékébe a következő erők tartoztak:

- a 3. kárpáti lövészhadosztály (parancsnoka Bronisław Duch tábornok), amely az 1. és 2. kárpáti lövészdandárokból, a 12. podóliai ulánusezredből, három könnyűtüzérezredből, egy páncéelhárító és egy légvédelmi tüzérezredből, egy-egy nehézfegyverzetű gyalogoszászlóaljból, utászászlóaljból és híradózászlóaljból állott;

- az 5. határvidéki gyalogoshadosztály (parancsnoka Nikodem Sulik tábornok), amely az 5. vilnai és a 6. lembergi gyalogoszandárból, a 15. poznani ulánusezredből, három könnyűtüzérezredből, az 5. páncéelhárító tüzérezredből valamint egy-egy nehézfegyverzetű gyalogoszászlóaljból, utászászlóaljból és híradózászlóaljból állott;

- a 2. páncélosdandár (parancsnoka Bronisław Rakowski tábornok), amely három páncélos-lovasezredből, különleges alakulatokból és szolgálatokból állott;

- a hadsereg-tüzércsoport (parancsnoka Ludwik Żąbkowski ezredes), amely két-két nehéz- és könnyűtüzérezredből, egy-egy nehéz és könnyű légvédelmi tüzérezredből, továbbá páncéelhárító és bemérő tüzérezredből állott;

- a hadtest kötelékében szolgált még egy felderítő ulánusezred (a kárpáti), továbbá egy műszaki és egy híradózászlóalj;

- a bázison tartózkodott a 7. hadosztály, s több kiszolgáló alakulat, többek között három hadikórház.

A hadtest létszáma közel ötvenezer katona, köztük háromezer tiszt. A bázison még további tizenkétezer ember tartózkodott.

A hadtest olaszországi áthajúzása 1943. december elején kezdődött és 1944. április derekáig tartott. A lengyeleket a Taranto közelében felállított öt táborban helyezték el. Elsőként – még február folyamán – az 3. kárpáti lövészhadosztályt küldték a harctérre. A 8. brit és az 5. amerikai hadsereg közötti frontszakaszt kellett a németekkel szemben biztosítani, s ezzel tulajdonképpen a Monte Cassino térségében operáló szövetséges hadak hátát védeni.

A Monte Cassinó-i csata

A szövetséges csapatok előrenyomulása az olasz csizma talpától észak felé nem haladt olyan gyorsan, mint az Szicília villámgyors elfoglalása alapján várható lett volna. Sőt, 1944 januárjában a támadás megfeneklett. Mi volt a kudarcorozat oka? E kérdésre a 2. lengyel hadtest kötelékében szolgáló kiváló író, Melchior Wańkowicz adja a legképszerűbb választ, aki résztvevő szemtanúként hiteles riportkönyvben számol be a Monte Cassinó-i csatáról és előzményeiről:

„A Monte Cassinó-i átjáró volt az a hely, ahol Itália védői útját állhatták a Rómát fenyegető déli támadóknak.

A tengertől tengerig tornyosuló hegyek ezen a ponton csak tíz kilométer szélességű láncolatot alkotnak, s ezt vágja át a Liri folyó. (...) A Liri felé ereszkedő hegylánc Monte Cassino 516 méter magas, meredek tömbjével uralkodik a folyó völgy és az ókori Via Latina fölött. Az Appennini-félszigetet kettévágó hegyláncolat egyetlen átkelési pontját, a Liri folyó völgyét elrekesztették.” Az amerikai és francia csapatok januári támadása az átkelési pont birtokbavételéért kudarcot szenved. Mire a 3. kárpáti lövészadosztály elfoglalja a számára kijelölt frontszakaszt, a szövetségesek elkönnyvelhetik második vereségüket. A harmadik rohamot három és fél óra bombázás után, március 15-én indítja meg egy angol dandár Monte Cassino ellen. A másnapi eredmény: újabb kudarc. „A hegyek egyre ellenállóbbak lesznek. És egyre erősebbek. Napról napra erősebbek! – jegyzi meg Wańkowicz. – A háború megdermed e pokoli kapuk előtt.”

Március 21-én Leese tábornok, a 8. hadsereg parancsnoka, amelynek kötelékébe a 2. lengyel hadtest is tartozott, látogatást tesz Anders tábornoknál és vezérkaránál, s közli vele, mit döntöttek a frontparancsnoknál tartott konferencián... Arról határoztak, hogy a 2. lengyel hadtestre bízzák Monte Cassino sziklahegyének és kolostorának elfoglalását. Erre Anders így emlékezett vissza: „A hadtest leendő feladatának összes nehézségeit magam előtt láttam. Mindenki tisztában volt vele, s ezt Leese tábornok se rejtette véka alá. A Cassino városában és a kolostorhegyen folyó harcok hevesességét akkor már mindnyájan jól ismerték. De a feladat végrehajtása, tekintettel a Monte Cassino által keltett világviszhangra, nagy jelentőséggel bírhatott a lengyel ügy szempontjából. Tudtam, milyen kockázat jár a harc vállalásával, tisztában voltam az elkerülhetetlen veszteségekkel és a rám háruló teljes felelősséggel, amennyiben kudarcot vallunk.” A világviszhang itt nagyon sokat nyomott a latban. Az 1943 végén Teheránban hozott háromhatalmi döntés következményeivel, vagyis azzal, hogy Lengyelország szovjet érdekerület lett, és sorsáról, így leendő határaitól is, Sztálin dönt, a lengyelek ekkor már tisztában voltak. Ennek abszurditására minden eszközzel igyekeztek a világ figyelmét felhívni. Monte Cassino kínáló alkalom volt, hogy a lengyelek véráldozatukkal a világ, s főként az Egyesült Államok és Nagy-Britannia népének és politikai vezetőinek lelkiismeretét felrázzák.

A területet, amelyet a 2. lengyel hadtestnek kellett elfoglalnia, Wańkowicz a következőképpen mutatja be: „Hegylánc: ezen húzódnak végig a német védelmi vonalak. A Monte

Cairo 1669 méter magas, behavazott csúcsáról ereszkednek alá, jó néhány hegyet, dombot érintenek, míg az 516 méter magas Monte Cassinón ismét össze nem futnak.

Monte Cairo ormát légvonalban négy kilométer választja el a kolostortól. A roham feltetelezhetően majd a Gusztáv-vonal kolostor felé eső két kilométeres szakasza ellen irányul, míg a másik két kilométer védőinek figyelmét csak színlelt támadásokkal kell lekötni. A tulajdonképpeni harc tehát a hegyek és szakadékok forgatagának a kolostor közelében fekvő két kilométeres terében folyik majd. [...] A Monte Cairót a kolostorral összekötő Gusztáv-vonal mögött másik – Hitlerről elnevezett – megerősített vonal húzódik, amely szintén a Monte Cairón indul. Tüzerejükkel mindkét vonal védői uralkodnak a terepen, megállni lehetetlen [...], az utászszerszámokkal, híradós eszközökkel, lőszerrel, fegyverrel agyonterhelt katona hogyan győzze le az elaknásított, szögesdrótakadályokkal tarkított terepet, amelyet sziklabunkerek himlőhelyei pettyeznek, s ezek kiskaliberű harceszközeinek pusztító tüztét még lövegek és aknavetők keresztztüzei is erősítik?!” A Wańkowicz által feltett kérdésre a lengyelek május 12-e és 19-e között adták meg a választ.

A Monte Cassinó-i kolostort és közvetlen környékét a Wehrmacht egyik legkiválóbb alakulata, az 1. ejtőernyős hadosztály védte, amelyet egy hegyivadász és egy páncélgránátos zászlóalj, továbbá nyolc tüzérsztály s a 71. rakétaaknavető-ezred is támogatott.

A 2. lengyel hadtest május 11-én, a „D” napon állt készen a támadásra. 23.00-kor a 8. hadsereg ezer ágyújának negyven perces tüzérségi előkészítő tüztét követően éjfél után egy órakor indul támadásra a 2. hadtest 13. és 15. zászlóalja. Rövid idő után embereik húsz százalékát elveszítik. A támadás délutánra nagy veszteségek árán megfeklik. Május 13-a és 16-a között a lengyelek csak tapogatózó támadásokat folytatnak, hogy a német tüzerők pontjait bemérjék.

Az első támadás tapasztalatait leszűrve az 5. határvidéki gyalogoshadosztály parancsnoksága öt rohamzászlóaljat állít össze. Május 17-én reggel 7.10-kor a 17. zászlóalj kezdi meg a támadást, s nagy veszteségek árán elfoglalja a San Angelo északi magaslatait. A 13. és 16. zászlóaljak és kommandós alegységek támogatásával sikerül a német ellentámadásokat visszaverni. A támadás ezt követően – óriási veszteségek árán – folyik tovább. Hogy miként, arról Wańkowicz kamerája örökíti meg közelképeket: „Błahut szakasza széleseben nyomul előre, berobbant három bunkert, majd még kettőt. Éppen dél van. Az egész völgy Błahut katonáira irányítja a tüztét.

A helyzet valóban kétségbeejtő. Błahut szakaszából már csak tíz ember maradt. Szerencsére a könnyűgéppuskások, az aknavetősök és a mesterlövészek köztük vannak.

Ezalatt Brzowski főhadnagy a bunkerek között – helyesebben a bunkerek tetején – rövid eligazítást tart maradék egységének. Ezeket a bunkereket a németek olyan ügyesen álcázták, hogy amikor Błahut szakasza előretört, Brzowski egységére – mint később kiderült – tíz, hét és öt méterről nyitottak tüzet.

– Gránátokat... – kiáltja Brzowski főhadnagy, és két lövés éri. Hétfőnyi kíséretéből egyetlen ember menekült meg.

Ekkor Jurnatowski, Błahut könnyűgéppuskása fölpattan, és tűz alá veszi az orgyilkos bunkereket, amelyek bajtársait leöldösték. Mindhárom bunker Jurnatowskira irányítja fegyvereit, s a bátor könnyűgéppuskást szinte széttépik a golyók.

Halála pillanatnyi lélegzetvételhez juttatja a támadó lengyeleket, s ez a megmenekülésüket jelenti. Mindkét szakasz a bunkerekre veti magát. Kantorski szakasza megsemmisít két fedezéket. Maga Kantorski súlyosan megsebesül, a parancsnokságot Wojciechowski tizedes veszi át. Elesik. Sawicki tizedes lép a helyébe. Fölugrik egy bunkerre, géppuskasorozat teríti le, súlyosan megsebesül. – Tovább!... – kiáltja. A szakasz most már parancsnok nélkül rohamoz, és még ugyanazon lendülettel kifüstöli a negyedik bunkert. Öten maradnak.

Babiuch szakasza egy bunkerrel veszíti el a parancsnokát. Siwek lép a helyébe, egy aknavető-lövedék megsebesíti, fölemelkedik, csupa vér; tovább vezényli a csapatot, de a nagy vérvesztéstől elájul. Lövedék végez vele...

Błahut szakaszából csak tíz ember maradt életben. A szakasz eljut az 593-as magaslat alá, ott megszakad az összeköttetése. Błahut egymás után két futárt küld le, de mindkettő elesik.”

Marian Łoziński, aki a 2. kárpáti lövészdandár 5. zászlóaljának századparancsnoka-ként vett részt a támadásban, s egy pillanatra Błahut szakaszvezető is a látóterébe került, így örökíti meg a roham számára legkritikusabb pillanatait: „A németek ismét nehéztüzérséggel tapogatták a terepet. Csodálom e tűz pontosságát. Hatására a fiúk megfélemlenek a taposóaknákról, sziklahasadékokat keresnek, mit sem törődve az esetleges csapdákkal, mert a tűz egyre elviselhetetlenebb. Hirtelen forróságot érzek, s mintha tűz öntené el mindkét lábamat. Borzalmas rémület lesz rajtam úrrá. Mellettem fekszik Midek tizedes. Odakiáltom neki:

– Midek, megvannak a lábaim?

A fiú kihajol a sziklája mögül, és fürkészve azt feleli:

– Nem látom, főhadnagy úr!

Még egyszer kérdem. Midek közelebb kúszik és nagyon bizonytalanul azt mondja:

– Azt hiszen, megvannak, főhadnagy úr...

Ekkor a testem mentén kinyújtom a kezem, megtapogatom – talán megvan a lábam. A biztonság kedvéért erősen, még erősebben belecsípek... Fáj, tehát megvan a lábam. Ugyanezt teszem a másikkal is. A másik is megvan... Bizonyára a közvetlenül fölöttem robbanó lövedék forrósága rémisztett úgy meg. Ismét előre szökellek. Elöttem Błahut és ösvényjelző csoportja – Fortuna tizedes két katonával. Błahut mellett két embere halad.”

Május 18-án 9.40-kor a 12. podóliai ulánuszred őrzőjára bejut a kolostorba és romjaira kitűzi a fehér-piros zászlót. Másnapra a lengyel és brit csapatok az egész hegységet megtisztították a németektől. A Wehrmacht a Gusztáv-vonalról a Hitler-vonalra húzódott vissza. Ennek következtében a 8. angol hadsereg a Liri völgyében szabadon mozoghatott.

A Monte Cassinó-i csatában a 3. kárpáti lövészhadosztály 1571 halottat és sebesültet, az 5. határvidéki gyalogos hadosztály kétezer-százhetvennégy halottat és sebesültet veszített. Az egyik zászlóalj összes századparancsnoka elesett vagy megsebesült.

A 2. lengyel hadtest valamennyi itáliai hadműveletben részt vett – a Hitler-vonal felszámolásától egészen az 1945 áprilisában vívott bolognai csatáig. Összesen tizenhét-ezer-százharmincegy halottat és sebesültet veszített, s ez emberállományának meghaladta 36 százalékát.

A lengyelek II. világháborús hősiességének és véráldozatának szimbolikus helyszíne – a felkelt Varsó mellett – Monte Cassino. Szerepe volt ebben annak is, hogy az 1948-as lengyel kommunista hatalomátvétel után a nyugati lengyel haderő hősei – Anders-szel az élen – ugyanolyan kiátkozottjai lettek a lengyel históriának, mint a Honi Hadsereg katonái. A hazájukba visszatértek egy részére börtön várt. Emlékezni róluk hazafias tettek számított az 1950-es években. (Azok közül, akik az egykori kelet-lengyel területekről származván a Szovjetunióba tértek haza, közel ezer embert 1951-ben hurcoltak el Szibériába, ahonnan 1956-ban és 1957-ben repatriálhattak Lengyelországba.) A *Hamu és gyémánt* című film ebből a szempontból is tabut döntött meg. A füstös kocsmában felcsendült dal – *A Monte Cassinó-i piros pipacsok* – a méltatlan környezet ellenére is megrendítő.

Monte Cassino ma az egyik leglátogatottabb lengyel zarándokhely. Melchior Wańkowicz ismertet meg a Kolostorhegy lengyelekre emlékeztető oldalával:

„A négyszáz méteres, négyszögletű tisztás közepén a Virtuti Militari (1791-ben alapított katonai érdemjel – K.I.) tizenkét méteres keresztje, tetején örökmécs lobog.

A hegyoldal tisztásán kilenc – mészkősziklákkal kirakott – terasz övezi az amfiteátrumot. Mindegyik teraszon két sírsor húzódik. A krémszínű mésztufa-kereszteken mésztufa-lapocska, rávésve felirat: ezerhetven név.

A legmagasabban fekvő teraszon sziklatömb – az oltár; a fehér sziklafalra fölvésték az egységek címereit. Följebb, az 593-as magaslat oldalában élő sövénykereszt, karja ötven méter széles, közepén kőszőlő: hatszor hétméteres, Monte Cassinó-i mészkőbe faragott szobor.

Amikor a temető tetején visszafordul az ember, és megindul a lépcsők fehér hullámain, a temető alján szalagként húzódó hatalmas felíratra esik a pillantása:

VÁNDOR, VIDD HÍRÜL A LENGYEL TÁJAKNAK, HOGY MEGCSELEKEDTÜK, AMIT MEGKÖVETELT A HAZA.”

KATYŃ

Egy tragikus eseménysor tavasza és a hazugságok egymásba fűzött láncolatának évtizedei

Publicisztikai hazudozás és a tudományosság tisztessége

1980 ősze: nem kis harcok árán megtörténik a Szolidaritás Független és Öngazgatású Szakszervezet bejegyzése, és Czesław Miłosz Nobel-díjat kap. A kettőnek nincs köze egymáshoz, mert a díj odaítéléséről már augusztus elején megtörtént a döntés. A szocialista táborban persze tudatosságot gyanítanak az időzítésben. 1980 decemberében az *Élet és Irodalomban* olvasható ezzel kapcsolatban eszmefuttatás E. Fehér Pál tollából a dörgedelmei publikálására állandó lehetőséget biztosító Nota bene fejléc alatt. A bértollnok, aki másfél évvel azelőtt ugyanebben a lapban azt fejtegette Zbigniew Herbertnek címzett fiktív levelében, hogy a lengyelek befogadása a Teleki-kormány részéről cinikus politikai számítás volt, ezúttal Czesław Miłoszon veri el a port, aki – úgymond – „Hitler bűnösségét a fasiszmus és kommunizmus közötti párhuzamokkal folytatja, ami ötletnek nem új, hiszen Koestlertől kezdve már annyian ismételték, hogy cáfolata sem érdekes. Miłosz nem feledkezett meg a katyńi erdőben a hitleristák feltárta tömegsírokról, amelyekről a fasiszták azt állították, hogy a Vörös Hadsereg által meggyilkolt lengyel tiszteket rejtegettek. Ezt a vádat már felbukkanása pillanatában is csupán a lengyel nacionalizmus hitte el, mert kommunistaellenességében el akarta hinni.”

E. Fehér Pál nyilván nem akart tudomást venni Ránki Györgynek *A II. világháború története* című 1974-ben megjelent s utána több kiadást megért munkájában a történész Katyńnyal kapcsolatos megjegyzéséről, márminthogy „máig tisztázatlan, hogy a tömeggyilkosságot ki követte el”.

Az utóbb említett könyv azt jelzi, hogy szaktörténeti munkákban az 1970-es években sem volt kötelező hazudni. A legújabb kor kényes kérdéseit érintő ideológiai gyúanyagú történeti publicisztika persze más volt. Azt Nemes Dezső és Kádár János iker-szellem hatotta át, mivel az 1956 utáni rendszer a forradalom megítélésének, a megtorlás igazolásának hazugságain alapult. A lengyel kommunista rendszernek a Katyńról kiötlött „tudományos szocialista” hazugságokból építettek fundamentumot. Tartóssága miatt mindkét országban kötelező volt a kódosítás, hamisítás, rágalmazás.

A nagypolitikai érdek kaméleon-szemponjtjai

Vajon csak a kommunista Magyarországon és Lengyelországban hazudtak Katyńról? Nem tömény hazugságon alapult-e az Egyesült Államok 1944-es, 1945-ös, 1946-os hivatalos reakciója Katyńnyal kapcsolatban? És nem ugyanez jellemezte-e ebben a vonatkozásban Nagy-Britannia kormányát is a háború alatt és a béke kezdetén?

2008 elején az Egyesült Államoknak módjában lett volna csendesen megkövetni a lengyel népet Katyń miatt Sztálinnak hízogő kétszínű magatartásáért. Egyszerűen Oscar-díjat lehetett volna adni Andrzej Wajda *Katyń* című filmjének. Tudjuk, egy a lengyel rendezőéhez képest jelentéktelen alkotást tüntettek ki az aranyoszoborral. És mintha a tényeket kénye-kedve szerint szelektáló nyugat-európai baloldal gondolkodása se változott volna a háború utáni évtizedhez képest... A filmmel kapcsolatos tüntető fanyalgása legalábbis erre utal.

A művész emlékezete és a politikus megvilágosodása

Andrzej Wajda életművét 1956-tól példamutató következetesség jellemzi. Elsőként ő bontotta le *Csatorna* című művében azt a hazugságréteget az 1944-es varsói felkelésről, amelyet a sztálinizmus idején ideológiai munkaversenyben rátapasztottak. Nem véletlen a forgatás dátuma: 1956. A Szolidaritás megszületését és napi valóságos eseményeit megjelenítő *Vasember* 1981-es elkészítése óta várható volt, hogy az immáron világhírű rendező – életműve betetőzéseként – játékfilmben állít emléket az 1940 tavaszán Katyńban meggyilkolt lengyel mártír katonatiszteknek, így apjának, Jakub Wajda századosnak is. 1989-ben Katyń megszűnt tabu téma lenni... Ezt követően mégis tizennyolc évnek kellett eltelnie a film elkészítéséig.

1990. április 13-án Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió elnöke – a lengyelek számára – történelmi jelentőségű bejelentést tett arról, hogy az 1940 tavaszán eltűnt mintegy tizenötezer lengyel tiszt meggyilkolásáért az orosz felet terheli a felelősség, s az erre vonatkozó dokumentumot átadja Wojciech Jaruzelski köztársasági elnöknek. A náci propaganda negyvenhét évvel azelőtt pontosan ugyanezen az áprilisi napon jelentette be a berlini rádióban, hogy a Szmolenszk közelében fekvő katyni erdőben több ezer kivégzett lengyel tiszt tömegsíjaira bukkantak. Ez az első híradás azonban még véletlenül se értelmezhető a lengyel nép iránti együttérzés kifejezéseként. A lengyel értelmiség likvidálása 1941. június 22-ig ugyanis a náci Gestapo és a kommunista NKVD többé-kevésbé összehangolt ütemterve szerint folyt.

A Hitler és Sztálin közötti béke és barátság lengyel áldozatai

A német nácik és a szovjet kommunisták közötti példamutató együttműködés az 1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötött meg nem támadási szerződés aláírásával kezdődött, amelynek titkos záradékában a két totalitárius hatalom felosztotta egymás között Lengyelországot. Harmincöt nappal később, szeptember 27-én reggel hatkor másodszor landolt Moszkvában a német külügyminiszter, Joachim von Ribbentrop repülőgépe. Utazásának célja immáron a valóságos osztozkodás és az e körül támadt zavar eloszlatása volt. A gondot az okozta, hogy Sztálin a titkos záradékba foglalt kötelezettségének némi késéssel tett eleget, vagyis a Vörös Hadsereg csak szeptember 17-én, miután a Lengyelországgal szövetséges Franciaország és Anglia passzivitásáról Moszkva meggyőződött, lépte át a II. Köztársaság több mint kétezer kilométer hosszan kigyózó keleti határát. Eközben a német hadsereg több mint százötven kilométerrel haladta túl a közösnek kijelölt határ középső szakaszát, s ott nemcsak a Visztulán, hanem már a Bugon is átkelt. Mi legyen a németek által így birtokba vett területtel? Sztálin a Ribbentroppal ekkor, szeptember 27-én folytatott tárgyalás során, amikor a német külügyminiszternek még arra is futotta idejéből, hogy a *Hattyúk tavának* legalább egy felvonását megnézzé, nagylelkűen lemondott a Visztula és Bug közötti kérdéses térségről, cserében Litvániáért, amelyre augusztusban Hitler jelentette be igényét. Sztálin a Baltikum teljes birtoklása mellett azt is fontosnak tartotta leszögezni, hogy a maga határai között egyik birodalom se hozhat létre lengyel bábállamot. A szeptember 28-án dátumozott „német–szovjet barátsági és határ-megállapodási egyezmény” célja az ott élő népek számára a „nemzeti jellegüket megőrző békés élet” biztosítása volt. Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos 1939. október 31-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában elégedetten jelentette be: „Egyetlen gyors csapás nyomán, amellyel előbb a német hadsereg, majd a Vörös Hadsereg sújtott le Lengyelországra, a versailles-i rendszer torzszülött fattyújából semmi sem maradt.”

A szovjet vezetés ekkor már rendkívüli tapintatot, előzékenységet tanúsított a nácik iránt. A fasiszmust bíráló színdarabokat levették a műsorról, dobozba került Eisenstein gigantikus történelmi filmje, a *Jégmezők lovagja* is, amely Alekszandr Nyevszkij novgorodi fejedelemnek a lovagrendi állam kereszteslovagjai felett aratott győzelmét mutatta be – a III. Birodalomnak címzett üzenetekkel.

Sztálin is elégedett lehetett. Arra számított, hogy Hitler hamarosan támadást indít Franciaország és Anglia ellen, s az időben – az I. világháborúhoz hasonlóan – hosszan elnyúló harcokban Németország kivérzik, a meggyengült Wehrmachtnak a Vörös Hadsereg adhatja meg a kegyelemdöfést, s Európa gazdátlanul maradt középső térségét a Szovjetunió töltheti ki. Úgy vélte, egyedül a lengyel nemzet lehet majd zavaró tényező. 1920 nyarán, amikor a Vörös Hadsereg Varsó felé közeledett, s Lenin nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a lengyel munkások és parasztok tömegével sorakoznak a proletárforradalom vörös zászlai alá, Sztálin helyzetértékelése reálisabbnak bizonyult. Ő, aki akkor a Lemberg bevételéért harcoló déli front népbiztosa volt, azt tartotta, hogy

a lengyelekhez úgy illik a kommunistaság, mint ökörhöz a ló nyerge. Igaza volt. A nagyobb részt munkásokból és parasztokból álló lengyel hadsereg 1920. augusztus közepén Varsó alatt szétverte a szerveződő lengyel államnak tagköztársasági státuszt szánó s Németországba forradalmat exportálni akaró bolsevik hatalom hadseregét. Sztálinban már 1939 őszén megszületett az elhatározás, hogy a lengyel nemzetet – osztályalapon – fel kell számolni, azaz: ki kell irtani az értelmiségét. Személyes bosszúvágy is fűtötte az 1920-ban elszenvedett vereségért.

Ennek jegyében folyt 1940 februárjától a felosztott Lengyelország keleti területeiről, vagyis Nyugat-Belorusziából és Nyugat-Ukrajnából az erkölcsileg, kulturálisan, politikailag befolyásos lengyel lakosok, a módosabb zsidó vállalkozók, politikailag „kompromittálódott”, vagyis nemzeti elkötelezettségű ukránok elhurcolása Oroszország északi és szibériai területeire, valamint Kazahsztánba. 1941. június 22-ig több mint egymillió – orosz történészek szerint jóval kevesebb – lengyel állampolgár esett áldozatul a deportálásnak, amelynek lebonyolítását a belügyi népbiztos, Lavrentyij Berija helyettese (a Maléteréket tizenhat és fél évvel később letartóztató) Ivan Szerov tábornok, „a szovjet Eichmann” irányította és Nyikita Hruscsov ellenőrizte. A Szibériába hurcolandók első listájának összeállításakor a lengyel hadifogoly tisztek sorsa is megpecsételődött.

1936 után a sztálini tisztogatás a Vörös Hadsereget se kerülte el: több mint harminchatezer főtisztet, törzstisztet, vezérkari tisztet lőttek agyon. Háromtagú testület hozta meg futószalagon az ítéleteket. A Molotov–Ribbentrop-paktum 1939 szeptemberében ismét a figyelem homlokterébe emelte a Vörös Hadsereget, de ezúttal minden tettét, minden katonáját dicsőséggel övezte a szovjet propaganda. Alekszandr Dovzszenko rendezésében *Felszabadítás* címen „dokumentumfilm” is készült a lengyeleket hátba támadó, villámgyors előrenyomulásról, elhallgatva azt, hogy a hadműveletre Hitler szövetségeseként került sor.

A náci ellen élethalál harcot vívó lengyelek a szovjet fél baráti semlegességére, mi több, „csendes” támogatására számítottak. Úgy tervezték, hogy Lengyelország délkeleti szegletében a szövetséges Romániának és a semleges Magyarországnak vetve hátukat, mindaddig ellen tudnak állni, amíg az eredetileg szeptember 15-re várt francia támadás valóban megindul... E remények szeptember 17-én hajnalban szertefoszlottak. A Lengyelországba benyomuló Vörös Hadsereg rövid időn belül kétszázötvenezer hadifoglyot, köztük több mint tízezer tisztet ejtett.

A halálba szelektálás lágerei: Kozselszk, Sztarobjelszk, Osztaskov

A tiszteket, rendőröket, határőröket, egyenruhás erdészeket, börtönőröket három nagy átmeneti táborban helyezték el. A Szmolenszk közelében fekvő Kozselszkban mintegy ötezer tisztnek rendeztek be lágert. A gondosan vezetett kartotékok háromszáz orvosról, huszonegy egyetemi professzorról, több száz ügyvédről, bíróról, ügyésről, mérnökről, középiskolai tanárról, újságíróról adtak számot. Vagyis a tisztek nem kis hányadát mint tartalékost 1939 nyarán hívták be. A hivatásosok között négy tábornok,

egy ellentengernagy tartózkodott a táborban, de itt tartották fogva a lengyel hadsereg főbbiját, Baruch Sternberg őrnagyot is. Az ukrainai Harkovtól kétszáz kilométerre keletre fekvő Sztarobjelszkbe háromezer-kilencszázötven hadifogoly került, köztük nyolc tábornok, több száz orvos, tanár, ügyvéd, mérnök, hivatásos politikus, többségükben szintén tartalékos tiszt. A Moszkvától háromszáz kilométerre észak-nyugatra fekvő Osztaskov hatezer-háromszázhatvankilenc hadifoglyot fogadott be. Itt a tisztok száma alig haladta meg az ezer főt. A többség döntő hányadában közrendőr, közcsendőr és börtönőr volt. A tisztakat itt külön épületben és rangok szerint elkülönülő szobákban helyezték el. A foglyok az első pillanattól kezdve levelezhettek, mi több, szinte rájuk is parancsolták a levélírást. Később kiderült, hogy a szovjetunióbeli címzettek nagy részét családotul elhurcolták. Katyń fogalmába tehát a kozselszki lágeren kívül beletartozik az osztaskovi és a sztarobjelszki tábor is.

Az itt elhelyezett hadifoglyok sorsát megpecsételő döntés 1940. március 5-én született meg. Lavrentyij Berija ekkor tudatta Sztálinnal, hogy az NKVD táboraiiban, valamint Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszlia börtöneiben „a lengyel hadsereg volt tisztjei, a lengyel rendőrség és hírszerzés volt munkatársai, a lengyel nacionalista ellenforradalmi pártok, leleplezett ellenforradalmi felkelő szervezetek tagjai és mások vannak nagy számban elzárva. Mindnyájan esküdt ellenségei a szovjet hatalomnak és gyűlölik a szovjet rendszert.” Berija jelentése szerint a foglyok létszáma tizennégyezer-hétszázharminchat, s kilencvenhét százalékuk lengyel nemzetiségű, de politikai jellegű bűnökért további tizennyolcezer-hatszázharminckettő fő ül Ukrajna és Beloruszlia nyugati körzeteinek börtöneiben. Az utóbbiak közül tízezer-hatszáznyolcvanöt a lengyel, közülük hatezer-egyszázhuszonhét nyugat-lengyelországi menekült, többségében rendőr, ötezer-négyezer-hatszázharminckettő ellenforradalmi szervezetek tagjai, s vagy ötszáz-an gyárosok, földbirtokosok, hivatalnokok. Berija javasolta azt, hogy a számjegyekben felsoroltakat úgy kell bírósági eljárás alá vonni, hogy az érintettek ne tudjanak róla. A szokásos háromtagú (Mjerkulov, Kobulov és Bastakov) bíróság által meghozott ítélet minden esetben golyó általi halál legyen. A dokumentumot Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan látta el helybenhagyóan kézjeggyel. Ez azt jelenti, hogy Katyń áldozataihoz a bebörtönzötteként halálra ítéleteket is hozzá kell számolni. Az utóbbiak közül hozzávetőleg hétezer embert végeztek ki. Így Katyń kapcsán mintegy huszonegyezer meggyilkoltról beszélhetünk.

A három táborban mit sem sejtettek a közeledő végről. A hadifogoly tisztok azt remélték, hogy a tavasszal meginduló győztes francia támadás meghozza számukra a szabadulást. Olyan hírek is lábra keltek, hogy egy vegyes francia–brit–orosz bizottság dönt a foglyok külföldre távozásáról. Esetleg a Vörös Hadsereg mellett felállítandó lengyel hadosztályban találják meg a helyüket, vagy átadják őket a németeknek. E híreket a szovjet fél röptette fel és táplálta.

A „táborfelszámolás” akció és hazai előzményei

A „táborfelszámolás” fedőnevet viselő akció 1940. március 16-án azzal a döntéssel vette kezdetét, hogy a hadifoglyok levelezését „felfüggesztették”. Az egyes táborokba Moszkvából nap mint nap futárok útján juttatták el azoknak a névsorát, akiket egy-két napon belül agyon kellett lőni. A csoportok egyenként több tucat embert, maximum száz főt számláltak. A foglyokat beoltották hastífusz és pestis ellen, ünnepélyesen búcsúztatták, a távozó lengyel tábornokokat, akiknek tiszteletére díszebédet adtak, az NKVD-s tisztek is megéljeneztek. A foglyok biztosak voltak abban, hogy hosszabb útra mennek, mert nyolcszáz gramm kenyeret, némi cukrot és három heringet kaptak vadonatúj szürke papírba csomagolva.

A hangulat azonnal baljóssá változott, mihelyt a foglyok kiléptek a kapun. Géppisztolyos, gumibotos, kutyás örök vették őket körbe, akik miután az ablaktalan vagonokba terelték őket, az ajtókat láncsal zárták le. A szerelvény a Szmolenszktől tízegynéhány kilométerre fekvő gnyezdovói állomáson állt meg. A vagonokból kiszálló tiszteket a szuronyos puskás, kutyás örök – ezúttal harminc fős csoportokban – hátul nyíló fekete buszokba terelték, hogy a Dnyeper partján fekvő katyni erdőbe vigyék őket. A bekerített terület az NKVD üdülőhelyéül szolgált a középpontjában álló elegáns villával együtt. A lengyel tiszteket azonban nem üdülni vitték.

Az a transzport, amelynek Stanisław Swianiewicz közgazdász professzor is tagja volt, április 30-án érkezett Gnyezdovóba. Egy közelben tartózkodó NKVD-ezredes kiemelte őt a csoportjából, és bezáratta egy üres vagon fülkéjébe. Később kiderült, amiatt, mert a szovjet hírszerzés figyelemmel kísérte az 1930-as években Németországban tett útjait, s azt gondolták róla, hogy kém. Swianiewicz a legfelső priccsre kapaszkodva az ablakrésen figyelte, mi történik bajtársaival: „Világos volt számomra, hogy ahová társaimat vitték, valahol a közelben fekszik, talán néhány kilométernyire. E szép tavaszi napon miért nem menetelve mennek oda, mint eddig mindig történt, ha valahová áttelepítettek bennünket? Az NKVD magas rangú hivatalnokának jelenléte egy végeredményben oly egyszerű cselekedet lebonyolításánál, mint pár száz fogoly ide-oda szállítása, csak akkor lett volna igazolható, ha bennünket valóban a németeknek adnak át. De miért ez a túlzott elővigyázatosság és a feltűző szurony a kísérő katonák puskaín? E kérdésekre nem kaptam választ. De akkor a szikrázó tavaszi napfényben hirtelen belém hasított, hogy itt kivégzés készül.” (Swianiewicz professzort Szmolenszken át a moszkvai Ljubljanka utcai börtönbe vitték kihallgatásra. A Sikorski–Majszkij-egyezség következtében helyezték szabadlábra.)

Az agyonlövést nem kivégzőosztag hajtotta végre, hanem egy-egy NKVD-s katona 7,65 milliméteres Walther pisztollyal. Az előre megásott sír szélére térdeltetett foglyot tizenöt-husz centiméter közlelől koponyacsúcson lötték. Az agyvelőn áthatoló és az ornyeregénél távozó golyó azonnali halált okozott, s minimális vérzést. (Ezt a kivégzési módot később Auschwitzban a németek is alkalmazták.) Előfordult, hogy a foglyot pincebunkerben lötték tarkón vagy halántékon. Aki mégis élve bukkott a sírba, azt szu-

ronnyal többször keresztüldöfték. Az exhumált áldozatok között olyanok is voltak, nem kis számban, akiknek a szája fűrészporral volt teletömve s fejét zsák burkolta. Ezeknél a nyak körül összehúzott zsinag a hátul gúzsba kötött kézhez vezetett. Ez azt bizonyítja, hogy a végzetükre rádöbbent tiszték közül az utolsó pillanatban többen megpróbáltak ellenállni. Az így ártalmatlanná tett foglyok rúgkapálva önmagukat fojtották meg.

A koponyacsúcson lövés módszerét 1937-től alkalmazták tömegesen. A Minszk melletti Kuropatiban elföldelt áldozatok ezreivel végeztek így. Vlagyimir Adamusko belorusz történész számítása szerint 1937-ben és 1938-ban százhuszonötezer honfitársát lötték fejbe. Nemcsak beloruszt. A határmenti körzetek lakossága eleve gyanús volt. Ütemtervet dolgoztak ki a megfélemlítésükre. Ennek jegyében előírták, hány ezer lengyelt, ukránt, beloruszt löjenek agyon.

A katyni erdőben a 13. számú, vagyis a kozselszki tábor 4143 áldozatát nyolc tömegsírbán földelték el. A L alakot formáló legnagyobb sáncárok egyik szára huszonnyolc, a másik tizenhat méter hosszú, s ez is, az is nyolc méter széles, három és fél méter mély volt. Ebbe a gigantikus sírgödörbe tizenkét rétegben mintegy háromezer halottat temettek el. Az utolsó kivégzésekre a katyni erdőben május 11-én került sor. A sírokat cserjékkel, facsemetékkel ültették be.

A túlélő tábornok: Władysław Anders

Tizennégy és fél hónappal a méészarlás megkezdése után Hitler „a béke határát” átlépve támadást intézett a Szovjetunió ellen. 1941. július 30-án Władysław Sikorski, az emigráns lengyel kormány miniszterelnöke és a szovjet kormányt képviselő nagykövet, Ivan Majszkij megállapodást kötöttek, amelynek értelmében – többek között – az 1939-es német–szovjet megállapodások hatályukat veszítették, s kilátásba helyezték, hogy a Szovjetunió területén lengyel haderőt állítanak fel. Már augusztus 2-án lengyel katonai misszió utazott Moszkvába, hogy a katonai egyezmény részleteit megtárgyalja. Augusztus 6-án Władysław Anders tábornokot nevezték ki a felállítandó lengyel hadsereg parancsnokának, mivel a rangidős Stanisław Haller tábornok holléte felderítetlen maradt.

Az 1892-ben született Władysław Anders katonai pályája a cári hadseregben kezdődött. Részt vett az I. világháborúban. Egy dragonos századot vezetett, s hogy vitézül, azt három sebesülése is bizonyítja. Az 1917-ben Oroszországban megalakult I. lengyel hadtest lehetőséget kínált számára, hogy lengyel zászló alatt szolgáljon. E hadtestet, 1918-as hazatérése után, beolvasztották az ólengyelhoni (vagyis az egykori Poznańi Nagyhercegség területén szervezett) hadseregbe, s Anders az ennek kötelékében felállított 15. poznańi ulánuszred parancsnoka lett. Az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban a parancsa alá rendelt lovasságot többször vezette személyesen rohamra. 1921 és 1924 között a párizsi Katonai Főiskolán tanult. Az 1926-os májusi államcsíny idején Anders fegyverrel harcolt az alkotmányos kormány és köztársasági elnök védelmében.

A törvényes hatalmat megdőntő Piłsudski ennek ellenére kinevezte őt a 2. lovasdandár parancsnokává, majd 1934-ben tábornokká léptette elő. 1937-től a nowogródeki lovasdandár parancsnoka lett, s a háború első szakaszában ennek élén harcolt Kelet-Poroszország déli középső határszakaszának térségében. Szeptember 4-én egy bombaszilánktól megsebesült, de a vezényletet továbbra is megtartotta. Miután a visszavonulás során a Lublini vajdaság területére ért, kinevezték az itt létrehozott lovassági hadművelleti csoport parancsnokává. A szeptember 17-i szovjet támadás hírére mindent megtett, hogy alakulatát Magyarországra vezesse. Ehhez át kellett volna törnie a lengyel Kárpátalját részben megszálló német csapatokon. Szeptember 26-án a Jaworów és Krakowiec között fekvő Broszkinál a 26. és 27. ulánuszred szétverte a 20. német gyaloghadosztály egyik zászlóalját, s több száz foglyot ejtett. A német hadosztályparancsnokság felajánlotta, hogy a foglyok szabadon bocsátásáért cserébe átengedik vonalaikon a lengyel csapatot. Egyúttal figyelmeztették Andersét helyzetének reménytelen voltára, mivel a Wehrmacht alakulatain túl húzódó területet megszállták az oroszok.

A lengyelek másnap már a Vörös Hadsereg túlereje ellen folytatták harcukat. A lovasság páncéltörő ütege tizenhét szovjet tankot lőtt ki, s csak akkor hagyta abba a kilátástalan küzdelmet, amikor a lőszere elfogyott. Anders úgy rendelkezett, hogy a súlyos veszteségeket szenvedett lovasezredek szakadozzanak kisebb csoportokra, s mindegyik a maga lehetősége szerint igyekezzék Magyarországra. Úgy tetszett, hogy Anders csoportja jól tájékozott vezetőjükkal eléri a magyar határt. Egynapi járóföldre tőle váratlanul útjukat állta egy ukránokból és szovjet katonákból álló partizáncsapat. Elkecseregett közelharc bontakozott ki, amelynek során Anders tábornok súlyosan megsebesült... Katonáinak ezután szigorúan megparancsolta, hogy hagyják sorsára és keljenek át a magyar határon. Nem sokkal ezután néhányadmagával fogságba esett.

Az őt kihallgató szovjet tiszt közölte vele: „Mi és a németek most igazi barátok vagyunk, és együtt megyünk a világkapitalizmus ellen. Lengyelország Angliát szolgálta és ezért pusztulnia kellett. Soha többé nem fog létezni. A németek a Magyarországra és Romániába tartó valamennyi lengyel egység mozgásáról pontosan tájékoztatnak bennünket.”

Ilyen és ehhez hasonló érveléseket az elkövetkező hónapokban gyakran kellett hallgatnia. Ivan Tyulenyev hadseregtábornok Ószamoborban egyenesen leszögezte, hogy „a németekkel kötött barátsági szerződés örök, és ez azt jelenti, hogy csak a bolsevikok és a németek fognak uralkodni a világ fölött”.

A súlyosan sebesült lengyel tábornokot előbb a sztríji, majd az egyik leMBERGI kórházban helyezték el. Innen az NKVD helyi tömlőcébe került, ahonnan 1940. február 29-én Moszkvába, az NKVD hírhedt Ljubljanka utcai börtönébe szállították. Ennek köszönhető, hogy elkerülte a halál előszobájának nevezhető szovjet hadifogolytáborok valamelyikét. 1941. augusztus 4-én délután 4 órakor váratlan dolog történt: két magasrangú látogató jelent meg a cellájában: Lavrentyij Berija, az NKVD főnöke és helyettese, Vszjevold Mjerkulov, akik közölték vele, hogy szabad...

Az éjszakát már a részére kiutalt négyszobás moszkvai lakásban töltötte. Két nap múlva Sikorski hivatalosan is kinevezte őt a Szovjetunióban szervezendő lengyel hadierő főparancsnokának.

Szmolenszktől Washingtonig

A három hadifogolytáborból összesen négyszáznegyvenhét ember került a túlélők listájára, akiket különféle okokból kiemelték a halálra ítélt hadifoglyok közül. Több tucat tisztet azért, mert németnek vallotta magát, sokakat – így a később nagy karriert befutó Zygmunt Berling ezredest is – azért, mert rokonszenveztek a kommunistákkal.

A lengyel hadsereg felállításánál 1941 őszén a legnagyobb gondot az okozta, hogy a szervezőpontokon nem jelentek meg azok a tiszték, akikről pedig Andersék pontosan tudták, hogy mely hadifogolytáborokban vannak (vagy voltak). Hollétükről Sztálin kitérő válaszokat adott: egyszer azt, hogy a Ferenc József-földön vannak, másszor pedig, hogy Mandzsúriába szöktek. A legőszintébbnek Berija bizonyult, aki, amikor Berling a kozselszki és sztrobjelszki lengyel tiszték jövőbeli szolgálatát szóba hozta, baljós mondattal célzott a sorsukra: „Nagy hibát követtünk el velük szemben”. A közel tízezer tiszt hiánya megmagyarázatlan rejtély maradt, ami rendkívül megrontotta az amúgy sem felhőtlen lengyel–szovjet viszonyt. Ez volt az egyik oka annak, hogy Anders Szovjetunióban szerveződő hadereje 1942 tavaszán Iránba telepedett át.

1941 végén a katyúi erdőben álló NKVD-üdülőben a Wehrmacht 537. híradóezredét szállásolták be, amelynek Friedrich Ahrens ezredes volt a parancsnoka. Neki jelentették 1943 februárjában a területen dolgozó szovjet hadifoglyok, hogy emberi csontokra bukkantak. Szmolenszkben a németek által kiadott orosz nyelvű újságban már januárban megjelent egy cikk, amely több ezer eltűnt lengyel hadifoglyról tett említést. Mi több, egy német munkászászlóalj lengyel tagjai a környékbeli mendemondának utána járva már 1942-ben nyírfakereszttel jelölték meg az erdő egyik lengyel sírját. Ahrens e kereszt környékén végeztetett próbaásatást, s lengyel tiszték földi maradványaira bukkant. 1943. március 1-jén minderről jelentést tett a középhadsereg főhadiszállásán.

A németek úgy vélték, ha a lengyel tiszték meggyilkolásának leleplezését propaganda-hadjárat céljára akarják felhasználni, nem követhetnek el hibát. Joseph Goebbels propagandaügyi miniszter biztos volt benne, hogy a tény világgá kürtölésével éket verhetnek a szövetségesek közé. A sírok feltárását és a tetemek megvizsgálását gondosan előkészítették. Az erre a célra Szmolenszkben berendezett laboratórium vezetését a Breslaui Egyetem professzorára, Gerhard Buhtz törvényszéki orvosprofesszorra, kórboncnokra bízták. Április 10-ig tizenegy tömegsirt tártak fel. A Szmolenszk–Vityebszk országúttól egy kilométerre, a villába vezető úttól keletre fekvő hét feltárt sír lengyel tiszték földi maradványait takarta. Az országúttól nyugatra fekvő négy tömegsírban tíz évvel azelőtt agyonlőtt oroszok földi maradványai feküdtek. (Az utóbbiak kezét ugyanolyan módon kötözték össze, mint a lengyeleket.)

A németek úgy vélték, az exhumálás akkor lesz hiteles, ha a munkában lengyelek is részt vesznek. Április 10-én krakkói, varsói és lublini lengyel küldöttek érkeztek, akiknek megmutatták a már feltárt kétszázötven lengyel tetemét, köztük Mieczysław Smorawiński és Bronisław Bohaterewicz tábornokokét. A lengyelek kijelentették, semmiféle olyan nyilatkozatot nem tesznek, amelyet a náci propaganda felhasználhat. Küldetésük

közvetlen haszna a londoni lengyel kormány tájékoztatása volt: tudják, mi lett a sorsa az eltűnt lengyel tiszteknek. A Lengyel Vöröskereszt képviselői csak ezután kapcsolódtak be az exhumálásba, de azzal a feltétellel, hogy csupán a sírok feltárásában, a halottak azonosításában és újratemetésében, valamint annak megszervezésében vesznek részt, hogy az emléktárgyakat a családtagoknak eljuttassák. (Ez utóbbiak, az 1940 tavaszán megszakadt naplók, levelezőlapok, újságok dátumai fontos bizonyítékok szolgáltattak.) A Lengyel Vöröskereszt képviselői több mint négyezer holttest exhumálása után, június 7-én tértek vissza a Főkörmányzóságba.

Közben április 26-án Sztálin Sikorski miniszterelnököt azzal vádolva, hogy együttműködik Hitlerrel, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a londoni lengyel kormánnyal. Sikorski ugyanis április 17-én a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult, hogy vizsgálja meg a katyíni tömegsírokat. Hitler és Goebbels ugyanezt tették – pár órás elteréssel. A Nemzetközi Vöröskereszt az érintett terület törvényes gazdájának beleegyezését kérte, amit Sztálin felháborodva utasított vissza. Amire éveken át nem tudtak választ adni, arra most egy pillanat alatt megszületett a magyarázat: a lengyel hadifogoly tiszteket a németek lőtték agyon 1941 augusztusában. (Amikor a vöröskereszt képviselői ezzel kapcsolatos kétségüket kifejezendő szóvá tették, hogy miért nyugszanak téli ruhában, a kivégzés idejét áttolták novemberre.)

A diplomáciai kapcsolat megszakításához az is hozzájárult, hogy 1943 márciusában szovjet területen megalakult a Lengyel Hazafiak Szövetsége, s Sztálin mindinkább e kommunista szervezetet igyekezett a lengyel nép egyedüli képviselőjeként elismerni és elismertetni. A Nemzetközi Vöröskereszt helyett a semleges és a Németországgal szövetséges államok küldték el orvosait a katyíni áldozatok megvizsgálására, s annak megállapítására, hogy mikor kerülhetett sor a kivégzésre. Magyarország Orsós Ferenc professzort delegálta, akinek az agyi és tüdőbeli elváltozások időbeliségét vizsgáló eljárása fontos bizonyítéknak számított. Orsós a háború után Svájcba menekült, ahonnan háborús bűnösség vádjával a szovjet fél kikérte, de folyamodását Bern elutasította. Az amerikaiak számára a koreai háború idején vált egyszerűben értékké a katyíni tények és tapasztalatok birtokában lévő professzor, s ezt az is bizonyította, hogy az ekkor már Nyugat-Németországban élő Orsós személyes védelmük alá került.

Tény, hogy sem Churchill, sem Rooseveltnél nem akart tudomást venni Katyínról, s arról, hogy kit terhel a felelősség a tömeggyilkosságért. A „három nagy” 1943 végén Teheránban a lengyelek részvétele nélkül döntött Lengyelországról, s azt szovjet érdeklődésnek ismerte el. Mintha ezzel akarták volna rekompenzálni Sztálint azért, hogy a részükről régen esedékes második front megnyitása egyre késik, s a háború döntő súlya a Szovjetunióra nehezedik.

1943 májusának első hetében a németek a rotenburgi hadifogolytáborban fogva tartott John Van Vliet amerikai alezredes honfitársával, Donald B. Stewart századossal, hat angol tiszt társaságában Berlinbe szállították, majd onnan repülővel Szmoleszkbe. A német újságokból tudtak a katyíni erdőkben feltárt sírokról, de a gaztettet a nácik művének tartották. Emiatt tiltakoztak az ellen, hogy – propaganda célból – a „katyíni akcióba” belekeverjék őket. A németek nem törődtek protestálásukkal. Május 13-án

érkeztek a katyíni erdőhöz. Az első percek látványa is zavarba hozta őket: az erdő szélén lengyel díszőrség állt és lengyel zászló lobogott. A hadifogoly tiszteket a legnagyobb feltárt sírhoz vezették. A tetemrétegből kiválaszthatták, hogy mely holttesteket vizsgálják meg jelenlétükben. Van Vliet, Stewart és társai a látottak hatására arra a meggyőződésre jutottak, hogy a tömegmészárlást nem az általuk gyűlölt hitleristák hajtották végre. A feltárt sírokban a tetemek szinte elválaszthatatlanul egymásba „vasalódtak”. Így képtelenség volt, hogy hetekkel korábban feltárt és megfelelően preparált, tárgyi bizonyítékokkal „ellátott” tetemekről legyen szó. A hadifogoly szemtanúkat az is elgondolkodtatta, hogy az agyonlőtt tisztek többsége miért viselt téli köpenyt, ha a németek – mint a szovjetek állították – 1941 nyárutóján ejtették őket fogságba. Egyik legmeggyőzőbb bizonyíték számukra az alig kopott csizmasarok, bakancssarok volt. Márpedig, ha a lengyel tisztek közel két éven át útépitésen dolgoztak volna – ahogy a szovjetek leszögezték – a lábuk sokkal jobban elviselődne. Az áldozatok zsebeit az amerikai tisztek szeme láttára ürítették ki. Az ott talált tárgyi bizonyítékok is meggyőzőek voltak.

Van Vliet az európai háború befejezése után két héttel Washingtonban személyesen tett szóbeli, majd írásbeli jelentést Clayton Bissel vezérőrnagynak, a hírszerző törzs helyettes főnökének a Katyíban látottakról. Meg kellett esküdnie szóban és írásban, hogy az általa mondottakról és leírtakról hallgatni fog. A szovjeteket terhelő bizalmas beszámoló rejtélyes körülmények között eltűnt. Csak miután a koreai háború idején felállították a Katyíni Gaztett Kivizsgáló Kongresszusi Bizottságot, fordultak Van Vliethez, hogy rekonstruálja jelentését. Bissel később az alábbi indokkal magyarázta sajátos eljárását (a dokumentum eltüntetését?): 1945 májusában az Egyesült Államok semmivel se kockáztathatta azt, hogy a Szovjetunió belépjen a Japán elleni háborúba.

Nem Van Vliet ezredes volt az egyetlen amerikai tiszt, akinek Katyínnal kapcsolatban befogták a száját. Rooseveltnélkülnök balkáni ügyekben jártas különmegbízottja, George Howard Earle korábbi bulgáriai, illetve ausztriai nagykövet, román és bolgár jelentésekből összeállított anyag alapján arról tájékoztatta az amerikai elnököt, hogy minden arra mutat, a szovjetek mészárolták le a lengyel hadifoglyokat. Rooseveltnélkülnök az exhumálás során készített fotókat végignézeve csak ennyit válaszolt: „George, mindez német propagandatermék és német összeesküvés. Teljességgel meg vagyok róla győződve, hogy ez nem az oroszok műve volt.” Earle visszatérően Törökországba – lelki-furdalástól gyötörtén – 1945. március 22-én Rooseveltnélkülnök hozzájárulását kérte, hogy a katyíni beszámolóját nyilvánosságra hozhassa. A válasz tiltás volt, s ezzel párhuzamosan az, hogy Earle-t mint haditengerész-tisztet a dél-csendes-óceáni Szamoa-szigetekre helyezték át, ahonnan csak Rooseveltnélkülnök halála után térhetett vissza az Egyesült Államokba. Henry J. Szymański, lengyel származású amerikai ezredes is fegyelmet kapott, amikor Katyínnal kapcsolatos ellenvéleményének hangot adott. Hivatalosan ő is csak hat évvel később, a koreai háború idején felállított Kongresszusi Különbizottság kérésére szólalhatott meg.

Katyn „magyar áldozatai”

1992. április 12-én Varsó Alsó-Mokotów nevű városrészében, a Holówka utca 3. egykori tiszti lakóházának falán kétnyelvű emléktáblát leplezett le Stefan Melak, a Katyni Bizottság elnöke és Engelmayer Ákos, a Magyar Köztársaság varsói nagykövete. A magyar nyelvű szöveg szerint: „E házban élt/Korompay százados/Magyarhon szülötte/Lengyelhon katonája/Sztarobjelszk foglya/az NKVD harkovi áldozata.” Az ünnepségen Korompay Emánuel Ilona nevű lánya is részt vett. Az egyetlen, aki a családból túlélte a háborút. Márta 1939 szeptemberében Varsó bombázásakor halt meg önkéntes ápolóként, Erzsébetet, a Honi Hadsereg Főparancsnoksága Hírszerzési Osztályának összekötőjét a Gestapo tartóztatta le, s hogy a kínzások ne törjék meg, 1943 januárjában cellájában öngyilkos lett. Édesanyját, Mieczysławát, akinek jelen kellett lennie lánya kihallgatásain, kilenc hónap múlva Auschwitzba hurcolták, ahol 1944. január 24-én tifuszban halt meg.

Hazánkban csak Wajda *Katyn* című filmje nyomán lobbant fel Korompay Emánuel Aladár iránt az érdeklődés, amelyet Paczolay Gyula doktor kutatómunkája azóta is ébren tart. Eredménynek könyvelhető el, hogy a Lónyai utcai Református Gimnázium fennállásának 150. jubileumi ünnepségén 2009. április 17-én a hősi halottak emléktáblájába vésték a nevét.

Az 1890-ben Budapesten született és római katolikusnak megkeresztelt Korompay Emánuel Aladár 1908-ban a Lónyai utcai Református Gimnáziumban érettségizett. A Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett görög és latin szakos tanári oklevelet 1912-ben, s a háború kitörése előtt még két évre futotta idejéből, hogy a lévai gimnáziumban tanítson. Az I. világháború galíciai frontja hozta őt össze a lengyelekkel. Lenyűgözte őt önzetlen hazaszeretetük, hőseiességük, s a Polonia közeli feltámadásába vetett töretlen hitük. Ezt nyilván Mieczysława Grabarz kisasszony is erősítette, tudatosította benne, aki Przemyślben a magyarok tolmácsaként dolgozott... A tolmács munkájának alapja: a belé vetett bizalom. Ez Korompay részéről életreszólónak ígérkezett azzal, hogy 1917-ben elvette Mieczysława kisasszonyt feleségül. 1918. május 11-én a 13. vadászászlóalj tartalékos főhadnagynak nevezték ki.

1919-ben felvette a lengyel állampolgárságot, s belépett a lengyel hadseregbe, amely több fronton vívta harcát az újjászülető Lengyelország határaiért, társadalmi rendjéért. Honfitársai százai harcoltak ekkor lengyel zászlók alatt a proletárforradalmat szuonyain terjesztő bolsevik Vörös Hadsereg, a Lembergbe igényt tartó kelet-galíciai ukránok, az osztrák Sziléziát elfoglaló csehek és a felosztások során megkaparintott lengyel területeket továbbra is birtokolni akaró németek ellen. Akik közülük az 1921-es rigai béke után hazatértek, bajtársi szövetségeket, baráti társaságokat, kulturális egyesületeket alakítottak. 1939 ősztől, amikor lengyel menekültek tízezreit kellett istápolni, ezek a társadalmi szervezetek jelesre vizsgáltak.

Korompay Emánuel sohasem tért vissza végleg Magyarországra. A lengyel hadsereg tisztjeként Lengyelországban szolgált tovább az 1920-as években. Miután századosként leszerelt, a Lengyel–Magyar Társaság vezetője lett. 1930-ban költözött a lengyel fővá-

rosba, ahol a Pilsudskiról elnevezett Varsói Egyetem magyar nyelvi lektora lett. Nem kisebb tekintélytől vette át a magyar nyelv oktatását, mint Divéky Adorján. Méltó utódnak bizonyult. Oktatói lelkiismeretességét, buzgalmát jelzi, hogy 1936-ban megjelentette az első magyar–lengyel és lengyel–magyar szótárt, s két év múlva társalgási zsebkönyvet is kiadott. Referensként a varsói Magyar Nagykövetségnek is munkatársa volt.

1939 augusztusában Magyarországon érte a mozgósítás, ahol tanítványaival tanulmányi kirándulást tett. Elképzelhetetlen volt számára, hogy szülőhazájában maradjon vagy a varsói magyar nagykövetség révén felmentését kérje. Diákjai maradtak, s a pár hét múlva megkapott menekültstátusz révén túléltek a háborút. Korompay Emánuel viszszaért válaszott hazájába, felöltötte századosi egyenruháját és bevonult a hadseregbe. Kelet-Lengyelországban esett szovjet fogságba. 1939. november 15-én a sztarojelszki hadifogolytáborba került. A család 1940. március 8-án kapott először tőle levelezőlapot, amelyben tudatta, hogy él. A Főkörmányzóság magyar érdekképviselője állítólag lépni próbált az érdekében, de eredménytelenül. Harkovban lőtték agyon. A város mellett Pjatyihatkiban 2000. június 17-én avatták fel az itt meggyilkolt több ezer lengyel központi síremlékét, amelyet a lengyel állam emelt – Korompay Emánuel előtti tisztelgésül is. 2002. november 21-én magyar országgyűlési képviselők jelenlétében lengyel nyelvű emléktáblát lepleztek le a Varsói Egyetem egykori Magyar Tanszékének épületén.

Katyn magyar áldozatának számít Mikó Zoltán repülő vezérkari százados is, aki jelentős szerepet játszott a németekkel és nyilasokkal szembeni nemzeti ellenállási mozgalomban, s az ostrom után önként jelentkezett a Vörös Hadsereg parancsnokságán. Letartóztatták. Sorsát a híres svéd diplomatával, Raul Wallenberggel való együttműködése pecsételte meg. Az együttműködést részben a védett házak nyilasok elleni őrizzetének megszervezése jelentette. A terhelő rá nézve az volt, hogy a szovjet hírszerzés feltételezése szerint – a magyarországi lengyel katonamenekültekkel tartott kapcsolataik révén – Wallenberggel együtt pontos tudomásuk lehetett a Katynban történekről. A szovjet Déli Hadseregcsoport katonai törvényszéke 1945. július 9-én halált mondott ki a fejére. Az ítéletet augusztus 15-én hajtották végre. 1992-ben az illetékes szovjet hatóságok rehabilitálták, s a Magyar Köztársaság elnöke vezérőrnaggyá léptette elő.

Wallenberg sorsának drámai alakulásához bizonyára az is hozzájárult, hogy túl sokat tudott, tudhatott Katynról. E tekintetben Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak is terhes lehetett, függetlenül attól, hogy hírszerzésükkel együttműködött-e vagy sem.

Katyn és a nürnbergi per

Sztálint a náciizmus fölött aratott győzelme és szövetségeseinek meghunyászkodása magabiztosság tette. A nürnbergi nemzetközi bíróságtól azt követelte, hogy a németeket terhelő vádpontok közé vegyék be a katyni gáztettet is. Az angol és amerikai bírósági képviselők eleinte tiltakoztak ez ellen, de az amerikai főügyész végül kijelentette,

ha a „szovjetek bizonyítani tudják állításuk igazát, joguk van hozzá”. A szovjet fél egyetlen bizonyítéka azonban annak a bizottságnak a jelentése volt, amelyet a tömegsírok tavaszi feltárása után öt hónappal – miután Szmolenszket és környékét a Vörös Hadsereg 1943 szeptemberében visszafoglalta – saját emberei készítettek. Külföldi tagja, még lengyel kommunista se volt a bizottságnak.

A szovjet főügyészt, Roman Rugyenkót végül az hozta 1946 februárjában Nürnbergben leginkább zavarba, hogy tanúnak önként jelentkezett a német 537. híradóezred parancsnoka, Friedrich Ahrens ezredes, akit a szovjetek halottnak vélték személy szerint vádoltak a lengyel tisztek agyonlövésével. Meghallgatása után a német védőügyvéd, dr. Hans Laternser megkérdezte a bíróság elnökét, lord William Lawrence-t, kit tart felelősnek a katyni gáztettért, mire az elnök leszögezte, hogy ilyen jellegű kérdésre nincs szándékában válaszolni.

Az amerikaiak más esetben nem voltak ilyen nagyvonalúak. Jürgen Stroop, SS- és rendőrparancsnokot nem azért ítélték halálra, mert 1943 tavaszán likvidálta a varsói gettót, s több tízezer zsidó meggyilkolásáért terhelte felelősség. Stroopot abban találták bűnösnek, hogy kilenc amerikai hadifogoly halálát okozta. Ezzel a következetességgel és szigorral a nürnbergi nemzetközi törvényszéken a huszonkétezer lengyel kivégzését elrendelő Sztálint, Vorosilovot, Molotovot, Mikojant és Beriját is a vádlottak padjára lehetett volna ültetni.

A FÖLDALATTI OKTATÁSI HÁLÓZAT LENGYELORSZÁGBAN A II. VILÁGHÁBORÚ ALATT

Valóság-regény: A nagy játék

1942 elején egy varsói földalatti kiadó gondozásában *A nagy játék* címmel napvilágot látott a megszállt Lengyelország ifjúságának szánt gyakorlati és elméleti útmutató. Szerzője, Juliusz Górecki olyan drámai kérdéseket tesz fel benne, amelyeket az olvasók nap mint nap valósággként élnek meg: „A porosz, miután a lengyel földeket uralma alá hajtotta, a lengyel népre kimondta a végleges megsemmisítés ítéletét. A hódító a megszállás nyomán hozzálátott a legszörnyűbb büntényhez, amelyet az emberiség ismert – a lengyel nemzet kíméletlen elpusztításához. [...]”

Vajon az összes lengyel felsőoktatási intézmények bezárása semmit sem mond? A laboratóriumok százainak elszállítása Lengyelországból, a tudományos intézetek és műhelyek bezárása – csak véletlenszerű harácsolás? Mi értelme van valamennyi lengyel középiskola bezárásának? Hogyan értelmezhető a lengyel múzeumi tárgyaknak és levéltáraknak a Birodalomba történő elszállítása? Miért tiltották be rendőrileg a lengyel zeneszerzők műveinek előadását? Mi a célja a lengyel könyvesbolt-hálózatok raktárkészletei bezúzásának? Mit jelent az, hogy Auschwitzban a foglyok döntő hányadát értelmiségiek (tanárok, ügyvédek, orvosok, papok, mérnökök, diákok, hivatalnokok, valamint munkásvezetők alkotják)? Ez azt jelenti, hogy a lengyel nemzetet, mielőtt teljesen kiirtanák, vezetőitől megfosztott mezőgazdasági és gyári munkásokból álló cselelédnéppé kell változtatni?”

Ha e könyv eljutott volna a hitleristák által leigázott Lengyelország III. Birodalomba be nem olvasztott területének főkormányzójához, a krakkói Wawelben székelő Hans Frankhoz, ő a fentebb fölített kérdésre kertelés nélkül „igen”-nel válaszolt volna. Górecki kérdései beszédek voltak, de mást mondtak a náciknak és mást a lengyeleknek. A náciknak azt bizonyították e kérdések, hogy céljaik megvalósítása az eredeti ütemterv szerint folyik. Mert mi is történt, miről is volt szó *A nagy játék* kiadását megelőző két és fél esztendőben?

1939. augusztus 22-én Hitler, annak tudatában, hogy másnap Ribbentrop és Molotov Moszkvában megkötik a Lengyelországot a két totális szomszédjának kiszolgáltató egyezményt, s így biztosítva magát, megindíthatja a háborút, az obersalzburgi főhadiszállásán a következőket mondta legfőbb katonai parancsnokainak: „Lengyelország elpusztítása a legsürgetőbb terv. Erőnk gyorsaságunkban és kegyetlenségünkben

rejlík. Ezért rendelttem Keletre Totenkopfstandartéinkat azzal a paranccsal, hogy a lengyel fajú és nyelvű férfiakat, nőket és gyerekeket kíméletlenül öldössék... Lengyelország elnéptelenedik és németekkel települ be.”

A földalatti lengyel állam létrejötte

Ötven nappal később, a német–lengyel (és szovjet–lengyel) háború befejezése után, október 12-én Adolf Hitler kancellári rendeletet adott ki arról, hogy a Pomerániai, Poznańi, Felső-Sziléziai, s részben a Łódzi, Krakkói és Białystoki vajdaságokat „örök időkre” a Német Birodalomhoz csatolja, a maradék országrészen pedig létrehozza a Főkormányzóságot, egy státuszában pontosan körülíratlan, lengyelek által lakható területet.

Hitler is megfogalmazta a maga aforizmaszerű mondatát arról, hogy „egy nép addig él, ameddig a kultúrájának dokumentumai...” A lengyeleknek kevés időt szánt. Ennek jegyében a háború kitörésének első napjától kezdve tervszerűen bombáztatta a varsói királyi várat és a város templomait, könyvtárait, múzeumait. Később kiderült, hogy a náci rombolás pokoli művének ez csak bevezetője volt. Hogy Hitlernek a háború végéig következetesen magvalósuló terve Lengyelországban milyen eredményesnek bizonyult, példaként megemlíthető, hogy a horogkereszt árnyékában huszonöt múzeumot, harmincöt színházat, hatszázhatvanöt mozit, háromszázhuszonhárom művelődési házat romboltak le. Ne feledjük azt se, hogy az 1944. augusztusi–szeptemberi varsói felkelés leverése után csak a Krasinśkiak könyvtárában negyvenezer kéziratot, háromszázezer régi könyvet, kétezer ősnymtatványt égettek el gyújtóbombákkal, majd lángszórókkal. A lengyel múzeumok, galériák és könyvtárak összességében 459 229 kiállítási tárgyat, 293 580 metszetet, 150 500 műalkotást, 822 művészettörténeti atlaszt, 118 870 ezüst és arany érmét, 5589 grafikát, 5238 szobrot, 69 267 kéziratot, 47 370 térképet, 100 ezer iratsomagot, 933 ezer írott dokumentumot veszítettek. A különféle jellegű könyvtárakban található 25,5 millió kötetből ezekben az években 15 millió semmisült meg.

A kultúra kapcsán megfogalmazott hitleri elvet „nevesítette” Joseph Goebbels propagandaügyi miniszter lengyelekre vonatkozó kijelentésével: „A lengyel olyan nemzet, amely méltatlan arra, hogy kultúrnépnek hívják, olyan nemzet, amely számára nincs hely az európai népek közösségében.” Himmler gyakorlatiasabb volt; hogy a lengyel kultúrának nyoma se maradjon, a meghódított ország muzeális értékeit, műemlékeit és műtárgyait, amelyek a szeptemberi hadjárat során nem semmisültek meg vagy nem tűntek el kézen-közön, azt 1939. december 16-án kiadott rendeletében egyszerűen elkoboztatta.

A kultúra léte és a nemzet fennmaradása közötti összefüggéssel természetesen a lengyel értelmiség, a lengyel politikai és katonai vezetés is tisztában volt. Pesze, az 1939. szeptember 25-én Franciaországban megalakult lengyel koalíciós kormány – a honi közvéleménnyel együtt – azzal a meggyőződéssel tekintett a jövő elé, hogy a szövetségesek tavaszi támadása halálos csapát mér a III. Birodalomra, és így Lengyelország

hat-nyolc hónapon belül felszabadul. Ennek az ellenkezője történt. A hadműveletet illetően azonban a náci Németország volt a kezdeményező... És a győztes.

Franciaország összeomlása után az emigráns lengyel kormány is rádöbbsent, hogy a háború hosszú évekig elhúzódhat, s a II. Köztársaság csak a földalatti állam kiépítésével őrizheti meg folytonosságát. Ennek céljából 1940 folyamán Európa történetében példátlan országgépződmény jött létre: a Lengyel Földalatti Állam. A lengyel történetírás csak ritkán használja a *földalatti ellenállás* fogalmat a megszállók ellen irányuló hazai tevékenységre vonatkoztatva. E fogalom ugyanis azt sugallja, tartalmazza, hogy benne a társadalomnak, a népnek, a nemzetnek csak egy kisebbik hányada, esetenként töredéke vesz részt. Ezzel szemben a *Földalatti Állam* pusztán létrejött a megszálló hatalommal – vagy Lengyelország 1940-es helyzetét figyelembe véve – a megszálló totalitárius hatalmakkal – való megalkuvás nélküli harc vállalását jelenti minden téren. A kultúra és az oktatás területén is.

Karol Estreicher őrnagy missziója

A lengyel kultúra javainak mentése ugyanúgy része volt a Földalatti Állam küzdelmének, mint a fegyveres harc. Władysław Sikorski miniszterelnök a londoni kormány mellett működő Lengyel Kulturális Javak Revindikációs Bizottságának vezetőjévé a híres lengyel művelődéstörténészt, Karol Estreicher őrnagyot nevezte ki, aki 1939 szeptemberében kiemelkedő szerepet játszott a nemzeti szempontból jelképesen fontos műtárgyak Franciaországba menekítésében. 1940 júniusában Angliába és Kanadába kellett őket a német fennhatóság alá kerülő Franciaországból szállítani. E kockázatos akció sikeres lebonyolítása is Karol Estreicher nevéhez fűződik. Ő hozza létre az úgynevezett Vaucher Bizottságot is, amely a lengyel hírszerzés adatai révén tételesen számba vette, hogy a németek milyen kulturális javakat pusztítottak el, s hogy az elrabolt műtárgyak, festmények (beleértve Leonardo da Vinci, Cranach, Rubens, Rembrandt, Canaletto és mások műveit is), kegytárgyak, kódexek, kincsek mely német intézményekhez, múzeumokhoz, galériákhoz, magánszemélyekhez, és raktárbunkerekbe kerültek.

A német hivatali alaposság esetenként megkönnyítette Estreicher dolgát, mivel a Főkormányzóság létrejötté után az esetek többségében a „kikölcsönzött” tárgyakról pecsétes átvételi elismervényt adtak. Ráadásul a háború első hónapjaiban Németországba hurcolt múzeumi, képtári, könyvtári gyűjtemények visszaszállítását Krakkóba maga az ambiciózus Hans Frank főkormányzó követelte, megjelölve, hogy tételesen mely tárgyakról van szó. Az ezekre vonatkozó eredeti dokumentumokat is nagy számban juttatták ki Londonba. Ezek voltak a legbeszédesebb bizonyítékok, bár eleinte ugyanolyan kétkedéssel fogadták őket, mint a haláltáborok felállításáról érkező híreket. Tény, hogy a haláltáborokról és a gettókban uralkodó embertelen állapotokról szóló jelentésekkel 1942 őszén a futárként Londonba kijutott Jan Karski nehezebben tudta az angol és ame-

rikai hivatalos köröket a zsidóság kiirtásának valóságáról meggyőzni, mint amilyen eredményesen Estreicher a világ közvéleményét tájékoztatta a lengyel kulturális javakban a nácik által véghez vitt pusztításokról, rablásokról. Már a háború alatt kiadott egy háromszáz oldalas angol nyelvű katalógust *The Cultural Losses of Poland* címmel arról, hogy az egyes lengyel helységeket milyen kulturális veszteségek érték.

Az elrabolt javak többségéről a jól tájékozott Estreicher 1945-ben pontosan tudta, hogy Németországban hol találhatóak. A visszakövetelés igényének érvényesítésében az angolok és az amerikaiak segítőkész partnereknek bizonyultak. Ennek köszönhetően már 1946 márciusában a müncheni pályaudvarról huszonhat vagon műtárgy indult el Krakkóba Estreicher személyes vezetésével és amerikai katonai kísérettel. (Az utóbira azért volt szükség, nehogy a szerelvény „véletlenül” valahová a Szovjetunióba érkezzék meg.) Ebből tizenöt vagon a Jagelló Egyetem gyűjteményeit, két vagon a Wawel emléktárgyait, egy a Czartoryski Könyvtár kincseit, négy a Mária templom darabokra szedett XV. századi főoltárát tartalmazta.

A végkiirtás hosszútávú programja

A szellemi kultúra elpusztításának legmaradandóbb következményekkel járó eszköze az oktatási rendszer gyors felszámolása lett volna. Hitler 1939. október 7-én a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőjét, Heinrich Himmlert nevezte ki a Németység Erősítése birodalmi biztosának. Himmler is tökéletesen tisztában volt a kultúra megtartó erejével, elpusztításának ideológiai és gyakorlati fontosságával: „A keleti nem német lakosság számára magasabb iskola, mint négyosztályos népiskola nem lehetséges. E népiskola célja az egyszerű számolás maximum ötszázig, a családnév aláírásának és annak tudása, hogy isteni elrendelés a németekkel szembeni engedelmesség, a tisztesség, a szorgalom és az udvariasság. Olvasni nem felétlenül szükséges. Az elemi iskolákon kívül keleten nem lehet semmiféle más iskola.”

Hitler a Himmler nevével szignált beadványra ráírta; „nagyon jó és helyes”. Ezzel együtt azonban meghagyta, hogy a tervbe egyelőre csak a birodalom legfőbb vezetőit, a III. Birodalomba beolvasztott lengyel területek gauleitereit és a főkormányzót, Hans Frankot avassák be.

A bizalmas beadványban foglalt javaslatokat kíméletlen következetességgel és viszonylag rövid idő alatt a Németországba bekebelezett lengyel területeken valósították meg, ahol az elnémetesítés jegyében egyébként még az éttermekben és a templomokban sem engedélyezték a lengyel nyelv használatát. Egy 1940 májusában kelt rendelettel a papoknak azt is megtiltották, hogy a lengyel nyelvű gyónást meghallgassák. Ennek ellenére az iskolák felszámolása mégsem ment olyan gyorsan és radikálisan, ahogyan Hitler és bizalmasai szerették volna, mivel a Németország megnövekedett határai közé került kilenc és fél millió egykori lengyel állampolgár döntő

hányadában etnikailag lengyel és zsidó volt. Közülük 1940 tavaszáig háromszázhuszonötezer embert telepítenek át a Főkormányzóságba. Az ingóságaitól megfosztottan a Főkormányzóságba üldözött lengyelek és zsidók száma az elkövetkező években már meghaladja az egymillió főt.

A lengyelek végkiirtásának hosszú távú programjához a bekebelezett területeken egyébként már a megszállás első heteiben hozzákezdenek: több száz embert lőnek agyon (tanítót, tanárt, papot, az 1920-as évek elején a lengyel Sziléziáért felkeléseket kirobantó hazafiakat, népművelőket) és több ezret zárnak börtönökbe, koncentrációs táborokba. Önként vagy kényszer hatására a lengyelek közül is sokan írják alá a népi németek listájának különböző fokozatait. A magukat sziléziaiaknak, mazuroknak vagy kasuboknak vallókat a hitleri hatóságok eleve németeknek könyvelik el. Így a bekebelezett területeken a lengyelek és németek aránya három az egyhez lesz, míg a Főkormányzóságban kimutatható harmincegy az egyhez lengyel–német arányon a náci hatóságok a legnagyobb erőfeszítések ellenére sem tudnak a maguk javára változtatni.

Lengyel iskolák a Főkormányzóságon kívül

A hitleristák a bekebelezett területeken állandósított terror ellenére se tudták a lengyel általános iskolákat egyik-napról a másokra felszámolni. Átmeneti megoldásként ugyanis német tanítási nyelvű *Polenschulékat* (és *Judenschulékat*) voltak kénytelenek létrehozni a hét és tizenkét év közötti gyermekek részére – napi két-három órában. A fent jelzettek között azonban alig akadt olyan iskola, ahol szakképzett német anyanyelvű tanár oktatott volna. A kényszersmegoldások miatt a tanítás színvonala még az „ajánlottnál” is alacsonyabb volt.

Az 1941 júniusában hozott birodalmi rendelet értelmében a tizenkét éven felüli gyerekek napi 11 órai munkára voltak kötelezhetők, s ez az amúgyis korlátozott iskolalátogatási lehetőséget tovább szűkítette. 1942-ben a Warthelandnak nevezett bekebelezett területen, amely többé kevésbé megfelelt Ólengyelhonnak (vagyis Poznańnak és vidékének), a háború előtt hétszázezer tanulót fogadó négyezer lengyel általános iskola helyett ezerkétszáz *Polenschule* működött kétezer-hétszáz osztállyal, kétezer-ötszáz tanítóval és százhuszezer tanulóval.

Sziléziában csak néhány nagyvárosban engedélyezték lengyel általános iskola működését. Kivételnek számított a Dąbrowai szénmedence, ahol hosszú ideig lengyel tannyelvű iskolákat látogathattak a gyerekek.

A földalatti oktatás rendkívül nehéz körülmények között folyhatott a bekebelezett területen. Egyrészt azért, mert a tanárok és tanítók nyolcvan-kilencven százalékát áttelepítették a Főkormányzóságba, s az egyéni és kiscsoportos foglalkozást – kényszerből – nyugdíjasok, hivatalnokok, cserkészvezetők, vállalkozó szellemű szülők vezették.

A tankönyveket, olvasókönyveket vasutasok és kereskedők csempészték be a Német Birodalomba. A londoni lengyel kormány kulturális minisztériumát odahaza képviselő Honi Kulturális és Oktatási Főosztály Sziléziában, Ólengyelhonban, Pomerániában is igyekezett létrehozni a maga területi koordináló szervezeteit, hivatalait, de a Gestapo és különösen a nála is kegyetlenebb és a helyi viszonyokat jobban ismerő Selbstschutz a titkos iskolák működése fölött nem hunyt szemet, s a szervezett középiskolai tanítást eleve katonai összeesküvésnek tekintette; a benne résztvevőkkel e szerint is járt el. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az utóbbi képzési formában a Poznańi kerületben az 1939/40-es tanévben ötven tanár és kétszáztizentöt diák, az 1943/44-es tanévben pedig százket tanár és nyolcszáznyolc diák vett részt, míg a földalatti általános iskolákat illetően a tanítók és tanulók aránya az 1939/40-es tanévben 187 a 2065-höz, s az 1943/44-es tanévben 475 az 5943-hoz.

Az 1941. június 22-én a Szovjetunió ellen indított hitlerista támadás után a két háború között Kelet-Lengyelországot alkotó litván, fehérorosz és ukrán területeket is a németek szállták meg. Ezekből az egykori Kelet-Galíciát kikanyarították és a Főkormányzósághoz csatolták, a Białystoki körzetet beolvasztották a III. Birodalomba, míg a maradék részeket létrehozták a Litván, a Belorusz, és az Ukrán Főkomisszariátusokat. Ezekben az autonómnak nevezett tartományokban a náci hatóságok engedélyezték a litván, belorusz és ukrán iskolahálózat megszervezését. A lengyelekre nézve kedvezőbb helyzet egy időre csak a Litván Főkomisszariátusban alakult ki, ahol a többségében lengyelek által lakott vilnai körzetben engedélyezték lengyel általános iskolák szervezését, de 1942-től ezek tanítási nyelve csak litván lehetett. A litvánul nem tudó tanárok ezt követően csak kézimunkát, rajzot és tornát taníthattak. Az 1943/44-es tanévben Vilnában harminc ilyen, litvánok által irányított lengyel általános iskola működött. Középiskola egy sem. A város öt szakiskolájába a litvánok és a beloruszok mellett lengyeleket is felvettek, ha tudtak litvánul.

Belorussziában ennél szigorúbban kezelték a lengyel iskolák kérdését. Az 1941. október 20-i tanfelügyelői gyűlésen leszögezték, hogy a lengyel egyetlen általános iskolában sem lehet tanítási nyelv és idegen nyelvként sem tanítható. A volhíniai és podóliai általános iskolákban 1942 júniusától kizárólag az ukrán lehetett a tanítási nyelv. Ennek ellenére ukrán tanárok híján (vagy figyelmetlenségből) Volhíniában és Polesie városai-ban nem tudtak minden lengyel általános iskolát felszámolni.

A Litván, Belorusz és Ukrán Főkomisszariátusokban azonban a titkos oktatás csak szerény mértékben és nehéz körülmények között folyhatott, mert miután a szovjet meg-szállást követő bő másfél esztendőben több tízezer egykori lengyel állampolgárt börtönöztek be és végeztek ki, továbbá a Szovjetunió különböző területein felállított lágerrekbe hozzávetőleg félmillió embert hurcoltak, a lengyel értelmiség a Jagelló-kor Litván Nagyfejedelemségének történelmi tájain a töredékére csökkent.

A lengyel iskolák helyzete a Főköormányzóságban

A fentebbiektől jelentősen eltért a lengyel iskolák helyzete az 1939 októberében létrehozott, 91 200 négyzetkilométer területet felölelő Főköormányzóságban. Varsó helyén maradt főpolgármestere, Stefan Starzyński Conrad von Cochenhausen tábornok városparancsnoknak a rendeletére hivatkozva szeptember 30-án köriratot adott ki arra vonatkozóan, hogy minden lengyel hivatalnok, így a tanár, a tanító is, haladéktalanul jelenjék meg a munkahelyén és kezdjen el dolgozni. A Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium vezetője, Kazimierz Szelągowski Johannes Blaskowitz tábornok engedélyével általános rendeletet adott ki, hogy az általános és középiskolák, valamint az egyetemeken kívül minden más típusú főiskola kezdje el a munkát. Október végén az általános és középiskolák nagy része már működött, ráadásul változatlan oktatási programmal. Gondot a tanításban egyelőre csak a háborús rombolás, illetve az okozott, hogy az iskolaépületek egy részét még nem hagyták el a hadsereg egységei.

Az október 26-án létrehozott Főköormányzóság irányítója, Hans Frank az iskolákra vonatkozó öt nappal későbbi rendelkezésében sem tesz arról említést, hogy az általános iskolák programjában változás állna be. Benne csak arról esik szó, hogy a felsőfokú tanintézetekre és tudományos intézményekre vonatkozóan később intézkednek, s a szakiskolákat nem hívhatják „gimnáziumnak” vagy „liceumnak”.

Ez a bizonytalanság azzal a náci reménnyel is összefüggésben lehetett, hogy a nyugati szövetségesek, ugyanúgy, ahogy Csehszlovákia felosztása árán, most Lengyelország „beáldozásával” lesznek hajlandók rövid időn belül Hitlerrel kiegyezni. Az, hogy november 6-án a megszálló német hatóságok a krakkói Jagelló Egyetem és a Bányászati Akadémia száznyolcvanhárom professzorát, docensét és tanársegédét letartóztatták és elhurcolták, s nemsokkal később ugyanezt tették a Lublini Katolikus Egyetem tanáraival is, azt jelentette, hogy Hitlert a továbbiakban már nem érdekelte a nyugati közvélemény, annál is kevésbé, mert döntés született Franciaország kellő időben történő megtámadásáról.

Ezzel együtt – miután a katonai közigazgatást fokozatosan felváltotta a polgári – a németeknek megváltozott az oktatáshoz való korábbi „megengedő” magatartása is. Járványveszélyre hivatkozva az iskolákat Varsóban november 15-ig be kellett zárni, s a középiskolák az újraindításra már nem kaptak engedélyt. A Főköormányzóság egész területén hasonló volt a helyzet: 1940 februárjára valamennyi gimnázium és liceum bezárta kapuit. Kivételes esetnek számított az, hogy a Siedlcei Tanítóképző 1940 nyaráig működhetett.

1939. november 5-én a német hatóságok a Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium működését megszüntették, vezetőjét a németekkel mindennemű együttműködést elhárító Kazimierz Szelągowskit letartóztatták és elhurcolták. Ugyanez a sors érte Stefan Starzyński főpolgármestert is. A minisztérium szerepét a Titkos Tanári Szervezet vette át.

1939. november 25-én megjelent a Német Nemzetiszocialista Munkapárt Faji és Politikai Hivatala két munkatársának, dr. Erhard Wetzel tanácsosnak és dr. Gerhard Hecht referensnek az emlékirata *A volt lengyel területek lakosságának kezelése faji-politikai*

szempontból címmel. Ennek harmadik részében az alábbiak olvashatók: „Az egyetemek és más főiskolák, szakiskolák, akárcsak a gimnáziumok, mindig a sovinszta lengyel nevelés központjai voltak, és ezért alapjában véve feltétlenül bezárandók. Csak az általános iskolák működhetnek, hogy a legalapvetőbb ismereteket, a számolást, az olvasást, írást elsajátíttassák. A nemzeti szempontból fontos tárgyak, mint a földrajz, irodalomtörténet oktatása, akárcsak a testnevelés, kizárt. [...] Mivel a lengyel tanító, s még inkább a lengyel tanítónő a lengyel sovinizmus eredményes élesztői, s ezzel politikailag számolni kell, nem lehet őket az iskola szolgálatába állítani. Célszerűnek látszanék, hogy az ilyen népisiskolákban kiszolgált lengyel rendőröket alkalmazzanak tanítókként. Így a tanítóképzők működtetése feleslegessé válik.” A szerzőpáros szükségesnek tartja még egyszer aláhúzni: „A lengyel tanítónőket azonnal feltétlenül ki kell kapcsolni az oktatásból.” 1939. december 10-én rendelet született a történelem-, földrajz- és lengyel olvasókönyvek, valamint a nemzet nagyjai portréinak, a címerképeknek és emblémáknak beszolgáltatásáról is.

Wetzel és Hecht irányelveit nem tudták teljes egészében megvalósítani, mivel egyrészt német szolgálatból egyelőre még nem került nyugdíjba lengyel rendőr, másrészt szakiskolákra a jól képzett munkások égető németországi hiánya miatt szükség volt. Ennek tudatában tette Hans Frank 1940. április 12-én a kormányülésen azt a bejelentést, hogy „a Főkormányzóság teljes elnémetesítése csak akkor kezdődhet meg, ha a Warta-vidék, Nyugat-Poroszország, Gdańsk, a dél-keleti terület és Felső-Szilézia a Führer általi értelmezés szerint német lesz.” Az irányelvek további részei fenntartás nélkül megvalósíthatók voltak. Ez azt jelentette, hogy az általános iskolákon kívül csak ipariskolák, szakiskolák működhetnek, történelmet, földrajzot, irodalmat, testnevelést azonban ezekben sem taníthattak. E tárgyak tankönyveit, olvasókönyveit zárolni kellett. Hogy milyen gondossággal gyűjtötték össze és őrizték őket, az már a iskolaigazgató beállítottságán és bátorságán múlt. Akadt olyan iskola, nem egy, ahol üres szekrényt pecsételtek le, de voltak olyanok is, ahol minden könyvet lajstromba vettek, s beküldtek a járási központokba.

A Főkormányzósági Hivatalban létrejött egy Népoktatási és Nevelési Tanosztály, s a járásokban is megfelelő tanfelügyelőségek alakultak. Az ő munkatársaik ellenőrizték az iskolákat, s váratlan megjelenéseik során esetenként tiltott tankönyvet keresve átkutatták a gyerekek iskolatáskáit, s a tananyaggal kapcsolatban a tanító leleplezésére szolgáló „beugrató” kérdéseket tettek fel a tanulóknak. Látogatásaik jegyzőkönyvfelvétellel és – igaz ritkán – a tanító letartóztatásával végződtek.

A titkos oktatás megszervezése

A földalatti oktatás megszervezésében Kielce városa játszotta az úttörő szerepet, ahol a német hatóságok a kezdeti bizonytalanság napjaiban sem engedélyezték a középiskolai oktatás megindítását. A két világháború között kialakított közép-lengyelországi ipari körzet központjában már 1939 októberének derekán létrejöttek az első titkos kö-

zépiskolai tanulókörök. A szervezés gyorsaságához jelentősen hozzájárult, hogy még sokan éltek azok közül, akik a századfordulót megelőző orosz-lengyelországi illegális anyanyelvi iskolahálózat létrehozásában és működtetésében diákként, tanárként vagy szülőként részt vettek. Az ő újbóli tevékeny szerepvállalásuk nagymértékben segítette a titkos iskolahálózat kiépítést a nácik által megszállt városban is.

A szeptemberi katasztrófát követő első hónapokban a földalatti oktatás spontán megszervezését általában mindenütt a szülők kezdeményezték, akik amiatt aggódtak, hogy az iskolák bezárását az utcára került gyermekeik erkölcsileg és szellemileg megsínylik. Iskolaszervező törekvésük a tanítók és tanárok körében is fogadókészségre talált. Ebben az is szerepet játszott, hogy a tanárok a titkos tanulókörökben vállalt munkáért szerény pénzbeli vagy természetbeni juttatásban részesültek, s ez adott helyzetben sokuknak a mindennapi lét biztosítását jelentette. Ebből következően a tanulókörök megszervezését és működtetését nem központilag irányították, s benne a megszüntetett Közoktatási Minisztérium helyébe lépő Titkos Tanári Szervezet sem játszott szerepet. Ennek ellenére az „alulról jövő kezdeményezés” eredményes volt. Az 1939/40-es tanévben a fővárosi titkos tanulókörökben 1263 tanár 12 246 diákot oktatott. Az utóbbiak végzősei közül 1940 júniusában a többség le is érettségizett.

Jan Karski a háború alatt *Story of a Secret State* (Egy titkos állam története) címen angolul (lengyelül pedig csak 1999-ben) megjelent könyvében így ír le egy érettségi vizsgát a földalatti Lengyelországban: „A vizsgáztatás egy költőztető irodában folyt. Az iroda igazgatójának fia volt az egyik maturandus. A hely minden gyanún felül állt, mivel a cégben nap mint nap rengeteg ember fordult meg. A négyzet alakú asztal három oldalánál ültek a vizsgázók: Zosia és két osztálytársa. A negyediknél a lengyel irodalom tanárnője foglalt helyet. Legelőbb mindenkinek kiosztottak egy-egy géppapírt. Aztán a személyi adatok kódjául egy betűjelet és egy számot íratott a lapok bal felső sarkába. [...]

A(z érettségi elnök – K. I.) tanár úr hat gondosan négyrét hajtott lapot húzott elő a zsebéből és az asztalra tette.

– Kérem, húzzanak tételt, és lássanak munkához. Elkezdjük.”

1940 őszétől már országos méretekben folyt a titkos tanulókörök szervezése. Működésük szakmai ellenőrzésére, koordinálására, a központi anyagi támogatás csatornáinak kiépítésére a londoni lengyel kormány az év végén létrehozta a Kormányképviselőt Honi Kulturális és Oktatási Főosztályát, amelyet a Titkos Tanári Szervezet választmányi tagja, Czesław Wycech vezetett. 1943 derekáig a földalatti iskolarendszerrel kapcsolatban Londonból semmilyen kötelező érvényű útmutatás nem érkezett.

A középiskolai oktatási hálózat mellett meg kellett szervezni az általános iskolákban betiltott tárgyak – történelem, földrajz, lengyel honismeret – tanítását is. Ennek céljából titkos tanulóköröket szerveztek, de az általános iskolák kínálta legális lehetőségeket is ki kellett használni. Mind az úgynevezett semleges témák, mind a hivatalos témák ürügyül szolgálhattak arra, hogy a tanító vagy a tanár újra és újra a lengyel földrajzi, történelmi és irodalmi ismereteket plántáljon el a nebulókban. A Visztuláról szóló lengyel népdalok kapcsán például beszélni lehetett Lengyelország legnagyobb folyójáról, a vele kapcsolatos regékről, legendákról. Az édesvízi halak ismertetése kapcsán a fo-

lyókon kívül a lengyel tavakról is szólni lehetett, a tengeri halak az 1920-as években a lengyelek által épített modern kikötőváros, Gdynia és a Hel-félsziget bemutatását indokolták. A medve a Tátra és a Kárpátok, a bölény a białowieżai rengeteg leírását tette lehetővé. A szén Sziléziát, a só Wieliczkrét idézte meg a gyerekek számára, Wieliczka pedig Kinga hercegnő legendáját és a lengyel középkort.

A tanulás demokratizálása

A titkos középiskolai oktatás egyrészt a legális lehetőségek kihasználásával szakiskolai osztályokban, illetve nyolc-tíz fős, kivételes esetben tizenöt-husz fős konspiratív tanulókörökben folyt. A titkos tanulókörök létrehozásának kényszere a legkorszerűbb pedagógiai módszerek kipróbálását tette lehetővé: egyrészt a diákkal való egyéni foglalkozást, másrészt egy-egy megadott téma csoportos feldolgozását. A tanuló a maga bőrén, pontosabban elméjével és szívével tapasztalhatta, hogy a tanulás: a megszállóval folytatott harc. E harc megvívását pedig így a tanár és a diák egymás iránti kölcsönös bizalma és tisztelete tette lehetővé. A követelményeknek megfelelni ilyen körülmények közepette csak szorgalommal, lelkesedéssel és kivételes erkölcsi tartással lehet. Lógni, lazsálni, nem tanulni felért az árulással.

Ahol mód nyílt rá, ott a (hétosztályos) általános iskola VII. osztályában az elsős középiskolai osztály tananyagait dolgozták fel, de az is bevett gyakorlat volt, hogy a szakiskola első osztályában vagy a szakiskola előkészítő tanfolyamán tették ugyanezt. A szakiskolák felsőbb osztályaiban esetenként a középiskolai osztályok második, harmadik, ritkábban a negyedik osztályos anyagát is leadták. A felsőbb osztályok tárgyait kizárólag konspiratív tanulókörökben tanították. A háború előtti oktatási programra támaszkodó tananyagot központilag Londonban írták elő, ennek feldolgozását tanfelügyelők ellenőrizték. A lengyel történelmet – a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Néppárt törekvésének eredményeként – a háború alatt kiadott új tankönyvekben demokratikus elvek szerint „írták át”, kiemelve az addig ismert történelmi személyiségek háttérben lévő közösségek – dolgozó osztályok – országépítő munkáját és a honvédelemben játszott önfeláldozó szerepét. Az egyes politikai pártok arra törekedtek, hogy befolyásolják a lengyel történelem bemutatását és értékelését. A Titkos Tanári Szervezet és a honi oktatási és kulturális képviselő azonban mindvégig meg tudta védeni a szakmai, pedagógiai szempontjait és céljait.

Az 1941/42-es tanévben Varsóban 71 titkos középiskola működött kétezer-öt tanár és huszonegyezer-kilencszázhusz diák részvételével. (A varsói középiskolások lélekszáma az 1938/39-es tanévben harmincezer fő volt.) A középiskolák a vidéki városokban is hasonló módon éledtek újjá és működtek. Ezen kívül olyan kisebb és nagyobb településeken működtek titkos tanulókörök, ahol azelőtt nem volt középiskola. A földalatti oktatási kényszer jelentős mértékben demokratizálta a tanulást, így olyan paraszt-

és munkásfiatalok előtt is megnyílt a középiskolai tanulás lehetősége, akik számára ez a háború előtt elképzelhetetlen volt. Az 1941/42-es tanévben már harmincezer-háromszázhetvennyolc középiskolást és négyezer-kilencszázhuszonnégy tanárt regisztráltak a varsói központban. A számuk az elkövetkező években tovább nőtt.

A főváros „zárt negyedében”, az 1940 tavaszán kőfallal és szögesdrótkoszorúval elkerített varsói gettóban működő zsidó iskolák száma húsz körül mozgott. A középiskolai oktatás nagyjából itt is ugyanúgy „titkos tanulókörökben” folyt, mint „az árja oldalon”. A tananyag megegyezett a háború előttivel. Az oktatást az Igazgatók Köre irányította, amely állandó kapcsolatot tartott a Titkos Tanári Szervezettel és a kormányhoni oktatási és kulturális képviselőivel. A háború után a gettó ötvenhárom túlélője vette át érvényesített érettségi bizonyítványát.

Szürke Seregek

A földalatti középiskolai oktatás eredményességéhez hozzájárult az a szervezeti alap, amelyet a jól kiépített lengyel cserkészhálózat jelentett. Vezetőségének különböző politikai irányzatai a háborút megelőző években késhegyig menő harcot vívtak egymással. A jobboldal befolyása a háború kitörésével és a hitleri megszállással jelentősen csökkent, képviselői hitelüket veszítették, háttérbe szorultak. A lengyel cserkészlet főparancsnoka a demokratikus nézeteiről ismert Florian Marciniak lett. (1943 májusában letartóztatták és 1944 februárjában huszonhárom cserkész társával együtt kivégezték.) Mivel a hitleri hatóságok minden lengyel szervezetet, szövetséget, egyesületet, kört – beleértve a sportklubokat – feloszlattak, a cserkészlet csak konspiratív alapon működhetett. Az egyenruhás, eleve félkatonai kiképzésen átment cserkészek alkották az 1942 utáni Honi Hadsereg legütőképesebb egységeit.

A cserkészlet 1939 utáni nem hivatalos neve – egyenruhájuk színéről: Szürke Seregek. Az elnevezés eleve sugallta a harc vállalását. Ez a harc azonban 1942-ig nem a fegyveres küzdelmet jelentette, hanem a szabotázs cselekmények legkülönbözőbb formáit. Mivel végrehajtói serdülőkorúak és fiatalok voltak, ez eleve behatárolta akcióik jellegét. Ezek irányítója Florian Marciniak elvbarátja, a lengyel cserkészmozgalom egyik legérdemesebb szervezője és vezetője, Aleksander Kamiński volt. Ő adta ki Juliusz Górecki álnéven a már említett *A nagy játék* című munkát, abból a célból, hogy cselekvési, magatartási, életviteli mintát, gyakorlati tanácsokat adjon a megszállókkal szembeni harc különböző formáit vállaló lengyel fiataloknak. 1941 tavaszán a Varsói Körzetben Kamińskit nevezték ki a Tájékoztatási és Propagandairoda főnökévé. Ő volt az, aki az általa vezetett Mazóviai cserkészszázaló diákjaiból megszervezte a „kis szabotázs” csoportokat. Azt, hogy mit takar a „kis szabotázs” fogalma, Kamiński (Górecki) *A nagy játékban* így határozta meg: „A »kis szabotázs« éles fegyver. Nem öl, az igaz, de szúr, méghozzá bosszantón és fájdalmasan. Olyan, mint a szembe szórt homok,

a szúnyog- vagy darázscsípés, a köröm alá hatolt szálla.” A „szabotázscsoportok” feladata a megszállókban tudatosítani, hogy ellenséges környezet veszi őket körül, amelynek támogatására nem számíthatnak. A cél: náciellenes feliratokkal, Hitler-gúnyoló falragaszokkal, hazafias jelszavakkal tartani a lelket a varsóiakban, német frontújságokkal tökéletesen megegyező és megfelelőképpen terjesztett kiadványokban hamis hírekkel fellazítani az ellenséget, megszégyeníteni a kollaboránsokat, a „*csak a disznók ülnek a moziban*” megtorló akciók keretében „bebüdösíteni” a filmszínházakat, betörni a német katonák fotóit kiállító fényképészetek vitrineit, kirakatait, leszedni a német nyelvű falragaszokat, letépni a náci zászlókat stb.

Ahhoz, hogy valaki a Szürke Seregek tagja legyen, s annak „kis szabotázs”-akcióiban részt vegyen, esküt kellett tennie. A veszélyes vállalkozásokért lebukás esetén kivégzőosztag elé is kerülhetett a benne részt vevő. Nem véletlen, hogy 1942 őszétől az ezekben az akciókban részt vettek közül verbuválták a Honi Hadsereg Főparancsnoksága Diverzáns Osztaga katonáit. Aleksander Kamiński az 1943 őszén, 1944 elején írt *A barikád kövei* című tényregénye még a háború alatt megjelent és nagy sikert aratott. Ebben a könyvben a szerző valóságos történetet dolgoz fel: a Szürke Seregek tagjai közül verbuválódott egyik leghíresebb diverzáns rohamosztag egymást követő parancsnokainak – Jan Bytnarnak („Rudy”), Aleksy Dawidowskinak („Alek”), Andrzej Zawadzkinak („Zośka”) – életét és hősi halálát. Valamennyien korábban a varsói Báthory István Gimnázium diákjai voltak. Az ő nevükhöz fűződik az 1943. március 16-án Varsó központjában fényes nappal végrehajtott akció, amelyben a Gestapo székhelyéről börtönbe szállított Jan Bytnart a rabkocsiból – felsőbb engedéllyel – kiszabadítják. A történetet Kamiński nem fejezi be, Zawadzki szűk félévvel később, 1943 augusztusában bekövetkezett halálának leírásával abbahagyja. Pár hónappal később „Zośka” fedőnévvel megalakul a Honi Hadsereg legkiválóbb zászlóalja, amelynek tagjai többségükben a földalatti gimnáziumok, egyetemek diákjai.

„A harc folyik tovább. Abba kell hagyni e történetet” – írja Kamiński, aki tudja, hogy a fiatal nemzedékre még az országot felszabadító össznemzeti felkelés vár. Erre készülve a földalatti iskolák diákjainak egy része konspiratív hadapródiskolába jár. Mint például Krzysztof Kamil Baczyński, a XX. század egyik legnagyobb lengyel költője, aki egyszerre végezte a lengyel szakot és a hadapródiskolát.

A földalatti felsőoktatás

A földalatti egyetemi és főiskolai oktatás 1940 októberében kezdődött el a Főkezmányzóságban, s ennek színhelye ekkor kizárólag Varsó volt. Krakkóban és Lublinban ugyanis az egyetemi és főiskolai tanárokat sújtó letartóztatási hullám következtében kevés tanításra kapható ember maradt. Mivel Varsóban az egyetemek épületeit az első pillanatoktól kezdve birtokba vette a hadsereg, a megszállás első évében a tanárok eleve

nem foglalkozhattak az oktatás megindításának gondolatával. Erre az ösztökélés „alulról” érkezett. 1940 júniusában a tikos tankörök végzős középiskolai diákjai nagy számban érettségiztek. Tanáraik közül sokan kapcsolatot kerestek egyetemi professzorokkal, hogy növendékeik továbbtanulási lehetőségeiről értekezzenek velük.

A híres irodalomtörténészé, Julian Krzyżanowski professzoré az érdem, aki vállalta a Bölcsészettudományi Karon a tanítás beindítását több szakon. A lengyel szakot az első pillanattól kezdve ő vezette; s a megszállás utolsó időszakában kétszáz diák tanult a keze alatt. A Tadeusz Manteuffel professzor által megszervezett történelem szakon három előadó és hat diák kezdte meg a munkát. Az 1943/44-es tanévben a szak már tizenkét előadót és vagy száz diákot foglalkoztatott. A történelem szakból ebben az évben vált ki és önállósodott harminc hallgatóval a művészettörténet szak.

A nagy múltú klasszika-filológia szakot a Varsói Egyetemen az 1942/43-as tanévben szervezték újjá: egy évvel később már harminc hallgatója volt. Ekkor indult be a filozófia és a francia szak is: az előbbi harminc, az utóbbi tizenkét hallgatóval. 1942 végén Krzyżanowski professzor szlavisztikai szakot is szervezett, amelyen tizenhat diák tanult.

Ezek a szakok vagy „szekciók” egészen 1944 májusáig egymástól függetlenül, önállóan működtek, s összesen négyszázhatvan diákot oktattak. A Bölcsészettudományi Kar, amelynek élén a titkos Dékáni Tanács állt, szervezetiileg ekkor jött létre.

A Természettudományi Kar 1940 őszén három önálló szakkal: a biológiával, a kémiával és a fizikával indította meg az oktatást. A két utóbbi szak előadásait a Varsói Egyetem hallgatói is látogathatták. A matematika és a földrajz szak 1942-ben kezdte meg a munkát.

A hagyományos Varsói Egyetem mellett még egy, a fővárosban újnak számító egyetem kezdte meg a működését. A III. Birodalomhoz csatolt lengyel területek lakosainak egy részét, elsősorban a nem műszaki értelmiséget áttelepítették a Főkormányzóságba; a Poznańi Adam Mickiewicz Egyetem tanárainak és diákjainak nagy részét is. 1940 novemberében ők szervezték meg a Nyugati Területek Egyetemét, amelynek ekkor felállított Jogtudományi Kara 1943-ban beolvadt a Varsói Egyetembe. Az 1943/44-es tanévben az így egyesült jogi karoknak összesen hatszáz hallgatójuk volt. A Kar magas színvonalú szervezettségéről árulkodik, hogy a Kari Tanács a megszállás során mindvégig megtartotta dékáni tanácsi üléseit. E Karon, amely ötvennégy magiszteri és egy doktori címet adott ki, működött a Varsói Egyetem Joghallgatóinak Tudományos Diákköre is.

Hogy miként folyt az oktatás, annak technikai részletébe Jerzy Lerski avat be, akit Władysław Sikorski személyes emisszáriusaként ejtőernyővel dobtak le Lengyelország fölé 1942-ben. Küldetésének eleget téve, bekapcsolódott a földalatti katonai szervezetek munkájába. A maradék szabad idejét se hagyta kihasználatlanul.

„Éltem Pieńkowski rektor tanácsával és titokban felvettem a kapcsolatot a jogi kar konspiratív tanulókörével – emlékezik vissza. – Rendkívül örültem, hogy a Józef Piłsudski Varsói Egyetem remek professzorait hallgathatom. Nem mondhatom, hogy a polgári jogért lelkesedtem volna, de az olyan professzorok, mint Kozubski, Miszewski és Namitkiewicz alkalmat adtak rá, hogy a jogi szakmára szomjas jelöltek társaságában szellemi lakomán vegyek részt. A tanulócsoportok az előadók vagy a tehetősebb diá-

kok otthonaiban, többnyire a Marszałkowskával szomszédos nagy bérházak tágas lakásaiban jöttek össze.

A német megtorlásra tekintettel, a hallgatóság létszáma ritkán haladta meg a tíz főt. A diákok, mintha konspiratív találkozóira mentek volna, egyenként, percnyi pontossággal jelentek meg.”

A diákok az előadások alatt minden eshetőségre felkészültek. Többnyire olyan benyomást keltettek, mintha kártyáznának. Ehhez a lapokat valóságosan is szét kellett teríteni, mert váratlan házkutatásnál a bridzsben jártas gestapós tiszt rákérdezhetett, hogy áll a parti, s az aktuális lapjárással kapcsolatban kérdéseket tehetett fel a „játékosoknak”. A helyes válasz ilyenkor „életet menthetett”.

Lerskinek meg kellett szakítani tanulmányait, mert egy parancs Londonba szólította.

A két fővárosi egyetemen az Orvostudományi Karok beindítását nagyban megkönnyítette az, hogy az 1940-es végzős hallgatóknak megengedték tanulmányaik befejezését. Igaz, hogy az erre szóló engedélyt pár hónap múlva, 1940. május 6-án visszavonták, de időközben a varsói kórházakban és klinikákon már felszámolhatatlanul sikerült az oktatást megszervezni. 1944 tavaszán az Orvostudományi Kar Dékáni Tanácsának jóváhagyásával Jan Zaorski docens kijárta a megszálló hatóságoknál, hogy Egészségügyi Segédszemélyzeti Szakiskola néven oktatási intézményt szervezzen. Ez az Orvostudományi Kar I. és II. évfolyamának oktatási programját építette be tananyagába. A megszállás végén a Varsói Egyetem Orvostudományi Karán és Gyógyszerészeti Karán összesen kétezer-háromszáz diák tanult. A Varsói Egyetemen tanuló hallgatók összlétszáma háromezerhétszáz fő volt, s hatvannégy magiszteri címet és hét doktori címet adott ki.

A Nyugati Területek Egyetemén a Jogtudományi Karon és az Orvostudományi Karon kívül, Teológiai Kar, Bölcsészettudományi Kar, Mezőgazdasági-Erdészeti Kar is működött, továbbá felállítottak egy Tengerészeti Intézetet is. Ez azt jelenti, hogy a lengyelek a győzelemben bízva arra számítottak, hogy a háború után jelentős tenger menti területhez jutnak. Ennek szakmai birtokbavételére és berendezésére készített fel a Tengerészeti Intézet, amely ebben az értelemben politikai szervezetnek számított, s diákjai és tanárai lebukás esetén a legsúlyosabb megtorlásra számíthattak.

A Nyugati Területek Egyetemének Orvostudományi Kara százhatvan diákot és kilencvenöt előadót számlált, a Gyógyszerészeti Kárnak kettőszáztizenöt hallgatója volt. Az 1942/43-as tanévben beindított Teológiai Karon öt professzor adott elő és húsz hallgató tanult.

A Varsói Műegyetemen az oktatás beindítását megkönnyítette az, hogy 1940 márciusában Karol Drewnowski rektor engedélyt kapott arra, hogy a végzős hallgatók lehessék a mérnöki oklevél megszerzéséhez szükséges záróvizsgákat. Igaz, két hónap múlva az engedélyt visszavonták, de addigra a földalatti műegyetemi oktatás szerkezetét és intézményhálózatát kiépítették. Ennek köszönhetően a konspiratív Varsói Műegyetem 1940 telén megnyithatta jelképes kapuit. Az oktatás folyamatosságát és viszonylagos zavartalanságát az is elősegítette, hogy bizonyos engedélyezett szakiskolák programjába be lehetett építeni az első- és másodéves egyetemi tananyagot. Így a szí-

gorúan konspiratív körülmények között folyó oktatás a hozzávetőleg négyszáz főt ki-
tevő felsőbb éves számára szerveződött. A mérnökjelöltek többsége a szakirányú kép-
zés kereteit kihasználva tanult.

1940 nyarán a megszálló hatóságok engedélyével Zygmunt Jagodziński, a Varsói
Műegyetem tanársegédje Műszaki Rajzoló Tanfolyamokat szervezhetett. Ezek kons-
piratív módon a Műegyetem négy karának – műszaki, építészeti, általános mérnöki és
villamossági – tananyagát építették be programjukba. Ezt a képzési lehetőséget – har-
mincöt professzor és tanársegéd révén – 1944-ben már kilencszáz diák használta ki.
1942-ben legális lehetőség nyílt Állami Műszaki Iskola szervezésére, ráadásul a Mű-
egyetem területén. Ennek az iskolának oktatási anyaga megegyezett az első éves mű-
egyetemi programmal. A tanulási lehetőséggel itt ezerötven diák élt. 1940-ben a
Műegyetem Építészeti Karának objektumában hivatalos engedéllyel Szárazföldi és Vízi
Építészeti Iskola nyílt. A konspiratív Varsói Műegyetem, ahol összesen háromezer diák
tanult, száznolcvanhat mérnökdiplomát adott ki, tizennyolc doktori és tizennégy nagy-
doktori címet ítél oda.

1940 márciusában rövid időre a Falugazdálkodási Főiskolán is engedélyezték a dip-
loma megszerzését a végzősöknek. Tanulmányaik folytatására 1942-ig csak a felsőbb
évesek előtt nyílt konspiratív lehetőség. Ezen a főiskolán végül ötven előadó oktatott
és négyszáz diák tanult, százharminc fő kapott mérnöki diplomát és három fő doktori
címet. A főiskolán a munkát nagymértékben megkönnyítette, hogy falai között állított-
ták fel a Falugazdálkodási Német Tudományos Intézetet. Ennek alkalmazásában, a föld-
alatti állam megfelelő oktatási főosztályának engedélyével, lengyel munkatársak
dolgoztak.

A felsorolt tanintézeteken kívül Varsóban a Kereskedelmi Főiskolán és a Lengyel
Szabadegyetemen is folyt konspiratív oktatás. Az utóbbi népszerű egyetemet összesen
négyszáz hallgató látogatta.

A művészeti főiskolák közül az Állami Színházművészeti Intézet – összesen mintegy
negyven hallgatóval – 1940 nyaratól a háború végéig folytatott konspiratív színész-
képzést. Az Intézetben számos majdani híresség tanult. A diplomákat az eredeti tervek
szerint a háború után szándékoztak kiosztani.

Dr. Józef Pulikowski törekvéseként 1940 szeptemberében az Állami Zeneiskola
– a háború előtti konzervatórium tananyagával, tanrendjével – megnyithatta a kapuit.
A konspiratív Zenei Konzervatórium ennek falai között működött. Az 1941/42-es tan-
évtől német ember állt az élén, aki az alkoholban nagyobb örömét lelte, mint a muzsi-
kában, s az iskola ügyei nem érdekelték... Kivéve a vizsgákat, amelyeken igyekezett
józanul részt venni. A Zenei Konzervatórium hallgatóinak – létszámuk az 1943/44-es
tanévben elérte a négyszáz főt – külön lengyel bizottság előtt is vizsgáznuk kellett.

A földalatti iskolák történetében önálló fejezet illeti a varsói gettóban folyó felsőok-
tatást. A megalázottnak a példátlan lelki és fegyveres terrorral és az éhhalállal foly-
tatott küzdelmében a túlélés reményét a napi valóságból a tanulásba való menekülés
lehetősége jelentette. A konspiratív egyetemi tanulás megszervezésére az kínált lehe-
tőséget, hogy a németek – a hastífuszjárvány tombolása miatt – engedélyezték Juliusz

Zweibaum professzornak Járványellenes és Egészségbiztosító Tanfolyamok beindítását. Ez gyakorlatilag egy három éves programra felépített orvoscépzést tett volna lehetővé. A gettóban, ahol 1942 elejére több mint ötszázezer embert zsúfoltak össze, az erre kijelölt szűk helyeken a legkiválóbb háború előtti professzorok heti hat alkalommal naponta három órában oktatták a gyógyítás tudományát a tanfolyamokon részt vett mintegy ötszáz hallgatónak. Az 1941 májusában kezdődő tanítás 1942 júliusában véget ért. Július 22-én megkezdődött a varsói gettó lakosságának bevagonírozása és elhurcolása a Treblinka I és Treblinka II haláltáborba.

Varsón kívül elsősorban Krakkóban a Jagelló Egyetemen és a Bányászati Akadémián folyt titkos egyetemi képzés, valamint jóval szerényebb méretekben a vilnai Bátorhory István Egyetemen és a lembergi János Kázmér Egyetemen.

Újdonságnak számítottak a lengyel oktatási rendszerben (nemcsak a konspiratívban) az egyetemek és főiskolák kihelyezett tagozatai. Ezek olyan nagy- és kisvárosokban jöttek létre – mint Czeszochowa vagy Kielce, illetve Jędrzejów, Ostrowiec Świętokrzyski és Radomsko –, amelyekben a háború előtt nem volt felsőoktatási intézmény. Czeszochowában a Nyugati Területek Egyeteme már 1943-ban megszervezett négy szakirányú fiókintézetet. Egy év múlva az elpusztításra ítélt, kiűrtett Varsó egyetemének kilenc kara települt át Czeszochowába. A felsorolt helységekben kialakult felsőoktatási központokat 1945 után sem számolták fel.

A földalatti felsőoktatást a Kulturális és Oktatási Főosztály, illetve ennek 1941 végén megszervezett Felsőoktatási és Tudományos Osztálya irányította. Az irányítás főként a tanároknak és a diákoknak a londoni lengyel kormánytól kapott (a kimenekített Nemzeti Bank forrásaiból származó) anyagi támogatását jelentette. A megszállás végén mintegy ezerötyszáz oktató részesült a Főosztály költségvetéséből anyagi javadalmazásban.

A földalatti oktatás jelentősége

Az oktatók a diákok által befizetett szerény tandíj egy részével is kiegészíthették keresetüket. Ez azonban nem volt számottevő, mert a rászorulóknak eleve mentesültek a tandíjtól, amelyet például Krakkóban senkinek se kellett fizetnie. Ugyancsak a Főosztály dotálta a tudományos igényű jegyzetek, tankönyvek, oktatási segédanyagok írását és kiadását. Ezekből cím szerint négyszázhetven született a megszállás éveiben.

A földalatti felsőoktatásban mintegy tizenkétezer diák vett részt, s ez huszonnégy százaléka a háború előtti utolsó békeévben tanult lengyel egyetemistáknak és főiskolásoknak. A háború alatt – a középiskolásokhoz hasonlóan – a diákok fele Varsóban tanult.

A földalatti oktatás megvédte a lengyel ifjúságot az erkölcsi és a szellemi leépüléstől, amely pedig a náci megszállók egyik célja volt. A konspiratív tanulás egy szinten a tudás szeretetével együtt a haza szeretetével is beoltotta a diákokat. Bizonyossága ennek a varsói Powązki-temető, ahol a Honi Hadsereg varsói felkelésben elesett tagjainak

zászlóaljak szerint tagolódo parcelláiban nagy arányban sorakoznak egymás mellett a földalatti középiskolások és egyetemisták sírjai.

Kérdés, hogy a náci megszállók mennyire voltak tudatában az országot föld alatt behálózó középiskolai és felsőoktatási rendszernek. 1943 februárjában a radomi pályaudvaron letartóztattak egy futárt, akinél megtalálták a Krakkói körzet földalatti iskolahálózatáról készített s a központnak küldött összesítő jelentést. Ennek alapján s más ügynökjelentésekből és besúgói információkból következően az erre szakosodott hitlerista ügyosztály képet alkothatott magának a Főkormányzóságban folyó illegális oktatás méreteiről. Annak nagysága eleve lehetetlenné tette a tömeges megtorlást. Mondhatni, a német hatóságok kénytelen-kelletlen – különösen Sztálingrád után – szemet hunytak fölötte. Csak azok ellen a tanárok és diákok ellen jártak el kíméletlenül, akik konspirációs katonai vagy politikai szervezetekben is tevékenykedtek.

A fent jelzett tárgyban, 1943. augusztus 23-án a Biztonsági Rendőrség és a Különleges Rendőrség parancsnokának aláírásával több mint száz oldalas emlékirat készült Heinrich Himmler birodalmi vezető, belügyminiszter részére. A memorandum szerzői pontosan tisztában voltak azzal, hogy a németeknek a lengyel oktatási rendszert megsemmisítő politikája váltotta ki a lengyelekből azt a reakciót, amely, úgymond, nemcsak művelődési igénnyel, hanem „fanatikus hazaszeretettel” is beoltja a lengyeleket.

Az emlékirat pontosan feltárja a különböző szintű földalatti oktatás jellegét, színvonalát, módszereit, s még a radomi és krakkói tanítóképzőkről is beszámol. A szerzők az illegális oktatás elleni harc legeredményesebb módszerének a legális tanítás színvonalának emelését, s a tanítók és tanárok fizetésének megélhetést biztosító rendezését tartanak. Egyébként bármilyen más jellegű harc esélytelen. „Lengyelországban nincs nagyobb hazafi, mint a középiskolai tanár vagy az általános iskolai tanító. A nemzet ügyének senkit se lehet jobban elkötelezni, mint azt az ifjúságot, amelynek ilyen nevelői vannak.”

A jelentés e részében nemcsak a szerzők tényekkel egybevágó öszintése a feltűnő, hanem az is, hogy területi meghatározásként nem Főkormányzóságról, hanem Lengyelországról írnak. Az idézett mondatot akár a földalatti Honi Kulturális és Oktatási Főosztály munkatársa is fogalmazhatta volna.

Aleksander Kamiński, Lengyelország 1918-as újjászületésének huszonötödik évfordulóján, 1943. november 11-én, Európa legnagyobb példányszámban megjelenő földalatti lapjában, a *Tájékoztató Közlönyben* (Biuletyn Informacyjny) *Az ember* címmel ünnepi vezércikket tett közzé. Ebben leszögezi: „Kijelentjük, hogy a németek és a szovjetek által megszállt nemzetet sújtó veszteségek legveszedelmesebbike nem gazdasági és anyagi jellegű. A legveszedelmesebb, ami bennünket sújtott, az a mérhetetlen ember-veszteség [...] A lengyel élet megújulásának legsürgetőbb gondja az ember újjáépítése.”

1943 egyszerre volt a remény és a bizonytalanság, a bizakodás és a kétely éve Lengyelországban. A remény és a bizakodásé, mert a hitlerista hadseregek megroppantak mind a szovjet, mind a Földközi-tenger menti frontokon. A bizonytalanság és a kétely forrásait a feltárt katyúi tömegsírok, a közönyös világ szeme láttára felkelt és elpusztított varsói gettó bombatölcsérei, a Katyín miatt megszakadt szovjet–lengyel diplomáciai kapcsolatok nyomán a két ország között támadt újabb szakadék és Władysław Sikorski

miniszterelnök tragikus halála jelentették. Kamiński persze nem tudhatta azt, hogy vezércikkének megjelenése után három héttel Teheránban döntés születik Lengyelország jövőjéről: Anglia és az Egyesült Államok jóváhagyásával szovjet érdekerületté nyilvánítják.

Kamiński meg volt győződve arról, hogy Lengyelország számára a felszabadulást majd az össznemzeti felkelés hozza meg. *A nagy játék* valójában erre készítette fel a lengyel ifjúságot, de azt is kiemeli benne, ami a győztesen megvívott harc után a lengyel társadalomra vár: „Az ifjúságot illetően a művelődés (a hivatásra való felkészülés, a lengyel kultúra megismerése, az önművelés) ma Lengyelország számára ... fennkölt ügy...”

És Kamiński bizonyára nem sejtette, hogy olyan gondolatokat is megfogalmaz, amelyek, jóllehet a lengyeleknek szólnak, hatvan év múltán a térség rendszerváltó országaiban is megszívlelhetők lehetnének: „Ha egy politikai párt szelleme túlságosan átítat, és a szolgálatába állsz, tegyél meg minden tőled telhetőt, hogy pártéletedben tűzőn-vízen át betarts egy alapvető elvet: a pártod iránti teljes odaadó szereteted és hited ellenére tanúsíts egyfajta lojalitást azon más pártok iránt is, amelyek a független lengyel állam talaján állnak. A pártélet egyik legszánalmasabb tulajdonsága az, amikor az agyat elborító pokoli gőz az egykor lovagias, becsületes és tisztességes embereket – ostoba fanatikusokká változtatja, akik a sajátjukon kívül minden más pártban és politikai tömörülésben aljasságot és árulást, hamisságot, hitvány indítékokat, ügyefogyottságot és rosszakaratot látnak...”

A Lengyel Földalatti Állam küzdelmének jellemzésére Kamiński két fogalmat használ *A barikád kövei* című regényében: *testvériség* és *szolgálat*. A fegyveres harc drámaiságát mindig a *gyönyörűen meghalni* fordulattal érzékelteti. Ezzel szemben a *kultúraépítés*, a *tanulás* a *gyönyörűen élni* szinonimája.

KRAKKÓ NÁCI MEGSZÁLLÁSÁNAK EZERKILENC SZÁZHATVANEGY NAPJA – OLDALNÉZETBŐL

A Hitler által 1939 őszén létrehozott Főkormányzóságban, amelynek területe a Szovjetunió megtámadása után kibővült az egykori Kelet-Galíciával, három központ alakult ki: Varsóban, Krakkóban és Lembergben. A kiváló lengyel történész, Tomasz Szarota több kiadást megért monográfiában mutatta be Varsó mindennapi életét. A mű beszédes címe: *Hétköznapi a megszállt Varsóban* (Okupowanej Warszawy powszedni dzień). Az ideológiai sorvezető a könyvén hosszú időn át dolgozó történésznél az, hogy „Varsó [...] a hódítókkal szembeni harc központja, s a lengyel nemzet mártíromságának színhelye is”. A Jagelló Egyetem neves professzora, Andrzej Chwalba, aki *Krakkó 1939–1945* (Kraków, 1939–1945) címmel tette közé 2001-ben nagy visszhangot kiváltó munkáját, ezt nem mondhatja el Krakkóról. Ettől függetlenül a varsóiak és a krakkóiak háborús „hétköznapijai” számtalan vonatkozásban hasonlóak.

1939–1945. Az évszámok jelzik, hogy rendkívüli időszakról van szó, s ezt a szerző is kiemeli: „Krakkó történelmének tíz évszázadnyi távlatából nézve a német megszállás évei csak epizódnak tűnhetnek, ez magyarázza az időtartam napokban történő jelzését. A háború utáni évek távlatából nézve azonban aligha mondható, hogy csupán epizódról van szó. 1939–1945 között az idő elképesztő tempót öltött, s a valóság, amelyben az emberek éltek, alapvetően összesűrűsödött. A megszállás kivételes időszaknak számított, amely néhány évre megszakította az események megszokott menetének folytonosságát. Olyasfajta tapasztalatokat hordott ki, amelyek következményei a mai napig láthatók és érezhetők. A város sem azelőtt, sem azután nem lett olyan próbatételnek kitéve, jóllehet nemegyszer kellett elviselnie idegen hódítókat...”

Chwalba professzor e „próbatétel” történetét és következményeit dolgozza fel monográfiájában, amelynek hét nagy fejezetre tagolódó szerkezete jól áttekinthető. (A VIII., záró fejezet az érintett kérdések összefoglalása.)

Az I. fejezet címe: *A németek Krakkóban. Az új hatóságok*. Bevezető alfejezetével – *1939 szeptembere előtt. Szeptember első napjai* – a szerző berántja olvasóját abba a feszültségbe, amely a háború kirobbanását megelőző napokban, hetekben Lengyelországot jellemezte. Senkinek nem lehetett kétsége afelől, hogy a háború a hitleri III. Birodalommal elkerülhetetlen. Krakkó lakóiban ezt a Városi Tanács elsötétítésre, élelemiszerkészletek felhalmozására, mozgósításra felhívó rendeletei, plakátjai, továbbá a műkincsek biztonságba helyezéséről s a diverzánsakciókról keringő hírek is tudatosították. A Wawel 132 faliszőnyegét a háború harmadik napján sikerült a zászlókkal és a lengyel államiság kezdetét jelképező fejedelmi karddal együtt Krakkóból elszállítani,

előbb Lublinba, majd onnan Bukaresten, Máltán, Franciaországon át Kanadába. De nemcsak a múzeumi gyűjteményeket szállító vagonok tartottak kelet felé, hanem a menekültek s a visszavonuló katonaság végeláthatatlan tömegei is ellepték a Tarnów, Rzeszów felé vezető országutat. A város gazdátlan maradt. Kezdetét vette az üzletek, üzemek, gyárak raktárainak kirablása. A külvárosi gyerekek, akik azelőtt sohasem jutottak édességhez, most „csokoládéval firkáltak a falakra”.

A szerző azzal, hogy ezeket a nemzeti büszkeséget csorbító jeleneteket is viszonylag részletesen ismerteti, már munkájának kezdetén az olvasó értésére adja, hogy számára csak a dokumentumokkal igazolt tények a mérvadók, legendákkal, mítoszokkal csak a maguk helyén foglalkozik.

Az Ernst Busch és Werner Kienitz tábornokok parancsnoksága alatt harcoló 8. és 17. német hadtestek egységei 1939. szeptember 6-án a reggeli órákban vonultak be Krakkóba, s nyomban őrizetbe vették a városi önkormányzat huszonöt vezetőjét. Tűszoikat huszonnégy óra elteltével engedték szabadon, miután meggyőződtek róla, hogy nem kell fegyveres akciótól tartaniuk. Mivel Krakkót német városnak tartották és kiáltották ki, nyomban otthonosan rendezkedtek be falai között. A megszállás első napjaiban, heiteiben a lengyelekkel nem éreztették, hogy „untermenschek”-nek tekintik őket. Mínt ha a monarchiabeli békeidők emlékét, hangulatát életre keltve igyekeztek volna a krakkóiakat megnyerni. Bruno Streckenbach tábornok, a helyi Belbiztonsági Rendőrség (Sipo) és Biztonsági Szolgálat (SD) főnöke megjegyezte: „A lengyeleket nagyon meglepte a Wehrmachtnak a lengyel lakossággal szemben tanúsított fegyelmezett viselkedése. [...] Különösen a bécsi tisztekre vonatkozik ez, akiknek egy része még a Habsburg Monarchia idején itt dolgozott, és akiknek a lengyelek iránti tiszteletteljes magatartását a lengyelek értékelni tudják.” A németek, miután a Vörös Hadsereg a szeptember 17-ét követő napokban megszállta Kelet-Lengyelországot, igyekeztek részvételükkel tüntetni a lengyelek mellett. Ebből Krakkónak mind a lengyel, mind a zsidó lakossága azt a következtetést vonta le, hogy a nyugati szövetségesek hamar bekövetkező megjelenéséig tartó rövid időben a megszállás nem lesz különösebben szigorú.

A szövetségesek lengyelek által annyira várt nyugati támadása azonban elmaradt, s a német hadsereg zavartalanul berendezkedhetett a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján a III. Birodalomnak juttatott lengyel területeken. Ezek katonai kormányzója Gerd von Rundstedt vezérezredes lett. A szeptember 20-án létrehozott Krakkói Katonai Körzet parancsnokává Wilhelm List tábornokot nevezték ki. 1939 decemberéig megszűnt a katonai kormányzás, szerepét részben a Belbiztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat vette át. A Belbiztonsági Rendőrség szervezetébe tartozott a Gestapo – a Titkos Államrendőrség – és a Kripo – a Bűnügyi Rendőrség. Mellettük létrehozták a közrendre vigyázó rendőrséget – az Orpót – is, amely a közigazgatási hatóságokhoz kapcsolódott, és operációs szempontból az SS és a rendőrség magasabb parancsnoksága alá tartozott. A Gestapo – elsőként – szeptember 13-án megkezdte hálózatának kiépítését Krakkóban.

A katonai hatóságok már szeptember második felében felszólították a hivatalokat, hogy mielőbb vegyék fel a munkát, s az iskolákat, hogy október 1-jén kezdjék meg a

tanítást. Krakkó jövőjét is az a dekrétum határozta meg, amely Hitler utasítása alapján október 20-án lépett életbe. Ennek értelmében a németek által megszállt területek egy részén – a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzósága néven – létrehoztak egy sajátos alakulatot, amely sem államnak, sem autonóm területnek, sem protektorátusnak nem nevezhető. A főkormányzó Hans Frank korábbi birodalmi igazságügy-miniszter, a Német Jogi Akadémia elnöke lett, aki a Főkormányzóság polgári ügyeinek intézésére teljhatalmat kapott. Frank hatalmát az SS és a Rendőrség Főparancsnoka, Friedrich Wilhelm Krüger, majd Wilhelm Koppe ellenőrizte – igyekezve társ kormányzói szerepet játszani –, akik közvetlenül Heinrich Himmlernek tartoztak felelősséggel.

Hitler a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzóságának létrehozásával megszegte az 1939 szeptemberében Sztálinnal kötött titkos megállapodásnak azt a pontját, amely kimondta, hogy egyik fél sem hozhat létre olyan államalakulat-féleséget, amely nevében hordja a „lengyel” jelzőt. (Igaz, villanásnyi ideig Sztálin is foglalkozott azzal a tervvel, hogy a Vlnától délre eső körzetben létrehoz egy „mini lengyel népköztársaságot”.) Hitler minden bizonnyal abban reménykedett, hogy a nyugati hatalmak az 1939 szeptemberében Európában bekövetkezett területi változásokat ugyanúgy elfogadják, mint a müncheni paktumok következményeit. Erre vonatkozó szondázásainak eredménytelensége, majd Franciaország lerohanása után már teljes egészében értékét veszítette a lengyel kártyalap, s ennek következtében 1940. július 31-től a *Megszállt Lengyel Területek* lemaradtak a Főkormányzóság mellől. (Igaz, a Szovjetunió megtámadását követő hetekben Hitler a Lembergi, Stanisławówi, Volhíniai vajdaságokat a Főkormányzósághoz csatolta, s ezzel nagy csalódást okozott a nemzeti önállóságra törekvő, a német segítséggel önálló Ukrajnát életre keltetni akaró ukránokban. A Főkormányzóság területi „gyarapodása” egyrészt a Molotov–Ribbentrop-paktum megsemmisülésének bizonyosságát, másrészt az aktív földalatti ellenállás territóriumának megnövekedését jelentette a lengyelek számára.)

„Ebben az országban van egy pont, amely minden szerencsétlenség forrása, és ez Varsó. Ha a Főkormányzóságnak nem volna Varsója, akkor nehézségeink, amelyekkel nap mint nap meg kell birkóznunk, négyötödével csökkennének. Varsó mindenfajta felforgató cselekmények tüzfészke ma, és holnap is az a hely lesz, amelynek nyughatatlansága az egész országra kisugárzik” – szögezte le Hans Frank az 1943. december 14-én Krakkóban tartott konferencián. A több mint négy éves tapasztalatok birtokában nyilván még inkább elégedett volt amiatt, hogy 1939 őszén Krakkót választotta a Főkormányzósági Hivatal székhelyül, a Főkormányzóság fővárosául. A döntést akkor a város német jellegével, emberi léptékű méreteivel, monarchiabeli mentális és kulturális hagyományaival indokolták. A gigantikus, „rendetlen”, „ázsiai” Varsó nem állta ki az összevetést. „Varsót le kell rombolni, mielőtt alkalom kínálkozik rá” – jegyezte fel naplójában Hans Frank, aki a Wawel királyi palotájában rendezkedett be. (Emiatt nevezték a Főkormányzóságot Frankóniának, s őt magát Frankónia királyának.) Az általa megfelelőnek tartott alkalom 1944 őszén, a varsói felkelés leverése után érkezett el, amikor Hitler utasítására Varsó nagy részét a föld színével tették egyenlővé.

A Főkormányzóság kormányaként tizenkét főosztályból álló hivatal működött, élén Josef Bücher államtitkárral. A Főkormányzóság négy kerületre (Varsói, Lublini, Radomi, Krakkói) tagolódott. A tizenegy járást magába foglaló Krakkói Kerület – kerületi és járási – központja is természetesen Krakkó lett. A kerületet kerületi kormányzó, a várost Stadthauptmann (városkapitány) igazgatta. A közigazgatási tagozódás azt is jelentette, hogy hivatalnokok nagy tömegére volt szükség. Döntő többségük szükség-szerűen a lengyelek köréből került ki. Számuk 1941 áprilisában tizenhatezer-négyszáz, 1943 derekán harmincegyezer, 1944 márciusában harmincötezer fő volt. (Mint Szarota könyvéből megtudjuk, a varsói városi önkormányzatban harminckétezer hivatalnok dolgozott a háború előtti huszonnégyezerrel szemben.)

A megszálló hatóságok Krakkóban ötszáz lengyelt vettek át a háború előtti városi rendőrségtől. Az úgynevezett „sötétkéék rendőrség” szerepét máig tartó viták kísérik. A rendőrök egy kisebb része – elsősorban a tisztikar – bekapcsolódott a földalatti ellenállási mozgalomba, nagyobb hányada azonban nemcsak a közrend fenntartásában és a közbüntényesek üldözésében játszott szerepet, hanem az ellenállási mozgalom fel-számolásában és a gettók őrzésében is részt vett.

A kötet II. fejezete – címe: *A város lakói és területe* – is rendkívül izgalmas adalékokkal szolgál. A háború előestéjén Krakkó kétszázötvenkilencezer lelket számlált. Lakossága, a nyugatról, majd a szovjet megszállást követően kelet felől érkező menekültek révén jelentősen megnövekedett. Hans Frank becsvágya volt, hogy Krakkót európai német mintavárossá fejlessze. „Szeretném Krakkóban feltámasztani az olasz reneszánsz udvart, a Wawelt pedig az előzékenység és civilizáció szigetévé tenni a szláv barbárság kellős közepén” – fogalmazta meg célját a kezdet kezdetén. Ennek jegyében vet-ték elő az 1939-et megelőző években kidolgozott és Kazimierz Dziewoński mérnök nevével fémjelzett városfejlesztési tervet. Az ebben rögzítetteknek megfelelően két kör-jegyzőséget és huszonnyolc községet csatoltak Krakkóhoz, amely így kör-alakúvá te-rebélyesedett, területe tizenkét négyzetkilométerrel, lakossága hetvenkétezer fővel növekedett. A falusias jellegű új területek infrastruktúrája rendkívül alacsony volt, há-zainak döntő többsége földszintes. Azért, hogy az új kerületeket valóban városi szintre emeljék, nagyszabású építkezések indultak meg. E téma feldolgozása nyitja a következő fejezetet, amelynek címe: *A német Krakkó – Krakau*.

1939 augusztusában Krakkónak mintegy ezer német nemzetiségű lakosa volt. A há-ború kitörését követő első hetekben terv született arra vonatkozóan, hogy Krakkót – miután a lengyelektől és a zsidóktól „megtisztítják” – Tirolból áttelepített németekkel (osztrákokkal) népesítik be. Ez a terv csak részben – a gettó létrehozásával – valósult meg. A városba nagy számban érkeztek hivatalnokok, különféle típusú biztonsági erők tagjai és vállalkozók, de a falai között állandóan letelepedett németek száma 1943 ele-jére is alig haladta meg a húszezret. Az Óvárosban és az előkelőbb belvárosi kerü-letekben azonban mintha csak őket lehetett volna látni. Auschwitz egyik első foglya, az 1941 tavaszán csodával határos módon megmenekült Władysław Bartoszewski – mint említettük, a Zsidókat Megsegítő Tanács egyik alapítója –, aki a varsói felkelés leve-rése után Krakkóba került, jegyezte meg: „Krakkó lehangoló, egyetlen más városban

sem látni annyi németet, mint itt.” E benyomását nyilván az is erősítette, hogy a lengyel emlékműveket eltávolították, az utcaneveket, feliratokat németre cserélték. Az Óvárost övező körliget egyes sétányait, padjait, a város előkelőbb éttermeit, kávéházait, villamoskocsijait, autóbuszait csak németek használhatták. A leggyakrabban ismétlődő felirat a *Nur für Deutsche* volt.

A külön német városrész létrehozására kidolgozott tervek csak töredékesen valósultak meg. Az Óváros lengyel lakosságának többségét ugyan kitelepítették, de ettől az még nem vált német kerületté. Épült egy lakóteleprész, amely valóban német volt. Száz korszerű – „a fényt és levegőt” hirdető tervek szellemében fogant – három-ötszintes bérházat építettek. Ez a Főköormányozóságban emelt hasonló típusú épületek tíz százaléka volt. A megnövekedett városban a német megszállás idején huszonhét kilométer utat csatornáztak és láttak el kemény burkolattal. Ennél több járdát építettek. A csatorna-, víz- és gázvezeték-hálózatot sok helyen felújították, korszerűsítették. A Visztulát szabályozták, és központi szakaszán rakpart épült. A náci jó néhány gyárat, üzemet és több kórházat is korszerűsítettek. A nagyarányú modernizációs munkába harminc német cég kapcsolódott be: összesen közel nyolcezer embert foglalkoztattak. A megrendelésekből több száz kisebb-nagyobb lengyel cég is részesült. Krakkóban az életminőség átlaga nem nagyon maradt el a párizsitól, az amszterdamiától vagy a brüsszeliétől, s az életfeltételek összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint Belgrádban vagy Athénban.

A kooperáció kényszere eleve lehetetlenné tette azoknak a náci rendelkezéseknek a betartását, amelyek előírták a németek és lengyelek (és a kezdet kezdetén a zsidók) egymástól történő teljes elszigeteltségét. A németek eleve szívesebben laktak lengyel bérházakban, mint „tisztán” német épületekben. A lengyel szomszédság a német család számára biztonságot jelentett a földalatti merénylettekkel szemben. Ugyanakkor a háztömb lengyel családjai számára is egyfajta védelmet biztosítottak a német lakók az éjszakai náci razziák, embervadászatok idején. Ez utóbbiak azért is gyakran folytak, mert nem volt elég lengyel önként jelentkező, aki a Birodalomba ment volna ki dolgozni. (Szarota idézett munkájából megtudható, hogy Varsóból nyolcvanötezer embert kényszerítettek Németországban dolgozni.)

A Chwalba professzor könyve által kiváltott szokatlan nagy visszhangban az is szerepet játszott, hogy a szerző a megszokottól eltérő módon közelítette meg a náci megszállás bemutatását. Kiemeli, hogy az iszonyat korában jelentős volt azoknak a lengyeleknek a száma, akik ipari, kereskedelmi, vendéglátói vállalkozásaik révén gazdagodtak meg, vagyis le kell számolni azzal a mítosszal, hogy minden lengyel ellenálló hazafi volt. 1946-ban vita folyt arról, hogy az 1941-es városfejlesztési, közigazgatási változásokat miként kezeljék. Végül helyben hagyták őket azzal az indokkal, hogy voltaképpen a háború előtt kidolgozott lengyel terv valósult meg.

A fentiek bemutatásának szokatlan objektivitása azonban nem homályosíthatja el a kegyetlenkedéseket, a népirtások megrázó közelképeit. A népirtásra a tények felsorolásának, ismertetésének puszta drámaiságával az V. fejezet (*A zsidó Krakkó – Kroke*) döbönt rá.

Az 1931-es népszámlálási adatok kimutatása szerint a Lengyelországban élő 3,1 millió zsidó polgárból negyvenötezer-nyolcszáz lakott Krakkóban. A hitleristák – a nürnbergi kritériumok alapján – hatvannyolcezer-négyszáznyolcvankét zsidót vettek a Főkormányzóság székhelyén lajstromba. Ennek kis része számított asszimilánsnak. Ezzel együtt az asszimilánsok aránya Krakkóban viszonylag magasabb volt, mint a többi főkormányzósági városban, ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a lengyel és a zsidó társadalom egymás mellett és nem egymással együtt élt. Közeli ismeretség, barátság csak az értelmiségiek egy szűk rétegének tagjai között szövődött. A nyílt vagy burkolt antiszemitizmus, ha nem is volt olyan heveny, mint máshol (például Varsóban), Krakkóban is létezett.

A városnak még a középkorú lakói is emlékeztek arra, hogy II. Vilmos német császár hadseregének az I. világháború idején sem az Oroszországtól elfoglalt Lengyel Királyságban, sem az ukrán, fehérorosz és balti területeken nem voltak antiszemita kiengedései. 1939 őszén még az a remény élt, hogy a hitleri megszállók – a baljós birodalmi hírek ellenére is – ugyanolyanok lesznek, mint „Vili császár” katonái. Hogy a náciaktól valójában mi várható, arra a zsidó lakosságot az 1939. december 1-jével életbe lépő rendelkezés döbbsenhetette rá, amely szigorúan előírta az „ötven méterről jól látható nagyságú Dávid-csillag” viselését. Tíz nappal később a zsidó polgárokat megfosztották nyugdíjuktól, munkanélküli-segélyüktől, hadirokkant-járulékuktól. A megalázásukat, jogfosztásukat, kisemmizésüket, vallásuk gyakorlásának tiltását előíró rendelkezések sűrűn követték egymást. Végrehajtásukért az 1939. november 29-én létrehozott Judenrat volt felelős. Kényszerítő erőként a németek Zsidó Rendőrséget szerveztek, amelynek tagjai kegyetlenségben nem maradtak alul az SS keretlegények brutalitásán. (A gettó felszámolása után ez sem mentette meg őket a kivégzéstől.) 1940 folyamán teljes egészében elkobozták a zsidók ingó és ingatlan javait.

A németek hitsorsosaik túlélésének lehetőségével kecsegtették a Judenrat vezetőit, amennyiben bizonyítani tudják, hogy munkájuk nélkülözhetetlen a III. Birodalom számára. A már 1939. október végén előírt kényszermunka-kötelezettséget december 12-én részletezték. Eszerint közmunkára kötelezendő minden tizenégy és hatvan év közötti zsidó férfi, valamint tizenhét és ötvenöt év közötti zsidó nő. A napi tizenkét óra hosszát tartó munka megszervezéséért és lebonyolításáért a Judenrat volt felelős. A Judenrat állította össze az 1940 nyarán Krakkóból kitelepítendő negyvenezer zsidó polgár listáját is. 1941. március 3-án a Krakkói Kerület helytartója, Otto Wächter elrendelte a krakkói gettó felállítását a Podgórze-negyed egy szűk részén. Az odaköltözés határidejéül március 30-át jelölte ki. (Tomasz Szarota, monográfiájának a varsói gettót bemutató fejezetében statisztikai adatot közöl arra vonatkozóan, hogy 1941-ben 43 239 zsidó halálesetét regisztráltak. Közülük 1991 fő flekktyfusban, 10 653 személy „ismeretlen okból” halt meg, 10 971 ember éhen halt. Vagyis a zsidóság tömeges kiirtása még a haláltáborokba hurcolás előtt megkezdődött, úgy, ahogy ezt a Főkormányzóság egészségügyi minisztere, dr. Jost Walbaum 1941 októberében a német orvosok krynica-i konferenciáján leszögezte: „Csak két út létezik – vagy éhhalálra ítéljük, vagy agyonlövétjük a gettók zsidóit.”)

Az Endlősungról 1942 januárjában hozott határozat után öt hónapra hétezer zsidót hurcoltak el Podgórzéból a belžeci haláltáborba. Október folyamán újabb ezrek követék társaikat a halálba. A náci hatóságok újra és újra arról biztosították a Judenratot, hogy a gettóban maradtak munkájára szükség van, s nem éri őket bántódás. A Wehrmacht tábornokai közül néhányan – hadiérdekekre hivatkozva – igényt tartottak a zsidók rabszolgamunkájára, s többször felléptek érdekükben. Végül azonban Krakkóban is a náci ideológia győzött: 1943 márciusában a podgórzei gettó maradék lakóit is bevagonírozták. A krakkói zsidóság kilencven százaléka esett áldozatul a hitlerista népiratásnak. Túlélésre csak azoknak volt esélyük, akiknek ismerősük, barátjuk volt az árja oldalon. Egy-egy ember megszöktetéséhez, bűjtatásához ugyanis több, olykor több tucat ember összefogására volt szükség. Hamis személyi igazolványt, „kennkártyát”, keresztlevelet, élelmiszerjegyeket kellett részére beszerezni s rejtékhely-láncot szervezni. A zsidók támogatására, többek között a Władysław Bartoszewski közreműködésével 1942-ben alakult varsói szervezet – a Zsidókat Segítő Tanács (Żegota) – Krakkóra is kiterjesztette tevékenységét, s a hamis igazolványok beszerzésével több száz ember megmentéséhez járult hozzá a gettó végleges felszámolásának előestéjén.

1941 és 1942 fordulóján Krakkóban is megalakult a Zsidó Harci Szervezet. „Nem ennek tagjai határozták meg a zsidó városrész arculatát, ők csupán saját haláluk módjáról döntöttek”. Az emberhez méltó halálról. Több sikeres fegyveres akciójuk közül leghíresebb a Cyganeria (Bohém) német kávéház elleni bombamerénylet.

Roman Polański, aki gyermekként Krakkóban élte túl a holokausztot, miközben édesanyját 1942-ben meggyilkolták, *A zongorista* című filmjében mutatja be a menekítés bonyolult és veszélyes állomásait és az Endlősunagnak a krakkói gettóra is érvényes történetét. A meglévő antiszemitizmust minden eszközzel szító hitlerista hatóságok a zsidók elszigetelésére olyan rendszabályokat vezettek be, amelyek megsértéséért halálbüntetés járt: zsidók bűjtatásáért, a bűjtató feljelentésének elmulasztásáért, illegálisan áruval történő ellátásáért. Szép számmal akadtak olyanok, akik foglalkozásuknak tekintették a szökött zsidók nyomon követését, zsarolását, feljelentését, amellyel az őket bűjtatót is fenyegették. A Honi Hadsereg a náci hatóságokkal együttműködő személyeket, kilétüket felfedvén, az első figyelmeztetés után kivégezte. A Nemzeti Véderő – egyébként németek ellen is harcoló – katonái viszont részt vettek a zsidók üldözésében.

A könyv, miután röviden ismerteti a németekkel együttműködő ukránok *Krakkójának* – *Krakiv* – rövid történetét, a legtagabb teret a *lengyel Krakkónak* – (*Kraków*) – szenteli. A náci ideológia a lengyelséget mint szláv népet fajilag alacsonyabb rendűnek tartotta, amely arra ítéltetett, hogy a felsőbbrendű germánságot szolgálja. Ennek az ideológiának a jegyében a megszállás első éveiben kísérlet sem történt a lengyelek megnyerésére, egy esetleges Quisling típusú kormány felállítására. (Ez utóbbihoz aligha akadt volna lengyel politikus, aki asszisztált volna. A lengyel jobboldali, nacionalista, antiszemita pártok is szembefordultak a náci megszállókkal.) Ennek ellenére voltak olyan német elgondolások, amelyek szerint Krakkó árja lakosságát – tekintettel a város német múltjára –, úgymond, fel lehetett volna venni „a nemzetiségi listára”. Berlin azonban leszögezte, hogy „alávetett népnek még egy szűkebb csoportjával sem lehet kivéltet tenni”.

Hogy a város értelmiségi elitje mire számíthat, azt az úgynevezett *Sonderaktion Krakau* már 1939 őszén baljósan előrevetítette. A Jagelló Egyetem vezetése – nem tudván arról, hogy a Krakkói Katonai Körzet polgári vezetője (hamarosan a Krakkói Kerület helytartója), Otto Wächter elrendelte a középiskolák, főiskolák, egyetemek bezárását – november 6-ra összehívta az egyetem, valamint a Bányászati-Kohászati Akadémia és a Kereskedelmi Akadémia vezetőit, hogy a tanévet ünnepélyesen közösen nyissák meg. Ez elmaradt. Dr. Bruno Müller, az SS magas rangú tisztje, a Collegium Novum 56-os termében összegyűlt professzorokat, oktatókat – száznyolcvanhárom személyt – letartóztatta s Breslauba (Boroslóba, Wrocławba) szállíttatta, onnan pedig a sachsenhausen-oranienburgi koncentrációs táborba. (Jan Dąbrowski történészprofesszort az mentette meg az elhurcolástól, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, s a krakkói magyar konzul közbenjárt érte.) Az óriási nemzetközi tiltakozásra, amelyben még Mussolini hangja is hallatszott, a hitleristák végül szabadon engedték a professzorokat, de közülük tizenhárman még a lágerben meghaltak, két zsidó származású professzort később gyilkoltak meg, öten pedig csak néhány héttel éltek túl hazatérésüket.

Hogy hosszabb távon mi vár a lengyel értelmiségre, azzal kapcsolatban Hitler 1940. október 2-án a következőket mondta Hans Franknak: „Lengyel ember számára csak egy úr létezhet, s ez az úr német. Két úr egymás mellett nem lehet sem ma, sem holnap. Ezért a lengyel értelmiség minden képviselőjét meg kell ölni. Ez kegyetlenül hangzik, de ez az élet törvénye. A Főkormányzóság lengyel karám, egy nagy lengyel munkatábor.”

A német hatóságok csak az általános iskolai tanítást és a középszintű szakoktatást engedélyezték. Történelmet, földrajzot, irodalmat tanítani tilos volt. Viszont nem tették kötelező tantárggyá a német nyelvet. (Talán azért nem, mert eredeti terveik szerint tíztizenöt éven belül a lengyeleket is kiirtották, illetve az Urálon túlra telepítették volna.)

Az értelmiség üldözése 1940-ben folytatódott. Ebben az évben összesen négyezer-ötszáz-négyezerhatszáz krakkóit tartóztattak le, vetettek börtönbe, hurcoltak el koncentrációs táborba, s közülük több százat lőttek agyon. A krakkóiakkal szemben Hans Frank a kemény kéz és a meggyerő gesztusok politikáját felváltva alkalmazta. A terror időnkénti enyhülésének 1943-ban egyrészt Sztálingrád, másrészt a katyni dráma nyilvánosságra kerülése is oka lehetett. A főkormányzó ebben az időben tájékozódott a legbefolyásosabb krakkói személyiségeknél – Adam Stefan Sapieha krakkói érseknél és a legjelentősebb karitatív szervezet, a Segélyező Tanács elnökénél, Adam Ronikiernél is – arra vonatkozóan, hogy a lengyelek támogatnák-e *Lengyel Főkormányzóság* létrehozását, mint kielégítő megoldást. A leghatározottabb elutasításra talált. De Frank ilyen szellemű tétova javaslatfelvetései elől Berlin is mereven elzárkózott.

A Főkormányzóság pénzügyeit az 1939 őszén létrehozott Emissziós Bank intézte, amelyet a Lengyel Nemzeti Bank krakkói fiókjának korábbi igazgatói vezettek. Két zlotyért eredetileg egy márkát lehetett kapni, de a lengyel pénz rohamosan veszített értékéből. Az amúgy is alacsony bérek viszont jóval lassabban emelkedtek. A jegyrendszer sem biztosította a túléléshez elegendő élelmiszert, kalóriát, így virágzott a feketekezekedelelem. Ez elsősorban a mezőgazdaság fejlődésének kedvezett. Már a híres irodalom-

történész, Kazimierz Wyka *A látszat-élet* (Życie na niby) című, 1946-ban megjelent munkájában kifejtette, hogy a német megszállás milyen modernizáló kényszert fejtett ki a Főkormányzóság mezőgazdaságára. Szigorúan kivetették az egyes gazdaságokra kötelező beszolgáltatási kvótát, de a földterület műveléséhez biztosították a műtrágyát, valamint a kis és nagy gépek beszerzésének lehetőségét. A Krakkóban működő több száz lengyel gazdasági vállalat és a frissen betelepült, valamint a háború előtti német vállalatok révén az ipari munkások száma jelentősen emelkedett a korábbi létszámhoz képest.

Sajátos fejezetét alkotja a náci megszállás történetének Krakkó kulturális élete. A hitleri propaganda azt hirdette, hogy a kultúrájától megfosztott nemzet megszűnik létezni, tehát a meghódított népeknek legelőször a kultúráját kell megsemmisíteni. Chwalba könyve azt bizonyítja, hogy e vonatkozásban – a Főkormányzóságot s különösen Krakkót illetően – a németek nem voltak következetesek. A sok jóval nem kecsesgető kezdeti intézkedések értelmében 1939 novemberében bezárták a Słowacki Színházat, s az épületben a Staatstheater kapott helyet. 1940 márciusában minden olyan intézményt betiltottak, amely a lengyel „magas” kultúrát szolgálta, augusztustól kezdve sem nyilvános, sem magán táncos rendezvényt nem lehetett tartani. Néhány héttel később a lokálokban és az utcán előadott énekes, zenei, kulturális műsorokat is előzetes engedélyhez kötötték. 1941 januárjában azonban engedélyezték, hogy a Régi Színházban lengyel színház nyíljon. Stanisław Drabik operaegyüttese is működhetett 1941 tavaszától. 1943 augusztusáig 47 koncertet adott.

Erősen korlátozó keretek között, de engedélyezték a könyvkiadást. Igaz, csak a náci cenzúra által jóváhagyott művek jelentek meg. A háború alatt hivatalosan publikáló líterátorok közé tartozott Wojciech Żukrowski, aki majd 1956 után – *Kőtáblák* (Kamienne tablice) című, részben magyar témájú regénye révén – az egyik legismertebb író lett Lengyelországban. (Népszerűségének az vetett egy csapásra véget, hogy 1981 decemberében az első pillanattól kezdve támogatta a hadiállapotot bevezető Jaruzelski tábornokot.) Megjelentek napilapok, amelyeknek bojkottjára szólított fel a földalatti lengyel állam. Ezek a lapok azonban apróhirdetéseiknek és a háború forgatagában eltűntek felkutatását közlétező híradásaiknak köszönhetően nagy példányszámban keltek el, miközben a konspirációs körülmények között nyomtatott tájékoztatókat csak szűk körben terjesztették. Kiadtak különféle típusú szakfolyóiratokat – például *A méhészt* (Pszczelarz) – is. Megjelent divatlap és pornográf jellegű magazin.

1943-tól a kultúra vonatkozásában határozott fordulatot vett a náci politika, mintha általa akarta volna a lengyeleket magához édesgetni. A megnyerő gesztusok okára Tomasz Szarota világít rá, aki erre vonatkozóan az alábbiakat idézi a Franknak – akit tájékoztattak az egész Főkormányzóságot behálózó lengyel földalatti középiskolai és egyetemi oktatásról – 1943. június 19-én Hitlerhez benyújtott emlékiratából: „A közoktatás megbénítása és a kulturális tevékenység nagyfokú korlátozása vezet oda, hogy a lengyel nemzeti közösség nagymértékben a németek ellen összeesküvő értelmiség befolyása alá kerül. Az, ami a lengyel nemzet története folyamán és a német uralom első éveiben lehetetlen volt, vagyis egy belsőleg életre-halálra összeforrott, egységes céllal bíró nemzeti közösség létrejötte, ma a német kormányzás következtében lassan, de biztosan valósággá válik.”

Hogy Frank beadványa némileg eredményes volt, azt a nyolc hónap múlva *A Főkörmányzóság szerepe az Európa javára végzett alkotómunkában* címmel Berlinben tartott előadása jelezheti. Ebben kiemelte, hogy a Főkörmányzóságban havonta ezer kulturális programot rendeznek. A megszállás alatti legnagyobb kulturális eseménynek azt tartják, hogy 1944. március 15-én a Régi Színház épületében megnyitotta kapuit a Krakkói Egyetemes Színház, amely július 7-e és 9-e között Lengyel Művészeti Fesztivált szervezett. A színház állandó programjai között szerepeltek Aleksander Fredro, Gabriela Zapolska, Michał Bałucki, Karol Kurpiński darabjai, Stanisław Moniuszko operái. Az előadások rendkívül népszerűek voltak, több száz méteres sorok kígyóztak a jegyekért.

A földalatti mozgalom a leghatározottabban tiltotta a színház- és mozilátogatást, abszurdnak tartva, hogy a műsorplakátok mellett az agyonlőtt hazafiak névsorát közzétevő falragaszok láthatók, s ez a színházlátogatókat nem rendíti meg. „A színpad lakájai és a zsarnok lakájai a hőhérokkal és a sintérekkel együtt új színházi intézményt hoznak létre Lengyelországban” – írta a földalatti sajtó. A lengyelek hazafiasságára apelláló tilalma azonban visszhangtalan maradt. A színházjegy továbbra is a legkeresettebb „termék” maradt. Látogatottak voltak a bábszínházak is. És nemcsak Krakkóban, hanem Varsóban is. Szarota a varsói *Komedia* színház bemutatott darabjai között feltünteteti Herczeg Ferenc *Kék róka* című színművét is, amelyet 1941. február 8-án állítottak színpadra, s összesen közel tízezer néző látott.

A lengyel szellemi ellenállás magánlakásokban szervezte a színházi „mozgalmat”. Tadeusz Kantor számára is egy ilyen „házi színpad” jelentette az első kísérleti műhelyt. Noha ez tilos volt, de a németek akkor sem avatkoztak közbe, ha konkrétan tudtak róla, hogy hol, kik, milyen darabot adnak elő. „Jobb, ha a lengyelek ilyesmivel töltik az idejüket, mintha németekre vadásznának” – nyugtázták a Wawelben.

A németek engedélyezték annak a hat filmnek a befejezését, amelyeknek a forgatását a háború előtt kezdték el. „Csak a disznók ülnek a moziban” – hirdették a földalatti mozgalom által terjesztett plakátok. A hitleristák abból indultak ki, hogy a népet, úgymond, szórakoztatással kell elvonni a németekkel való szembeszegülés minden formájától. A megszállás alatt Krakkóban évente hatszor annyian jártak moziba, mint a háborút megelőző esztendőben. 1941-ig amerikai filmek forgalmazását is engedélyezték.

A propaganda- és giccsparádé jellegű képzőművészeti „tárlatok” mellett egy-két említésre méltó kiállítás is nyílt. Malinowski professzor távol-keleti gyűjteményét – tekintettel a japán szövetségesre – először 1942-ben mutatták be. Andrzej Wajda számára ennek élményéből született meg az az ötlet, amely végül a Krakkóban 1994 novemberében felépült Japán Művészeti és Műszaki Központ megnyitásához vezetett. (Wajda a kiotói nagydíjjal járó jelentős pénzüsszeget ajánlotta fel a Központ megalapítására.)

A művészi színvonalon zongorázó Hans Franknak becsvágya volt, hogy létrehozza Európa egyik legjobb hangversenyzenekarát. Az 1940 nyarán a Collegium Maius udvarán bemutatkozó nyolcvanöt tagú zenekar lengyelekből állt, s a megszállás végéig működött – a főkörmányzó közvetlen felügyelete alatt. Gyakran dirigálták a leghíresebb bécsi és berlini karmesterek. Programjában állandóan szerepeltek kortárs és klasszikus

lengyel zeneszerzők – elsősorban Chopin és Moniuszko – művei. A zenekar tagjainak fizetése meghaladta a közalkalmazottakét.

Mindezek a tények nem fedik el a nyilvános kivégzéseket, a börtönöket, kínzásokat, koncentrációs táborokat, halálgyárat. A megszállók erőszakszervezeteinek gépezete végig a legmagasabb fordulatszámon működött. Munkáját hatvanezer lengyel konfidens segítette. Ez a szám is jelzi, hogy Chwalba professzor a lengyel tudat legérzékenyebb pontjaihoz sem nyúl kesztyűs kézzel. A háború után a lengyelek tudatát ugyanis az a gondolkodás hatotta át a meggyőződés erejével, hogy köztük alig akadt németeket kiszolgáló besúgó, ügynök, kollaboráns, akiknek kiszűrésére egyébként a Honi Hadsereg külön egységet hozott létre a krakkói főpostán. Tagjainak az volt a feladata, hogy a különféle rendőri szerveknek címzett feljelentéseket a levelek közül kiemeljék.

Mítosznak bizonyul az is, hogy a lengyel földalatti mozgalom mintaszerűen működött. Katonai és polgári szervezetek valóban szinte az első pillanattól tevékenykedtek a Krakkói Kerületben is. A londoni lengyel kormány Krakkóba delegált képviselője, a terület vajdája, a Néppárttal rokonszenvező Jan Jakóbiec volt egészen 1945 márciusáig, míg a szovjet NKVD le nem tartóztatta. Krakkó földalatti polgármesterévé a szocialista Zygmunt Żuławskit jelölték. A Honi Hadsereg elődjének számító Fegyveres Harci Szövetség krakkói kerületi parancsnokává Tadeusz Komorowski ezredest nevezték ki, aki majdan „Bór” tábornokként a varsói felkelés főparancsnoka lesz.

1941-ben az ellenállás katonai szervezetének szinte egész krakkói tisztikarát letartóztatták. A lebukás oka sok esetben a felelőtlen fecsegés, hangos kivagyiság, a szigorú konspirációs előírások nyegle semmibevétele volt. Később a földalatti katonai szervezet a Krakkói Kerületben is már jóval elővigyázatosabban és eredményesebben működött. Ezzel együtt az ellenállási mozgalom nem tűnt ki annyira tettekeszségével, mint Varsóban. Ennek az is oka lehetett, hogy a Főkormányzóság székhelyén vonták össze a legnagyobb katonai és rendőri erőket. Míg a Honi Hadsereg varsói diverzánsai 1944. február 1-jén bravúros akcióban ölték meg a Varsói Körzet SS- és rendőrparancsnokát, a nyilvános utcai kivégzések során négyezer háromszáz embert agyonlővető Franz Kutscherát, a Hans Frank ellen elkövetett merénylet nem járt sikerrel. Megtorlásként száz lengyelt lőttek agyon. Helyettesét, a Főkormányzóság SS- és rendőrparancsnokát, Wilhelm Koppét egy Varsóból érkező csoport próbálta meggyilkolni, de csak megsebesíteni tudta. A megtorlás ekkor, mivel bizonyosságot nyert, hogy a tettesek varsóiak voltak, elkerülte Krakkót.

Sapieha érsek és a karitatív tevékenységért felelős Ronikier elnök a Vatikánnal együtt szeretne volna elérni, hogy Krakkót – Rómához és Firenzéhez hasonlóan – nyílt várossá nyilvánítsák. A német propaganda lépten-nyomon hirdette, hogy a Főkormányzóság székhelyét, a „német kultúra ősi fészket”, a Festung Krakaut az utolsó tégláig védeni fogják. Végül 1945. január 15-én elrendelték a város német hivatalainak kiürítését. Január 17-én, 18-án a szovjet csapatok benyomultak Krakkó északi kerületeibe.

Chwalbának egy újabb, 1945 után táplált mítosszal kell szembesítenie az olvasót. Valóban Sztálin adott volna arra utasítást, hogy, ha bonyolult átkaroló hadműveletek árán is, de Krakkót harc nélkül foglalják el? A parancsot Ivan Sztjepanovics Konyev

marsall hajtotta végre, akit ezért később a város díszpolgárává választottak. A Visztula középső szakaszán Ivan Korovnyikov tábornok parancsnoksága alatt a német erőket Czesztochowa felé üző 1. ukrán front 59. hadseregéből a 135. gyalogos hadosztály és a 4. páncélos gárdahadtest délre kanyarodó egységei északnyugat és nyugat felől közeliítették meg az arról gyengén védett várost. A városért azonban több napig tartó harcok folytak, ha nem is oly hevesek, mint Varsóban. A Wawel katedrálisát, éppen a Báthory-kápolnát szovjet bombatalálat érte. Humorral körítve ezt úgy magyarázták, hogy az oroszok ezzel álltak kései bosszút a Rettegett Iván cárt a Baltikumból kiszorító Báthory István lengyel királyon. Hogy a Vörös Hadsereg krakkói felderítői egyébként kitűnő terepismerettel rendelkeztek, azt az is jelzi, hogy a Szent Miklós templomot azért nem rabolták ki, mert tudták: Feliks Dzierżyński annak falai között vezette oltárhoz hitvesét. Krakkó hivatalosan január 18-án szabadult fel. A város lakóiban nyomban megfogalmazódott a kérdés: ki fog megszabadítani a felszabadítóinktól?

Hans Frank január 15-én hagyta el a várost. A személyes ingóságaként szállított műkincsek között féltő gonddal vigyázott Leonardo da Vinci festményére, a *Hermelines hölgyre*. Az amerikaiak 1945. május 4-én tartóztatták le a bajorországi Neuhausban. A Nürnbergi Nemzetközi Bíróság halálra ítélte, s 1946. október 16-án felakasztották. A nürnbergi elítéltek közül azon kevesek közé tartozott, akik bűnösnek vallották magukat.

FEDŐNEVE „ŽEGOTA”

*Egy sztereotípiá hitelessége és megkérdőjelezése,
avagy zsidókat segítő lengyelek
a második világháborúban*

*„Adok néki házamban és falaimon belül helyet, és oly
nevet, amely jobb, mint a fiakban és a lányokban élő név,
örök nevet adok nékik, amely soha el nem vész.”*

Ézsaiás könyve, 56.5

Az Igazak könyve

1993-ban a *Księga Sprawiedliwych* (Igazak könyve) címmel különleges életrajzi lexikon látott napvilágot Lengyelországban. Szerzője, Michał Grynberg, a varsói Zsidó Történeti Intézet munkatársa azoknak a lengyeleknek az adatait tette közzé, akik 1963 és 1989 között a Yad Vashemtől megkapták az „Igazak a Világ Népei között” kitüntetést. A jelzett időszak végén 3012 ilyen lengyel személyt tartottak számon. Ők alkották az összes kitüntetettek több mint harminc százalékát. A rendszerváltozás óta ugrásszerűen megnőtt a számuk, s így arányuk még pozitívabb. A jelentős változás oka az, hogy a kommunista rezsim, különösen az 1968 utáni másfél évtizedben nem nézte jó szemmel, hogy lengyel állampolgárt Izrael bármely oknál fogva kitüntessen.

Az antiszemita lengyelről az 1920-as, 1930-as években kialakított s különösen a második világháború óta újabb és újabb vonásokkal kiegészített képet e számadatoknak árnyalniuk kellene. A segítségnyújtás dokumentált ténye azonban alig ismert a nagyvilágban. Amikor a legutóbbi időkben már nem is annyira az amerikai, mint inkább a francia és az angol sajtóban a lengyelek meggyökeresedett antiszemitizmusáról olvas az ember, mégpedig rendre úgy, mintha a lengyelek tudatát és cselekedeteit kizárólag ez határozta volna meg a második világháborúban, az az érzésünk támad, mintha az egykori antifasiszta szövetségesek a hitleristák által megszállt Lengyelország területén felépített és működtetett halálgyárakban elpusztított zsidók sorsa iránti közönyüket, némaságukat és felelősségmulasztásukat akarnák a lengyelekre áthárítani.

Történeti visszatekintés

A lengyel antiszemitizmus a XIX. század utolsó harmadának politikai, társadalmi, gazdasági változásaiban gyökerezik. Bonyolítja a kérdéskört, hogy lengyel államiség akkor már közel egy évszázada nem létezett, s a lengyel nemzet a három egymással szomszédos, öt felosztó nagyhatalom területén élt. E mozaikjaira hasogatott területet nagyszámú és nagy múltú zsidó közösségek is szülőföldjüknek vallották, mivel a toleranciájáról híres Jagellók állama, az úgynevezett „sok nemzet Nemesi Köztársasága” nyitott volt, s az évszázadok fel-fellángoló pogromjai nyomán a Nyugat-Európából elüldözött zsidókat éppúgy befogadta határai közé, mint korábban a Piastok fejedelemsége és királysága. A közel egymillió négyzetkilométerre kiterjedő lengyel-litván állam zsidó közösségei számára a XVII. század közepső harmadában kirobbant pusztító kozákfelkelések jelentik az első nagy megrázkódtatást. A kozákok a lengyel nemest és a zsidót válogatás nélkül gyilkolták. A lengyelek vallási türelmetlensége is ekkortájt, valójában a protestáns svédekkel vívott, öt évig tartó háborúban lobbant fel. Ez azonban nem a zsidók ellen irányult. A lengyel-litván Nemesi Köztársaság a svéd háborút 1660-ban győztesen lezáró oliwai béke dacára megszűnt számottevő hatalom lenni. Ötnegyedszázad múlva Európa térképéről is eltűnt. A felosztott lengyel-litván állam emlékét a zsinagógák falain belül is sokáig ápolták.

Az Orosz Birodalomban a cár zsidó alattvalói és a bevándorlók, a Finn Nagyhercegségen kívül, az 1815-ös bécsi kongresszuson létrehozott Lengyel Királyság területén telepedhettek le szabadon. A zsidóság népességnövekedése és gazdasági téynyérése azonban csak azután vezetett érdek-összeütközéshez, hogy az 1863/64-es szabadságharc leverését követően meghirdetett „organikus napi aprómunka” jegyében a lengyel nemesség egy része és a vékony parasztpolgári réteg is bekapcsolódott a gazdasági és kereskedelmi életbe. Az 1897-ben Roman Dmowski vezetésével megalakult Nemzeti-Demokrata Párt a gazdasági és politikai érdekharc jegyében tette közzé antiszemita programontját. Az elkövetkező bő fél évszázadban ez lett a lengyelség egyik legbefolyásosabb politikai partja, s egyben kerete és paszpartuja az antiszemita lengyel képének.

Amikor 1918 és 1920 között a lengyelek kemény harcok árán elérték, hogy Lengyelország ismét felkerüljön Európa térképére, etnikailag egy soknemzetiségű állam rajzolódott ki határai között. Az ukrán után a második legnagyobb lengyel nemzeti kisebbség a zsidó volt. Ténylegesen 2,8 milliós lélekszámával az összlakosság 10,6 százalékát alkotta. Ennek 25 százaléka vallotta magát elnyert állampolgársága alapján lengyelnek.

Az újjászületett Lengyelország egykori orosz területein élő zsidó közösségek továbbra is őrizték egyházi autonómiájukat, kultúrájukat, szokásaikat, külsőben is felüntetett etnikai különbözőség-jegyeiket, jiddis, orosz vagy német, kisebb arányban héber anyanyelvüket. Nagyobbrészt ez érvényes a galíciai zsidókra is. Új hazájuk gazdasági életében számarányuknál természetesen jóval nagyobb szerepet játszottak, s ez hatásos populista érv volt az antiszemita frazeológiában.

A lengyel zsidóság helyzete a két világháború között

1922. december 16-án a varsói Műcsarnokban három lövéssel meggyilkolták Lengyelország egy héttel korábban a szejm által megválasztott köztársasági elnökét, Gabriel Narutowiczot, aki az előző napon tette le hivatali esküjét. A gyilkos elmenekülhetett volna a merénylet után támadt zűrzavarban, de pisztolyát maga adta át az államfő egyik testőrének. Átmenetileg Jan Matejkónak *A grunwaldi csata* című képe alatt, mondhatni, a német lovagok hullahegyének közelében tartották fogva. A kiállítás megnyitására érkezett jelenlévők egyike, a híres festő és drámaíró, Stanisław Witkiewicz bátyja felismerte a merénylet, Eligiusz Niewiadomskit, aki maga is festőnek készült valamikor, s szemrehányóan fordult hozzá:

– Hogy mertél kezdet emelni Lengyelország első polgárára?

Mire Niewiadomski e szavakkal vágott vissza.

– Zsidó pénzen választották azzá.

E mondat tartalmában mintha az előző nap utcai demonstrációinak hangulatát támasztotta volna fel. Az eskü letételére kocsizó Narutowiczot többször feltartóztatták az utcán hevenyészett barikádok. A felhergelt tömeg jégdarabokkal dobálta meg, miközben azt harsogta:

– Le a zsidóval!

A Litvánia tengerparti vidékéről származó, majd Svájcban tanuló és kitűnő vízügyi szakemberként otthont teremtő Narutowicz nem volt zsidó. Lengyel nemes volt. A szerveződő lengyel állam vezetői onnan hívták Varsóba, hogy tehetségét, tapasztalatait a haza szolgálatába állítsa. A szejm ötfordulós szavazásán részben a baloldali pártok, részben a centrupártok és a nemzetiségek blokkja támogatásának köszönhetően választották köztársasági elnökké – a jobboldal jelöltjével szemben. A három és fél évvel azelőtt, 1919 nyarán elsöprő győzelmet aratott nemzeti demokraták az elnökválasztást kudarcként élték meg. Fékezhetetlen indulatuknak a sajtóban és Varsó utcáin adtak hangot.

Niewiadomski a bírósági tárgyaláson bevallotta, hogy Piłsudskit akarta megölni, de ő december 4-én közölte, nem jelölteti magát köztársasági elnöknek. Így a merénylet, mint mondta, a számára közömbös Narutowiczra csak „mint jelképre lőtt”.

Minek a jelképe lehetett Gabriel Narutowicz a Nemzeti Demokrácia táborához tartozó Niewiadomski szemében? A válasz egyszerű: Narutowicz Lengyelország demokratikus alapokon történő felépítésének szimbóluma volt, akinek személye biztosítékot jelenthetett arra, hogy az 1921 márciusában elfogadott liberális alkotmány demokratikus paragrafusai ne maradjanak holt betűk. Niewiadomski egyenlőségjelet tett a demokrácia és az országot pusztulásba taszító anarchia közé. Azt vallotta, hogy a százhuszonhárom éves felosztottság után helyreállított Lengyelországban Józef Piłsudskinak lehetősége lett volna katonai rendet teremteni, s garanciát vállalni arra, hogy az ország nemzetállamként támadjon fel. Piłsudski azonban, mintha nem akart volna szakítani szocialista múltjával, a föderalizmus romantikus ábrándjától vezérelve elté-

kozolta ennek esélyét, s végül a hatalmat átengedte a nemzet ellenségeinek. Niewiadomski, akárcsak a Nemzeti Demokrácia megalapítója, ideológiájának kidolgozója, Roman Dmowski, a németek mellett a zsidókat is a lengyelség legfenyegetőbb ellenségei között tartotta számon.

Piłsudski neve valóban rokon értelmű fogalma volt a független állam létrejöttének 1918 végén, képlékeny határai kitágításának 1919-ben, függetlensége megvédésének 1920-ban. Nagy álma ennek a szocializmus ideáit a nemzeti függetlenség céljaival öszeötvöző politikusnak az volt, hogy a hajdani Jagelló Birodalom mintájára szövetségi államként állítsa helyre Lengyelországot, amelyben litvánok, fehéroroszok, ukránok mellett természetesen a zsidóknak is helyük van. Törekvéseinek legfőbb riválisa, gátlója, majd ellenfele s végül mind engesztelhetetlenebb ellensége Roman Dmowski és az általa alapított mozgalom, a Nemzeti Demokrácia volt. Dmowski az első világháborúig – a németiséget tartva a szlávság legfőbb ellenségének – Oroszországra támaszkodva akarta az eleinte autonóm, de a háború alakulásával, a cári birodalom vereségével már független Lengyelországot létrehozni. Ennek az államnak nemzetinek kell lennie. Ehhez a határai között élő szlávokat asszimilálni kell, a németeket el kell űzni, s a zsidókat is ki kell kapcsolni a gazdasági és szellemi életből. Már 1909-ben kifejtette, hogy a zsidó lakosság lengyel földön „teljes egészében önmagában zárt, belülről szervezett társadalmat alkot. Saját vallása, nyelve, etikája és kultúrája van, saját iskolarendszerrel, bírósági intézménnyel, jótékonyági hálózattal rendelkezik”. Ezek miatt képtelen a teljes asszimilációra. Nem egészen tíz év múlva már azt fejtegette, hogy az amerikai zsidóság célja: befolyása alá vonni Oroszországot és Lengyelországot.

Dmowski volt az a politikus, aki eltérően az átlag antiszemitától nem azt hangoztatta, hogy Németországot és Ausztria–Magyarországot a zsidók verték szét 1918 őszén, hanem éppenséggel azt a vádat fogalmazta meg velük szemben, hogy az utolsó pillanatokig a két szövetséges hatalom megmentésén munkálkodtak. A cári Oroszország bukását pedig amiatt fájalta, hogy megszűnt az a nagyhatalom, amelyik a legkövetkezetesebb harcot folytatta a zsidóság ellen.

Jellemző az is, hogy miközben a Piłsudski vezette lengyel hadsereg 1920 nyarán élethalál harcát vívta a Visztula vonaláig nyomuló Vörös Hadsereggel, a Szovjet-Oroszországgal azonnal megkötendő béke legharsányabb szószólója Roman Dmowski és pártja volt. Az 1921. március 17-én megkötött rigai békét is döntő hányadában az ő szakértőik hozták tető alá.

A 382 000 négyzetkilométeren feltámasztott Polónia, a térség középhatalma, nem volt nemzetállam, mivel egyharmad arányban nemzetiségek lakták. A nemzeti kisebbségek jogait az 1921-es alkotmány 96. cikkelye rögzítette: „Minden állampolgár egyenlő a törvény előtt.” „Minden állampolgárnak joga van megőrizni nemzetiségét, ápolni anyanyelvét és nemzeti tulajdonságjegyét.”

A független lengyel állam létrejötte megannyi gondot, megoldandó feladatot jelentett a rigai béke után is. Az első pillanattól nyilvánvalónak tetszett, hogy a három szomszédos állam által felosztott történeti-földrajzi területekből – a Németországhoz tartozó Poznańi Nagyhercegségből, Felső-Sziléziából, Pomerániából, az Oroszországhoz tar-

tozó kongresszusi Lengyel Királyságból, Volhíniából, Fehéroroszországból, Közép-Litvániából, az Ausztriához tartozó Galíciából és osztrák Sziléziából – hosszú időbe telik egy szervesen egységes államot létrehozni. E területek eltérő népesség-összetétellel, természeti adottságokkal, hagyományokkal, törvényekkel, jogszokásokkal, iskolarendszerrel rendelkeztek, de eltérő volt a lengyel lakosok lelkülete, mentalitása is.

A legbonyolultabb nyelvi, vallási, kulturális, társadalmi rétegződési, érdekérvényesítési, szervezeti képletet az új lengyel állam határai között élő zsidóság jelentette, amely, mint említettük, az ország harmadik legnépesebb etnikumának számított. Az 1921-es népszámlálás szerint, amely vallási alapon ítélte meg a zsidóságot, Lengyelországban 2 855 318 zsidó élt, s ez az összlakosság tíz és fél százalékát tette ki. 1931-ben 3 113 933 volt a zsidó nemzetiségű lakosok lélekszáma, s ez az összlakosság nem egészen tíz százalékát jelentette. Hetvennégy százalékuk volt vallásos. A vallások, a vallási áramlatok minden irányzata megtalálható volt körükben – kezdve a haszidizmus különféle változataitól a neológokon át az ortodoxokig.

Európában a Szovjetunión kívül Lengyelországban élt a legtöbb zsidó. New York után Varsó számított ekkor a világ második legnagyobb zsidó városának. Falai között annyi zsidó polgár élt, mint egész Angliában, s százezerrel több, mint Franciaországban – 352 000. Közép-Lengyelország legnagyobb városai közül Łódźban 202 537, Lembergben 99 595 zsidó polgár lakott, az ott élők harminc százalékát téve ki. Lublin 38 537 zsidó polgára az ottani lakosság harmincöt százalékát alkotta. A keleti Végek városai közül Pinszk lakosságának hatvanhárom százaléka – 20 220 lélek –, Łuck ötven százaléka volt zsidó a maga 17 360 lakosával. 1931-ben az összes lengyelországi zsidó huszonnégy százaléka lakott falun, bár ez az arány az eltérő településszerkezetű Galíciában magasabb volt. A zsidók többsége kisvárosokban élt.

Sevah Weiss, a Kneszet egykori elnöke s Izrael 2000 és 2003 közötti varsói nagykövete jegyezte meg kesernyésen egy találkozón: a lengyelországi zsidók tragédiája, hogy nem voltak mind Rotschildok. Egy 2002-ben lengyelül kiadott interjúkötetében leszögezi, hogy az első izraeli kormány tagjai közül tizenhárman beszéltek lengyelül és származtak lengyel földről; a világszerte ismert politikusok és művészek közül pedig lengyel zsidó volt például Ben Gurion, Menachem Begin, Simon Perez vagy Isaac Bashevis Singer. A gazdagnak tekinthető nagypolgárok száma a két világháború közötti Lengyelországban valóban nem haladta meg a százezer főt. A különféle rétegezetséggű kispolgárok száma kétmillió volt, a munkásosztályhoz mintegy hétszázezer ember tartozott. Szabadfoglalkozású értelmiséginek háromszázezer ember számított. Vagyis a zsidók a kereskedelembe, az iparban – elsősorban a könnyűiparban, kézműiparban, kisiparban dolgoztak. Többségük, negyvenkét százalékuk az ipari termelésből szerezte jövedelmét, míg a kereskedelem közel harminchét százalékuknak biztosított megélhetést. De a kereskedelembe dolgozók hetvenhét százalékának egyetlen alkalmazottja se volt, ez az arány az ipari vállalkozók esetében is meghaladja a negyven százalékot. A zsidók többsége szegénysorban élt, s tekintélyes volt a nyomorszázon tengődők száma is.

A magánpraxissal rendelkező orvosok ötvenhat százaléka volt zsidó (4488 fő), állami kórházakban szinte alig dolgoztak. Az újságírók, könyvkiadók, könyvtárosok aránya

huszonkét százalék (1315 fő), az ügyvédek, jogtanácsosok, közjegyzők aránya harminchárom százalék (6454 fő).

A lengyelországi zsidóság nyolcvanegy százalékának anyanyelve a jiddis volt, közel nyolc százalékának a héber, amelyet a cionista mozgalmak keltettek életre, tíz százalék volt a lengyel anyanyelvűek aránya. De sokan voltak azok is, akiknek az anyanyelve orosz volt.

A lengyelországi zsidóság a maga korában a világ legszínesebb, kulturálisan, vallásilag, nyelvileg legizgalmasabb közösségét, nemzetét alkotta, amelynek jövője azonban rendkívül bizonytalan volt. A cionista mozgalmak Palesztinában látták a zsidóság jövőjének biztosítékát, a befolyásos Lengyel Munkások Szövetsége, a Bund a proletárforradom győzelmében, a kommunisták a Szovjetunióhoz való csatlakozásban, az Aguda a mindenkori lengyel kormánnyal való együttműködésben, a lengyel anyanyelvűek többsége az asszimilációban bízott.

Lélekszámát tekintve a lengyelországi zsidóság joggal tekinthető nemzetnek. Az 1918 őszén elsősorban Galíciában létrejött Zsidó Nemzeti Tanácsok képviselői is megjelentek az egy évvel későbbi versailles-i béketárgyalásokon s megfogalmazták követeléseiket, amelyek nemcsak az állampolgári, egyéni, hanem közösségi jogokat is magukba foglaltak. Így például azt, hogy az állam által fenntartott zsidó – héber és jiddis nyelvű – iskolákat alapíthassanak, s ugyanilyen feltétellel szociális, kulturális, gazdasági intézményeket is létrehozassanak. Megfogalmazódott a nemzeti autonómia kiharcolásának célja is, amelyet még Ausztria Szociáldemokrata Pártja körvonalazott a háború előtt, felvetve, hogy a szórványban élők is alkothatnak egységes nemzetet. Hangsúlyossá várt az az igény, hogy a zsidó demokratikus szervezetek vezetői – népességáryosan – bekerülhessenek a parlamentbe, s hogy ennek kapcsán a zsidó vallási közösség vezető testületét, a *kahal*t nemzeti-politikai intézménynek is kell tekinteni. Más elképzelés szerint fontos a zsidók központi politikai szervezetének, mintegy parlamentjének, a Zsidó Nemzeti Tanácsnak a létrehozása, amelynek tagjait a zsidó lakosok választanák meg. Az így megalakult Nemzeti Tanács küldötteseket delegálhatna a lengyel szejmbe. Ezeket a követeléseket a nyugati hatalmak elvi támogatásán kívül tevékenyen pártolták a befolyásos amerikai zsidó szervezetek, és támogatta a Cionisták Világszervezete is. Mindez a tárgyaláson részt vett lengyel küldöttek, különösen a nemzeti demokraták heves ellenállásába ütközött, s az ő szellemükben tájékoztatott lengyel közvéleményből zsidóellenes indulatokat váltott ki.

A zsidóság a lengyel–ukrán, lengyel–bolsevik, lengyel–litván háborúknak is kiszolgáltatottja lett. A Fehéroroszországban és Litvániában élő, egyébként nagyjából orosz anyanyelvű zsidók, a litvákok jövőjüket egy Belorussziát, Közép-Litvániát is magába foglaló nagy litván államban érezték volna biztosítotttnak. E magatartást a lengyelek árulásnak tekintették. Az 1918 végén a lengyelek és az ukránok között kitört háborúban a Zsidó Nemzeti Tanács bejelentette semlegességét. Ezt mindkét fél árulásnak tekintette. Nagy visszhangja támadt annak is, hogy az 1920-as nyári bolsevik offenzíva idején Białystokban megalakult lengyel munkás-paraszt kormány tagjai, akiknek a kommunista Lengyelországot kellett volna majd vezetniük, többségükben zsidók voltak.

Az 1918 és 1920 közötti pogromokban, a Henry Morgenthau amerikai szenátor által vezetett bizottság vizsgálata szerint, az első időszakban 280 zsidó esett áldozatul lengyel fegyvereknek, s az áldozatok száma a következő időkben 320 fővel növekedett. Ez jelzi, hogy 1918 végétől itt is, ott is gyilkos indulattal csapott fel az antiszemitizmus az újonnan megalakult Lengyelországban – elsősorban a keleti frontvidékeken. Ezt Morgenthau elsősorban a lengyel hadseregben uralkodó fegyelmezetlenséggel magyarázza. A katonák, mint jelentéseiben rámutat, 1919 tavaszán és nyarán mind Lida és Vilna, mind Pinszk és Minszk elfoglalása után nekiálltak a zsidó üzletek és lakások kirablásának. A bűnelkövetők a zsidók oroszok, bolsevikok rokonszenvével próbálták indokolni tetteiket, a gyilkosságokat pedig megtorlásként igyekeztek beállítani. A bizottságban az angol kormányt képviselő P. Wright a lényegre tapint egyik jelentésében: „Könnyű vádolni a zsidókat, hogy Oroszország oldalára álltak. Mért viselkedtek volna másképpen? A lengyel zsidók nem lengyelek, hanem zsidók. Az 1919-es békekongresszus lengyelekké tehetette őket, de az 1815-ös bécsi kongresszus oroszokat csinált belőlük. Sajnálható, hogy nem tudnak gyorsan alkalmazkodni a nagyhatalmi döntésekhez. Meg lehet bocsátani nekik azt, hogy miután a XIX. században jó oroszok voltak, most a XX. században nehéz nekik jó lengyeleknek lenni.” Függetlenül a különféle jelentésektől: 1918 és 1920 közötti tapasztalataik alapján a lengyelországi zsidók nagy részében az az érzés alakult ki, hogy új hazájuk „az antiszemitizmus megtestesítője”.

1919 júliusában a nyugati hatalmak a lengyel küldöttséggel kisebbségi egyezményt kötöttek, amely kimondta egyebek mellett a zsidó iskolák alapításának lehetőségét, s azt, hogy a szombatot nem lehet kötelező érvénnyel munkanappá tenni.

Az idézett pontokat a létrejött lengyel kormányok mindegyike betartotta ugyan, de a zsidók csak saját költségen, állami támogatás nélkül alapíthattak iskolákat. A zsidó középiskolák végzettjei csak különbözeti lengyel érettségi vizsga letétele után tanulhattak lengyel egyetemeken. (A kahal is csak vallási intézmény lehetett, bár ez megfelelt az ortodoxok igényének.) Az állami intézményekből, vállalatokból eltávolították a keresztény hitre át nem tért zsidókat: 1931-ben az állami iskolákban 72 721 tanító oktatott – 2,2 százalékuk volt zsidó, míg a 4429 középiskolai tanároknak csak 2,8 százaléka számított zsidónak.

Az 1921/1922-es tanévben a lengyel egyetemeken tanuló diákok huszonöt százaléka volt zsidó, ez az arány 1938/1939-re 8,2 százalékra csökkent. A krakkói Jagelló Egyetemre a két világháború között mintegy 50 000 diák iratkozott be, közülük 10 640 volt zsidó származású, vagyis az egyetem hallgatóinak húsz százaléka. A Lembergi Egyetemen az 1918/1919-es tanévben a diákok közel negyven százaléka volt zsidó származású, arányuk az 1931/1932-es tanévre harminc százalékra csökkent. A numerus clausust 1923-ban nem sikerült bevezetni, de a zsidók felvételéről az egyetemek többsége saját hatáskörében nemegyszer döntött annak szellemében.

Csapást jelentett a zsidó vállalkozókra az az egyébként a baloldal által üdvözölt törvény is, amely megtiltotta a vasárnapi munkát. Ez a vallásos zsidók számára heti két nap munkakiesést jelentett.

A zsidóság nemcsak szociális helyzetét tekintve, vallásilag, kulturálisan és nyelviileg volt megosztott, hanem politikailag-ideológiailag is. Az 1922-es választásokon a Zsidó Munkásszövetségnek sikerült egy Kisebbségi Blokkot létrehozni az ukránokkal, beloruszokkal, németekkel szövetkezve, amely nyolcvannyolc mandátumot szerzett a négyszázhatvanból, s a szenátus száztizenegy mandátumából huszonnégyet mondhatott a magáénak. Ez a szövetség is az antiszemitizmus malmára hajtotta a vizet, mivel nyomban elterjedt a vád, hogy a zsidók együttműködnek a lengyelekkel szemben ellenséges ukránokkal és németekkel.

A nemzedéki és vallási hovatartozástól függetlenül nagy befolyása volt a lengyelországi zsidóságra a különféle színezetű cionista pártoknak, mozgalmaknak. Ideáik elsősorban a fiatalokra hatottak. A britek Balfour-nyilatkozata nyomán megnyílni látszott a lehetőség a Palesztinába történő tömeges kitelepedésre. 1924 és 1926 között 32 536 lengyel zsidó vándorolt ki Palesztinába. Ezt a mozgalmat a Dmowski-féle Nemzeti Demokrácia is támogatta. A kivándorlási hullám a világgazdasági válság kirobbanása után felerősödött s a második világháborúig eltartott, de a kivándorló német zsidók aránya mindinkább felülmúlta a Lengyelországból érkezetteket.

Piłsudski 1926-os májusi erőszakos hatalomátvétele, amely egyben a Nemzeti Demokráciával való leszámolást jelentette s egy tekintélyuralmi hatalomgyakorlás időszakát nyitotta meg, a zsidók számára – eltekintve baloldali pártjaiktól és a kommunistáktól – megkönnyebbülést hozott. Piłsudski több beszédében elítélte az antiszemitizmust, s kiemelte a zsidóságnak a lengyel történelemben és a közelmúltban is játszott pozitív szerepét. Ez nem változtatta ugyan meg a hivatalok magatartását, de nyílt ellenszenvüket visszafogta. Az Aguda együttműködésre lépett az 1926-os fordulat utáni lengyel kormányokkal.

Az 1929-es világgazdasági válság kettős értelemben is csapásnak bizonyult a lengyelországi zsidóságra nézve. Végkép keresztülhúzta annak lehetőségét, hogy kialakulhasson egy zsidó középosztály, mivel a válság az erre esélyes réteget is proletarizálta. Emellett az ország általános gazdasági helyzete tápláló forrása lett a Piłsudski által lecsillapított antiszemitizmus megerősödésének. A Roman Dmowski által létrehozott Nagy Lengyelország Táborá és a Nemzeti Párt egyebek közt vissza-visszatérően azt követelték, hogy az állam támogassa a zsidók kivándorlását. A Nagy Lengyelország és a Nemzeti Párt ifjúsági szervezetei, többek között a fiatalokra támaszkodó Radikális Nemzeti Szervezet, Hitler és Mussolini mozgalmaival is rokonszenveztek. Ezzel kapcsolatban írta Dmowski 1933 szeptemberében: „A demokrácia kormányait megdöntő nemzeti forradalom európai terjedése során Lengyelországot is megmentheti. Ezideig csak két országban, Németországban és Olaszországban győzött, de minden arra mutat, hogy egész Európában győzelmet arathat. Mindenekelőtt azokban az országokban, amelyek a parlamentáris kormányok bomlasztó tevékenységének rövidebb ideig voltak kitéve és amelyek népességében ennek következtében elevenebb a nemzeti ösztön.” Lengyelországban azonban a nemzeti szocialista forradalomnak csak a kísértete jelent meg, olyan náci párt se alakult, mint amilyen a magyarországi Nyilaskeresztes Párt vagy a romániai Vasgárda volt.

Jövőképek és a jelen valósága

Az alkotmány értelmében ugyan polgári egyenjogúságot élveztek, de az államigazgatásban, a külügyi szolgálatban, a hadsereg tisztikarában, a városi hivatalokban csak ki-keresztelkedett zsidók dolgozhattak. Ezek száma azonban, jóllehet a két világháború között évről évre növekedett, rendkívül alacsony volt. Az asszimilálódott zsidóság köréből sokan kerültek a lengyel kulturális, tudományos, művészeti élet élvonalába. A prózaíró Bruno Schulzot, a költő Bolesław Leśmiant a XX. századi lengyel irodalom legnagyobb képviselői között tartják számon.

„A zsidó lakosság jelentős része hagyományos, ortodox-vallási szokásrendben élt, s különbözőségét ruházatával is kimutatta, általánosságban elmondható, hogy ügyet se vetett nem zsidó környezetére – írja a varsói zsidóság második világháborús sorsával foglalkozó történésznő, Ruta Sakowska, a vasrói Zsidó Történeti Intézet munkatársa. – Az emberek egy hermetikusan zárt világban éltek, s nem igényelték, hogy lengyel polgártársaik befogadják őket. Anélkül, hogy eszményíteniék azokat, akik a múltba fordultak, s akiket a zsidó közösségek írói és publicistái is bíráltak, leszögezhető, hogy az ortodoxok tartását a személyes méltóság jellemezte.”

Ugyanakkor Varsó zsidó lakossága, mint egy szüntelenül minden sejtjében vibráló gigantikus ember-erőmű ontotta magából az energiát. „Az életerős és az érzelmi energia kiaknázatlan készletei teremtették meg a zsidó városrészeknek azt a lázas állapotát, páratlan auráját, amely élettől pezsgett, sokszínű volt, és rendkívül fogékony az új politikai áramlatokra és szellemi divatokra – jegyzi meg a továbbiakban Sakowska. – A középkor érintkezett itt az újkorral, a konzervativizmus az avantgárral, a miszticizmus a marxizmussal.”

Valóban, amíg a vallási áramlatok közül változatlanul számottevő tömegbefolyása volt a két évszázadra visszatekintő, népi gyökerű haszidizmusnak, a politikai mozgalmak közül a szocialista eszméket hirdető demokratikus mozgalom, az Egyetemes Zsidó Munkásszövetség, a Bund játszotta a legjelentősebb szerepet. Az 1938 végén rendezett varsói községtanácsi választásokon megszerezhető száz mandátum közül tizenhat a Bundnak jutott. A zsidó politikai tömörülések közül a Bundot a Zsidó Nemzeti Blokk követte – mindössze két mandátummal. E Blokkhoz csatlakoztak az Össz-Cionisták is, akiknek eredeti pártja az Összoroszági Cionista Szervezet volt.

Cionista ideológiájú szervezet több is működött Lengyelországban. Köztük két munkáspárt: a Baloldali Poalej Syjon és a Jobboldali Poalej Syjon. Ezek a cionizmus és a szocializmus szintézisére törekedtek. A Bund utópiának tartotta a cionisták célját, és szülőföldjén igyekezett a zsidóságnak kulturális és területi autonómiát kiharcolni. Jelentős volt a zsidó népiség eredeti jellegét hangsúlyozó Zsidó Néppárt is, összefoglaló nevükön az úgynevezett Folkisták. De a szegényebb varsói néprétegek körében befolyása volt a kommunista mozgalomnak is, amely a nemzeti kizárolagossággal és a nemzeti alapú közösségvállalással szemben választási lehetőségként felkínálta az osztályalapon történő szolidaritást. Ez hatott. Mivel pedig a lengyel kommunista moz-

galomban nagy arányban vettek részt lengyel zsidók, a jobboldal értelmező szótárában önálló életre kelve nagy társadalmi karriert fut be a „zsidó kommuna” fogalma.

A Bund, a Baloldali Poalej Syjon és a Folkisták kulturális mozgalma döntött arról az 1908-as Csernovici Konferencián, hogy a jiddist, a zsidó népi nyelvet tekinti nemzeti nyelvnek.

Lengyel kormánykörök az 1930-as években a lojalitásáról ismert Agudas Israel nevű ortodox vallási pártot és a cionista szervezetet támogatták leginkább. Az utóbbiakat azért, mert koncepciójukban helyet kapott az az elképzelés, hogy a túlnépesedés, a munkanélküliség és a gazdasági pangás problémáját a zsidók Palesztinába történő kivándorlásával oldják meg.

A zsidó pártok egyike se vonta kétségbe Lengyelország függetlenségének létjogosultságát, de a szocialisták, kommunisták, ortodoxok, cionisták, asszimilánsok mind másként képzeltek el a lengyelekkel való együttélést, együttműködést.

A lengyel baloldal ideológiai, osztályalapon ítélte meg a zsidó vallási, társadalmi közösségeket, politikai pártokat, mozgalmakat. A lengyel jobboldali és részben centrum-pártok antiszemitizmusának gyűjtőlencséjében egységesnek látták és láttatták a lengyel zsidóságot. Olyan népcsoportnak, amelyet vagy amelynek jelentős részét el kell távolítani Lengyelországból. Ez a cél Józef Piłsudski 1935-ben bekövetkezett halála után a lengyel külpolitikába is beszűrődött, amely azt hirdette, hogy a lengyel zsidók ügye nem pusztán lengyel belügy, hanem az egész nyugati világ ügye.

Egy 1938-as nemzetközi konferencián a lengyel fél az alábbi követeléssel állt a nyugat-európai országok elé: vagy adják a zsidóknak Palesztinát, vagy biztosítsanak nekik más gyarmatot, vagy fogadják vissza azok egy részét, akiket évszázadokkal azelőtt elűzték. Mivel Lengyelország is igényt tart gyarmatokra, olyan hagyományos elképzelés is született, amely szerint Madagaszkárt, melynek királya a lengyelnek tartott Benyovszky Móric volt a XVIII. században, ajánlják fel zsidó állam alapítása céljából.

A nemzetközi fórumokon elhangzó ilyen és hasonló jellegű követelések – jóllehet átértékelően népszerűsítették a cionista eszméket – természetesen visszhangtalanok maradtak, s csak a lengyelek antiszemita hírét „öregbítették”.

A lengyelek megítélésén mit sem változtatott az a tény, hogy a határaikat lezáró nyugati világgal ellentétben Lengyelország volt az egyetlen olyan állam, amely a háború kitörése előtt Németországból elűzött tizenötezer zsidót befogadta. Groteszk, hogy az ezzel kapcsolatos huzavona miatt a lengyeleket Hitlerék is megbélyegezték.

A lengyel egyház nem lépett fel az antiszemitizmus ellen. 1936-ban a prímás, August Hlond bíboros ugyan a katolikus hitre áttért zsidók védelmében pástorlevélben ítéte el a rasszizmust, de egyben a zsidók szemére vetette, hogy támaszai az ateista mozgalmaknak, pártoknak, többek között a bolsevizmusnak. Így a háború előtti utolsó négy esztendőben politikailag is táplált antiszemitizmus szintén hozzájárult ahhoz, hogy 1939 szeptemberében Kelet-Lengyelország proletársorban élő zsidó tömegei – és nem kis részben értelmiségi körei is – felszabadítóként fogadták a II. Köztársaságot hátba támadó Vörös Hadsereget, miközben a hitleri Wehrmacht elleni harcokban ezrével estek el és sebesültek meg a lengyel hadsereg zsidó származású katonái.

A gettók felállításától az Endlösungról szóló döntésig

Az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet–német megnemtámadási szerződés és Lengyelország titkos, negyedik felosztása lehetővé tette Hitlernek „a versailles-i fattyú” azonnali megtámadását. Az ország kettős lerohanása és majdnem egyenlő arányban történt feldarabolása következtében az 1939-ben három és fél milliós lengyel zsidó lakosság 61,2 százaléka német, 38,8 százaléka szovjet fennhatóság alá került. Amikor 1941 júniusában Hitler támadást intézett a Szovjetunió ellen, a több mint 1,3 millió egykori kelet-lengyelországi zsidónak csak kis része követte a visszavonuló Vörös Hadseereget. Nyilván azért, mert nem kaptak olyan híreket a Főkörmányzóságból, amelyek a zsidóság módszeres gyilkolásáról szóltak volna. Ilyen híreket akkor még nem is kaphattak. Az *Endlösung*ról, a „végső megoldásról” szóló döntés jó fél évvel később születik meg, akkor, amikor a tervszerű „nagyüzemi emberirtás” feltételei megteremtődnek.

E tervszerűség elemei azonban már az első náci intézkedésekben felfedhetők. 1939. október 8-án Hitler elrendeli, hogy a lengyel Tengeremelléket, a Poznańi Tartományt, Kujáviát, Felső-Sziléziát, a Łódźi és a Ciechanówi vajdaságok egy részét – (az itt élő kilenc és fél millió lakos döntő hányadában lengyel nemzetiségű) – olvasszák be a III. Birodalomba. (A városok közül Auschwitz is a megnövekedett Németország településeinek számát gyarapítja.) Mint említettük, a majdhogynem ugyanekkor, 93 000 négyzetkilométert kitevő területen létrehozzák a Főkörmányzóságot, amely határai között tizenkét millió ember élt, de számuk idővel gyarapodott.

1939. október 30-án Heinrich Himmler elrendeli, hogy a Birodalomhoz csatolt lengyel területek zsidó lakosságát telepítsék át a Főkörmányzóságba. A főkörmányzónak kinevezett Hans Frank ugyanekkor rendelkezik arról, hogy tizennégytől hatvan éves korig minden zsidó kényszermunkára kötelezhető. A lépten-nyomon megalázott zsidóság anyagi javait, életlehetőségeit újabb és újabb intézkedésekkel csorbítják.

Noha Piotrków Tybunalskiban és Radomskóban már 1939 végén felállították az első gettókat, Hans Frank végül 1940. szeptember 13-án rendelte el zárt zsidó városrészek létrehozását a Főkörmányzóság területén. Két hónappal később százharmincnyolcezer zsidó és száztizenháromezer lengyel ide-odatelepítésével bezárul a gyűrű a világ legnagyobb gettója körül – Varsóban. A gyűrű nem képletes, hanem valóságos. Három méter magas téglafal – tetején szögesdróttal. 1941 áprilisában már négyszázötvenezer emberre szorul összeroppantó abroncsul. E felfoghatatlan számadat mélyére pillantva egy négyzetkilométeren száznegyvenhatezer embert látunk – a képet még jobban kinagyítva –, egy szobában hét–nyolc lakót. Idővel ez az arány még elviselhetetlenebbé válik. A hitleristák által megrendezett pokoli színjátékban a gettó élén a háború előtt megválasztott Judenrat állott, szinte változatlan személyi összetételben. A kőfalat belülről a zsidó rendőrség, kívülről az úgynevezett „sötétkép” lengyel rendőrség őrizte – német motoros és lovas járőrökkel kiegészítve. A varsóival párhuzamosan a Főkörmányzóság más nagy- és kisvárosaiban is sorra alakultak a zárt zsidó városrészek.

„Magát azt a folyamatot, hogy zárt zsidó városnegyedeket (gettókat) hoztak létre, másként értékelték lengyel és másként zsidó körökben. Egyrészt megalapozódott a gyanú a németek valódi szándékait illetően és ezzel együtt a megkülönböztetéssel szembeni morális ellenállás is, másrészt a zsidók között kialakult egy olyan nézet, miszerint elszigeteltségük révén többségüknek sikerül átvészelnie a háborút [...] még a legbrutálisabb elnyomás és kizsigereltség árán is” – összegzi ezzel kapcsolatos tapasztalatait a történész Władysław Bartoszewski. – „Általános volt az a nézet, hogy a túlélés ára »az alkalmazkodás és a passzivitás«”.

Mintha az addigi közvetlen tapasztalat is ezt hitelesítette volna. A Főkormányzó-ságban 1939 végéig kivégzett kétezer ember több mint kilencven százaléka lengyel volt, s csak kevesebb mint tíz százaléka zsidó, és ez az arány 1940-ben és 1941 első két harmadában sem változott. 1940 júniusában az auschwitzi kaszárnýt is eredetileg lengyel politikai foglyoknak rendezték be koncentrációs táborul, ahol csak pár hónap múlva, november 11-én, a lengyel nemzeti ünnepen dördülnek el az első kivégző sortűzek. Még hagyományos módon öltek, de a kis krematórium már állott.

Utak a sorsközösség-vállalásig

Władysław Bartoszewski tizennyolc évesen, a második nagy varsói embervadászat következtében 1940 szeptemberében kerül Auschwitzba (száma: 4427). A kapufelirat – Lorenz Diefenbach 1872-ben Bécsben megjelent regényének címe –, *Arbeit macht frei* megnyugtatója: csak munkatáborba zárják. Valóságos helyzetére csak akkor döbben rá, amikor Karol Fritsch táborparancsnok mintegy üdvözlésként így tájékoztatja a foglyokat: – „Látjátok azt a kéményt. Látjátok, az ott a krematórium. Mindnyájan odakerültök, háromezer fok melegbe.” Bartoszewski ehhez még hozzáteszi: – „Mi, lengyelek akkor még alapjában véve ott magunk között voltunk. A zsidó transzportok ugyanis jóval később érkeztek.”

Bartoszewski feltehetően a varsói bankban dolgozó s a Lengyel Vöröskeresztet és a Nemzetközi Vöröskeresztet is „mozgósító” apja kapcsolatai révén 1941 áprilisában hazakerült a táborkórházból, ahol tizenkét napon át feküdt eszméletlenül. (Egy hónap múlva veszi kezdetét az a gyakorlat, hogy az auschwitzi kórház súlyosabb betegeit fenolinjekcióval segítik át a halálba.) Bartoszewskinek szerencséje van. – „Mint mindig” – jegyzi meg kesernyős humorral. Az életét megmentő tábororvos, az auschwitzi ellenállási mozgalomban részt vevő Edward Nowak (száma: 447) e szavakkal búcsúzott tőle: „Hogy élsz, tudod, mit kell tenned. Tudnod kell.” A szülői otthonban hetekig tartó lábadozása során ismerősének, Hanka Czakónak számolt be auschwitzi élményeiről. Sejtette-e, hogy Czako kisasszony a földalatti Tájékoztatási Közlöny (Biuletyn Informacyjny) munkatársa, aki legépeli beszámolóit? Tény, hogy Bartoszewski rendhagyó tanúvallomása a nyersanyaga az 1942 áprilisában föld alatt megjelent és Londonba is

eljuttatott huszonkét gépelt oldalas *Auschwitz. Egy fogoly emlékirata* című brosrának. (Ebben még nincs szó Birkenauról.)

1942 júniusában *A pokolban* címmel újabb leleplező „visszaemlékezés” jelent meg Auschwitzról. A harmincegy oldalas beszámoló, amelyben más náci lágerekről is szó van, annyira hiteles, hogy Bartoszewski meg van győződve: szerzője csakis fogoly lehet. Később tudja meg, hogy Zofia Kossak, a híres katolikus író az, aki a háború előtt – a bolsevizmussal kapcsolatos személyes élményei miatt – egyáltalán nem rokonszenvezett a zsidókkal. Katolikus hite azonban „fölülírta” antiszemitizmusát. (Miután 1943 őszén letartóztatták, anélkül, hogy személyét azonosították volna, ő is Auschwitzba került, onnan pedig a Pawiak börtönbe, ahol halálra ítélték. A földalatti lengyel kormánynak sikerült megmentenie.)

A Żegota létrejötte és tevékenysége

A varsói gettó tapasztalatai egyértelművé teszik, hogy a legveszélyeztetettebb és legtöbb embert veszítő népcsoport Lengyelországban a zsidó. 1941-ben 43 200-an halnak meg éhség, betegség és hideg következtében. Idővel a zárt városrészt engedély nélkül elhagyókat is felszólítás nélkül lelövik. Korábban a kivégzést bírósági színjáték előzte meg.

1942. január 20-án a Berlin melletti Wannsee partján álló hatalmas villában, a minisztériumok közötti konferencián végleges formába öntik és megfogalmazzák a korábban már lazán körvonalazott tervet, amely megpecsételi tizenegy millió európai, köztük hárommillió lengyel zsidó sorsát. A cél: a zsidóság „véghiirtása”.

A lengyelek kiirtását Hitler, Himmler és Hans Frank különféle nagygyűléseken többször bejelentette, s az értelmiség felszámolását különféle fedőnevű akciók keretében már el is kezdte. A terv teljes végrehajtásának időpontja azonban többször módosult, mivel szükség volt olcsó lengyel munkaerőre. A náci vezetőkben 1941 őszén, a szovjetek elleni háború sikerének csúcspontján merült fel a gondolat, hogy a győzelem után húszmillió lengyelt Szibériába telepítenek át, a maradék tizennyolc százalékukat pedig germanizálják.

Az 1942 elején hozott zsidókkal kapcsolatos döntés egyértelmű és visszavonhatatlan: minden Európában fellelhető zsidót meg kell ölni. A gigantikus gyilkosság színhelyéül részben a Főkormányzóságot jelölték ki. Nemcsak azért, mert itt éltek legnagyobb számban zsidók, hanem azért is, mert a vasútvonalakon jól megközelíthető Főkormányzóság a hitleristák által megszállt és befolyás alatt tartott európai területek közepén feküdt, s már több száz kisebb és nagyobb koncentrációs tábor felállítottak a határai közt. A táborok egy részét Auschwitzcal és Chelmno nad Neremmel az élen a III. Birodalom területén szervezték meg.

1941 őszén vilnai menekültek hozták a varsói gettóba a riasztó hírt, hogy a litván főváros szomszédságában tömegesen lövik agyon a zsidókat. Erről drámai hangú beszámoló is megjelent a *Ha-Somer Ha-Cair* című illegális folyóiratban. Az áldozatok

száma huszonhétezer fő volt. 1942 februárjában a Łódźtól hatvan kilométerre, már Németország területén fekvő Chełmno nad Nerem közelében teherautókban kipufogógázzal folyó titkos kivégzésekről számolt be egy túlélő. Április elején annak híre sokkolta a gettó lakóit, hogy a Tomaszów Lubelskihez közel eső Belżecben felállított koncentrációs táborban tömeges gyilkosságok folynak. Ez volt az Einsatz-Reinhard-akció keretében felállított első halálgyár.

A varsói gettó földalatti hírszerző csoportja május folyamán Hrubieszów közelében egy újabb krematóriummal és gázkamrával berendezett haláltábort fedezett fel. A baljóslatú helységnév: Sobibór. Egy hónap múlva egy ismeretlen włodawai zsidó levélben tájékoztatta a varsói gettó vezetőit, hogy a fővárostól nem messze keletre, Małkinia irányában egy kietlen, erdős területen a németek álcázott megsemmisítő tábort állítanak fel. A tábor neve Treblinka II. Hogy Treblinka II. milyen célból jöhetett létre, azt sejtette a Judenrat elnöke, Adam Czerniaków mérnök, s minden bizonnyal tisztában volt vele Janusz Korczak, a nemzetköz híré pedagógus-orvos, a zsidó árvaház vezetője is.

Miután a németek titokban kiépítették nagyüzemi módon működő megsemmisítő táborait, 1942 nyarán megkezdték az Einsatz-Reinhard-akció végrehajtását. „A gettóban és táborokban összezsúfolt, a lengyel társadalomtól elszigetelt, fizikailag legyengült, lelkileg a méltóságukat sárba tipró hitleri propaganda miatt is összeomlott és apátiába zuhant zsidók már kellőképpen alkalmas tárgyai voltak a népirtó megszállóknak ahhoz, hogy elpusztításuk gyors módszereit bevethessék” – fogalmazta meg a Marek Arczyński és Wiesław Balcerek szerzőpáros a zsidók megsegítésének történetét feldolgozó könyvükben a végkiirtás másik „feltételét”. (Marek Arczyński a Yad Vashem kitüntettetje, mivel egyik alapítója volt a Zsidókat Segítő Tanácsnak.)

A nácik zsidóellenes programjukban számítottak a lengyel antiszemita tevékeny támogatására, de a jövőben nekik ugyanolyan sorsot szántak, mint a zsidóknak. Erre éppen a gettók létrehozása, lakóik tragikus sorsa döbbsentette rá őket. A gettók 1942 derekától történő felszámolásától minden épeszű lengyel tudhatta, hogy most már ő következik. A lengyel „Igazak” egyike, Henryk Ryszewski, a háború előtti Nemzeti Demokrata Párt tagja így vallott erről: „A damaszkuszi úton megtért Szent Pál, a varsói gettóból az otthonomba vezető úton én, a megcsontosodott antiszemita a zsidók oltalmazója lettem.” Két éven át tizenhárom zsidót bújtatott varsói lakásában.

A varsói gettó felszámolásának történetét Hanna Krall tárta elénk megrendítő eszközökkel és hatással az *Egy lépéssel az Úristen előtt* című irodalmi riportkötetében. 1942. július 22-e és szeptember 21-e között a varsói gettó háromszázezer lakóját hurcolták el és ölték meg. Varsóban és vonzáskörzetében 1940 derekán még hatszázezer zsidó lakott, 1942 végére alig egytizedük maradt életben. A radomi kerületben 1942 derekán még élő háromszázezer zsidó lakosnak alig fél év alatt a kilencven százalékát megölték. A hárommillió legyen zsidóból csak Treblinkában nyolcszázezret gyilkoltak meg gázzal.

„A zsidók tömeges elpusztítása 1942 és 1944 között (különösképpen pedig 1942 tavasza és 1943 ősze között) olyan jelenség volt, amelyre se ténytudásában, se pszichikailag nem készült fel senki” – jegyzi meg a lengyelek magatartásának magyarázatául is Bartoszewski.

A zsidóknak nyújtott bármilyen segítséget halállal büntették. Erről Hans Frank kormányzó már 1941. októbere 15-én rendelkezett: „Azok a zsidók, akik engedély nélkül elhagyják a részükre kijelölt lakónegyedeket, halállal büntetendők. Ugyanezzel a büntetéssel sújtandók azok a személyek is, akik ilyen zsidókat tudatosan bújtatnak.” 1942 tavaszán Friedrich Wilhelm Krüger, a Főkormányzóság SS- és rendőrparancsnoka ezt azzal egészítette ki, hogy azt is halállal büntetik, aki „zsidónak a kijelölt városrészeken kívül szállást, ételmezt vagy rejtékhelyet ad”. Még folyik a gettó lakosainak elhurcolása, amikor 1942. szeptember 5-én Ferdinand von Sammern-Frankenegg, a varsói körzet SS- és rendőrparancsnoka szükségesnek tartja közhírré tenni: „Felhívom a figyelmet arra, hogy a kormányzó által kiadott 1941. október 15-én kelt rendelet [...] kimondja, hogy nemcsak a zsidó városrészt elhagyó zsidók büntetendők halállal, hanem mindazon személyek is, akik zsidókat bújtatnak, élelmeznek vagy bármilyen eszközön szállítanak, részükre árut vásárolnak stb.” Egy 1942. október 28-án kelt újabb rendelet szerint: „Aki tudomást szerez róla, hogy zsidó jogtalanul tartózkodik a zsidó körzeten kívüli városrészben, s ezt a rendőrségnek nem jelenti, az ellen a biztonsági szervek rendfenntartó eszközöket alkalmaznak.” E burkolt megfogalmazás kivégzést jelent.

A legcsekélyebb szolidaritásvállalásért kilátásba helyezett megtorlás nem maradt beváltatlan fenyegetés. Az Eichmann-perben vallomást tett przemysli fogorvos, Józef Burzmiński szemtanúja volt egy nyolctagú lengyel család kivégzésének. Az volt a bűnük, hogy zsidó kisgyereket bújtattak.

Olyan lengyelről, akit zsidó vagy zsidók rejtegetése miatt végeztek ki, dokumentáltan több mint hatszázról tud a történetírás. Számuk kilencszázra tehető. A zsidókkal vállalt legmagasabbrendű sorsközösség-vállalásért több lengyelt végeztek ki, mint ugyanézt más állampolgárt Európa többi országában összesen. Ezt akkor is le kell szögezni, ha tudjuk, hogy a lengyel társadalom nagyobb része közönyösen vagy passzívan viselkedett a zsidóság drámájával szemben, s viselkedésének nem csupán a megtorlástól való félelem volt az oka, hanem – legalábbis egy részük esetében bizonyára – a személyiségüket háború előtt beindázó antiszemitizmus is.

A hitlerista megszállás és terror sokak esetében hatásos szer volt az antiszemitizmus kiirtására. Persze egyén és szervezet is akadt, aki és amely rendíthetetlenül ragaszkodott ehhez a mérgező ideológiához. Például a Nemzeti Véderő, amely a lengyel kommunistát, a szovjet hadifogoly-szökevényt vagy partizánt, a németet és a zsidót egyaránt a lengyelek ellenségének tekintette. Ezt a fegyveres szervezetet gyakorlatilag törvényen kívül helyezte Sikorski kormánya és a Honi Hadsereg főparancsnoksága. (Azok a próbálkozások, amelyek 1944 tavaszától az egyébként különböző frakciókra szakadozó Nemzeti Véderőt alá akarták rendelni a Honi Hadseregnek, kudarcot vallottak.)

1942 augusztusának elején, nemsokkal a varsói gettó felszámolásának megkezdése után a Lengyelország Újjászületési Frontja nevű illegális katolikus társadalmi-nevelési szervezet megjelentette Zofia Kossak *Tiltakozás!* című röpiratát, amelyben az író nő drámai szavakkal szólította fel a hívőket, hogy lépjenek föl a zsidókat sújtó gaztettekkel szemben. „Mindannyian elpusztulnak – írta. – Gazdagok és szegények, öregek, nők, férfiak, fiatalok, csecsemők, mőzeshitűek és katolikusok, akik Jézus és Mária nevével

az ajkukon haldokolnak. Valamennyiüknek az a vétke, hogy a zsidó nép gyermekének születtek, amelyet Hitler megsemmisítésre ítélt.” [...] „Nem emeli fel a hangját sem Anglia, sem Amerika, még az övéi minden sérelmére oly régóta érzékeny, befolyásos nemzetközi zsidóság is hallgat. Hallgatnak a lengyelek is... Az elpusztuló zsidók körül a Pilátusok mossák kezeiket.”

A zsidók megsegítésére ez a rölap mozgósította a legkülönbébb politikai és társadalmi szervezeteket – a katolikusoktól a szociáldemokratákon át a baloldali liberálisokig. Ennek eredményeként jött létre 1942 szeptemberében a Honi Kormányképvislet melletti Zsidókat Segítő Ideiglenes Bizottság, majd három hónappal később – a Lengyel Szocialista Párt, a Demokrata Párt, a Néppárt, a Zsidó Nemzeti Bizottság és a Bund bevonásával, mintegy koalíciós alapon – a Zsidókat Segítő Tanács. A szervezet a Žegota fedőnevet kapta. A szervezet elnöke a szocialista Julian Grobelny, titkára Adolf Berman, a Zsidó Nemzeti Bizottság vezetője lett. A Honi Kormányképvislet részéről együttműködött vele a zsidó ügyosztály vezetője, Witold Bienkowski és helyettese Władysław Bartoszewski. Eszmeileg mindketten Lengyelország Újjászületési Frontját képviselték. (Bartoszewskit azzal a hamis váddal, hogy a Honi Hadsereg Főparancsnoksága Információs és Propaganda Osztályának tagjaként kémtevékenységet folytatott a háború alatt, két ízben is elítélték: 1954-ig hat és fél évet ült kommunista börtönökben, majd 1981. december 13-án, a hadiállapot bevezetésének napján is letartóztatták és internálták. *Varsó halálgyűrűje* címmel alapművet írt a háború alatti főváros halállal árnyékolt mindennapjairól, tanított a lublini Katolikus Egyetemen, a rendszerváltozás után pedig volt bécsi lengyel nagykövet, majd külügyminiszter az ezredfordulón működő Buzek-kormányban. Ma Lech Wałęsa mellett a világ legnagyobb tekintélynek örvendő lengyele.)

A Tanács az elkövetkező években a következő négy területen fejtette ki tevékenységét: 1. oltalmazás-támogatás; 2. a zsidók tragédiáját elősködőn kihasználó bűnöző elemek elleni harc; 3. információs-vészjelző és diplomáciai tevékenység; 4. segítségnyújtás a harcoló gettónak.

A Tanácsra megalakulásakor, amellet, hogy a Főkormányzóságban ki kellett építenie területi hálózatát, a segítségadás napi feladatainak tömege várt. 1942 őszén a még teljességgel fel nem számolt gettó falain kívül mintegy húszezer zsidó bujkált Varsóban. (A Főkormányzóságban hozzávetőleg nyolcszázezer volt életben.) El kellett őket látni hamis igazolványokkal, szállással, élelemmel, s azoknak, akiknek a kinézete ezt megengedte, munkahelyet kellett szerezni. Mindez pénzbe került. Volt még egy sürgető feladat: fel kellett lépni a bujkáló zsidókat és a zsidóknak menedéket adó lengyeleket zsarolók és feljelentéssel fenyegetők ellen. Ezekre halálbüntetés kiszabását, az ítélet végrehajtását és tényének kiplakátozását kérte a honi kormány megbízottól és a Honi Hadsereg főparancsnokságától a Tanács.

A zsidók anyagi támogatásáért a Tanács egyszerre fordult a lengyel társadalomhoz és a londoni lengyel kormányhoz: „Noha a zsidó lakosság döntő hányadát megölték, a még életben maradt több mint egymillió embernek legalább a felét pénzzel, kvártállal, hamis igazolvánnyal kell ellátni, orvosi stb. segítségben kell részesíteni.

Ebben a helyzetben a Tanács azzal a nyomatékos kéréssel fordul a Lengyel Köztársaság Kormányához, hogy „költségvetéséből a szükséges pénzt a segítségnyújtás lehetővé tételéhez kiutalni szíveskedjék.”

Óriási összegekre volt szükség. Egy megbízható igazolvány beszerzéséhez több embert kellett mozgósítani és megfizetni. Csak a tízezer árván maradt zsidó gyermek elemi havi létszükségletének biztosítására ötmillió zlotyra lett volna szükség. A Żegota kezdetben csak havi százötvenezer zloty kormánytámogatást kapott e célra. Nagyobb összeget nemzetközi összefogással lehetett volna előteremteni. Nem csupán azért, hogy pénz kerüljön az életben maradt zsidók megmentésére, hanem azért is, hogy a világ tudomást szerezzen a Főkormányzóság haláltáboraiiban elpusztított zsidók tragédiájáról, s megpróbálja elejét venni az emberiség ellen elkövetett gaztett folytatásának.

A lengyel kormány felhívásai a szabad világhoz

A lengyel kormány már jóval korábban, 1941. május 3-án jegyzéket intézett a szövetséges és semleges államok kormányaihoz, s tájékoztatta őket a zsidók ellen elkövetett rémtettekről. Követelte a Németország elleni megtorlást. 1942. december 10-én a lengyel külügyminiszter intéz jegyzéket az Egyesült Nemzetekhez, amelyben a következőket hozza tudomásukra: „A legfrissebb jelentések elborzasztó képet festenek a lengyel zsidók helyzetéről. A tömegmészárlás elmúlt hónapokban alkalmazott új módszerei megerősítik azt a tényt, hogy a német hatóságok Lengyelország zsidó lakosságának és a Nyugat- és Közép-Európából, valamint a Német Birodalomból Lengyelországba hurcolt zsidók ezreinek teljes és módszeres kiirtására töreksenek. [...]”

A lengyel kormány [...] köteletségének tartja az Egyesült Nemzetek kormányaihoz fordulni, mert bízik abban, hogy azok osztják ama nézetét, hogy nemcsak elítélni kell a németek által elkövetett gaztetteket és megbüntetni a gonosztevőket, hanem *meg kell találni azokat a hatásos eszközöket is*, amelyek alkalmazása révén remélhető, hogy a németek elállnak a tömeggyilkolás módszerétől.”

Ugyancsak 1942 végén a londoni lengyel emigráns Nemzeti Tanács határozatban szólította fel a szabad államokat, hogy segítsék az életben maradt zsidókat, a szövetséges hatalmakat pedig arra kérte, hogy közös akcióban lépjenek fel a zsidó népirtás ellen, s ne mulasszák el a németeket figyelmeztetni, hogy a megszállt államokban elkövetett bűneikért felelősségre vonják őket. Valamennyi felhívás visszhangtalan maradt. Amikor a Zsidókat Segítő Tanács a gettófelkelés alatt arra kérte Londont, hogy a zsidó lakosság legyilkolását megtorlandó bombázzanak német városokat, az a válasz érkezett, hogy ez a Királyi Légierőhöz „méltatlan bosszúakció” volna.

New Yorkban 1942. július 21-én a zsidók támogatására tömegdemonstrációra került sor, amelyet táviratilag Churchill is üdvözölt. Rooseveltnél arról biztosította az Amerikai Zsidó Kongresszust, hogy a zsidó néppel szemben elkövetett gaztettek nem ma-

radnak megtorlatlanul. A szövetséges hatalmak 1942. december 18-án hasonló tartalmú deklarációt adtak ki. De konkrét intézkedés egyiket se követte. A Zsidókat Segítő Tanács idevágó ítéletét idézve: „A hatalmak, az ún. civilizált nyugati világ süketnek bizonyult a pusztuló zsidó nép segélykiáltására.”

Közben a Tanács vidéken kiépített hálózata majdnem az egész Főkörmányzóságot lefedte. A krakkói Žegota azt tartotta egyik legfontosabb feladatának, hogy a hatáskörébe tartozó zsidó értelmiségi elitet Magyarországra menekítse. A Budapesten született Franciszek Krzyżak összesen ötven személyt vitt át Magyarországra, köztük a kiváló atomfizikust, Ludwik Wertenstein professzort. Magyarországra menekítő feladata és érdeme a lengbergi Žegotának is volt.

A Zsidókat Segítő Tanács fővárosi és vidéki tagozatai zsidó árvák megmentésével írták meg történetük legszebb lapjait. E téren a lengyel katolikus egyházra számíthatnak leginkább, amely árvaházaiba és kolostoraiba tömegével fogadta be a zsidó gyermekeket. Ezúttal a háború előtti antiszemita pártoktól el nem határolódó lengyel katolikus egyházi körök is hivatásukhoz méltóan viselkedtek: szolidaritást vállaltak a lengyel zsidókkal, s híveiket is erre szólították fel. A helytállás tragikus bizonyítéka, hogy a lengyel katolikus egyház több mint háromezer papot, szerzetest és apácát vesztett a második világháborúban.

Karski küldetése és a „szabad világ”

A Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának egyik munkatársa, Jan Kozielewski „Karski” 1942 őszén futárként Londonba utazott, hogy szemtanúként számoljon be a lengyel zsidóság tragikus sorsáról. Karski saját szemével győződött meg róla, mi történt az Izbica Lubelska-i és a varsói gettóban. A varsói gettóban több zsidó szervezet vezetőjével eszmét cserélt arról, hogy fontossági sorrendben mit hozzon a világ tudomására.

A Bund vezetője, Berezowski így foglalta össze instrukcióját: „Egész nemzetünk elpusztul. A hárommillió lengyel zsidó sorsa megpecsételődött. Maroknyian, ha megmenekülnek közülünk.

Itt, Lengyelországban egyetlen erő sem képes elpusztításunkat megakadályozni, se a lengyel, se a zsidó földalatti ellenállás. Tegye érte felelőssé a szövetségeseiket. Legyen azon, hogy az Egyesült Nemzetek egyetlen vezetője se mondhassa; fogalma sincs róla, hogy bennünket Lengyelországban gyilkolnak, és csak külső erő segíthet rajtunk.”

Egyik beszélgetőtársa az alábbi fájdalmas meggyőződéssel búcsúzott Karskitól: – „Lengyelek, ti is szenvedtek, pusztultok megannyian, de a háború után Lengyelország újjáépül, a sebek behegednek. Hitler elveszíti ezt a háborút, de azt, amit a zsidóknak üzent meg, megnyeri.”

Karski Anglián kívül az Egyesült Államokba is eljutott, s a legmagasabb kormánykörök mellett helyi zsidó szervezetek vezetőinek is beszámolt küldetése tartalmáról és

céljáról. Missziójával annyit ért csak el, hogy a zsidókkal kapcsolatos honi jelentéseket hitelesnek fogadták el, s a londoni lengyel kormány velük kapcsolatos lépéseit már nem kezelték ellenségesen.

1942 decemberében megalakul a varsói gettó önvédelmi fegyveres csapata, a Zsidó Harci Szervezet. Hamarosan ötszáz tagot számlál. Ami fegyverük és robbanóanyaguk van, annak zömét a Honi Hadseregétől kapják – egy kiképzőtiszt kíséretében. Amikor 1943. január 18-án a németek benyomulnak a gettó területére, hogy lakói közül tizenhatezer embert elhurcoljanak, az ifjú zsidó harcosok golyózáporral és gránátokkal fogadják őket. A németek négy nap múltán tervükről lemondva visszahúzódnak. A Zsidó Harci Szervezet és más fegyveres zsidó csoportok megnyerik első csatájukat.

A németek újabb, januári akciójával függhet össze, hogy a Zsidó Nemzeti Bizottság a lengyel kormány közvetítésével az Egyesült Államok zsidó szervezeteihez fordul segítségért. Felsorolja a segítségnyújtás korántsem irreális módjait, közöttük például, hogy tízezer zsidó gyermekért cseréljenek ki bizonyos számú internált német állampolgárt vagy hadifoglyot. A cionista világszervezetek befolyásos vezetői se tettek eleget annak a kérésnek, hogy németellenes megtorló akciókra bírják a szövetségeseket. Negyedszázaddal később az egyik cionista vezető, Nahum Goldman kijelentette, hogy a passzvitásért felelősnek érzi magát. Azt hozta fel mentségére, hogy nem hitt a Lengyelországból érkezett jelentéseknek, mivel hitelességüket nem tudta ellenőrizni... Az Egyesült Államoknak az európai zsidósággal kapcsolatos magatartását drámaian érzékelték az a tény, hogy Sumner Welles egyenesen megtiltotta Stepan Wise rabbinak, a Zsidó Világkongresszus londoni tagozata elnökének, hogy a zsidók végkiirtásának tényét nagydobra verje. Semmi sem zavarhatja meg az Egyesült Államok Németország és Japán legyőzésére összpontosuló erőfeszítését – hangzott az indoklás.

A varsói gettó felkelése

1943. április 19-én Jürgen Stroop SS-Brigadenführer és rendőrtábornok osztagai benyomulnak a varsói gettóba, hogy annak még életben maradt több mint félszázezer lakóját a halálba vagonírozzák. A zsidó harcosok kiűzik őket.

„Az 1943. áprilisi és májusi varsói gettófelkelés volt az ellenállás európai történetében az első városi lázadás, az első nyílt harc egy több tízezer fős német garnizonnal örzött milliós város kellős közepén – ebben gyökerezik óriási történelmi és erkölcsi jelentősége” – vallja tanúként Bartoszewski.

Hogy mit jelentett a felkelés a zsidóság újkori története szempontjából, arra jól rávilágít a felkelés vezérkarának ifjú parancsnoka, Mordechaj Anielewicz, aki így számolt be első sikereikről helyettesének, az árja oldalon szolgálatot teljesítő Icchak Cukiermannak: „Amit átéltünk, szavakkal leírhatatlan. Csak egyet mondhatok mindarra, ami történt, legmerészebb álmomban se gondoltam volna. A németek kétszer futottak meg a gettóból. [...]

Ami a legfontosabb, teljesült életem nagy álma. A varsói gettóban valóság lett a zsidó önvédelem. [...] Tanúja voltam a zsidó harcosok csodálatos, hősi küzdelmének.”

A sorsközösség szembeötlő jeleként a lengyel zászlót is kitűzik a kék-fehér lobogó mellé.

A németek jelentős katonai és rendőri erő bevetésével tudták csak elfoglalni a gettót. Ennek részleteiről Kazimierz Moczarski *Beszélgések a hóhérrel* című magyarul is megjelent könyvében olvashatunk.

1943. május 5-én, amikor a gettóban még nem szűntek meg a harcok, Sikorski miniszterelnök rádiószózatot intézett a lengyel nemzethez. A következőket mondta: „Most követik el az emberiség történetének legnagyobb gáztettét. Tudom, hogy töledek telhetően segítetek a meggyötört zsidóknak. Köszönöm nektek, honfitársaim, a magam és a kormány nevében. Kérlek benneteket, mindenben segítsétek őket, és ítéljétek el ezt a szörnyű kegyetlenséget.”

A Zsidókat Segítő Tanács Sikorskit idézve szólította fel a lengyel társadalmat a zsidók támogatására. De májusi felhívását más hangsúllyal zárta, mint a lengyel miniszterelnök: „Mindenki, aki a németeknek közvetlen vagy közvetett segítséget ad gonosz akciójukhoz, büntettet követ el Lengyelországgal szemben. Mindazok a lengyelek, akik a gyilkosokkal együttműködnek, zsidókat zsarolnak vagy jelentenek fel, szörnyű helyzetükkel visszaélve kifosztásukban részt vesznek, a Lengyel Köztársaság törvényeibe ütköző legsúlyosabb bűncselekményt követik el, és haladéktalanul elnyerik méltó büntetésüket. Ha pedig azt az aljas megszálló gonosztevők oltalmába húzódva időlegesen elkerülnék is, biztosak lehetnek benne, hogy hamarosan eljön az idő, amikor az Újjászületett Lengyelország bírósága előtt felelnek tetteikért.”

A fentebb idézett kérdésnek a Žegota azért szentelt felhívása szövegéhez képest aránytalanul nagy helyet, mert a hitlerista propaganda a gettóban folytatott harcokat úgy igyekezett a világnak beállítani, hogy a zsidó városrészbe rablás céljából betört lengyelek miatt kényszerült fegyveres beavatkozásra. Ez a rágalom túl durva és a zsidók hősi harcát is sértő volt ahhoz, hogy bármilyen tekintetben táptalajra találjon a világgözüvéleményt befolyásoló orgánumban. A lengyel társadalmat azonban azóta is meg-megújuló vádak érik amiatt, hogy nem támogatta tömegével és hatékony fegyveres segítséggel a harcoló gettót, nem robbantott ki általános felkelést a fővárosban. Annak magyarázatául, hogy ez elmaradt, a lengyelek hagyományos antiszemitizmusát hozzák fel. Az ilyen indokokkal előhozakodók tudnak-e arról, mi lett a sorsa a tizenöt hónap múlva kitört varsói felkelésnek, amikor pedig a Vörös Hadsereg nem ezeröt száz kilométerre, hanem párszáz méterre állt a hatvanhárom napon át küzdő fővárostól?

Szmul Zygelbojm, a Lengyel Köztársaság Nemzeti Tanácsának tagja, a Bund londoni képviselője egészen másokat ítél el közönyükért, passzivitásukért: a cselekvőképes szövetséges nagyhatalmakat, befolyásos nemzetközi szervezeteket és személyeket. 1943. május 13-án öngyilkosságot követett el szemben a Westminsterrel, hogy felhívja a világ figyelmét a varsói gettóban lejátszódó tragédiára. Raczkiewicz köztársasági elnöknek és Sikorski miniszterelnöknek hátrahagyott búcsúlevelében a következőket írta:

„Halálommal akarok a leghatározottabban tiltakozni az ellen a passzivitás ellen, amellyel a világ a zsidó nép elpusztítását jóváhagyólag szemléli. Tudom, hogy napjainkban mily keveset ér az emberi élet, de mert életemben semmit sem tudtam elérni, a halálommal akarok hozzájárulni ahhoz, hogy mindazok közönye megtörjön, akiknek ezen utolsó pillanatban módjukban áll a még életben lévő zsidókat megmenteni.

Életem a lengyelországi zsidó nemzeté, s én ezennel visszaadom neki.”

Zygelbojm nemes, a felkelt Jeruzsálemet oltalmazó ókori őseihez méltó cselekedete mit sem befolyásolta a Varsóban zajló drámát és a világ vele kapcsolatos magatartását. Május 8-án következett el öngyilkosságot főhadiszállásuk Miła utcai bunkerében a felkelés parancsnoki karának tagjai is Mordechaj Anielewiczsel az élen.

A gettófelkelést a Honi Hadsereg és a kommunista befolyás alatt álló Népi Gárda fegyveres diverzánsakciókkal támogatta. Ezek nem befolyásolták a küzdelem kimenetelét. A gettófelkelés alatt és után a Zsidókat Segítő Tanács játszotta a legnagyobb szerepet a zsidó harcosok és polgári lakosok kimenekítésében, ami nagyjából a csatornákon át történt. Ugyancsak ez a szervezet gondoskodott biztonságba helyezésükről, ellátásukról és sokuk vidékre juttatásáról.

1943 júliusában kettőszázötvenezerre tehető az életben maradt zsidók száma a Fő-kormányzóságban. Közülük az 1944. augusztus 1-jén kirobbant varsói felkelést mintegy huszonötezeren éltek meg a fővárosban. Nem kis részben a Żegota támogatásának köszönhetően 1944-ben a korábnál jóval több pénz állt a rendelkezésére.

A háború végén hozzávetőleg kilencven-százezer zsidó élt lengyel területeken. Sokukat valamilyen formában a Zsidókat Segítő Tanács támogatta.

A Lengyel Köztársaság hatmillió polgárát veszítette el az általa leghosszabban és legvéresebben megszenvedett háborúban: hárommillió lengyelt és hárommillió lengyel zsidót. Ma tizenöt-húszezerre tehető a zsidó származású lengyel állampolgárok száma. A lengyel történelem, a lengyel föld azonban, amelyet oly bőségesen öntözött a zsidók vére, része a zsidó históriának is.

Napjainkban sehol Európában nem virágozik olyan gazdagon a zsidó kultúra, nem ápolják annyira az egyes városok, régiók zsidó hagyományait, mint Lengyelországban. Utalhatunk a krakkói Zsidó Kulturális Központ pezsgő tevékenységére, a varsói Zsidó Történeti Intézet mellett a krakkói Jagelló Egyetem húsz éve alakult Judaisztikai Intézetének tudományos munkájára, az eddig több mint húsz ízben megrendezett krakkói Zsidó Kulturális Hét műsorainak növekvő sikerére és látogatottságára, vagy akár a keresett kóser sörökre és vodkákra is. Ez mintha azt jelentené, hogy a búcsúként 1942 őszén a gettóban Karskinak mondott jóslat mégsem teljesült. A zsidóknak üzent háborút Hitler lengyel földön sem nyerte meg.

Ettől függetlenül a lengyelek zsidókkal kapcsolatos magatartásának magyarázatára Lengyelország határain kívül továbbra is a lengyelek háború előtti antiszemizmusát fogják emlegetni, s azt a lengyel kommunisták antiszemita tábora 1946-os és 1968-as akcióinak nagyítólencséjén keresztül fogják értékelni. Így ugyanis el lehet fedni a világ felelősségét: Szmul Zygelbojm öngyilkosságának indokait.

Mindehhez összefoglalóul idézzük Bartoszewskit:

„Mint keresztény embernek az a véleményem, hogy a keresztény társadalmak, társadalmi és politikai szervezeteik komoly mértékben csalódást okoztak, amennyiben képtelenek voltak idejében meglátni a gonoszt, vagy nem tettek meg minden tőlük telhetőt, hogy eredményesen útját állják. De erkölcsi végkövetkeztetésként elfogadható, hogy abban a próbatételben, amely előtt a második világháború éveiben a keresztény közösségek álltak a zsidó nemzet és a más okból sorsukban osztozó százezrek kiirtása során, csak azok nem okoztak csalódást, akik maguk is átérték a választás próbatételét. Sokuk az életével fizetett érte. Az élők közül senki se mondhatja el azt magáról, hogy elég sokat tett mások megmentéséért. De annak, aki ily próbatétel előtt nem állt, nem kell – politikai vagy polemikus célokból – általánosságban másokat azzal vádolnia, hogy nem viselkedett hősként.”

AUSCHWITZ 1688 NAPJA ÉS ÉJJELE

Törékeny önvédelem és teljes védtelenség

„Nem szanatóriumba jöttetek, hanem német koncentrációs táborba, ahonnan csak a kéményen át távozhattok. Akinek pedig ez nem tetszik, máris megmarkolhatja a magasfeszültségű szögesdrótkerítést. Ha a transzportban vannak zsidók, tudniuk kell, hogy két hétnél tovább nincs joguk élni. A papok egy hónapig élhetnek, a többiek három hónapig.”

Karl Fritsch SS-Hauptsturmführer üdvözlő beszéde

„Az auschwitzi táborba kerülni annyi, mint meghalni.”

Janusz Pogonowski 1942. július 14-én kelt,
kicsempészett leveléből

A kommunista Lengyelországban tilos volt a helységek német nevének használata. Így lett Auschwitzból Oświęcim, amely a történeti irodalomban egy szerény sziléziai hercegség névadó székhelye volt, s a nagyvilág számára hangzásában nem hívta elő a krematóriumaival a XX. századra felkiáltójelként feketülő haláltábor, a világ legnagyobb temetőjét. Amikor az utóbbi harminc évben a nyugat-európai és amerikai sajtóban Auschwitz kapcsán tudatlanságból, felületességből vagy nagyon is megfontolt céllal „lengyel koncentrációs táborról”, „lengyel halálgyárról” írtak, nyelvi szinten is harc kezdődött azért, hogy a város német nevének használata révén egyértelmű legyen: hitlerista megsemmisítő táborról van szó, amelyet németek hoztak létre és működtettek a III. Birodalom területén. Oświęcim a magyarokból se hívja elő Auschwitzot, hacsak nem jártak emlékezőként vagy turistaként a múzeummá lett haláltáborban. De vajon Auschwitz valóban Auschwitzként tudatosodik bennünk? Egyáltalán tudatosodik-e?

Az auschwitzi koncentrációs tábor felállítása

1939 októberében Hitler a Molotov–Ribbentrop-paktum és a szeptember végén kötött német–szovjet megállapodás értelmében a Németország fennhatósága alá került lengyel területek nyugati és északi részét beolvasztotta a III. Birodalomba, a maradék részen pedig létrehozta a Birtokba Vett Lengyel Területek Főköormányzóságát. Az SS a kibontakozó lengyel ellenállás felszámolása, valamint a beolvasztott területekről a lengyel és a zsidó lakosságnak a Főköormányzóságba történő zökkenőmentes áttelepítése céljából tömeges letartóztatásokat készített elő. Ennek kapcsán a sziléziai Breslau rendőr és SS-parancsnoksága, amelynek élén Erich von dem Bach-Zelewski SS-Gruppenführer állt, 1939 és 1940 fordulóján tanácskozást szervezett, amelyre több magas-

rangú SS-tisztet meghívtak, többek között Richard Glücks SS-Oberführert, a koncentrációs táborok felügyelőjét is.

A megbeszélés témái közt első helyen az szerepelt, hol állítsák fel a sorrendben hetedik náci koncentrációs tábor, azt, amelyben a letartóztatandó lengyeleket elhelyezhetik. A választás némi vita után a Krakótól ötven kilométerre nyugatra (de már a Németországba beolvasztott lengyel Szilézia területén) fekvő Auschwitzra esett, mert vasúti csomópontnak számított, s minden égtáj felől jól megközelíthető volt.

Az erről szóló jelentés kézhezvétele után, Heinrich Himmler birodalmi biztos (Reichsführer) 1940. február 1-jén parancsot adott, hogy a helyszínt bizottság vizsgálja meg. A bizottság a tervezett tábor létrehozása szempontjából a helyet alkalmatlannak találta. Két hónap múlva, április 18-án és 19-én a sachsenhauseni táborparancsnok, Rudolf Höss Sturmbannführer vezetésével újabb helyszíni szemlét tartottak. Ez a bizottság is úgy találta, hogy mivel nincs megfelelő ivóvíz s a mocsaras területen nem lehet egészségügyi szempontból elfogadható körülményeket teremteni, több ezer ember befogadására alkalmas tábor kialakítani Auschwitzban lehetetlen. Höss azonban végül fellettese elvárásának megfelelően fogalmazta át a jelentést. Április 27-én a Reichsführer irodájában megszületett a döntés arról, hogy Auschwitzban koncentrációs tábort állítsanak fel, amelynek élére Rudolf Höss-t nevezték ki.

A láger létrehozására az I. világháború előtt épült húsz, többségében földszintes házból álló volt osztrák tüzérlaktanyát jelölték ki, amelynek területéhez még a Lengyel Dohánymonopólium épületeit is hozzácsatolták. Első lépésként a helyőrségi templomról leszedték a keresztet, s a szentélyt a vízvezeték-szereléshez szükséges anyagraktárrá alakították át.

Höss és az általa kiválasztott öt SS-tiszt április 29-én érkezett meg Auschwitzba. Május 20-án Gerhard Palitzsch Hauptscharführer a sachsenhauseni táborból magával hozott harminc német foglyot, többségükben köztörvényes bűnözőket. Közülük Bruno Brodniewiczet jelölték 1-es számmal, s ő lett a tábor belső fogoly-parancsnoka (Lagerältester). Annak tudatosítására, hogy a láger kapuját átlépő fogoly megszűnik ember, megszűnik személyiség lenni, nevétől megfosztva számot kapott, amelyet kezdetben ruhájára varrtak, tintaceruzával testére írtak, később pedig karjába tetováltak.

Az auschwitzi tábor az azelőtti hét esztendőben kialakított elvek szerint szervezték meg. Élén a parancsok állt, aki mindenért és mindenkiért – beleérté az SS-legényeket és a foglyokat is – felelt. Az irodáján (Abteilung I), a hozzá tartozó segédtszinten és a cenzúrahivatalon kívül négy osztály révén működtette a tábor: ez a Politikai Osztály (Politische Abteilung vagy Abteilung II), maga a tábor a belül alkalmazott SS-katonákkal együtt (Abteilung III), az Igazgatási Osztály (Abteilung IV) és a helyőrség az őrszeméllyezettel együtt (Abteilung V). Az SS-orvosok formálisan az őrszeméllyezethez tartoztak. Élükön a Standortarzt, a helyőrségi orvos állt SS-ezredesi rangban. Alá tartoztak az SS-orvosok, akiknek egy része az SS-katonák gyógyításával foglalkozott, más részük a foglyokkal.

A voltaképpeni tábor jelentő III. Osztály élén a Schutzhaftführer, századosnak megfelelő rangú főtsiszt állt, jobb keze a fegyelemért felelős SS-altiszt, a Rapportführer.

Ez utóbbi alá tartoztak a Blockführerek, SS-katonák, akiknek mindegyikéhez egy-egy fogolybarakk tartozott. A munkaszervezéssel és -beosztással az Arbeitsdienstseinsatz foglalkozott, alá tartoztak a Kommandoführerek, akik a munkacsoportokat vezették. A munkát kiosztó táborirotát Arbeitseinsatzok (Abteilung IIIa) vezették. A táboradminisztrációhoz tartozott a Verwaltungsführer, aki az étellemezésért és ruhaellátásért volt felelős.

Az őrszemélyzet látta el az őrtornyokat és alkotta a tábor egészét övező őrláncot (Grosse Postenkette), s biztosította a tábor hivatalosan elhagyó foglyok őrzését. A tábor belső ügyeibe nem avatkozhatott be.

A tábor belső életének megszervezésébe, működtetésébe létrehozóik bevonták magukat a foglyokat is. Nélkülük megbénult volna az élet. A belső hierarchia élén a Lagerältester állt. A munkát a kápók irányították (az elnevezés az olasz „fej”, „főnök” szóból származik), akik az önálló munkacsoportok, kommandók élén álltak, de a közvetlen munkavégzésért a „Voraiberterek” (előmunkások, kápó-helyettesek) feleltek. Az Oberkapo alá több munkacsoport tartozott.

A blokkok élén a blokkparancsnok („Blockältester” állt, aki a fegyelemért, rendért, élelemosztásért volt felelős. De ezen belül minden teremnek, teremrésznek (szobának) megvolt a maga felelőse. A foglyok közül minden barakkban dolgozott egy-egy irodista, aki a foglyok személyi lapjait vezette. Mind a kápó, mind az irodista kegyetlen-ségével tűnt ki, de közöttük is akadtak olyanok, akik megőrizték emberi arcukat.

Az első transzportok és tagjaik sorsa

A kijelölt terület táborrá történt átalakítása még nem fejeződött be, amikor 1940. június 14-én befutott az első, hétszázhuszonnyolc embert szállító szerelvény. A vonat, amely még nem marhavagonokból állt, Tarnówból indult útnak. Kényszerű utasai azonban nem voltak mind tarnówiak. Wiesław Kielar (*A 290. számú auschwitzi fogoly visszaemlékezése* című kötete magyarul is napvilágot látott) és földalatti szervezkedés vádjával letartóztatott társai Jarosławban éltek. Az 1943. július 19-én három társa sikeres megszökéséért megtorlásul tizenegy társával felakasztott, legendás hírnévre szert tett Janusz Pogonowski, aki nyolc korábban kicsempésztett levelében számolt be nevelő-anyjának és nagynénjének a reménytelenség és dac mindennapjairól, krakkói volt. Magyarországon keresztül készült a Franciaországban szerveződő lengyel haderőhöz szökni, amelynek soraiban apja orvos-őrnagyként szolgált. Az előkészületek során Janusz Skrzetuski névre szóló hamis személyi igazolványt („kennkártyát”) szerzett. Ezen a néven tartóztatták le a május 10-i krakkói embervadászat során. Találomra elfogott társaival együtt előbb Tarnówbá, majd onnan Auschwitzba szállították. A tarnówi transzportot többségükben tiltott határátlépés során elfogott vagy konspiráció vádjával letartóztatott fiatalok, továbbá néhány pap, több tanító és több tucat tarnówi zsidó alkotta.

Kielar leírja, milyen kegyetlen módon „fogadták” őket Auschwitzban. A cél az első pillanattól kezdve az volt, hogy megtöriék őket, s méltóságukat, hitüket, reményüket elvesztő alázkodó robotok legyenek, akiknek pusztulásáért nem kár. A külvilág felé azonban a táborparancsnokság szigorúan őrizte a látszatot: a meggyilkolt legközelebbi hozzátartozóit arról tájékoztatták, hogy a munkatábor lakója szívбайban elhunyt, s urnáját elhelyezték a láger mauzóleumában. A család kívánságára és költségére esetenként elküldtek egy urnát – valaki vagy valakik hamvaival. A fogoly egyik első kötelessége volt megadni a legközelebbi hozzátartozója címét. Ez azonban elsősorban arra szolgált, hogy a „lágerszámot” zsarolni tudják: szökése esetén a szülőket és a testvéreket agyonlövők.

Az első napok (esetenként hetek) a „karanténban” azzal teltek, hogy kora reggeltől késő estig „gimnasztikáztak”. Volt, aki már ebbe belehalt. A hálólhelyeken törekke morzsolt szalmán oly heringsűrűséggel feküdtek egymás mellett az emberek, hogy nem tudtak megfordulni. A táborban az egyéni és közösségi gyötetés és megalázás napról napra újabb formáit, módszereit kísérletezték ki és alkalmazták. A napi élelem 400 gramm kenyér, csipetnyi margarin s alig egy liter felvizezett leves volt. Az előírás szerint a nehéz fizikai munkát végző fogolynak 2150 kalória járt a szükséges 4800 kalória helyett, az ülő munkát végzők 1738 kalóriányi ételt kaptak 3600 kalória helyett. Ehhez is csak a szerencsésebbek jutottak hozzá. Nem csoda, hogy a foglyok számára a legnagyobb gyötrelmet az állandó éhség jelentette, mivel többségük az előírt szerény ételadagot sem kapta meg. Az éhen haltak száma mindvégig rendkívül magas volt. Emiatt a foglyok többsége egy idő után állandóan érthetetlenül maga elé mormogó s a halál mezsgyéjén botorkáló csont- és bőr-sovány úgynevezett „muzulmán” lett, akiben alig pislálkolt az élet, az életöszön. A „muzulmánosodás” a lassú, megalázó haldoklás, később pedig a gázkamrába szelektálás fogalmát takarta.

Az elhalálozás az első hetekben olyan magas volt, hogy magát Hösst is meglepte. Ugyanakkor az is aggasztotta, hogy a tábor mindössze tizenöt SS-katona őrizte, miközben a környéken „ellenséges érzületű lengyelek” laktak. Beadványaival csak azután ért el eredményt, miután az első sikeres szökés megtörtént. A július 18-án ellenőrzésre érkező Erich von dem Bach-Zelewskitől rövid időn belül utasítást kapott arra, hogy Auschwitznak a tábort övező Zasole nevű külvárosából telepítsék ki a lengyel lakosságot. Ezt követte Babice, Budy, Rajsko, Brzezinka, Broszkowice, Pławy, Harméze lengyel lakóinak eltávolítása, illetve az egyes helységek részleges vagy teljes felszámolása, beleértve a lakóházak és a gazdasági épületek lebontását is. Így jött létre a tábor délről északig tíz kilométeres, keletről nyugatig négy kilométeres érdektérülete. Auschwitz vonzáskörzetébe azonban a teljes kiépültség után harminckilenc altábor tartozott – a legtávolabbit Brünnben állították fel. Közülük harmincegy ipari konszerneknek és gyáraknak dolgozott. Többek között a ma is világhírű Kruppnak, Thyssennek és Siemensnek.

Az első varsói transzport

1940. augusztus 15-én érkezett Auschwitzba az első fővárosi transzport, amelyből ötszáztizenhárom főt a varsói Pawiak börtön politikai foglyaként regisztráltak, további ezeregyszázötvenhárom férfi az utcai embervadászatok során elfogottakból került ki. Az utóbbiakat anélkül vagonírozták be, hogy a Gestapo kihallgatta volna őket. Az embervadászat azt jelentette, hogy a megszálló katonai és rendőri hatóság több utcát, teret lezáratott, s az ott tartózkodókat rabomobillal beszállította a Pawiak börtön udvarára. Ott igazoltatták őket, s minden további nélkül besorolták az Auschwitzba összeállított transzportokba. Ez a fajta kiszámíthatatlan terror egyrészt a polgári lakosság állandó megfélemlítését szolgálta, másrészt a németek szerint az így „vakon” elfogottak között biztosan akadtak olyanok, akik a földalatti ellenállás tagjai. Az embervadászat áldozatai közül csak azok tudtak megmenekülni, akik német érdekeltségű, kiemelten fontos üzemekben vagy hivatalokban dolgoztak.

Witold Pileckit, aki nem rendelkezett ilyen munkahellyel és „letartóztatás-biztos” igazolvánnyal, a harmadik, szeptember 19-i embervadászat során fogták el. Ő volt talán az egyetlen, aki kereste az alkalmat, hogy az auschwitzi transzportba bekerüljön.

Witold Pilecki és küldetése

1939 őszén több földalatti lengyel katonai szervezett alakult a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió által legázolt Lengyelországban. Ezek kezdetben önállóan működtek. Az egyik legbefolyásosabb a varsói székhelyű Titkos Lengyel Hadsereg volt, amelynek élén Jan Włodarkiewicz ezredes állt. A vezérkari főnöki tiszten kívüllette a negyvenéves Witold Pilecki, a 13. ulánuszred tartalékos főhadnagya töltötte be, aki cserkészként 1920-ban már részt vett a bolsevikok elleni háborúban, s 1939 szeptemberében a szovjetek fogságából szökött vissza Varsóba. Miután hírszerzőiktől tudomást szereztek, hogy Auschwitzban letartóztatott bajtársaiknak koncentrációs tábort állítottak fel, 1940 nyarán Pilecki meglepő javaslattal fordult parancsnokához: önként Auschwitzba megy, s a foglyok körében létrehoz egy titkos katonai szervezetet. Miután Włodarkiewicz meggyőződött arról, hogy az ajánlat komoly, beosztottjával megbeszélte a részleteket, engedélyezte a nem mindennapi katonai vállalkozást.

1940. szeptember 19-én a németek által Varsóban rendezett harmadik embervadászat során, amely egész városrészeket érintett, Pilecki – a hamis igazolványában szereplő név szerint: Tomasz Serafiński – elfogatta magát. Két nappal később csaknem ezredmagával Auschwitzba szállították. Kevés hiányzott ahhoz, hogy tervéből ne valósuljon meg semmi. Október 28-án, egy téliesen szeles, havasesős napon déli tizenkettőtől este kilencig álltak a foglyok vékony ruhájukba apellre felsorakozva az udvaron, mivel egy

társuk eltűnt. A kilenc óra alatt kétszáz ember halt meg. A félig megfagyott Pileckit talicskán tolták be az éppen csak működő kórházba. A túlélők közé került.

Pilecki szigorú konspirációs elvek szerint kezdte meg a földalatti hadsereg szervezését. Céljaul bajtársainak életben tartását tűzte ki. Ezt a gyakorlatban a plusz élelem- és ruhajuttatás ugyanúgy szolgálhatta, mint lélekerősítő hírek terjesztése, a külvilág tájékoztatása a lágerben történekről, s nem utolsósorban az, hogy külső támogatásra számítva, ütőképes katonai egység megszervezése révén, kellő időben felkészüljenek a tábor elfoglalására. Annak, hogy ezt a pillanatot a fogoly megélhesse, feltétele volt az olyan erkölcsi értékekhez való ragaszkodás is, mint a felebaráti szeretet, a hit, a szabadság ideája, a haza és a család iránti elkötelezettség.

Pilecki megvalósította alapcélkitűzését. Elsősorban egykori bajtársait bevonva létrehozott egy konspirációs hálózatot, amelynek a Katonai Szervezet Szövetsége nevet adta. A hálózat a konspiráció szempontjait szigorúan betartva, ötfős „hálószemekből” állt volna össze. Ez azt jelentette, hogy négy emberrel csak a beszerző tartotta a kapcsolatot, s azokról, akiket a beszervezettek vontak be a konspirációba, legfeljebb csak véletlenül szerezhetett tudomást. Mivel a tábornak ekkor még csaknem kizárólag lengyel foglyai voltak, a szervezetnek lengyel jellege volt, s elvileg az egész tábor behálózhatta.

A fentebbiekből következően arra törekedett, hogy elsősorban azokat szervezze be, akik az átlagos „lapátos fogolynál” több lehetőséggel rendelkeztek. Legelsősorban a szerveződő kórházra irányult a figyelme, mert az védelmet nyújtott a hideg ellen, több, tartalmasabb ételt, esetenként rejtekhelyet biztosított a rászorulóknak, és így rendelkezett a segítségnyújtás lehetőségével. A munkaelosztó, illetve építési és földmérő irodát is igyekezett minél alaposabban feltérképezni. Az utóbbi irodának a munkatársai ugyanis szabadabb mozgásuk révén kapcsolatot tudtak teremteni a környékbeli lengyel vagy lengyel érzelmű sziléziai lakossággal. Ennek révén nyílt lehetőség a táborba élelmet, ruhát, pénzt és gyógyszert becsempészni.

Pileckinek nagy szerepe volt abban, hogy a tábor megszervezett és lengyel orvosokkal, ápolószeméllyel működtetett kórháza, patikája révén esetenként le lehetett küzdeni a dühöngő járványokat, s emberek százait lehetett megmenteni. Jan Sikorski, aki patikusként az SS-laktanya gyógyszertárában dolgozhatott, a helybéli készletet dézsmálta meg a foglyok javára. Méregampullákkal is ő látta el azokat, akik szökés esetén nem akartak élve üldözőik kezébe kerülni. Mindenekelőtt azokkal a bajtársaival igyekezett konspirációs kapcsolatot teremteni, akik már letartóztatásuk előtt is tagjai voltak a Titkos Lengyel Hadseregnek. Pilecki az első „ötös” vezetését az építési iroda kommandójában dolgozó Władysław Surmacki ezredesre, „Sławekre” bízta, aki az első varsói transzporttal érkezett Auschwitzba.

Pilecki munkájának eredményességét bizonyítja, hogy két év alatt közel ötszáz embert szervezett be.

Dr. Dering és az erkölcsi megítélés szempontjai

Az első jelöltet, dr. Władysław Deringet, a varsói Titkos Lengyel Hadsereg tagját maga Pilecki ajánlotta Surmacki figyelmébe. Dering útépitésen dolgozott, s vérhassal vitték kórházba, ahol két lengyel orvos, az ápolóként dolgozó Marian Dupont és Edward Nowak vették gondozásukba. Gyógyulófélben itt esett rá Auschwitz főorvosának, a sziléziai származású és lengyelül jól beszélő Max Popierschnek a választása. A tábor nyomorúságos helyzetén segíteni akaró SS-Sturmabführer megbízta, hogy szervezen rendelőintézetet a foglyok számára. Az ezzel kapcsolatos formalitásokat az 5-ös számú fogoly, Hans Bock, a Krankenbau táborrangidőse intézte, aki Brodniewiczztől és Wieczorektől eltérően tisztességes embernek bizonyult, s döntő érdeme volt a kórház működőképessé tételében.

Dering olyan helyzetbe került, amelyben embereket menthetett meg. Döntései utóbb perzselő reflektorfénybe kerültek. Vád érte, hogy az embermentés más kárára történt... Sőt, 1947-ben a Józef Cyrankiewicz-vezette lengyel kormány azt kérte Nagy-Britanniától, adja ki Deringet, mivel tizenhatezeröttszáz kísérleti műtétet hajtott végre. A lengyel orvost Angliában tizenkilenc hónapi elzárás után azzal mentették fel, hogy nem találtak olyan bizonyítékot, amely hitelesítette volna a vádat. Mivel a vádat Leon Uris *Exodus* című könyvében megismételte, jó hírnevének megsértése miatt Dering doktor beperelte az író. A bíróság azt állapította meg, hogy Dering a kísérletező SS-orvosok által röntgensugarakkal elégetett női szerveket távolított el – életmentő műtétként – nyolcvan esetben. Az esküdtszék Urist marasztalta el, és arra ítélte, hogy kártérítésként fizessen Deringnek fél pennyt.

Witold Pilecki célja és eredményessége

Az első „ötös” következő embere Jerzy de Virion, az 10. ulánusezred tartalékos kapitánya, akit Jerzy Hlebowicz álnéven (száma 3507) szerveztek be, s letartóztatása előtt szintén tagja volt a Titkos Lengyel Hadseregnek. Gyakorlati szempontból már az első pillanattól kezdve mozgósítható tagnak bizonyult Alfred Stössel (száma 435), akit 1940 tavaszán Magyarországra menet fogtak el, s Auschwitzban a fertőző betegek kórházbarakkjának volt a blokkparancsnoka.

Azoknak a munkacsoportoknak, kommandóknak a tagjai, akik elhagyhatták a tábor, kapcsolatot tudtak teremteni a környékbeli lakosokkal. Különösen a földmérők kommandója rendelkezett viszonylag szabad mozgással, s tudott könnyebben érintkezni a külvilággal. Ebbe a csoportba a legelső transzport tagjai kerültek. Az építési irodán dolgozó Surmacki több földmérőt beszervezett, így a már említett Janusz Pogonowskit is. Illegális működésük célja élelem-, gyógyszer- és információszerzés. Ekkor már műkö-

dött az egységes földalatti lengyel hadsereg, a Fegyveres Harci Szövetség Auschwitzi Körzete, amelynek élén Alojzy Banaś (fedőneve „Zorza”) állt. Az ő támogatásukkal alakult meg a Fogolysegítő Civil Akció, amelynek célja élelem, ruha és gyógyszer gyűjtése és bejuttatásuk a táborba. Auschwitz és Krakkó között lengyel mozdonyvezetők is biztosították az összeköttetést.

Pilecki minél előbb szeretett volna Varsónak jelentést küldeni. Mivel megbízható kapcsolatot épített ki a központi Schreibstube írnokaival, időben tudomást szerezhetett arról, kit mikor bocsátanak szabadon. Ha ritkán is, de előfordult, hogy valakit, miután megesküdött rá, hogy a táborban történekről nem beszél, valamilyen oknál fogva szabadon engedtek. Pilecki, miután meggyőződött róla, hogy a szabadon bocsátott személyben bízni lehet, bemagoltatta vele a jelentés tartalmát és a jelentéstétel helyszínének címét. Így érkezett meg 1940 novemberében a varsói központba Włodarkiewicz ezredeshez első jelentése az auschwitzi koncentrációs táborról és az ott szerveződő titkos katonai hálózatról.

Pártfegyelem a haláltáborban. Langbein és a Kampfgruppe Auschwitz

Az auschwitzi lágerben – Pilecki kezdeményezésétől függetlenül – pártrokszenv alapján is létrejöttek titkos szervezetek. A Lengyel Szocialista Párt nagy tekintélyű, fiatal aktivistája, Stanisław Duboit (száma 3904) pártja Harci Szervezetét hozta létre, míg az 1941. január 1-jén Auschwitzba hurcolt Jan Mosdorf (száma 8230) az erősen jobboldali Nemzeti Radikális Tábor egyik vezetője is igyekezett szorosabbra vonni párthívei között a köteléket. Mindenesetre az eltérő politikai irányultságú személyek a halál árnyékában már szóba álltak egymással.

A kommunisták ekkor, Hitler és Sztálin összeölelkezése idején Auschwitzban alig hallattak magukról. Megszervezésükbe Hermann Langbein csak évekkel később fogott. A fiatal osztrák kommunista, miután harcolt a spanyol polgárháborúban, éveken át egy francia internálótábor vendégszeretét élvezte. Franciaország náci megszállása után Dachauba hurcolták, s onnan került 1942-ben Auschwitzba. Befolyása kétirányúnak bizonyult. Azonnal feltérképezte a tábor baloldali elkötelezettségű tagjait. Így talált Józef Cyrankiewiczre, a Lengyel Szocialista Párt egyik vezetőjére is, aki tisztességesebb fogolynak bizonyult, mint amilyen miniszterelnök volt 1947-től majd huszonöt éven át. (Bár az utóbbi években kiderült, hogy mivel – funkciójánál fogva – bejárása volt a zsidó foglyoktól elrabolt javak raktárába, az onnan eltulajdonított ékszerekkel „cserekereskedelmet” folytatott az SS-örökkel. Persze, erről jegyzi meg Bartoszewski: táboron kívüli erkölcsi kategóriával nem mindig ítélt meg a fogoly táboron belüli tette.)

Ahogy a kommunista és a náci mozgalom Lengyelország 1939-es feldarabolása során baráttan legyezte egymást, Langbein is megtalálta a hangot a másik oldal képviselőjével, nevezetesen dr. Edward Wirths Obersturmführerrel, aki dachau állásától meg-

válva 1942 szeptemberétől Auschwitz orvosparancsnoka lett. Titkárnak nem mást vett maga mellé, mint az általa korábbról már ismert Langbeint. Ez a választás mindenkinek a javára vált és végül is a jót szolgálta. Wirths arra kapott ugyanis határozott utasítást Berlinből, hogy a fel-fellobbanó tifuszbajrányt mindenáron küzdje le. Langbein viszont a tudomására hozta, ennek az az előfeltétele, hogy a fertőzöttek ne úgy nézzenek a kórházra, mint kivégzőhelyre, hullaházra, ahol az embereket fenolinjekcióval küldik a másvilágra vagy gázkamrába szelektálják. 1941. szeptember 3-án ugyanis Siegfried Schwelli Standortarzt parancsára kétszázötven tüdőbeteget és hatszáz egészségre leromlott szovjet hadifoglyot betetereltek a 11-es blokk bunkerébe, amelynek pinceablakait földdel eltömítették, s az ott bezártakat Ciklon B gázzal megölték. Ekkor használták azt először ember ellen.

Wirths javára írható, hogy a helyzeten változtatott, a fenollal gyilkolókat eltávolította, majd szinte az egész ápolószemélyzetet leváltotta. Az életbiztonságot is jelentő megürült posztokat Langbein a saját politikai pártfogoltjaival, részben francia kommunistákkal tölthette be. Az aktív harc lehetőségéről sem mondott le: 1943. május 1-jén Kampfgruppe Auschwitz néven egy titkos nemzetközi ellenállási csoportot hozott létre, amelynek vezetői közé került Tadeusz Hołuj, lengyel kommunista író és Józef Cyrankiewicz is.

A „halál falánál”

Pilecki, annak ellenére, hogy tevékenységét rendkívüli elővigyázatosság jellemezte, tudta, bármelyik pillanatban letartóztathatják. A táborban működő Politikai Osztály, amely tulajdonképpen a Gestapo meghosszabbított keze volt, hatalmas besúgóhálózatot működtetett, még a névtelen feljelentőknek is kirakott egy „feljelentő postaládát”, amelybe észrevételeiket beledobhatták.

A Politikai Osztály működésének eredményességét jelzi, hogy 1943 nyarán a szervezet több mint száz tagját felderítette, s közülük negyvenhetet kivégezt. A kivégzések a 11-es blokk udvarán napirenden voltak. Részben azért, mert a első engedetlenséget tolták meg tarkólövessel, részben pedig azért, mert a Politikai Osztály megkapta a Gestapótól azoknak a foglyoknak a nevét, akiket megérkezésük után azonnal vagy néhány héten, hónapon belül agyon kellett lőni. A kivégzések végrehajtója az esetek többségében Gerhard Arno Max Palitzsch volt, aki e célra külön rövid csövű, hangtompítás pus-kát csináltatott magának.

Dr. Bolesław Zbozień sebészorvos így emlékszik vissza egy Palitzsch által végrehajtott kivégzésre. „Egy alkalommal, már nem emlékszem pontosan, mikor, a főtábor utcáján találkoztunk Palitzsch-csal. Egy férfit és egy asszonyt kísért. Az asszony csecsemőt tartott a karján; két nagyobb, egy négy- és egy hétéves gyerek lépkedett mellettük. Az egész kis csoport a 11-es blokkhoz tartott. Társaimmal együtt a 21-es blokkba rohantunk. Az emeleti terem ablakából, asztalra állva ráláttunk a 11-es blokk udvarára. [...]

Az asszony és a férfi nem tanúsított ellenállást, amikor Palitzsch a halál falához terelte őket. Minden a legnagyobb nyugalomban folyt le. A férfi a balján álló gyermek kezét fogta. A kisebbik a felnőttek kezét markolva középütt állt. Az anya melléhez szorította a kisdedet.

Palitzsch legelőbb a csecsemő fejébe lőtt. A lövés darabokra tépte az agyvelőt, minden csupa vér lett. A kisdéd halként rángatózott, de az anya annál jobban szorította magához. Palitzsch ezután a közepen álló gyereket lőtte agyon. A férfi és az asszony, bizonyára a szülők, továbbra is szobormereven álltak. Ezt követően Palitzsch a nagyobb gyerekekkel dulakodott, aki nem akarta, hogy lelőjjék. Miután a földre került, Palitzsch a hátára lépett és tarkón lőtte. Azután agyonlőtte az asszonyt, legvégül pedig a férfit.”

Palitzsch azzal dicsekedett, hogy egymaga huszonötezer emberrel végzett. Az biztos, hogy 1943. február 12-én, egyetlen napon kétszázhat halálra ítélt lengyelt lőtt agyon.

A koncentrációs tábor jövője, távlatai

1941 januárjában az IG Farbenindustrie nevű hatalmas vegyipari konszern azzal a tervvel állt elő, hogy az auschwitzi láger szomszédságában, Monowitzben (Monowicében) műgumi- és műbenzinyárat, továbbá fegyverműveket építsenek. A Buna Művek közelében szerveződött meg az Auschwitz III láger. A gyárkomplexum helyszínének megválasztása azt jelentette, hogy a termelést a foglyok rabszolgamunkájára alapozták. Teljesítményükért a konszern fizetett – az SS-nek.

1941. március 1-jén első ízben érkezett Auschwitzba Heinrich Himmler. Megtekintette az IG Farben kezdeti munkálatait, bejárta az elnéptelenedett falvakat, s az egymásba futó sín párok fölött ívelő auschwitzi hídról hosszan szemlélte a közeli nyírfaerdőt. Az SS-kórház kápterijában tartott ebéd utáni eligazításon rövid, pattogó mondatokban bejelentette, hogy három kilométerre az auschwitzi tábortól, Birkenau területén száz-ezer ember befogadására alkalmas új tábort kell építeni, magát az auschwitzi főtábort harmincezer ember befogadására kell kibővíteni, továbbá a Buna Műveknek tízezer munkáskezelést kell biztosítani. Mindazokat, akik ezt kivitelezhetetlennek tartották, Himmler ingerült mozdulattal leültette. „Uraim, ennek így kell lennie. Az érvek fontosabbak, mint az önök ellenérvei” – zárta le a vitát.

A bírósági vizsgálata során messzemenő együttműködést tanúsító Höss 1946-ban és 1947-ben, már lengyelországi börtönében írt emlékirata szerint Himmler 1941 nyarán magához hívatta Berlinbe, s négyszemközt közölte vele: „A Führer elrendelte a zsidókérdés végleges megoldását. Ezt a parancsot nekünk, az SS-nek kell végrehajtanunk. A keleten felállított megsemmisítőhelyek nem győzik a túlméretezett akciót. A végrehajtásra Auschwitzot jelöltem ki...” E találkozóra, amelyről nem maradt fenn írásbeli dokumentum, augusztus végén kerülhetett sor, amikor a Wehrmacht már mélyen benyomult a Szovjetunió területére, s a terrorkülönítmények (Einsatzgruppék) módszer-

resen gyilkolták a keleti zsidó lakosságot. Tény, hogy ezt követően kezdik el felépíteni a treblinkai, majdaneki, sobibóri, belžeci, chełmnói haláltáborokat. Miután ezek már készen állnak (vagy hamarosan elkészülnek), hozzák meg 1942 januárjában hivatalosan a döntést a Wannsee nevű tó partján álló SS-vendégházban tartott, minisztériumok közötti konferencián a zsidóság végkiirtásáról.

Himmler említett auschwitz-i látogatása után kezdetét vette a világtörténelem embertelenségében legnagyobb szabású vállalkozása. A vonatszerelvények ontották az építőanyagot és a rabmunkásokat. Az első harminc német foglyot nem számítva, 1941. június 6-án érkeztek első ízben nem lengyelek és nem lengyel zsidók Auschwitzba. A foglyok brünni cseh politikai foglyok voltak. Ez azt jelentette, hogy a koncentrációs tábor körébe tartozó mintegy negyven tábor közé tartozott a brünni is. A cseh foglyok közül az első a 17065-ös számot kapta.

A birkenau-i halálgyár felépítése

1941 októberében a táborba érkezett Hans Kammler mérnök, és azt az utasítást adta, hogy nem százezer, hanem kétszázezer hadifogoly befogadására képes tábor kell felépíteni Birkenauban. Olyan barakkokat kellett itt kialakítani, amelyek mindegyikében elfér hétszáznegyvennégy ember. A már épülő B I tábor kétszeresére kellett bővíteni. A főúttól és a vasúti rámpától jobbra kellett elkezdni a B II, majd odébb a B III tábor építését, a B I tábortól balra pedig a B IV-ét. Mindegyik tábor hatvanezer ember átmeneti befogadására kellett alkalmassá tenni. A kétszáznegyvenezer ember élettere egy 2340 méter hosszú és 720 méter széles terület lett volna. Ezen helyezkedtek volna el a belül egymástól is elkerített „táborrekeszek”, szám szerint húsz. Kammler minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy a tábor nem hadifoglyoknak épül, hanem a végkiirtásra ítélt európai zsidóságnak.

A B I táboron kívül csak a hat részre osztott B II tábor tudták teljesen felépíteni. Az itt elhelyezett első zsidó transzport 1943. február 21-én érkezett a csehországi Teresínból (Theresienstadt-ból), ezt követte öt nap múlva cigány családok szállítmánya. A „Mexikónak” nevezett B III táborrészt később kezdték építeni, és soha nem fejezték be. A B IV a náci rendszer összeomlása miatt csak terv maradt.

A tábor építésére 1941. október 7-én kétezer-tizenháromezer szovjet hadifogoly érkezett a Birkenauban hirtelen felállított „Orosz hadifogoly-munkatáborba”. Számuk az újabb és újabb transzportok következtében november végére elérte a tizenkétezer főt. 1942. március 1-jén már csak kilencszáznegyvenötven éltek közülük.

Az európai zsidóság végkiirtásának kezdete

A tábor kiépítésének kezdetén női részlegeket is nyitottak. Az első női transzport 1942. március 26-án érkezett Ravensbrückből, s kilencszázkilencvenkilenc lelket számlált. Még ugyanezen a napon Szlovákiából is érkeztek női rabok: pontosan kilencszázkilencvenkilencen. Ez volt az első transzport, amely kizárólag zsidókból állt. A nőkre ugyanaz a sors várt, mint a férfiakra. 1942. december 1-jén a női rabok száma nyolcezer-kettőszázharminckettő volt, holott számozásuk alapján huszonhatezren kellett volna, hogy legyenek. Ez azt jelenti, hogy 1942 tavaszától felgyorsult a gyilkolás üteme. Az 1942. április 17-én Szlovákiából érkezett kilencszázhetvenhárom zsidóból százhusz nap elteltével csak nyolcvannolcan éltek, a két nappal később ugyancsak Szlovákiából érkezett vagon sor négyszázhatvannégy zsidó „utasából” rövid idő múlva már csak tízen.

1942. május 12-én érkezett az az első transzport – sosnowieci zsidó családok – amelynek férfi-, nő- és gyermektagjai a birkenauai tábor 1-es számú, gázzal töltött bunkerében haltak meg. Ezt a B III tábor északkeleti szegletében elhagyott parasztportán alakították ki. Egyszerre nyolcszáz embert lehetett a falai között megölni. A holttesteket ekkor még elföldelték. Ettől a naptól fogva válik az auschwitzi haláltábor az európai zsidóság megsemmisítő táborává.

Himmler 1942 júniusában adta parancsba, hogy a Birodalmi Biztonsági Főhivatal által Auschwitzba küldött zsidókat azonnal meg kell ölni. Adolf Eichmann és hivatala mindent megtett a parancs végrehajtására. Az SS Gazdasági és Adminisztrációs Főhivatala viszont Oswald Pohlal az élen azt követelte, hogy a munkaképes foglyokat állítsák a hadigazdaság szolgálatába. Ha ő álláspontja győzött. Ez a halálba vagonírozottak kis része számára az átmeneti megmenekülést jelentette, töredékének az életet.

Az 1942. július 11-én Szlovákiából érkező transzport volt az első olyan, amelynek tagjait az Oswald Pohl akarata szerinti szelekciónak vetették alá. Száznolcvankettő férfit és száznegyvennyolc nőt válogattak ki munkára, a többieket gázkamrába küldték. Ekkor már annyi volt az áldozat, hogy a holttesteket nem temették el, hanem hatalmas gödrökbe hányva elégették, s a hamvakat szétszórták. A lángok oly magasra csaptak, hogy az a helyi légvédelem tiltakozását is kiváltotta. 1942 novemberéig összesen száz-ezer tetemet emésztettek el a lángok.

A holttestek nyílt téren való elégetése azonban nem emiatt maradt abba. 1943. június 28-án az SS auschwitzi központi építési hivatalának vezetője azt jelentette Berlinnek, hogy a birkenauai tábor területén felépült a négy gázkamra és a hozzátartozó krematóriumok negyvenhat kemencéje, így huszonnégy óra alatt négyezer-hétszázötvenhat tetemet képesek elhamvasztani. Feszítettebb ütemben ennek többszörösét is. A már korábban működő auschwitzi „kis” krematórium kapacitása „csak” napi háromszáz-negyven tetem elhamvasztását tette lehetővé.

Arthur Liebehenschel lágerparancsnok és a Politikai Osztály

Az az elv, hogy a foglyokat az eddiginél hatékonyabban kell a német hadigazdaság szolgálatába állítani, mivel a munkaképes német férfiakat tömegével hívták be katonának, bizonyos változást idézett elő a régi és a munkára szelektált új auschwitz-i foglyok mindennapjaiban. A foglyok – a szovjetek és a zsidók kivételével – csomagot és pénzt kaphattak. De ennél több is történt. A haláltábor éléről távozott Rudolf Höss, aki visszatért Oranienburgba és ismét a koncentrációs táborok főfelügyelője lett. A helyét 1943. november 8-án Artur Liebehenschel Obersturmbannführer foglalta el. Mivel az addigi hatalmához és a táborigazgatási módszereihez ragaszkodó Politikai Osztály a legkülönbébb módon elszabotálta az új parancsnok rendeleteinek végrehajtását, Liebehenschel vizsgálóbizottságot hívatott Berlinből. Élt azzal a „kiskapuvál”, miszerint az SS-legények arra is esküt tettek, hogy nem lopnak. Márpedig a Politikai Osztály minden tagja lopott, vagyis a III. Birodalommal szemben bűnt követett el, leginkább a könyörtelenségéről hírhedt parancsnok, Maximilian Grabner. Liebehenschel számára ez szolgált ürügyül az eltávolítására. Ezzel párhuzamosan a lágerkórház SS-parancsnoka, Eduard Wirths – mint fentebb említettük – a betegek gyilkolásával leginkább kompromittálódott szanitécektől vált meg, így többek között Mieczysław Panszczyktól, aki azzal hencegett, hogy tizenháromezer embert küldött fenolinjekcióval a halálba.

A munkaképes foglyok egy részének helyzete ugyan könnyebb lett, de ez még nem jelentett létbiztonságot, s az újabb és újabb transzportok szelektálása és elgázósítása változatlan, majd fokozódó ütemben folyt.

Janusz Skrzetuski-Pogonowski „lábadása”

1943 májusában három földmérő, SS-őrüket olyannyira leitatva, hogy az a másvilágra is szenderedett, megszökött. Emiatt a földmérő munkacsoport minden tagját letartóztatták, s az akkor még Grabner által vezetett Politikai Osztály szigorú vizsgálatot rendelt el, noha a szökések miatti megtorlást ekkorra már eltörölték. Berlin ezúttal hagyományos példastatuálásra adott utasítást. Június 25-én tizenöt földmérőt agyonlőttek. Alig egy hónappal később, július 19-én elrendelték, hogy további tizenkét földmérőt az erre a célra felállított futballkapuszerű bitófára akasszanak fel. A kivégzésre a konyha előtti téren került sor, ahová apellre kivezényelték a foglyokat is. Az ítéletet maga Höss olvasta volna fel, de az első mondat után váratlan dolog történt. Az alig huszonegy éves Janusz Pogonowski tüntetően kirúgta maga alól a zsámolyt. Hogy a többiek ne tudják példáját követni, a hóhérok gyorsan kirántottak alóluk a lábtámaszokat. Az ítélet felolvasását befejezni nem tudó Höss zavartan távozott a térről, míg a foglyok lélekben megerősödve tértek vissza barakkjaikba.

Pogonowski utolsó, Auschwitzból kicsempészett levelének keltezése 1943. április 21. Ebben azt írta: „Feltételezésem szerint a háború biztosan nem fejeződik be a jövő ősznél hamarabb. Ha tovább is itt leszek, kibírom...”

Az ellenállás erkölcsileg legmagasztosabb szintjét képviselte Marian Batko, chorzói középiskolai fizikatanár, aki 1941. április 23-án egy tanítványa helyett vállalta az éhhalált. Példáját követte Maksymilian Kolbe ferences atya (száma 16570), aki 1941. július végén egy munkásember, a többgyermekes Franciszek Gajowniczek (száma 5659) helyett ment az éhhalál-bunkerbe. Két hétig tartó haldoklásának augusztus 14-én fenolinjekcióval vetettek véget. Gajowniczek túlélte Auschwitzot és az 1990-es években halt meg. Kolbe atyát a Vatikán 1971. október 17-én boldoggá, II. János Pál pedig 1982. október 10-én szentté avatta.

Witold Pilecki sorsa

Witold Pilecki már nem lehetett tanúja az általa szervezett Pogonowski hőstettének. Miután tartott attól, hogy hamarosan letartóztatják, a Katonai Szervezet Szövetségének parancsnokságát biztos kezekben tudva, 1943. április 27-én húsvéthétfőn megszökött. Sikeresen eljutott Varsóba, ahol személyesen számolt be Stefan Grot-Rowecki tábornoknak, a Honi Hadsereg parancsnokának arról, mi történik Auschwitzban. Azt is felvetette, hogy külső fegyveres erővel szabadítsák fel a tábort. Rowecki válasza az volt, hogy egy ilyen akcióval legfeljebb két-háromszáz embert tudnának megmenteni, százezreket kitennének az azonnal lemészárlás veszélyének.

Pilecki 1944-ben végigharcolta a varsói felkelést. Fogságba esett. Szerencséjére nem Auschwitzba vitték, mint nem egy bajtársát, hanem előbb a lambsdorfi, majd a murnaui hadifogolytáborba. A háború után nemsokkal eljutott Władysław Anders tábornok Olaszországban állomásozó II. lengyel hadtestéhez. 1945-ben elkészítette beszámolóját auschwitz-i tevékenységéről. Rádöbbenve arra, hogy a barna okkupációt Lengyelországban felváltotta a vörös megszállás, még az év végén hazatért. Bizonyára bekapcsolódott a kommunista hatalom elleni földalatti harcba, mivel 1948. március 3-án a Körzeti Katonai Bíróságon több társával együtt megkezdődött a pere. Március 15-én mint „Anders kém-szervezetének fizetett ügynökét” halálra ítélték, majd kivégezték.

Michael Foot angol történész Pileckit a II. világháború európai konspirációjának hat legkiválóbb tagja között tartja számon.

A Leliwa címerrel bíró Pilecki család egyik ága még a XIX. század első felében Magyarországon, Eperjesen telepedett le. Leszármazottai ma Eperjesen és Kassán élnek, Pilecki Marcell éveken át Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanított. A kassai Ujlaki Ferenc foglalkozik a család történetével, amelynek tagjai Witold hozzátartozóival sokáig tartották a kapcsolatot.

A zsidó dráma és a szabad világ

A zsidókat, bármely országból is küldték őket Auschwitzba, azzal áltatták, hogy keleten szervezett munkatáborokba mennek, s értékeiket magukkal vihetik. Így az orvosok műszereiket, a fogorvosok fogászati székeiket, a zenészek hangszereiket. A görög zsidók egy részével még szerződést is kötöttek, hogy a befizetett összeg fejében Ukrajnában telket, házat, boltot kapnak. Nyugat-Európában is pénzzé tették értékeiket, hogy anyagi biztonságban készülhessenek „a nagy utazásra”. A pénz, az ékszer, a tartós élelmiszer, a ruha mind a III. Birodalom vagyonát gyarapította, s azt juttatta anyagi előnyhöz, aki a haláltáborban az így vagy úgy gazdátlanná vált értékek birtokába jutott, lehetett az SS-tiszt, a gázkamrák és a krematóriumok működését biztosító Sonderkommando tagja vagy a „Kanadának” nevezett „hulladékraktárban” válogató fogoly.

Milliókat vagoníroztak be a halálba zakatoló szerelvényekbe. Azóta is újra és újra megfogalmazták a kérdést, hogy a szabad világ ne tudta volna, mi folyik Auschwitzban? Pilecki jelentései Varsón keresztül eljutottak a londoni lengyel kormányhoz, amely más forrásokból is tájékoztatta a szövetségeseket arról, mi történik a lengyelországi zsidósággal. A Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának egyik munkatársa, Jan (Kozielewski) Karski 1942 őszén, miután saját szemével győződött meg arról, mi folyik a varsói és az Izbica Lubelska-i gettóban, kijutott Londonba, s nemcsak az emigráns lengyel kormány miniszterelnökének, Władysław Sikorski tábornoknak, hanem az angol kormány munkatársainak és helyi zsidó szervezeteknek is beszámolt a náci tömeggyilkosságokról. Hasonló céllal járt az Egyesült Államokban, ahol maga Roosevelt elnök is fogadta. Missziójának nem volt kézzel fogható eredménye. Churchill kijelentette, az a legnagyobb segítség a zsidóságnak, ha legyőzik a III. Birodalmat. Az Egyesült Államokban azzal az indokkal tiltották meg Stepan Wise rabbinak, a Zsidó Világkongresszus elnökének a zsidóság elleni gaztettekről szóló hírek közzétételét, hogy minden erőt Németország és Japán legyőzésére kell összpontosítani. A Vörös Hadseregnek sem szerepelt stratégiai tervei között a haláltáborok felszabadítása. Ha egy-egy az általa elfoglalt területre esett, akkor az természetesen felszabadult. Annak, hogy Sztálin 1944 nyarán leállította Lengyelország területén az offenzívát, s helyette a Balkánon akarva döntést kicsikarni, az átcsoportosított erőket a román fronton vetette be, nemcsak Varsó esett áldozatul, hanem bizonyos tekintetben Auschwitz is.

Az Auschwitzba hurcolt zsidók és nem-zsidók számára az is segítséget jelentett volna, ha a hozzá tartozó SS-laktanyát vagy a krematóriumokat bombázzák. Ha a közeli Buna Művek bombázására az Észak-Itáliában felszálló angol és amerikai gépek képesek voltak, az auschwitzi célpontok lerombolását is meg lehetett volna kísérelni. Ha a légi hadjárat, amelyben Pilecki reménykedett, kivitelezhetetlen is volt a szövetségesek távoli légibázisai és az erős német légvédelem miatt, propaganda-hadjáratot még lehetett volna folytatni. Ha a BBC a kicsempészett információk alapján nap mint nap hírt ad arról, hogy éppen mire készülnek a haláltábor vezetői, az nem maradt volna hatástalan. A világ közvéleményének hírekkel történő szőnyegbombázása is elmaradt. Így azt sem tudhat-

ták meg, amiről a Pilecki által létrehozott szervezet az SS bizalmas adataihoz hozzájutva pontosan tájékoztatta a külvilágot: 1944. augusztus 22-én az Auschwitz I főtáborban tizenötezer-kilencszáhetvenegy fogoly, az Auschwitz II (birkenau) táborban tizenkilencezer-négyszázhuszonnégy férfi és harminckilencezer-kettőszázharmincnégy nő, az Auschwitz III (monowice) táborban harmincezer-ötszázkilencvenkilenc fogoly van még életben, s hozzávetőleg negyvenezer a magyar... Ugyanekkor a Hitler elleni merénylet kapcsán ítélező vérbíró, Roland Freisler azt dörögte vádlottjainak, hogy a koncentrációs táborokban csak köztörvényes bűnözők találhatók. Az auschwitzi foglyok szervezett csoportja kijuttatta ez ellen tiltakozó kiáltványát.

Az Auschwitzi jegyzőkönyv. A magyar zsidóság tragédiája

Miután 1944. március 19-én a Wehrmacht megszállta Magyarországot, s a náciakat kiszolgáló kormány került az állam élére, a háborút addig túlélte és magát a megalázó és kirekesztő ún. „zsidótörvények” ellenére is biztonságban érő közel egymillió lelket számláló magyar zsidóság sorsa is megpecsételődött. Az Auschwitzról szóló hírek az éteren keresztül Magyarországra is csak szórványosan jutottak el. De 1944 májusában mind a magyar állam, mind a magyar zsidóság felső vezetői közvetlen forrásból szerezhettek tudomást Auschwitzról. Az 1944. április elején a birkenau táborból megszökött két szlovákiai zsidó fogoly, Walter (Vrba) Rozenberg és Alfred Wetzler már a hónap végén Zsolnán részletes beszámolót készített megdöbbentő tapasztalatairól, élményeiről. Nyilvánosságra hozatalának a magyarországi népirtás megakadályozása lett volna a célja. Az *Auschwitzi jegyzőkönyv* néven ismertté vált fontos dokumentum, bár eljuttott Magyarországra, csak szűk körben, szinte szamizdatként terjedt. Olyannyira, hogy teljes változata csak hatvanegy évvel később, 2005-ben látott napvilágot. Ekkor is megdöbbentően visszhangtalanul. A Múlt és Jövő Kiadó által megjelentetett dokumentumhoz kísérő tanulmányt író Haraszi György a következőkben látja az *Auschwitzi jegyzőkönyv* lényegét és jelentőségét: „Az Auschwitzi jegyzőkönyv jóvoltából a magyar zsidóság csúcsképviselei (és a legfelsőbb magyar egyházi és világi vezetők!) [...] legkésőbb május első felében tudomást szereztek arról, hogy milyen sors vár a magyar zsidókra. A legkülönbözőbb megfontolásokból elmulasztották időben informálni, mozgósítani az érintett zsidó tömegeket, a hazai és nemzetközi közvéleményt, valamint a szövetséges és semleges országok politikai-katonai vezetőit. A jegyzőkönyv júniusi kamarillapolitikai terjesztését tanulmányozva megkerülhetetlen a kérdés, hogy – bár Horthy, a magyar vezető réteg és a diplomáciai testület több tagja 1944-ben már amúgy is ismerte a végső megoldás lényegét – vajon a magyar, de bizonyos vonatkozásban még az ez idő tájt velük szorosan együttműködő zsidó vezetők is, érzékelvén a jegyzőkönyvekben foglaltak igazságtartalmát, a rájuk és közösségükre váró borzalmakat, helyesen mérték-e fel annak jelentőségét, hogy a korabeli PR-technika lehetőségeit fel-

használva olyan eszköz került a kezükbe, amelynek megfelelő formában (kül- és esetleg belföldön) történő mielőbbi közzétételével talán meggátolhatnák, de legalábbis késleltethetnék a gyilkos tervek kivitelezését.”

1944. május elején Himmler leváltotta a tábor éléről Arthur Liebehenschelt, mert úgy tartotta, hogy tapasztalatlansága miatt nem tud megbirkózni a közeljövőben rá váró feladattal. A feladat a magyar zsidóság kiirtása volt. (Eichmann még februárban, Magyarország német megszállása előtt megjelent Auschwitzban a gyilkolás fokozásának lehetőségét felmérni.) A korábbi posztjára visszakerült Rudolf Höss azonnal rendbe hozatta a 4-es számú krematóriumot és megjavíttatta a 2-es számú, már használaton kívüli gázkamrát, továbbá hatalmas vetkőző-barakkot építtetett. Arra számítva, hogy a krematóriumok kapacitása így is kevésnek bizonyulhat, közelükben négy hatalmas gödört ásott a tetemek elégetésére. Adolf Eichmann is Birkenaubra érkezett az úgynevezett „Höss-akció” előkészületeinek ellenőrzésére, míg maga Höss Budapesten személyesen megjelenve kapott eligazítást.

1944. május 16-án futott be az első halálvonat Magyarországról, amelyet személyesen Mengele doktor fogadott a birkenai koncentrációs tábor kapujában. Az ettől kezdve nap mint nap többször ismétlődő jelenetre így emlékezett vissza a nagyváradi korboncnok, Nyiszli Miklós a *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című riportszerű visszaemlékezésében, a voltaképpeni lágerirodalmat megteremtő könyvben: „A vagonok lakatait nyitják. Az ajtó oldalra gördül, és már hangzik is a parancs: csomagokat bent hagyni, kézicsomaggal mindenkinek kiszállni! Karjainkban szedjük le a másfél méter magas vagonokról gyermekeinket és nőinket. Már sorba is állítanak bennünket a szerelvény előtt.

Szemben velünk fiatal, lakkcsizmás, aranyozettás SS-tiszt áll. Láthatólag utasítást ad a parancsaira váró katonáknak. Az SS-rangjelzést még nem ismerem, de a tiszt karján levő aesculap jelvényéről sejtem, hogy orvos.

Később megtudtam, hogy SS-főrohamvezető. Neve: Dr. Mengele és az auschwitzi koncentrációs tábor első orvosa. A rámpán minden szerelvény érkezésénél jelen van. Ő a szelektáló orvos. Hogy mi a szelektálás auschwitzi értelemben, annak egyes mozzanatait percekben belül átértük. A többi mozzanatot csak később, ki-ki végzete szerint ismerte meg.

Kezdődik is! Az SS-örség sietve különválasztja a férfiakat, nőket és a 14 éven aluli gyerekeket. Ezek anyjukkal maradnak.

A hosszú front a vagonok előtt így kettéválk. Nyugtalan érzés fog el bennünket. Máris elszakadtunk családunktól. Az örök megnyugtató hangon válaszolnak aggódó kérdéseinkre: »Semmi az egész«, – mondják. »Fürödni, fertőtleníteni megyünk, itt az a rend, utána mindenki összekerül ismét a családjával.«”

A kezdet kezdetén a gyilkológépezet ellenőrzésére Eichmann is Auschwitzban tartózkodott. Május 16-tól kezdve heteken át kettő-öt, egyenként negyven-ötven vagonból álló szerelvény futott be a baljós nevű város határába – vagononként száz emberrel. Így nemegyszer előfordult, hogy egyetlen napon huszonötezer ember vált füstté. Volt, amikor arra se maradt idő, hogy a Sonderkommando és az SS erre kijelölt tagjai el-

játsszák a szokásos színjátékot: szappant és törölközőt adnak a fürdőbe, vagyis a gázkamrába terelteknek. Előtte azonban mintaszerű rendben kell hagyniuk a ruhájukat, cipőjüket. A szokásos forgatókönyv szerint a halálra szántak megnyugtató céljából az utolsó pillanatig a „fürdőcsarnokban” maradt egy SS-katona, s annak villámgyors távozása után zárták le hermetikusan az ajtókat. A plafon fölött a külvilágban kialakított pázsit alacsony betonkéményein át, a fedlapokat leemelve ezután pergetik be Ciklon B-t tartalmazó dobozokból a babszem nagyságú, lila színű szemcséket, amelyek „a föld alatti helység lyukacsos bádogsövein hullanak le. Ott a csőben maradvány nem szóródna széjjel. A gáz azonban a lyukacsokon keresztül távozik és pillanatok alatt megtölti az emberekkel telt helyiséget.” A teremben összezsúfolt három ezer ember haláltusa öt-tíz percig tart. (Egyes feldolgozások szerint fél óráig.)

Nyiszli Miklós megörököltette az elébe táruló látványt: „Kinyílnak az ajtók. Már jönnek is a teherautók. Egy Sonderkommandós csoport a ruhákat s cipőket külön-külön koszikba rakja. Fertőtleníteni viszik! Most már igazi fertőtlenítőbe! Onnan vagonszámra az ország különböző központjaiba kerülnek.

Az exhaustor rendszerű, modern szellőztetők hamar eltávolítják a gázt a teremből, de a résekbe, a halottak közzé szorulva, ha kis mennyiségben is, de még van jelen. Fojtató köhögést vált ki belégzése még órák múlva is. Ezért a gumifecskendőkkel belépő Sonderkommandós osztag gázmaszkot visel. A helyiség ismét erősen ki van világítva. Rettenetes kép tárul a belépő elé!

A hullák nem fekszenek szerte a terem hosszában és szélességében, hanem emeletmagasan egyhalomban. Ennek az a magyarázata, hogy a lehullott gázszemcsék előbb a betonpadló fölötti levegőréteget árasztják el halálos kigőzölgésükkel és csak fokozatosan telítik meg a helyiség magasabb levegőrétegeit. Ez kényszeríti a szerencsétleneket, hogy egymást letiporják, egymásra másszanak. A magasban így később ér el a gáz őket. Micsoda rettenetes küzdelem folyhat itt az életért, pedig csak egy-két perces időnyerés az egész! Ha gondolkozni tudnának, ők is tudnák, hogy hiába taposnak szüleiken, feleségeiken, gyermekeiken, de nem tudnak! Amit tesznek, a létfenntartás reflexe! Megfigyelem, hogy legalján a hullatoronynak a csecsemők, gyermekek, asszonyok és aggok fekszenek, tetején az erősebb férfiak.

Egymásbafonódva, véresre karmolt testtel, amit a tülekedésben okoztak egymásnak, fekszenek vérző orral, vérző szájjal. Fejük kékre van dagadva, a felismerhetetlenségig eltorzulva! Mégis a Sonderkommandósok gyakran ismerik fel a halottakban hozzátartozóikat. Ilyen viszontlátás borzalmától félek magam is! Nincs itt semmi dolgom, de mégis leszálltam a halottak közzé, mert népemmel és a világgal szemben kötelességfélét érzek, hogy amit józanul nem remélhetek, de ha egy nagy véletlene folytán a sorsnak, innen mégis kikerülök, ezen sorokat, mint egyetlen élő szemtanú megírhasam!”

Május 25-én és 28-án a gázkamrába kísért magyar zsidók egy nagyobb csoportja megpróbált ellenállni. Velük a helyszínen végeztek.

A legújabb kutatás szerint az Auschwitzban különféle módon meggyilkoltak felső létszámhatára 1 470 000 fő, s közülük 1 363 000 a zsidó. Az alsó határ számadata: 1 100 000 ember, akik közül 960 000 volt zsidó. (Höss a háború után kihallgatásai során

hárommillió áldozatról beszélt.) 1944. május 5-e és július 8-a között 437 402 magyar zsidót deportáltak Auschwitzba, a magyarországi zsidóság több mint a felét. Közülük húszezren éltek túl a haláltáborban.

1945 januárjában közel hatvanötezen voltak a táborban. A Vörös Hadsereg közeledésére január 18-án a parancsnokság sietve kiürítette a koncentrációs lágert. Mintegy ötvennyolcezer ember kezdte meg a halálmenetet a szigorú télben. Mindenkire halál várt, aki a vánszorogva kigyózó tömegtől lemaradt. Öt nappal később az SS-katonák felgyújtattak harminc raktárbarakkot. Hat, részben leégett raktárban 348 820 férfiruhát és 836 000 női ruhát találtak a január 27-én bevonuló szovjet katonák. És közel hétezer beteget, köztük százötvenhat gyermeket. A Lengyel Vöröskereszt Tábori Kórházában négyezer nyolcszázan gyógyultak meg, köztük hatszázhetven magyar.

A túlélők egyike

Az Auschwitzban 1944 augusztusában még negyvenezer élő magyar egyike Kerényi Grácia volt. Tragikus paradoxon, hogy Auschwitz nélkül nem lett volna a lengyel kultúra és irodalom legodaadóbb népszerűsítője hazánkban, de számos kiemelkedő magyar mű, többek között Illyés Gyula és Weöres Sándor válogatott verseskötete és az 1975-ös híres magyar költészeti antológia se látott volna napvilágot Lengyelországban az ő kezdeményezése és lelkiismeretes munkája nélkül. A magyar olvasók többek között Miron Białoszewskit és Maria Dąbrowskát, Sławomir Mrożeket és Igor Newerlyt, Bruno Schulzot és Wiktor Woroszylskit ismerhették meg fordításai révén.

Kerényi Grácia Auschwitzban tanult meg lengyelül. A „csodálatosan »szép embe-
rektől«, tiszta, töretlen jellemektől” – ahogy rabtársainak egy részét jellemezte abban a hozzászólásában, amelyet egy, az éppen akkoriban boldoggá avatott Maksymilian Kolbe atya áldozatvállalását lekicsinylő, Élet és Irodalomban megjelent cikkhez írt 1971 novemberében: „Aki hitt, le tudta győzni halálfélelmét, ott is. A katolikus is, a kommunista is. A katolikusnak könnyebb volt: az örök üdvösség elnyerésének biztos reményében vállalta a halált. Ehhez »csak« hit kellett. De vállalni a kinszenvedést, az élet elviselhetetlen, halálbavivő gyötrelmét, amit Kolbe atya vállalt: ehhez hősiesség kellett és kell, akkor és ott és mindenkor és mindenütt.”

Akit Kerényi Grácia bizalmába fogadott, tudja róla, hogy 1956 után Budapestre érkező lengyel barátait a „magyar országismeret” bevezetőjeként elvitte gróf Teleki Pál máriabesnyői sírjához. A lengyelek mellett példamutatón kiálló miniszterelnök emlékének ápolása szinte öngyilkossága másnapjától hozzátartozott Kerényi Grácia magatartásához. Hazafiságát az 1944 márciusában bekövetkező náci megszállás tette először igazán próbára. Annak sikeres kiállása juttatta Auschwitzba. 1944. április 2-án a Múzeum körút egyik telefonfülkéjében beszélte meg barátnőjével a Teleki emléke előtt tisztelgő másnapi találkozás részleteit. (1947-ig a miniszterelnök földi maradványai a

Kerepesi úti temetőben nyugodtak.) Ez részéről ifjonti elővigyázatlanság volt, miként az is, hogy az előző napokban az egyetemen sem tett lakatot a szájára, ha az országot megszálló németek kerültek szóba, s még április elején is tüntetően hordta a március 15-én gombhajtokájába tűzött kokárdát. „Amikor tizenhétéves az ember, akkor minden sokkal egyszerűbb és egysíkúbb, a fogalmak teljes összhangban vannak saját tartalmukkal, jó és rossz, szabadság és zsarnokság, függetlenség és elnyomás tisztán és egyértelműen kerülnek egymással szembe, s nem ékelődik rés a szándék és a cselekvés, az ok és a következmény közé” – idézte fel akkori magatartásának lényegét egy későbbi visszaemlékezésében. A telefonfülke közelében ácsorgó, látszólag sorára várakozó kalapos férfiúról kiderült, hogy titkosrendőr. Másnap reggel házkutatást tartottak Kerényi Grácia lakásán, s délután letartóztatták munkahelyén, az Új Idők Rt.-nél. „Ami engem illet, élveztem a kalandot, mert sejtettem se volt róla, mi lesz a vége, vidáman ültem be a zöld autóba, s csak akkor komorodtam el, amikor a Zrínyi utcai Főkapitányság legfelső emeletén az ajtón, amin beléptünk, ez a felirat állt: »Rabfelvételi iroda«”. A rabság stációi pedig: „...első kihallgatás április 5-én, áthelyezés Kistarcsára április 28-án, a Pestvidéki Törvényszékre május 3-án, június 14-én vittek ki az országból, gyorsvonat, Keleti pályaudvar, amikor a vonat átrobogott a Lajta hídján, úgy éreztem, kicsúszik lábam alól a talaj...” És június 20-án Bécsből Auschwitzba szállította a négy személyes cellákra oszló vagonokból összeállított rabszerelvény. Hogy oda, azt a szomszéd cellabeli fiúktól tudta meg, akikkel a falon át levelezett. A helységnév hallatán „csak a lengyel Pomarańcza néni – (Oświęcim?!) – kezdett jajveszékelni”.

„Nem tudtam, mi fenyeget, (...) még 1944-ben sem tudtam, hogy vannak koncentrációs táborok és gázkamrák” – jegyzi meg Kerényi Grácia. Ekkor már több mint öt hete folyik a magyar zsidóság Auschwitzba hurcolása és gyilkolása... Többségük pár hónappal azelőtt Kerényi Gráciához hasonlóan nem tudta, hogy „vannak koncentrációs táborok és gázkamrák”. Kerényi Grácia azonban kivételezett helyzetben volt, anélkül, hogy erről ő maga hónapokon át tudott volna. Igaz, a rabruhájára varrt IL betűk, az Im Lager rövidítése eleve arról rendelkezett, hogy a tábor területét kényszermunka indokával sem hagyhatta el. Ez egyszerre tette könnyebbé és életveszélyessé a lágerlét mindennapjait. Felsőbb rendelkezésre ugyanis mint politikai foglyot azonnal ki kellett volna végezni. Erre vonatkozó utasítás azonban nem érkezett. És ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy apja, Kerényi Károly, az ekkor már több mint egy éve Svájcban élő világhírű klasszika-filológus mindent megtett lánya megmentéséért. Ennek érdekében még német professzorkollégájával, a náci érzelmű Franz Altheimmel is kapcsolatba lépett, leszögezve: „Ha a gyereknek bármi baja történik, a háború elvesztése után gyilkosságban való bűnrészességért bíróság elé állíttatlak!!” Altheim sértődötten dohogott ugyan a fenyegetés miatt, de azért kapcsolatba lépett az SS-szel. A német tudományos bölcsészvilág több más ismert személyisége is megmozdult Kerényi professzor lányáért. Ennek nyomán Kerényi Gráciát november 7-én Entlassung-Quaranteme-be, szabadulás előtti karanténba helyezték. „Alá kellett írnom egy nyilatkozatot, miszerint Auschwitzban jól ment a dolgom, jól ettem-ittam, laktam, ruházkodtam, semmiféle gyógyíthatatlan betegséget nem szereztem, s végül hogy mindarról, amit ott láttam és

hallottam, soha senkinek nem szólok egy szót sem” – írta, amikor még a szabadulás lehetőségének reményében élt. Mindennap várta, hogy útra kelhet haza. Szabadon bocsátása azonban rendre elmaradt. Hogy miért, annak okát 1961 júniusában tudta meg. A Jeruzsálemben ekkor folyó Eichmann-perben ismertettek egy dokumentumot, amely arról szólt, hogy Eichmann személyes döntésével megakadályozta „egy 17 éves lány, Grazia Kerényi” hazaengedését azzal a indokkal, hogy „szemtanúja lett az auschwitzi borzalmaknak. Végül a ravensbrücki koncentrációs táborba került, ahol nyoma veszett”.

Az állítás első fele igaz volt. Kerényi Grácia december elején érkezett Ravensbrückbe, ahol megszűnt az Auschwitzban kivételezettnek mondható helyzete. Ugyanolyan rab volt, mint bármelyik ravensbrücki társa. Hitének, élni akarásának köszönhető, hogy a szenvedés mindenapjai után megélte a tábor felszabadításának napját, 1945. április 25-ét. Tizenkilenc éves volt ekkor és harminckilenc kiló. Újra kezdhette az életet...

1981 nyarán egyik kezdeményezője és szervezője volt a Szolidaritás szakszervezet által Magyarországra küldött gyerekek nyaraltatásának. Hű maradt ifjúkori önmagához. Bús Balázs Budapest III. kerületi polgármester és Włodzimierz Odojewski lengyel író 2009. április 4-én emléktáblát lepleztek le az 1985-ben elhunyt Kerényi Grácia Óbuda Főterén álló egykori lakóházán.

Utóhang

Stanisława Rachwałowa, aki a háborút az auschwitzi poklot megjárva élte túl, nem tudott beletörődni abba, hogy a hitleri rendszert a sztálini váltja fel Lengyelországban, ezért belépett a kommunista hatalom ellen küzdő Szabadság és Függetlenség (WiN) nevű földalatti szervezetbe. Letartóztatása után a krakkói Montelupi utcai börtönbe került. 1946-ban itt, a börtön zuhanyozójában találkozott az egyik leghírhedtebb női káppóval, Marie Mandellel. A kommunista bíróság mindkettőjüket halálra ítélte.

SZTÁLIN ÉS A VARSÓI FELKELÉS

Andrzej Wajda *Csatorna* című filmje több szempontból is jelkép. Az 1956-ban forgatott film pusztá keletkezésével is jelezte a varsói felkelés addigi hivatalos megítélésében bekövetkezett változást. „Éljen a Honi Hadsereg!” – olvasható az egyik jelenet háttéréül szolgáló házfalon az ákombákom felirat.

Az 1957 áprilisában bemutatott film egyik epizódjátörténetének utolsó néma képsora minden lengyel számára tragikusan sokat mondott. A Visztulába torkolló gerinccsatornát vasrács zárja el a szabadságot jelentő külvilágtól. „Stokrotka” (Százszorszép), a csatornajáratokban eligazodó összekötőlány szerelemét, a lázalomtól gyötört, sebesült „Korab” hadapródot kéri tettetett nyugalommal; ne nyissa ki a szemét, pihenjen, majd ő elmondja, mit lát. A kamera közben a Visztula túlsó partját pásztázza. Hosszasan...

A Lengyel Munkáspárt megalakulása

1944. szeptember közepén az 1. belorusz front 47. hadserege és a Vörös Hadsereg oldalán küzdő 1. Lengyel Hadsereg elfoglalta Varsónak a Visztula bal partján fekvő, Prágának nevezett városrészét. A lengyel közvélemény a hazai és külhoni történészek nem kis hányadával együtt tudatos tétlenséggel vádolja a Szovjetunió akkori politikai és katonai vezetését, Sztálinnal az élen, aki, úgymond, Hitlerrel semmisíttette meg a londoni Lengyel Kormány honi földalatti közigazgatási intézményrendszerét és hadseregét. Ezt egyébként az ország szovjetizálását ekkor már megkezdő Sztálinnak kellett volna nem kis erőbevetéssel megtennie.

Röviddel azt követően, hogy Sikorski 1941 júliusában a Szovjetunió londoni nagykövetével, Majszkijjal tárgyalt a diplomáciai kapcsolatfelvételtől, Moszkvában más megbeszélés folyt, amely a londoni megállapodásnál nagyobb kihatással volt Lengyelország jövőjére. Sztálin a Hitler támadása után kialakult új helyzetben, miközben a Wehrmacht feltartóztathatatlanul nyomult előre a Szovjetunió belsejében, sürgősnek tartotta új lengyel kommunista párt létrehozását. Azt is tudta, hogy tömegbefolyása ennek csak akkor lehet, ha nevében nem szerepel a „kommunista” jelző. Így ő javasolta augusztus 27-én Dimitrovnak, a Komintern vezetőjének, hogy az új párt az angolra fordítva is jól hangzó Lengyel Munkáspárt legyen, s a félreértések elkerülése

végett formálisan ne kötődjék a Kominternhez. Célja, hogy lengyel területen aktív ellenállási mozgalmat szervezzon a Wehrmacht utánpótlási vonalainak megbénítására és mind jelentősebb német haderő lekötésére.

A Komintern Végrehajtó Bizottsága Paweł Finder, Marcei Nowotko és Bolesław Mołojec bevonásával „Kezdeményező Csoportot” állított fel az új lengyel kommunista párt létrehozása céljából. 1941. decemberi moszkvai tárgyalásai során erről persze mit sem tudott Sikorski. A „kezdeményezőket” december végén dobták le Varsó közelében. Nowotko ugyan a lábát törte és a rádióadó-vevőt is elvesztette, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a formálisan 1942. január 5-én Varsóban megalakult Lengyel Munkáspártnak ne ő legyen az első titkára. A párt programjai között szerepelt többek között saját fegyveres erő létrehozása, azonnali harc a németek ellen és egy össznemzeti felkelés majdani kirobbantása, valamint – persze nagy általánosságban – a munkásosztály felszabadítása a kapitalisták kizsákmányolása alól. A saját fegyveres erő Népi Gárda néven 1942 márciusában alakult meg a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága három tagjának vezetésével. Parancsnokává Bolesław Mołojec magát nevezte ki, vezérkari főnökei előbb Marian Szychalski „Marek”, majd Franciszek Jóźwiak „Witold” lettek. Nowotko a Népi Gárdában létrehozott egy „dezinformációs sejtet”, amelynek az volt a feladata, hogy a földalatti lengyel állam polgári és katonai képviselőit felderítse s a Gestapónak tett feljelentéssel likvidáltassa.

A párt vezetői az egymás közötti rivalizálást hagyományosan radikális módon oldották meg. 1942. november 28-án Nowotkót golyóval a koponyájában holtan találták a varsói Nyugati Pályaúdvár közelében. Moszkvának küldött jelentésében Mołojec az esetet fegyveres rablótámadásnak állította be, jelezve, hogy neki sikerült elmenekülnie. Ettől kezdve saját magát tekintette első titkárnak, s a Moszkvának küldött dokumentumokat is így írta alá. Mivel azonban egyre megalapozottabb volt a gyanú, hogy Nowotkót ő ölte meg, december végén „pártutasításra” vele, majd – a bosszú elkerülése céljából – bátyjával, Zygmunttal is végeztek. (Gomułka szerint Nowotkót Zygmunt Mołojec lőtte agyon.) Az új első titkár Paweł Finder lett, aki fennen hangoztatta: „Lengyelországnak az szolgálja a javát, ami a Szovjetunió érdekeinek megfelel”. Gomułka jellemezte őt e vádnak is beillő mondattal. (Ennek kapcsán jegyzi meg Adam Michnik, akit egyébként az általa sajátos módon tisztelt „Wiesław elvtárs” csukatott le 1969 tavaszán, hogy Gomułka szovjetpárti kommunista volt ugyan, de nem volt szovjet, fellépett azok ellen, akik Lengyelországnak 17. tagköztársasági jövőt képzeltek el, s tudta, hogy a lengyel parasztot se a kolhozba nem lehet bekényszeríteni, se a katolikus egyházzal nem lehet szembefordítani. Mivel moszkovita elvtársai ezt képtelenek voltak megérteni, Gomułka ki nem állhatta őket, mert úgy vélte, doktrinerségükkel felmérhetetlen károkat okoznak a lengyel szocializmus ügyének.) Finder 1943. november közepén történt letartóztatása után ő foglalta el első titkári posztot. Hogy elveihez a legkritikusabb időkben is ragaszkodott, azt az is bizonyítja, hogy a hatalomból kizárták, s kevés hiányzott ahhoz, hogy úgy ne végezze, mint Rajk László.

A területi alakulatait is kiépítő Népi Gárdának 1943 őszén pár ezer tagja volt. Nem rendelkezett tömegtámogatással. Fegyveres akcióinak zömét a Nemzeti Véderő és kisebb mértékben a Honi Hadsereg elleni fellépés tette ki. A falusi postaállomások, tejbegyűjtők, módosabb parasztporták, nemesi udvarházak kirablását a kollaboránsokkal való leszámolásnak tüntette fel. 1942 nyaratól sajátos polgárháború is dúlt a németek által megszállt lengyel vidékeken. Miután a Népi Gárda 1944. január 1-jén átalakult Népi Hadsereggé, ennek létszáma a kezdetek kezdetén ötezer főt számlált.

Ami a földalatti Honi Hadsereg fölött történt

1941 végétől, vagyis a németek Moszkva alatt elszenvedett vereségétől kezdve mind több árnyék vetült a rendeződőnek látszó lengyel–szovjet kapcsolatokra. Sztálin Churchill tudomására hozta, hogy a jövőre nézve is az 1941-es júniusi határt tekinti Lengyelország és a Szovjetunió között érvényesnek. Erről egy idő elteltével a londoni lengyel kormány is tudomást szerzett. Közvetlenül azonban ennél terhesebb volt az, hogy a légerek kapui nem mindenütt nyíltak ki a lengyelek előtt, s a Władysław Anders tábornok által szervezett hadseregnél több ezer tiszt nem jelentkezett, holott tudták, hogy hadifoglyokként mely táborokban tartózkodtak 1940 elején. Eltűnésükre Sztálin nem volt képes kielégítő magyarázatot adni se Andersnek, se a decemberben Moszkvában tárgyaló Sikorskinak.

1942. február 14-én Władysław Sikorski parancsára a Fegyveres Harci Szövetség átalakult Honi Hadsereggé. Főparancsnokává a Fegyveres Harci Szövetség addigi vezetőjét Stefan Rowecki „Grot” tábornokot nevezte ki. A Népi Gárdán, a Parasztszászlóaljakon és a nemzeti katonai szervezet egyes jobboldali fegyveres erőin kívül minden önálló fegyveres szervezet betagozódott a Honi Hadseregbe. A Honi Hadseregnek három nagy működési területe volt: a białystoki, a lembergi és a nyugati. Katonai szervezete alsóbb szinten a vajdasági, járási, körjegyzőségi közigazgatási beosztás szerint tagozódott. Közvetlen tevékenységi célja a nemzeti önvédelem és Németország katonai összeroppanása pillanatában össznemzeti felkelés kirobbantása volt. A megszállók elleni azonnali nyílt harcot nem vállalta, mivel az siker híján csak véres megtorlást vonhatott maga után. A földalatti Honi Hadsereg 1942 végén 200 000 katonával rendelkezett. Rowecki tábornok 1943. június 30-án történt letartóztatása után Sikorski Tadeusz Komorowski „Bór” tábornokot nevezte ki a Honi Hadsereg főparancsnokává.

Teherán és következményei lengyel földön

Sztálin előre tekintett és látott. És valóban látott. A számára személyesen is óriási morális és politikai tekintélyt jelentő sztálingrádi győzelem után már nem lehetett kétséges Németország veresége. És az sem, hogy a döntő csapást a Szovjetunió méri rá. Churchill, aki ígéretet tett rá, hogy 1942-ben megnyílik a második front Nyugat-Európában, ennek elmaradása miatt állandó magyarázkodásra kényszerült Sztálin előtt. A szovjet vezető a szicíliai partraszállást joggal nem tekintette a nyugati szövetségesek által vállalt korábbi ígéret teljesítésének. Az Egyesült Államok is csak 1943-tól került lassan fölénybe Japánnal szemben a Csendes-óceánon, s fontos lett volna számára a Szovjetunió bevonása az itt folyó háborúba is.

Nem véletlen tehát, hogy 1943 decemberében a teheráni konferencián Churchill és Roosevelt Sztálinnak nemcsak Lengyelországgal, de a közép-európai térséggel kapcsolatos elképzeléseit, igényeit is elfogadták. (Emiatt talán helyénvalóbb lenne nem Jalta, hanem Teherán utáni európai rendről beszélni.) Ennek jegyében a két nyugati vezető különösebb aggály nélkül egyezett bele abba, hogy Lengyelország új keleti határa Sztálin igényének megfelelően az 1941-es júniusi német–szovjet határral többé-kevésbé egyező Curzon-vonal legyen. Churchill, aki minden döntésében az Egyesült Királyság érdekeit tartotta szem előtt, ezt azzal nyugtázta, hogy Anglia 1939-ben nem vállalt garanciát Lengyelország keleti határáért. Ezt 1944 januárjában a brit parlamentben is bejelentette.

A londoni lengyel kormány viszont úgy vélte, hogy Lengyelországgal szemben, amely sohasem kapitulált a náci Németország előtt, hanem a világ összes frontjain; szárazföldön, vízen és levegőben szakadatlan harcot folytatott ellene, Angliának nemcsak katonai szövetségesként van tartozása, hanem erkölcsileg is. Pedig saját történelmi tapasztalatai alapján is tudhatta volna, hogy az erkölcsi kiállást és tartást csak a kis országokon szokás számon kérni, a nagyhatalmakon nem.

Sikorski tábornok 1943 júliusában Gibraltárnál bekövetkezett tragikus halála után a néppárti Stanisław Mikołajczyk lett a lengyel kormány miniszterelnöke és külügyminisztere, akinek nemcsak a szövevényes nemzetközi politika feladványait kellett megoldania, hanem külön harcot kellett vívnia a saját kormányán belüli ellenzékkel is, amelynek élén a Lengyel Fegyveres Erők új főparancsnoka, a „piłsudskista” Kazimierz Sosnkowski tábornok állt. A Churchill által is sürgetett kérés az volt, hogy rendezzék a Katyń miatt megszakadt kapcsolataikat a Szovjetunióval. De miként tegyék ezt, ha a szovjet kormány minden tárgyalás előfeltételül az új keleti határ elfogadását tartja?

A II. világháború előtti lengyel–szovjet határt 1944 januárjában lépte át a feltartóztathatatlanul előrenyomuló Vörös Hadsereg. Hogyan viselkedjék a földalatti közigazgatási apparátus és a Honi Hadsereg ebben a helyzetben? Az az elképzelés, amely a német–szovjet háború kirobbanása után született, mármint hogy a két országrabló ugyanúgy kivérzik, mint 1918-ban, s Lengyelország lesz a fölébük emelkedő győztes, nem következett be. A Vörös Hadsereg 1944-ben kilencmillió hadseregével, 11 800

tankjával és önjáró lövegével, 21 000 harci repülőgéppel a világ legerősebb hadereje volt. A német hadsereg sem bomlott fel, mint 1918 őszén, amelynek tagjait a szerveződő lengyel katonai erők akkor könnyen lefegyverezték. A tizenegy német és három szövetséges hadseregnek 1944 nyarán még 2 563 000 katonája állt fegyverben a keleti hadszíntereken.

Az, hogy a lengyel földre visszavonultan összezsúfolódott hitleri hadak ellen – mint ahogy ezt még 1940-ben tervezték – össznemzeti felkelést robbantsanak ki, 1944 nyarán katasztrofális következményekkel járt volna, mert a németek kíméletlenül leverik és véresen megtorolják a kellő erővel egyébként sem rendelkező megmozdulást. (A földalatti lengyel ellenállás krónikus fegyverhiányban szenvedett. Míg a Tito vezette partizánhadsereg 10 000 tonna hadianyagot kapott légi úton az angoloktól, a Honi Hadseregnek ugyanennyi idő alatt juttatott ejtőernyős fegyver és lőszerküldemény nem haladta meg a 600 tonnát.)

A „Vihar” hadművelet

A megváltozott politikai helyzetben és a változó hadihelyzetben 1944 elején a Lengyel Fegyveres Erők londoni vezérkara a honi fegyveres megmozdulásnak egy új változatát dolgozta ki: a területsávokkal mozgó felkelést. Ennek lényege az volt, hogy amikor a hitleristák egy-egy területet a Vörös Hadsereg nyomása alatt feladnak, a visszavonuló németeket a Honi Hadsereg helyi egységeinek meg kell támadniuk, s ha csak pár órára vagy pár napra is a dekonspirált lengyel közigazgatásnak gazdaként kell fogadnia a szovjeteket. Így kell a világ tudomására hoznia, hogy a Szovjetunióhoz csatolandó területeken és egyáltalán Lengyelországban ki a jogszerű gazda. Ez volt az ún. „Vihar” tervnek a lényege.

Gazdának azonban Sztálin csak saját lengyel híveit volt hajlandó látni és elfogadni. Őket is csak a Bugtól nyugatra. A Lengyel Munkáspárt 1944 januárjában, tehát akkor, amikor a Vörös Hadsereg a II. Köztársaság területére lépett, Országos Nemzeti Tanács néven létrehozott egy, a földalatti parlament szerepét betölteni szánt szervezetet, amely márciustól kezdve a németekkel szembeni fegyveres harcra szólította fel a lengyel nemzetet. Az ilyen tartalmú kiáltványokkal a londoni kormány honi politikai és katonai képviselőjének számolnia kellett, mert állandóan az a vád érte kelet felől, hogy „lábhoz tett fegyverrel tétlenkedik”. Az Országos Nemzeti Tanács megalakulásával szinte egy időben Sztálin Moszkvában felállította a Lengyel Kommunisták Központi Irodáját, amelynek az volt a célja, hogy a Lengyel Hazafiak Szövetségében és a Berling tábornok hadtestében tevékenykedő kommunisták munkáját összehangolja és a Lengyel Munkáspártot ellenőrizze. Ez utóbbinak ettől kezdve minden döntését jóvá kellett hagyatnia Moszkvával, akárcsak Berlingnek a hadsereggel kapcsolatos intézkedéseket.

A Honi Hadsereg területi parancsnokai ezalatt olyan utasítást kaptak Londonból, hogy helyi szinten működjenek együtt a Vörös Hadsereggel, de kikötve önállóságuk megőrzését. A Honi Hadsereg ekkor már 250 000 főt számlált, de csak a töredéke volt úgy-ahogy felfegyverezve. Ez arányában eltörpült a Vörös Hadsereg mellett, de sokszorosra volt a Moszkva befolyása alatt álló helyi kommunista beállítottságú haderőnek – az Országos Nemzeti Tanács által 1944 elején Népi Hadsereggé átnevezett Népi Gárdának. Sztálin úgy tett, mintha nem tudna „semmiféle Honi Hadseregről”, amelyet mint konspiratív haderőt ráadásul Anglia és az Egyesült Államok se ismert el hadviselőnek. Ettől függetlenül helyi szinten több alkalommal is sor került a Vörös Hadsereg egyes egységei és a Honi Hadsereg helyi osztagai között fegyveres együttműködésre – pl. Vilna felszabadítása 1944 júliusában –, de az akció végeztével a forgatókönyv mindig ugyanaz volt: a Vörös Hadsereg illetékes stábjá további együttműködési tárgyalásra hívta a Honi Hadsereg tisztí küldöttségét, majd annak letartóztatása után a lengyel egységet lefegyverezte és az e célra felállított közel százötven átmeneti táboron át a Szovjetunió belsejébe szállította. (Jobbik esetben a közkatonákat besorolták az 1. Lengyel Hadseregbe, amellyé a Kościuszko hadosztályt fejlesztették nem egészen egy év alatt.) Erről természetesen Londonban is tudomást szereztek, de hogy a tényeket hírül adják, azt Churchill személyesen tiltotta meg a sajtónak.

A lengyelek rádöbrentek, hogy csak a világot sokkoló önfeláldozásukkal tudják helyzetükre a figyelmet felhívni, angliai és amerikai szövetségesük velük kapcsolatos addigi állásfoglalását – a közvélemény morális nyomására – megváltoztatni. Ezért kérték, hogy a Monte Cassinó-i kolostor közvetlen megostromlásában a különféle brit és brit nemzetközösségi hadtestek hónapokig tartó fiaszkója után Władysław Anders tábornok 2. Lengyel Hadteste vegyen részt 1944 májusában. És ezért döntöttek úgy, hogy a „Vihar” hadműveletet kiterjesztik Varsóra, amelynek nyílt városi státuszaért addig még a Vatikánt is közvetítőnek kérték.

A gyors döntés meghozatalában egyéb tényezők is közrejátszottak. Egyrészt az, hogy 1944. május 22-én Sztálin elfogadta a Bagration fedőnevű belorussziai hadművelet tervét, amelyben 2 400 000 ember vett részt: 12 páncélos hadsereg 5600 tankkal és önjáró löveggel, 116 gyalogoshadosztály 35 400 ágyúval és 5300 repülővel. Az 1100 km-es fronton a német „Közép” hadseregcsoport 1 200 000 embert, 900 tankot és önjáró löveget, 9500 ágyút és 1350 repülőgépet tudott szembeállítani. A június 22-én meginduló hadművelet gyors és döntő sikert hozott. Július 11-ig a Vörös Hadsereg öt német hadsereget, harmincnégy hadosztályt vert szét úgy, hogy ebből három hadsereg vesztesége a hetven százalékot is meghaladta. A fronthenger feltartóztathatatlanul gördült a Visztula felé. Július folyamán a leningrádi, balti és ukrán frontok is megindultak.

A hirtelen döntéshozatalhoz másrészt az járult hozzá, hogy e hadműveletek nyomán további olyan, lengyeleket érintő intézkedések születtek, amelyek célja Lengyelország jövőbeli jellegének kialakítása volt. 1944. július 22-én a partizán Népi Hadsereg egyesült a Vörös Hadsereg melletti Lengyel Hadsereggel és – a nyugati Lengyel Fegyveres Erők ellensúlyaként is – megalakult a Szovjetunió melletti Lengyel Haderő. A Lengyel Hazafiak Szövetségének ekkor már az volt a feladata, hogy a Vörös Hadsereg nyomán

megszervezze a közigazgatást és irányítsa az ezzel párhuzamosan létrehozott belbiztonsági (államvédelmi) erőt, amelyet gyakorlatilag az NKVD-nek rendelték alá. Közben július 20-án Sztálin személyes közreműködésével létrehozták az Országos Nemzeti Tanács végrehajtó szervezetét, a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot, amelyet a szovjet kormány nyomban a lengyel nemzet egyetlen hivatalos képviseleti szerveként, mondhatni, kormányként ismert el. Ezzel lengyel földön teljes egészében megjelent a londoni lengyel kormány által irányított honi közigazgatási és katonai szerkezet sztálini „tükröképe”. Mögötte állt hitelesítő erőként a Vörös Hadsereg. A londoni lengyel kormány mindenáron azt akarta hinni, hogy az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok ömögötte áll.

A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság 1944. július 22-én kiáltványban hirdette meg programját, amelyből egyértelműen kirajzolódott a szovjetizálandó Lengyelország jövője. E kiáltvány kiadásával a londoni lengyel kormány és honi képviselői biztosak voltak benne: a Vörös Hadsereg hamarosan bevonul Varsóba, hogy hatalmát jelképesen is kiterjessze az ország fővárosára.

A Varsó bevételéért indított csatában Konsztantyin Rokosszovszkij marsallnak, az 1. belorusz front parancsnokának a balszárnyon 416 000 katonája, 7461 ágyúja és aknavetője, 1740 tankja és önjáró lövege valamint a 6. légi hadsereg 1465 repülőgépe vett volna részt. A jobbszárnya valamivel erősebb volt. A 220 kilométeres frontszakaszon felvonultatott 851 000 ember a gyalogoshadosztályok tekintetében ötször, a páncélosokat illetően nyolcszor erősebb volt a németeknél. Ebből az 1990 után megjelent lengyel történeti munkák azt a következtetést vonják le, hogy a lendületesen előrenyomuló Vörös Hadsereg joggal kelthette azt a benyomást július végén, hogy augusztus első napjaiban elfoglalja Varsót. Ezt erősítette az is, hogy a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság és a lengyel hadsereg rádióadói július végéig szakadatlanul felkelésre buzdították Varsó népét, s miközben a Honi Hadsereget szünet nélkül kárhoztatták passzivitásáért, magabiztosan bejelentették, hogy a főváros felszabadítása napok kérdése.

A varsói felkelés kirobbanásának politikai háttere

A londoni lengyel kormány a júliusban beállott belpolitikai és katonai fejlemények tudatában és biztos lévén abban, hogy augusztus első napjaiban a Vörös Hadsereg bevonul Varsóba, magára vállalta a felkelés kirobbantásáért. Igaz, a honi politikai és katonai képviseletnek küldött erre vonatkozó utasítás nem volt teljesen egyértelmű, mert tartalmazta a „ha a helybéliek úgy ítélik meg” kitételt, aláhúzva azt is, hogy „a felkelésnek mindenképpen sikerülnie kell”.

A közvetlen jóváhagyást a felkelés kirobbantásához a londoni kormány helyi hazai képviselője, Jan Stanisław Jankowski 1944. július 31-én este adta meg Tadeusz Bór-Komorowski tábornoknak, a Honi Hadsereg főparancsnokának, aki azonnal elrendelte a

mozgósítást. A szejmet képviselő Nemzeti Egység Tanácsának elnöke, Kazimierz Pużak nem volt jelen, pedig a felkelés kirobbantását voltaképpen neki kellett volna jóváhagynia. A döntésre meghatározó befolyással Leopold Okulicki tábornok, a Lengyel Fegyveres Erők Londonból nem sokkal azelőtt érkezett vezérkari főnöke volt, aki arról győzte meg a jelenlévőket, hogy a felkelés gyors sikert arat, de ennek feltétele az azonnali döntés.

A mozgósítás a konspiratív csatornákon rendkívül bonyolult volt, s az erre egyszer kiadott parancsot már nem lehetett visszavonni. A Honi Hadsereg vezérkara tudta, hogy a Varsóban összevont harmincötezer embere közül mindössze háromezer-háromezer-ötszáz katonája van úgy-ahogy felfegyverezve, s a lőszer is csak két-három napra elegendő. A sikert a meglepetésre alapozták... és arra, hogy a Vörös Hadsereg ez alatt az idő alatt mindenképpen bevonul Varsóba. A felkelés kirobbantásának időpontjáról a legszigorúbb konspiráció jegyében azonban sem a nyugati szövetségeseket, sem a Vörös Hadsereget nem értesítették.

Azon a napon, amikor Bór-Komorowski tábornok elrendelte a mozgósítást, a szovjet 2. páncélos hadsereg parancsnoka, Ragyijevszkij tábornok azzal a kéréssel fordult Rokosszovszkij marsallhoz; küldjön neki tüzérségi erősítést, hogy menetből elfoglalhassa Varsónak a Visztula jobb partján fekvő elővárosát, Pragát. Az 1. belorusz front parancsnoka válaszul leállította a páncélos hadsereg előrenyomulását, mondván, hogy Pragát a 47. hadsereg gyalogságának kell elfoglalnia.

Miért állította le augusztus 1-jén délután a 2. páncélos hadsereg támadó hadműveletét Rokosszovszkij, meghagyva, hogy az az általa addig elért frontvonalon védekezésre rendezkedjék be? És ezzel párhuzamosan miért irányította az e hadtest segítségére igyekvő 8. gárdahadsereget váratlanul a Varsótól délre hetven kilométerre fekvő Visztula-menti Magnuszowóhoz? Ilyen parancsot önhatalmúlag Rokosszovszkij nem adhatott ki. Ezt – a lengyel történészek állítása szerint – csakis Sztálin utasítására tehette, aki hírszerzése és a varsói kommunista ellenállás képviselői révén is tudhatott a Varsóban küszöbön álló felkelés kitöréséről, s természetesen annak politikai, ideológiai indítékairól is. Sztálin módszereit, logikáját ismerve, az általa meghatározott szovjet politika érdekeit szem előtt tartva teljesen természetesen kínálkozott az a lehetőség, hogy a legfontosabb hazafias ellenállási bázis, amit a Földalatti Lengyel Államot jelképező Varsó politikai és katonai erejével jelentett – s ami Hans Frank főkörmányzónak annyi fejfájást okozott, s amit Franz Kutschera, a Varsói Körzet SS- és rendőrparancsnoka a nyilvános, tömeges utcai kivégzések bevezetésével sem tudott megtörni –, úgy semmisüljön meg, hogy ő Pilátusként moshassa kezét.

Erre a lehetőségre ilyen egyértelmű élességgel talán nem is a felkelés kirobbanásának pillanatában, hanem annak elhúzódása folyamán döbbsen rá. Feltételezhető, hogy kezdetben csak kívárni akart. Valószínűleg őszinték lehettek Molotovnak a július 29-én Churchill kérésére és közvetítésével tárgyalásra Moszkvába érkezett Stanisław Mikołajczykhoz intézett magabiztos szavai: „Bevesszük Varsót, hat mérföldre vagyunk tőle.” Molotov biztosan nem arra gondolt, hogy majd 1945 januárjában vonulnak be a lengyel fővárosba.

Vannak történészek, akik megkérdőjelezik azt, hogy Rokosszovszkij már augusztus 1-jén e Sztálinban formálódó bonyolult politikai kombináció jegyében adta volna ki intézkedéseit, jóllehet abban általános az egyetértés, hogy Praga menetből történő gyors elfoglalására a 2. páncélos hadsereg parancsnoka által jelzett alkalomkor lett volna esély. A siker órákon múlhatott, mivel a pánikba esett német hadvezetés Olaszországból, Hollandiából, Norvégiából és belső tartalékaiból jelentős erőket vezényelt Varsó térségébe a szovjet fronthenger feltartóztatására, s a csapatok ezekben a napokban érkeztek a lengyel főváros közelébe. Emiatt, a kínálkozó alkalom elmulasztása után, a 2. páncélos hadsereg és más szovjet erők, ha akartak, se tudtak volna az első napokban Varsónak segítséget nyújtani. Bizonyoság rá, hogy a védekező állást elfoglaló 2. páncélos hadsereg augusztus 6-ig a meg-megújuló német ellentámadás visszaverése során 295 harcocsit veszített, ami július 30-i állományának negyvenhárom százaléka volt. További mindennél beszédesebb érv a Varsót közvetlenül érintő passzivitás igazolására az, hogy a Bug, Narew és Visztula térségében egészen október végéig váltakozó erővel harcok folytak, amelyek során a Vörös Hadsereg csak augusztus 1-je és szeptember 15-e között (míg végül Pragát elfoglalta), 166 808 halottat és sebesültet veszített. Ezzel szemben felhozható a varsói felkelés leverésére bevetett hitlerista erők főparancsnokának, Erich von dem Bach-Zelewski SS-Obergruppenführernek augusztus 18-án kelt naplójegyzete: „A lengyelek elkeseredetten harcolnak minden házért. Mi óráról órára várjuk a bolsevikok nagy, mindent eldöntő támadásait.”

Ilyen mindent eldöntő támadásokra Varsó térségében nem került sor. Sztálin a támadó hadművelet súlyát augusztus második felében a Duklai-hágó térségébe, illetve a Moldvában húzódó, majd gyorsan a Balkánra áttolódó déli frontra helyezte át. A tartalékokat, az erősítéseket elsősorban ide irányították.

Stanisław Mikołajczykknak négy napot kellett várnia, hogy Sztálin fogadja. Ezalatt a brit nagykövetségen olvasgatta a Londonból érkező táviratokat. Augusztus 3-án reggel vette kézhez azt, amelyik a varsói felkelés kirobbanásáról tájékoztatót. Ennél a hírnél talán jobban meglepte az a bejelentés, amelyet Churchill tett a brit alsóházban arról, hogy a Lengyel Köztársaság kormányát Londonból Lengyelországba telepítik át, hogy ott egyesüljön a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal, valamint az, hogy a Nyugaton felállított lengyel haderőt „az orosz fegyverek vitézségével” felszabadított Varsóban orosz parancsnokság alá helyezik. Ebből döbbenhetett rá arra, hogy Archibald Clark-Kerr brit nagykövet miért sürgeti őt, hogy moszkvai tartózkodását kihasználva kössön egyezséget a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal. E hírek tudomásul vétele után fogadta őt Sztálin, aki a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot kerek perec „lengyel kormánynak” titulálta. Mikołajczykknak nemcsak a generalisszimusszal kellett farkasszemet néznie, hanem a dolgozószobáját díszítő Szuворov tábornok arcképével is, aki 1794 őszén, a Kościuszko vezette szabadságharc leverésének záróakkordjaként húszezer varsóit mészároltatott le. Bevezetőként Sztálin úgy tett, mintha mit se tudna a Varsóban zajló eseményekről. Döbrent meglepetést színelve kérte Mikołajczykot, adja becsületszavát rá, hogy Varsóban harcok folynak, mert a lublini lengyelek állítása szerint a fővárosban csend és nyugalom honol. A lengyel miniszterelnök becsületszavát

adta, s szinte könyörögve kérte Sztálint, nyújtson segítséget a felkelőknek. Sztálin summás válasza úgy hangzott, hogy semmit se tehet Lengyelországért, amíg a Curzon-vonalat el nem ismerik határnak. Egyúttal azt ajánlotta Mikołajczykknak, hogy vegye fel a kapcsolatot a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal.

Mikołajczyk Londonból történt elutazása előtt sejthette, hogy nem két egyenrangú fél fog egymással tárgyalni. De azt álmában sem gondolta volna, hogy az ő szerepe a rimánkodás lesz... Varsóért. Az adott helyzetben nem tehetett mást, mint hogy augusztus 6-án és 7-én találkozott a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság tagjaival, köztük a politikai vezetőnek számító Bolesław Bieruttal és a Lengyel Haderő főparancsnokával, Michał Rola-Żymierski tábornokkal. Bierut a lengyel kormány tizennyolc miniszteri helyéből négyet – a miniszterelnök-helyettesi székekkel együtt – Mikołajczykknak ajánlott. Jellemző, Żymierski tábornok milyen érvel akarta rábírn Mikołajczykot arra, hogy ne térjen vissza Londonba, hanem utazzék velük Lengyelországba: „Ha nem teszi ezt meg, ők (mármint a kommunisták – K. I.) veszik át a hatalmat, és túl késő lesz.”

A túlsó part

Sztálin augusztus 9-én fogadta újból Mikołajczykot. Szemére vetette vendégének, hogy nem tájékoztatták a varsói felkelés kirobantásáról se őt, se a Vörös Hadsereg illetékes parancsnokait. Azt is jelezte, hogy ő szinte semmit se tud a felkelésről. Ezt Mikołajczyk kétségbe vonta, mivel tudta, hogy Bór-Komorowski a felkelés kirobbanásának pillanatában a 741-es számú táviratában Londonon keresztül a szovjet főparancsnoksághoz fordult segítségért, s a táviratot másnap a moszkvai szovjet vezérkarnak a brit katonai misszió képviselője személyesen adta át. Augusztus 8-án a Bór tábornok mellé rendelt szovjet összekötő tiszt, Konsztantyin Kalugin kapitány Londonon keresztül névre szólóan tájékoztatta Sztálint, segítséget, tűzérési támogatást és a Rokosszovszkij marsallal történő kapcsolatfelvételi lehetőséget kért. Mikołajczyk abból, hogy Sztálin kijelentette neki: „Mindent megteszek, hogy Varsónak segítsek. Az ottani németeket nehezebb legyőzni, mint gondoltam, de Varsót rövidesen felszabadítjuk” – arra következtetett, hogy az ígélet komoly, s erről nyomban értesítették Londont is.

Augusztus 10-én Bór-Komorowskit tájékoztatták Londonból, hogy az előző napon Sztálin ígéretet tett a Moszkvában vele tárgyaló Mikołajczykknak a felkelés katonai megsegítésére. Két nappal később maga Churchill is azzal a kéréssel fordult Sztálinhoz, hogy nyújtson segítséget a felkelésnek, mert az különben hamarosan elbukik. Sztálin négy nap múlva elutasította a kérést. Ezzel párhuzamosan a külügyi népbiztos helyettese, Visinszkij az Egyesült Államok nagykövetének, William Averell Harrimannek azon kérésére mondott nemet, hogy az olaszországi brindisi támaszpontból légi küldeményekkel Varsóig szálló szövetséges gépek igénybe vehessék a szovjet katonai repülőtereket. Üzemanyag-utánpótlás nélkül ugyanis kétséges volt a visszatérés. Az erre vonatkozó kérések megis-

méltódtak. Augusztus 20-án Churchill és Rooseveltnél már közösen fordultak e tárgyban Sztálinhoz: „Belegondolunk, mi lesz a világ közvéleményének reagálása, ha Varsóban az antifasisztákat valóban magukra hagyjuk. Úgy véljük, nekünk hármunknak minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk, hogy minél több varsói hazafit megmentsünk. Reméljük, hogy ledobott légi küldeményeink révén a legfontosabb szükségletekkel és fegyverekkel a lengyeleket, a varsói hazafiakat el tudjuk látni. Reméljük, beleegyeznek, hogy ezt a lehető leggyorsabban a mi gépeink tegyék. Reméljük, ehhez Ön hozzájárul.”

Ebben a körülményesen udvariaskodó, szinte könyörgő hangú táviratban arról volt szó, hogy az angolok és amerikaiak a varsói felkelés megsegítésére szerették volna igénybe venni azt a Poltava környéki repülőteret, amelyet – a mirgorodi és pirjatyini repülőterekkel együtt – az Anglia és Fekete-tenger közötti területek bombázására az amerikai légierődök számára alakítottak ki. Ezeken a repülőtereken ugyanis az amerikai légierődök is le tudtak szállni. A kérés arra is vonatkozott, hogy esetleg százötven, lengyel személyzetű Mustang – szovjet hadirepülőterek igénybevételével – támogassa a felkelést. E jól felfegyverzett és földi harcokat is eredményesen támogatni képes gépeknek a bevetése rendkívül nagy segítséget jelentett volna a felkelőknek. A füsttenger borította Varsó fölött nagy magasságban ejtőernyővel ledobott légi küldemények nagyobb része ugyanis a németek zsákmánya lett.

Churchill és Rooseveltnél fentebbi kérésére Molotov helyettese, Visinszkij az alábbiakat válaszolta: „A szovjet kormány a pusztán kalandor vállalkozásnak tekinthető varsói felkelés megsegítésére irányuló javaslattal nem ért egyet, s ehhez segédkezet nem nyújt.” E válasz után Archibald Clark-Kerr brit és Harriman amerikai nagykövet azonnal kihallgatást kértek. Visinszkij nekik is kerek perec kijelentette, hogy ami „Varsóban folyik, nem szolgál rá a segítségre, meggondolatlan és komolytalan, s ez az esemény semmilyen befolyással nincs a háború menetére”. Sztálin még az alábbiakkal egészítette ki Visinszkij válaszát: „A szovjet kormánynak természetesen nincsenek fenntartásai az ellen, hogy az angol vagy amerikai légierők fegyvert dobjanak le Varsó térségében, mivel ez amerikai ügy. De a szovjet kormány a leghatározottabban ellenzi, hogy az angol és amerikai gépek a Varsó körzetében történt fegyverledobás után szovjet területen leszálljanak, mivel a szovjet kormány nem kíván a kockázatos varsói vállalkozáshoz sem közvetlen, sem közvetett segítséget nyújtani.” Churchillnek és Rooseveltnak pedig augusztus 22-én a következő választ adta: „Előbb vagy utóbb kiderül az igazság arról a maroknyi gonosztevőről, akik a varsói botrányt okozták, hogy a hatalmat magukhoz ragadhassák.”

A fentebbiek ismeretében teljesen érthető, hogy az 1. belorusz front a Varsótól ötven-százhatvan kilométerre kialakított repülőtereiről miért nem küldött gépeket a varsói felkelés támogatására. Óriási jelentősége lett volna a három varsói repülőter bombázásának, ahonnan zavartalanul szállhattak fel a felkelők ellen bevetett német bombázók és vadászgépek. Az 1. belorusz front 6. légihadserege a 16. légihadseregtől támogatva 1460 harci géppel rendelkezett, vagyis Varsó légterének ellenőrzésére bőségesen lett volna ereje. Ezzel szemben hat héten keresztül, egészen szeptember 13-ig egyetlen szovjet gép sem jelent meg a lengyel főváros fölött.

Sztálinnak a varsói felkeléssel kapcsolatos koncepciója a főváros hősi ellenállásának elhúzódásával együtt változott. Amikor a felkelés, amelynek adott körülmények között magára hagyottan négy-öt nap után el kellett volna buknia, az ötödik hete tartott, a világvisszhanggal már neki is számolnia kellett. Az állandóan hangoztatott érv, hogy azért nem tud segíteni, mert a felkelés időpontját júliusban nem egyeztették a Vörös Hadsereggel, szeptemberben már hiteltelenné vált. Ráadásul a Lengyel Munkáspárt tagjainak egy része sem nézte jó szemmel e tétlenséget, már csak azért sem, mivel a Népi Hadsereg Varsóban szervezett egységei tevékenyen kivették részüket a harcokból. Ennél is kínosabb volt az 1. lengyel hadseregben tapasztalható elégedetlenség. Zygmunt Berling tábornok már augusztus közepe óta követelte Rokosszovszkijtől, hogy a szovjet 8. páncélos hadtest támogatásával megindulhasson Varsó bevételére.

1944. szeptember 10-én Harriman váratlanul arról tájékoztatja Rooseveltet, hogy Sztálin egyik pillanatról a másikra megváltoztatta Varsóval kapcsolatos politikáját. A „kaotikus angol segítséget” kritizálva hatásos fegyveres támogatást ígért a felkelőknek. Három nappal később szovjet repülők jelennek meg Varsó fölött s kis mennyiségben ugyan, de fegyvert, lőszert, élelmiszert dobnak le. Eredményesebben, mint a nyugati szövetségesek, mert száz méter magasból ejtőernyő nélküli tartályokban. Igaz, emiatt az ütődéstől a fegyverek egy része használhatatlanná válik. Ettől függetlenül a hónap végéig állandóak az ilyen jellegű szovjet támogatások. Sztálin arra is engedélyt ad – egyelőre csak egyszerit –, hogy a Varsó fölött légi küldeményekkel megjelenő amerikai légierődök igénybe vehessék a Poltava melletti repülőteret.

A Harriman által elküldött távirat napján megindult a hadművelet Praga felszabadításáért, amelyben az 1. lengyel gyalogoshadosztály mellett négy szovjet hadosztály is részt vesz és megszállja az Andrzej Wajda kamerájával is pásztázott Visztula-partot. Egy tizenöt fős deszant azonnal átkel a túlsparti Czerniakówba, hogy a felkelőkkel felvegye a közvetlen kapcsolatot. Egyes lengyel történészek – talán túlzással – azt állítják, Sztálin döntésében annak tudomásulvétele is szerepet játszott, hogy a lengyel felkelés vezérkara a reménytelen helyzetben a kapituláció gondolatával foglalkozott, s a tárgyalások céljából felvette a kapcsolatot a megadást hetek óta sürgető német féllel. A Vörös Hadsereg megjelenésére Pragában, amelyben a felkelők a folyami átkelés és Varsó felszabadításának kezdetét látták, Bór-Komorowskiék lemondtak a kapitulációs tárgyalásokról.

Rokosszovszkij marsall parancsot adott Berling tábornoknak, hogy szeptember 15-én keljen át a Visztulán. A parancs általánosságban szólt, s nem tett említést szovjet erők támogatásáról. A vállalkozásra kijelölt 3. lengyel gyalogoshadosztály parancsnoka, Gallicki tábornok abban állapodott meg a Visztula-parti varsói kerület, Czerniaków felkelőivel, hogy este 20 órakor kezdik meg az átkelést. Az egyeztetés után váratlanul utasítást kapott Rokosszovszkijtől, hogy az átkelés csak másnap hajnali négy órakor induljon meg. Az éjszakai átkelés biztonságosabb ideje ezzel két-három órára csökkent a tíz-tizenegyről. Az átkeléshez a 3. lengyel gyalogoshadosztály semmilyen támogatást nem kapott a szárnyain álló 47. és 70. szovjet hadseregektől. Be kellett érnie saját, a szovjetekénél kisebb méretű pontonjaival és csónakjaival. A különösebb tüzéségi elő-

készítés nélkül végrehajtott első átkeléskor négyszázhusz katonát sikerült átdobni a németek gyilkos tüzeiben. (És egyetlen kis kaliberű páncéltörő ágyút.) A harmadik éjszaka változatlan feltételek közepette mindössze hatvanhárom lengyel katona ért Varsóban partot. A szeptember 19-i átkelési kísérletben a 2. zászlóalj hatszáz embere esett el a felrobbantott Poniatowski-híd térségében. Szeptember 22-én Berling tábornok leállította az átkelést, s erre Rokosszovszkij marsalltól is írásbeli parancsot kapott. Az átkelésben összesen 2614 katona jutott át a túlpartra. Közel hetven százalékuk elesett vagy megsebesült, s közülük mintegy hatszázan tudtak visszatérni Pragába, míg csaknem háromszázan fogságba kerültek. A kudarcért Berling és Galicki tábornokokat tették felelőssé. Ez jó ürügy volt arra, hogy a két hazafias érzelmű generálist leválsák posztjukról.

Ha Varsó szeptember első harmadában kapitulál, a világ előtt lelepleződött volna Sztálin ekkor már egyértelmű terve: Varsóban tenni pontot a Földalatti Lengyel Államra. Ez a pont a főváros romhalmaza volt. A tessék-lássék segítségnyújtással Sztálin el tudta háritani ezt a vádat, miközben a főváros és lakossága pusztításának időtartama hetekkel kitolódott. Ráadásul a varsói felkelők jelentős német erőket kötöttek le, amelyek a két hónapos harc során több ezer halottat, kilencezer sebesültet, hatezer eltűntet, háromszáz tankot, önjáró löveget és páncélkocsit veszítettek.

A teljesen magára hagyott Varsó október 2-án kapitulált, miután a szeptember végén újraindult tárgyalások eredményeként a Honi Hadsereget hivatalos haderőnek ismerték el. Tizenhatezer katonája vonult német fogságba Tadeusz Bór-Komorowski tábornokkal az élen, akit a londoni kormány az utolsó napokban a Lengyel Fegyveres Erők főparancsnokává nevezett ki. A felkelők huszonnégyezer halottat és sebesültet veszítettek, míg a polgári lakosság vesztesége megközelítette a kétszázezer lelket.

A kapitulációt Sztálin tudatos árulásnak tartotta, mert állítása szerint az 1. belorusz front parancsnoksága már szeptember 20-án elkészítette Varsó felszabadításának új hadművelleti tervét. Az általános támadás a lengyel főváros bevételeire október 5-én indult volna meg. Ezt akadályozta meg – úgymond – a Bór-Komorowskinak a felkelőket megadásra felszólító parancsa...

A „legyőzöttek is győzhetetlenek” városába október folyamán robbantó és lángszórós egységek érkeztek, hogy Hitler augusztus 1-jén kelt parancsának eleget téve Varsót a földdel tegyék egyenlővé. Annak a városnak az elpusztítása, amelynek falánál a Vörös Hadsereg 1920 augusztusában döntő vereséget szenvedett az államiságuk helyreállításáért küzdő lengyelektől, Sztálin számára nem kis elégtételt jelenthetett.

A TIZENHATOK PERE

A földalatti lengyel állam felszámolása

A varsói felkelés leverése után a szovjet front hónapokra megmerevedett Lengyelország területén. Maradt ideje a sztálini lengyel hatalomnak berendezkedni a már a Vörös Hadsereg által ellenőrzött vajdaságokban, ahol tízezer-számra internálták a londoni lengyel kormánynak alárendelt földalatti Honi Hadsereg tisztjeit és közlegényeit. Az utóbbiak közül sokakat soroztak be a Vörös Hadsereg oldalán harcoló lengyel haderőbe, amely ekkor már két hadsereggel vett részt a náci megszállók elleni harcban. A Vörös Hadsereg jelenléte hathatósan ellensúlyozta a lengyel kommunisták tömegbefolyásának hiányát. Sztálin találóan jegyezte meg a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság küldötteinek 1944 őszén: „Most olyan erővel rendelkeztek, hogy ha azt mondjátok: kétszer kettő tizenhat, ellenfeleitek készséggel rábólintanak.”

Ez az erő a valóságban olyan volt, hogy Sztálin jóváhagyásával – a nyugati hatalmak megkérdezése nélkül – a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot 1944 végén átalakították Ideiglenes Kormánnyá. A miniszterelnök Edward Osóbka-Morawski, a miniszterelnök-helyettes Władysław Gomułka lett, közbiztonsági miniszterré Stanisław Radkiewicz, ipari miniszterré Hilary Mincet nevezték ki. A kormány formálisan koalíciós jellegű volt, mert a Lengyel Munkáspárt tagjain kívül a Lengyel Szocialista Párt, a Néppárt és a Demokrata Párt kriptokommunistái is több tárcát kaptak benne. A kormány létrejötté ellen Churchill és Roosevelt is felemelte szavát, de elég halkan ahhoz, hogy Sztálin ne vegye komolyan.

A hadifogságba került Tadeusz Bór-Komorowski tábornok helyébe lépő Leopold Okulicki „Niedźwiadek” tábornok 1945. január 19-én Londonnal egyeztetve feloszlatta a Honi Hadsereget. Ugyanezen a napon a Tadeusz Arciszewski miniszterelnök által vezetett londoni lengyel kormány memorandumot küldött Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormánynak, kifejezve, hogy a szabadságának védelmében óriási áldozatot hozó és a népességének egyötödét elvesztő Lengyelország a jövőjét illetően semmiféle egyoldalú megoldást nem fogad el. Kész rendezni a vitás kérdéseket a II. Köztársaság keleti területeire igényt tartó Szovjetunióval, de ahhoz ragaszkodik, hogy a társadalmi berendezkedés formájáról maga a lengyel nemzet döntsön.

Az utolsó német hadművelet megindulása után az Ardenneken megszorongatott nyugati szövetségesek kérésére támadását a lengyelországi fronton meggyorsító Sztálin – szívességgel – ismét lépéselőnybe került. A február 4-e és 11-e között Jaltában tartott háromhatalmi konferencián – egyébként a Teheránban lefektetett elvekhez híven – ő határozott a szovjet befolyási övezetben élő népek, így a lengyelek jövőjéről is. Véglegesen eldőlt, hogy Lengyelország keleti határa a némileg lengyelek javára módosított Curzon-vonal lesz, míg a nyugati és északi határ meghúzását a jövőbeni békekonferenciára bízták. (Sztálin nem árulta el, hogy a szovjet kormány a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal aláírt titkos jegyzőkönyvben már rögzítette, hogy Lengyelország

nyugati határa az Odera és a Neisse folyó lesz, s Kelet-Poroszországot „megfelezik”. A nyugati határkérdésben Sztálin nagyvonalúbbnak bizonyult a lengyelek javára, mint nyugati partnerei, akik végül elfogadták a Curzon-vonalat keleti határként, de Alsó-Szilézia nagyobb részét – főként az angolok – meg akarták hagyni Németországnak.)

Február 11-én a három nagyhatalom közös nyilatkozatot tett közszé „az erős, szabad, független és demokratikus” Lengyelország jövőjéről. Azt is bejelentették, hogy miután a Vörös Hadsereg felszabadította Lengyelországot, a lengyel Ideiglenes Kormányt át kell alakítani, vagyis be kell vonni működésébe a lengyelség hazai és külhoni demokratikus vezetőit. A kormány átalakításában egy háromtagú Jóléti Bizottságnak vagy más néven: Hármak Bizottságának kellett segítséget nyújtania. Az új kormányt a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának néven kellett volna majd megalakulnia, amely a létrejötte után a három nagyhatalom azonnal diplomáciai kapcsolatra lép, s egyik legfontosabb feladata a valamennyi demokratikus párt részvételével megartandó szabad választások lebonyolítása lesz.

A Lengyelországot érintő jaltai döntések ellen már február 13-án tiltakozott Arciszewski kormánya, amely az Ideiglenes Kormány tevékenységét a szovjet rendszer lengyelországi „berendezésének”, a közel kétszázezer négyzetkilométer keleti terület Szovjetunióba való beolvasztását Lengyelország újabb felosztásának s a kialakuló új világrend fenntartóit a XX. század Szent Szövetségének tartotta. A fennálló állapotot úgy értékelte, hogy az ország hitleri megszállását a sztálini hódítás váltja fel.

A londoni lengyel kormány nyilatkozatának éles hangneméhez az is hozzájárulhatott, hogy tudomást szerzett az Ideiglenes Kormány Közbiztonsági Minisztériumának azon intézkedéséről, amely a Honi Hadsereget „antidemokratikus ellenállási mozgalomnak” bélyegezte. Az államvédelmi szerveknek kiadott instrukcióban egyenesen az állt, hogy a Honi Hadsereg nem átalott együttműködni a németekkel. (Márpedig a kollaboránsokra súlyos ítélet várt.) A lengyel településeket ellepték a plakátok, amelyek gúnyrajzai alatt lángoló felirat hirdette, hogy a „Honi Hadsereg – a reakció kiköpött törpéje”.

A berendezkedő kommunista hatalom számára a varsói felkelés leverésével szétzilálódott Honi Hadseregnél azonban nagyobb veszélyt jelentett a különböző pártok képviselőiből a londoni kormány által 1944 januárjában létrehozott honi Nemzeti Egység Tanács, amely háborús körülmények között kicsit a parlament szerepét töltötte be – tanácsadói és véleményezési joggal. A Nemzeti Egység Tanács a jaltai tanácskozás által teremtett kényszerhelyzetben úgy döntött, hogy felveszi a kapcsolatot a Molotov külügyi népbiztostól, Averell Harriman amerikai és Archibald Clark-Kerr brit nagyköveteiből álló Hármak Bizottságával. A lengyel társadalom belefáradt a háborúba, nyugalomra, a békés építőmunka megindulására vágyott. A társadalom hangulatát a pártok nem hagyhatták figyelmen kívül. A honi képviselő néppárti tagjai úgy döntöttek egyik vezetőjükkel, Adam Bieńnyel az élen, hogy nem zárják ki a jövőbeni kapcsolatfelvételt a lublini kommunista kormánnyal, s hasonló álláspontot képviselt a Lengyel Szocialista Párt „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” szárnya is.

A jaltai konferencia előkészítése során, 1945 januárjának második felében a brit külügyminiszter-helyettes, Orme Sargent azzal a kéréssel fordult a londoni lengyel kor-

mány nagykövetéhez, Edward Raczyńskihez, hogy adja át a lengyelországi földalatti szervezetek vezetőinek névsorát. A nagykövet Arciszewski miniszterelnökkel egyeztetett megbeszélése után azt a választ adta, hogy a honi Nemzeti Egység Tanács beleegyezik abba, hogy a földalatti mozgalom és a Honi Hadsereg vezetőinek listáját a rendelkezésére bocsássák, amennyiben a britek garantálni tudják biztonságukat. Averell Harriman és Archibald Clark-Kerr már február 23-án átnyújtották Molotovnak azon lengyelek névsorát, akiket érdemesnek tartottak az egységkormányba meghívni. Magyarul: brit diplomata leplezte le Moszkva előtt a lengyel ellenállási mozgalom vezetőit.

A névsort Molotov azonnal továbbította Ivanov, igazi nevén Ivan Alekszandrovics Szerov NKVD-tábornoknak, aki egyúttal belügyi népbiztos-helyettes is volt. Rangját és hatáskörét mi sem bizonyíthatja jobban, mint hogy ugyanarról a generálisról van szó, aki majd 1956. november 3-ról 4-re virradó éjszaka Tökölön a magyar tárgyalóküldöttséget Maléter Pállal az élen letartóztatja. Szerov mint a „lengyel ügyek szakértője” tevékenyen részt vett a lengyel hadifogoly tisztek 1940-es lemészárlásának megszervezésében is. 1945 elején Szerovék tudomására jutott, hogy a földalatti Lengyelország polgári vezetői a Varsót övező településeken találhatók. Az 1. belorusz front parancsnoka, Georgij Zsukov marsall már február közepe óta kereste a kapcsolatot Leopold Okulicki tábornokkal, a Honi Hadsereg volt főparancsnokával. A Nemzeti Egység Tanács Főbizottsága azonban olyan döntést hozott, hogy Okulicki ne fedje fel magát. Az elővigyázatosság nem ártott, mert az NKVD és a lengyel Biztonsági Hivatal március elején átfésülte a főváros környéki településeket, amelyek lakossága Varsó kiürítése után jelentősen megnövekedett, s a Nemzeti Párt, a Munkapárt és a Nemzeti Egység Tanács több tagját letartóztatta.

1945. március 6-án Jan Stanisław Jankowski, a londoni lengyel kormány honi képviselője, másnap pedig Leopold Okulicki tábornok kapott levelet Szerov megbízottjától, Pimjonov ezredestől, aki ugyanazt a szerepet játszotta Varsóban, mint tizenegy évvel később Malinyin tábornok Budapesten.

„Amit mondani lehet, az csak annyi, hogy az »Ivanov« vezérezredessel tervezett találkozónak azokat a kérdéseket kell feltétlenül megoldania, amelyek kétlem, hogy más úton megoldhatók lehetnének” – írta talányosan Okulicki tábornoknak Pimjonov.

Pimjonov nemcsak Jankowskival és Okulickival, hanem a különböző polgári pártok – Néppárt, Nemzeti Párt, Munkapárt, Demokratikus Egyesülés, Lengyel Szocialista Párt – képviselőivel is felvette a kapcsolatot. A március 17-e és 20-a között folytatott megbeszélések során a lengyel vendégeknek a pártjukat érintő különféle kérdésekre írásban kellett válaszolniuk – a leendő együttműködés feltételeként. Március 21-én Pimjonov javasolta Jankowskinak, hogy egy héttel később a pártok képviselőivel együtt tartsanak egy közös konferenciát, amelyen „Ivanov” tábornok és esetleg Zsukov marsall is részt venne. Mivel a tárgyalásokba a londoni lengyel kormányt is be kellett vonni, a lengyel delegáció tagjai az emigráns kormánnyal való előzetes egyeztetés céljából Londonba repülhetnek.

A március 27-én megjelent első három lengyel küldöttel – Jan Stanisław Jankowskival, Okulicki tábornokkal és Kazimierz Pużakkal, a Nemzeti Egység Tanács elnökével – maga Szerov közölte az NKVD pruszkóvi székhelyén, hogy nem Londonba,

hanem előbb Moszkvába visz az útjuk. De ugyanezen a napon József Stemler-Dąbskit is letartóztatták, aki tolmácsi funkciói mellett a honi képviselőtájékoztatási ügyosztályának miniszterhelyettese is volt. Az orosz fővárost jól ismerő Pużak tudta, hogy amikor a Színház (az akkori Szverdlov) téren nem jobbra, hanem balra fordul velük a kocsis, útjuk a Ljubljanka utcai börtönbe vezet.

Kazimierz Bagińskit, a Nemzeti Egység Tanács elnökhelyettesét, és a Nemzeti Egység Tanács különböző pártállású tagjait, Adam Bieńt, József Charcińskit, Eugeniusz Czarnkowskit, Kazimierz Kobylańskit, Stanisław Michałowskit, Stanisław Mierzwát, Zbigniew Stypułkowskit, Feliks Urbańskit, valamint a londoni kormány honi delegáltjait, Stanisław Jasiukowiczot és Antoni Pajdakot az NKVD pruszkóvi székházában letartóztatták, anélkül, hogy ők erről tudomást szereztek volna. A letartóztatás tényét baráti kézfogás jelentette. Feltűnő volt ugyan, hogy az őket a repülőterre szállító gépkocsikat páncélautók fogták előlről és hátulról közre, de a lengyelek igyekeztek nem gyanakodni. Amikor felszálltak a rendelkezésükre bocsátott Liberátorba, némileg megnyugtatta őket, hogy a nem sokkal azelőtt az NKVD által letartóztatott Aleksander Zwierzyńskit ott találták öltönyben, nyakkendőben, bár arcán és tekintetén látszott, hogy valami nincs rendben. Csapdahelyzetük akkor tudatosodott a lengyel „küldöttekben”, amikor kiderült, hogy a repülőgép nem nyugatnak, hanem kelet felé fordult. Ekkor közölték velük, hogy a szovjet fővárosba repülnek, ahol a három lengyel vezető társaságában magas rangú szovjet vezetőkkel fognak tárgyalni, s ott találkozhatnak majd az ugyancsak Moszkvában tartózkodó Eden brit külügyminiszterrel. A gép azonban nem Moszkvában landolt, mivel a város fölött – ködös időre hivatkozva – nem kapott leszállási engedélyt. A rádióösszeköttetés is megszakadt a földi irányítóközponttal. A gépet 300 kilométerrel távolabb, Ivanovo-Voznyeszenszkben, egy havas mezőn tette le a sápadt pilóta, miután elfogyott az üzemanyaga. Bagiński emlékiratában megjegyzi, hogy a pilóta csodával határos megmenekülésről beszélt, „s az volt a gyanúnk, hogy a repülőgépet velünk együtt el akarták pusztítani”. Bień is hasonló véleményen van: „Belém hasít a gondolat: a repülőgépnek csak a felszállását tervezték be, a földet érését nem...”

A delegáció egy nappal később, március 29-én ért Moszkvába. A szerencsés földet érés fölötti öröm önkéntelenül eloszlatta a lengyelek gyanúját. A főváros felé vonatozva megbeszélték, hogy melyikük fog az őket köszöntő beszédre válaszolni. Ilyenre azonban nem került sor. A néptelen peronon többen várták őket, s egy szalmakalapos magas férfi lépett elő az üdvözlésükre. Ezt követően a rájuk várakozó autókba már nem választékos udvariassággal tessékelt be a lengyel vendégeket. A gépkocsik nem a Kreml, hanem a Ljubljanka utcai börtön bejáratánál álltak meg.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete alapító konferenciájának 1945. április 25-től tartó San Francisco-i tanácskozásán május 3-án Edward Stettinius amerikai külügyminiszternél vacsorán vett részt Eden külügyminiszter és Molotov külügyi népbiztos. A vacsora vége felé Stettinius, mint a korábbi hetekben annyiszor, most is feltette Molotovnak a kérdést: mi van az eltűnt lengyel vezetőkkel? A szokásos vállrándítás helyett a külügyi népbiztos hanyagul odavetette: „Ja, elfelejtettem magának mondani. Letartóztattuk őket a Vörös Hadsereg.”

Stettinius állítólag megnémult. Edennek maradt annyi ereje, hogy megkérdezze: „Miért?”

Mire Molotov csak annyit mondott: „A Vörös Hadsereg elleni diverzáns tevékenység miatt.”

A magához térő Stettinius: „Mégis, mik a konkrét vádak?”

Molotov anélkül válaszolt, hogy az étkezést egy pillanatra is megszakította volna: „Az majd kiderül a bírósági tárgyaláson”.

„Mindnyájukat elítélik?” – kérdezte a rá jellemző naivitással Stettinius, mint aki semmit se ért.

„Nem, csak a bűnösöket” – hangzott az alig megrágott válasz.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapító konferenciáján Lengyelország helye üresen maradt, mivel a nyugati hatalmak nem egyeztek bele, hogy azt az Ideiglenes Kormány képviselje. A jaltai konferencián elhatározott Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya pedig addig még nem jött létre. Megalakítása a Berlin bevétele után a szövetséges nagyhatalmak véleményével már a látszat szintjén se számoló Sztálin döntésén múlt. Ez ellen egyedül a jelenlévő Artur Rubinstein zongoraművész tiltakozott a maga eszközével: eljátszotta a lengyel himnuszt. Stanisław Mikołajczyk, aki 1944 novemberében köszönt le a londoni kormány miniszterelnöki tisztéről, a Nemzeti Egység Tanács tagjaival együtt meg volt győződve róla, hogy el kell fogadni a jaltai döntéseket, és ki kell egyezni Moszkvával.

A földalatti lengyel állam vezetőinek moszkvai pere 1945. június 18-án kezdődött. A tárgyaláson Clark-Kerr is részt akart venni, de amerikai kollégája, Harriman nagykövet tudára adta, hogy Sztálin mindkettőjük jelenlétét rossz néven venné. Ezért csak beosztottjaikat küldték el. A teremben egyébként a lengyel Ideiglenes Kormánynak sem volt egyetlen tagja se jelen.

A vádpontok között szerepelt a németekkel való együttműködés, a Vörös Hadsereg elleni diverzáns tevékenység és adó-vevő készülékek illegális birtoklása. A lengyel foglyok fölött szovjet törvények szerint ítéleztek. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai Kollégiumát Vaszilij Ulrih vezérezredes vezette. Az általa irányított kollégium az 1936. október 1-jét követő két esztendő alatt 30 514 személyt ítélt golyó általi halálra. Ő volt az, aki többek között Mihail Tuhacsevszkij marsallra is kimondta a halálos ítéletet. A lengyelek nem sok jót várhattak tőle.

A „tizenhatok” ügyében az angolok és amerikaiak alig emelték fel szavukat. Szükségük volt a szovjetek Japán elleni véráldozatára, s az ígért hadbalépést nem akarták az egyre terhebb lengyel kérdés miatt kockáztatni. Lelkiismeretüket azzal nyugtatták, hogy Sztálin enyhe ítéletet helyezett kilátásba. Ennek fejében viszont a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányával kapcsolatban majdhogynem maradéktalanul az ő elképzelése érvényesülhetett.

A június 18-a és 21-e között lefolytatott koncepciós per során a „tizenhatok” többségét rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre ítélték. Leopold Okulicki kapta a leg súlyosabb büntetést: tíz év börtönt, Jan Stanisław Jankowskira nyolc évet, Stanisław Jasiukowiczra öt évet róttak ki. Ők sohasem tértek vissza Lengyelországba. Mindhár-

man szovjet börtönben haltak meg. Antoni Pajdak szintén öt évet kapott. Büntetésének letöltése után adminisztratív döntéssel Szibériába küldték, anélkül, hogy közölték volna vele, mikor térhet vissza. Krasnojarszkban dolgozott favágóként. Csak Sztálin halála után, családja energikus törekvésének eredményeként térhetett vissza 1955 augusztusában Lengyelországba. A börtön és kényszermunkatábor olyannyira nem törte meg, hogy 1976 szeptemberében egyik alapítója volt a Munkásvédő Bizottságnak. Az ítéletek egyébként sztálini aránnyal mérve valóban enyhék voltak. E tekintetben a generallisszimusz igazat mondott szövetségeseinek.

Mi több, Kazimierz Kobylańskit és Józef Stemler-Dąbskit felmentették. Ami azonban késett, nem múltott: a több éves börtönt ők sem kerültek el. Kobylański, mielőtt hazatért Moszkvából, öt párttársával levelet írt Bolesław Bierut államelnöknek, akiről nyilván sok mindent gondoltak, csak azt nem, hogy az NKVD ügynöke. Beadványukban azt követelték, hogy biztosítsa a Nemzeti Párt jogszerű működését. Kobylańskit azonnal letartóztatták, s csak 1956 őszén szabadult a börtönből. Józef Stemler-Dąbskit, aki hazatérése után a Lengyel Vöröskeresztben dolgozott, csak 1950-ben tartóztatta le a Biztonsági Hivatal. Ő is Gomułka 1956-os hatalomra jutásának köszönhetette, hogy kiengedték a börtönből.

A moszkvai per kapcsán egyedül a lengyel kommunisták vezetője, Władysław Gomułka tiltakozott félszegen Sztálinnál. Ő is csak amiatt, hogy a „tizenhatokat” Moszkvában és nem Varsóban állítják bíróság elé, mivel ez – úgymond – árnyat vet az új, népi Lengyelország sokak által kétségbe vont szuverenitására.

A Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya 1945. június 28-án alakult meg. A legfontosabb posztokon az Ideiglenes Kormányhoz képest nem történt változás. A miniszterelnök is Osóbka-Morawski maradt. Helyettese Gomułka mellett Stanisław Mikołajczyk lett. Közoktatási miniszterré Czesław Wycechet nevezték ki.

Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia július 5-én elismerték a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányát, s egyúttal visszavonták elismerésüket Arciszewski londoni kormányától...

Lengyelország történetében új korszak kezdődött.

A KIELCEI POGRROM

*avagy idegen érdekek járszalagjára kerülhet-e
egy egészséges társadalom?*

„Azok a zsidók, akik a holocaustot rejtekhelyhelyeken vagy ún. árjapapírokkal éltek túl, nem feledhették el azt a magányt, megalázottságot, félelmet, amelyet nemcsak a németek, hanem, ami szörnyű, lengyel honfitársaik részéről is éreztek. A lengyelek emlékezetében viszont csak saját mártírságuk és ellenállásuk számára maradt hely, a lengyel zsidóság tragédiája nem rendítette meg őket. Ha hivatkoztak is rá, csak amiatt, hogy a német gaztettek iszonyú tömegét, valamint – többnyire a maguk mentségére – a zsidók mentésében is szerepet játszó lengyelek érdemeit megmutassák. Féligazságokkal operálva olyan konstrukciót hoztak létre, amely alkalmas volt annak az igaz valóságnak a helyettesítésére, amellyel egyébként nehéz volt szembesülni.”

(Krystyna Kersten: A féligazságok anatómiája 1939–1968. Lengyelek – zsidók – kommunizmus)

A Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt 1946. április 2-i közös javaslatára a parlament szerepét betöltő Országos Nemzeti Tanács június 30-ra népszavazást írt ki, amelynek az volt a célja, hogy a társadalom baloldal iránti elkötelezettségét, annak támogatását ország-világ előtt bizonyítsa. Ehhez olyan kérdéseket kellett szerkeszteni, hogy azokra csak egyöntetű „igen” lehessen a válasz. Ennek jegyében a feltett három kérdés közül kettőt úgy fogalmaztak meg, hogy az „igen”-nel nemzeti, gazdasági és szociális érdekeik melletti elkötelezettségükről adjanak tanúbizonyságot a voksolók. A három „igen”-t előhívandó kérdések a következők voltak: 1.) amellet vagy-e, hogy a Szenátust (felsőházat) megszüntessék; 2.) amellet vagy-e, hogy a társadalmi-gazdasági reformokat megszilárdítsák; 3.) amellet vagy-e, hogy Lengyelország nyugati határa az Odera és a Neisse folyók vonalán húzódjék?

A legnagyobb pártnak számító ellenzéki Lengyel Néppárt, amelynek a londoni lengyel kormány egykori miniszterelnöke, Stanisław Mikołajczyk volt a vezetője, úgy kerülte el a politikailag körültekintően felállított csapdát, hogy híveit felszólította: az első kérdésre „nem”-mel szavazzanak. A szavazásra jogosultak nyolcvanöt százaléka jelent meg a referendumon, s a hivatalos végeredmény szerint több mint harminc százalékuk nemmel felelt az első kérdésre, a második kérdésre huszonöt százalékuk adott negatív választ, de még a harmadik kérdésre is közel millióan (kilenc százalék) voksoltak nemmel. Ráadásul a szavazás eredményét megmásították – azaz, a valóságban jóval több volt az 1., a 2. vagy a 3. kérdésre nemmel szavazók száma, mint papíron. Az első kérdésre például legalább hetvenhárom százalék sa-

vazott nemmel. A hamisítás ellen mind az Egyesült Államok, mind Nagy-Britannia nagykövete tiltakozott.

A szavazást a kommunisták nagy győzelemnek állították be, jóllehet ez akkor lett volna az, ha a későbbi gyakorlatot előrevetítve, a társadalom kilencvenhét százaléka „3 IGEN”-nel válaszol a feltett kérdésekre. A kudarccal Sztálin is tisztában volt, s már július közepén moszkvai raportra hívta a Lengyel Munkáspárt vezetőit.

Arra, hogy e kudarcnak volt-e valami köze, vagy éppenséggel meghatározó köze volt ahhoz a drámához, amely négy nappal később Kielcében lejátszódott, az elmúlt bő két évtizedben próbáltak választ adni a történészek és a történeti publicisták. De akár köze volt, akár nem, a lengyel társadalom betegségeként diagnosztizálták-e a történeteket?

Magyarországon aligha akad, aki tudná, mit jelent a közép-európai zsidóság történetében Kielce, s van-e valami összefüggés az ott lejátszódó dráma és a miskolci, valamint a kunmadarasi pogromok, mi több a Szlovákiában – Pozsonyban, Zsolnán, Trencsén környékén, Kassán, Nagytapolcsányban – ez idő tájt végigsöprő pogromhullám között?

Az 1930-as években Lengyelország központi részén, a Kielcei vajdaságban egy új ipari központ kiépítését kezdték meg, hogy az ország gazdaságilag ne legyen a német határ mentén fekvő, könnyen sebezhető Felső-Sziléziának kiszolgáltatva. Ez a fontos vállalkozás hosszú távon bizonyára a vidék lakosságának nagy tömegeit emelte volna ki a szegénysorból, s Kielcének is lehetősége lett volna a fejlettebb, módosabb lengyel települések sorába emelkedni. A háború kirobbanása, a német megszállás más módon hozott gyökeres változásokat a város életében, s ezek legtragikusabban Kielce zsidó polgárait érintették.

1939-ben Kielce lakosságának egyharmada volt zsidó. A kielcei gettó több mint húsz-ezer „végső megoldásra” ítéltjét a varsói gettó likvidálásával egy időben, 1942. augusztus 20-án, 22-én és 24-én vagonírozták be és szállították el a treblinkai haláltáborba. Alig kétszázan tértek vissza közülük. Együttérzés és öröm helyett úgy fogadták őket, mint riogató kísérteteket... Amit a németek az elhurcolt zsidók javaiból meghagytak, arra a város polgárai és a környékből betelepedett parasztok tették rá a kezüket. A legnagyobb érték a lakás volt..., ha mégoly nyomorúságos is.

A holokauszt túlélői természetesen nem mondtak le eltulajdonított javaikról, s a visszaigénylés törvényes és eredményes lehetőségét a kormány intézményesen is biztosította. A túlélők csekély száma miatt valójában csak kevés lakásfoglaló érezhette magát bizonytalan helyzetben, de elvileg mindegyik abban érezhette magát, mert sohase lehetett tudni, nem épp az általa birtokba vett lakásnak, boltnak, műhelynek, étkezdének, kocsmának a tulajdonosa vagy annak egyenes ági hozzátartozója tér-e vissza a megszegődörből, az anyaföld arcvonásait elszűrítő hamuból, az égboltra bodorodva megkövesedett füstből. A suta megdöbbenés riadt ellenszenvbe csapott át, az ellenszenv a legkülönbélebb indokokkal igazolható gyűlöletbe.

Hogy a szeretetnek közösségteremtő ereje lehet, arra a magyar 1956 néhány napja a történelmi példa. De jóval gyakoribb, hogy a gyűlöletnek kitett közösség tagjait pont az őt sújtó gyűlölet teszi egymással szolidárisá. Az antiszemitizmust – egyik elem-

zője, Stanisław Ossowski szerint – a második világháború előtt a nacionalista csoportokat tudatosan egyébe kovácsoló negatív eszköznek tekintették. A háború után ez a kommunista kormánnyal és a Szovjetunióval való szembenállás egyik érzelmi és eszmei kovácsa lett. Azt, hogy a zsidóság és a bolsevizmus egy, nem a németek sulykolták a lengyelekbe – jegyzi meg Ossowski –, ez benne volt a háború előtti lengyel antiszemita ideológiában, azzal a meggyőződéssel együtt, hogy minden haladónak és radikálisnak mondott akció a zsidók műve.

A jaltai megállapodás értelmében a Szovjetunióhoz került lengyel területekről a nyugat felé eltolt Lengyelországba – a lengyeleken kívül – csak az egykor lengyel állampolgársággal rendelkező zsidók repatriálhattak. Aleksander Smolar *Tabu és ártatlanság* című esszé tanulmányában példamutató nyíltsággal elemzi a zsidók és szovjetek viszonyát az 1939 szeptemberében szovjetek által megszállt lengyel területeken. A zsidók nagy része valóban felszabadítóként fogadta a bevonuló Vörös Hadsereget. A rezsim- és impériumváltozás a felemelkedés lehetőségét nyitotta meg az addig kilátástalan sorban élő, nemzetiségében, emberi mivoltában megalázott, nincstelen zsidók előtt, akik magukénak érezve, mindenben kiszolgálták az új rendszert. Az újjászervezett hivatalokat, közintézményeket, rendőrséget a szovjet hatalom nagy számban töltötte fel zsidókkal, s a területi NKVD újszülött ügynökeinek nem kis hányadát is ők adták. Tevékenységük nemcsak a lengyeleket, hanem az osztályidegennek bélyegzett hitsorsosait is sújtotta ugyan, de ez mit sem változtatott azon a képen, amit a lengyel közvélemény a kelet-lengyelországi zsidóságról alkotott. A zsidók a lengyelek szemében a sztálini bolsevizmus kiszolgálói lettek, s e meggyőződésüket az a tény se módosította, hogy a zsidó középosztály tagjainak többségét a sztálini önkény ugyanúgy Szi-bériába deportálta, mint a lengyelek százazreit.

A háborút a németek által megszállt lengyel területeken kilencven-százezer lengyel zsidó élte túl, s 1946 nyaráig mintegy százötvenezer zsidó repatriált a Szovjetunióból. Nagyobb hányaduk a kivándorlás mellett döntve átmeneti állomásnak tekintette a számára kijelölt várost, egy részük a minden tekintetben demokratikusnak és szocialistának remélt Lengyelországban képzelte el újrakezdeni széttroncsolt életét. Az új rendszer vezető pártjában, a kommunista Lengyel Munkáspártban, berendezkedő kormányszerveiben, közhivatalaiban, a magyar ÁVH-nak megfelelő Biztonsági Hivatalában zsidók is dolgoztak. A lengyelek érzékelése szerint meghatározó arányban. Szélsőséges vélemények szerint a Biztonsági Hivatalt csak zsidók működtették. A kívülállók közül szinte senki se akarta elhinni, hogy ez a valóságban másként van. A kegyetlensége miatt jelképpé váló Biztonsági Hivatal (UB) 28 000 alkalmazottjából 1945 novemberében – Kersten állítása szerint – 438 volt zsidó, 447 vezető tisztségviselőjéből 67. Százalékos arányban ez 1,7 százalék, illetve 13 százalék. (A korszak történetével foglalkozó Andrzej Paczkowski szerint a vezetők közül 131 volt zsidó származású, vagyis harminc százalék.) Ez az arány később sem módosult szembeszökően. Krystyna Kersten, a kérdéskör kiváló ismerője és feldolgozója találóan jegyzi meg, hogy egy ellenszenves hivatalt már egyetlen zsidó alkalmazottja miatt is zsidónak bélyegeztek.

A közvélemény a Gestapóval és az NKVD-vel egy szinten gyűlölt Biztonsági Hivatalt 1956-ig teljes egészében zsidónak tekintette. A rendőrség és a Biztonsági Hivatal közötti ellentétnek is részben az ebből táplálkozó előítélet volt az oka.

1945. augusztus 4-én a földalatti Nemzeti Véderő rajtaütésszerűen elfoglalta a kielcei börtönt, s kiszabadította foglyait. A bravúros akció legendájával együtt terjedtek azok a városban ugyanekkor szétszórt rölapok is, amelyek azt hirdették: „A jelenlegi kormány nem nemzeti egységkormány [...] A hatalom irányítói zsidók és Oroszország kiszolgálói; mindnyájuknak Sztálin parancsol.” A kielceiek könnyen hitelt adhattak a rölap tartalmának, mivel az köztudott volt, hogy a Lengyel Munkáspárt vajdasági titkára (Józef Kalinowski), a város polgármestere (T. Zarecki), a Lengyel Közbiztonsági Hivatal megyei főnöke (A. Kornecki) és helyettese (A. Grynbaum), a szovjet parancsnokság összekötő tolmácsistje (Wolf Zalcborg) Szovjetunióból visszatért zsidók. Az kevésbé volt szóbeszéd tárgya, hogy a Vajdasági Biztonsági Hivatal főnöke, Władysław Sobczyński ezredes lengyel, s mellékesen az NKVD ügynöke, a Vajdasági Rendőr-főkapitányság parancsnoka (Wiktor Kuźnicki alezredes) és helyettese (Kazimierz Gwiazdowicz őrnagy), valamint a Kielcei vajdaság polgári vezetője, vajdája (Eugeniusz Wiślicz-Iwańczyk) szintén lengyel és kommunista.

A Nemzeti Véderő a háború éveiben a legerősebb földalatti hadsereg volt a Kielcei (Szentkereszthegyi) vajdaságban, jóllehet konspirációs szinten a megszállt ország területeinek döntő többségét a londoni lengyel kormánynak alárendelt Honi Hadsereg ellenőrizte. A Honi Hadsereg főparancsnoka, Tadeusz Bór-Komorowski tábornok a neki magát alá nem rendelő Nemzeti Véderő kielcei tevékenységével kapcsolatosan olyan jelentést is kénytelen volt Londonba továbbítani, miszerint annak egyes alegységei a zsidók elleni hajtóvadászatokban esetenként együttműködnek a németekkel. Ez pedig egyenlő a hazaárulással...

A Honi Hadseregen és a Nemzeti Véderőn kívül 1944 júniusától még egy jelentős haderő tevékenységével kellett számolni a Kielcei vajdaságban: a Népi Hadsereggel. Ennek parancsnoka Mieczysław Moczar tábornok volt, aki egyik híradótisztje, Władysław Sobczyński őrnagy által tartotta fenn a kapcsolatot a Vörös Hadsereggel. A Népi Hadsereg és a Nemzeti Véderő egymás ellen is ádáz küzdelmet folytatott, holott volt, ami összekapcsolhatta volna őket: parancsnokaik, egyes tisztjeik és katonáik antiszemitizmusa.

A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága s a különféle vajdasági és városi zsidó bizottságok, cionista szervezetek 1945 derekától gyakran kaptak riasztó jelzést, jelentést arról, hogy a koncentrációs táborokból vagy a Szovjetunióból hazatérő zsidók gyilkosságoknak, rablótámadásoknak, politikai jellegű leszámolásnak, pogromnak estek áldozatul. Közismertek voltak a Nemzeti Véderő tagjainak „vonatakcói”, akik egy-egy személyszállító szerelvényt nyílt pályán feltartóztattak, utasaikat igazoltatták, s a kommunistákat, kommunistagyanús egyéneket és a zsidókat agyonlőtték. A jelentések szerint többször előfordult az is, hogy a zsidók meggyilkolásában, kirablásában, verésében a kommunista népi rendőrség és hadsereg tagjai is részt vettek, anélkül, hogy tettüknek bármiféle következménye lett volna.

1946. július 1-jéig az új Lengyelország területén hozzávetőleg háromszáz zsidó esett áldozatul gyilkosságoknak, amelyeknek Miechówban, Radomban, Chrzanówban, Rabkában, Tarnogródban, Parczewben pogromjellege volt. Az utóbbi három kisvárosban egyenként három zsidó polgárt gyilkoltak meg. A gyilkosságoknak nem volt különösebb visszhangjuk. Lengyel földön a háborút követő években is olcsó volt az emberélet. Lengyelország délkeleti szegletében heves harcok dúltak az Ukrán Felkelő Hadsereg és a reguláris Lengyel Hadsereg között, s a Nemzeti Véderőn kívül a Honi Hadsereg helyében támadt Szabadság és Függetlenség (Wolność i Niezawisłość – WiN) nevű konspirációs szervezet is a berendezkedő kommunista hatalom ellen harcolt. Nap mint nap tucatjával lettek erőszak áldozatai az emberek...

De a halál mégis más egy olyan közösség esetében, amelyet mint nemzetet csaknem teljesen kiirtottak. A vágóhídról megmenekült lengyel zsidók útja egyedül Lengyelországon keresztül vezetett Nyugatra. 1946 májusában-júniusában a Szovjetunióból huszonnyolcezer zsidó érkezik az akkor ötvenezer lakost számláló Szczecinbe, anélkül, hogy ellátásukat megszervezték volna. A hatóságok robbanástól tartanak. De a németektől visszanyert területeken könnyebben levezethető a feszültség. Itt még mindenkit hatalmában tart az ideiglenesség érzése. Itt mindenki „bebíró”. Nem véletlen, hogy a Kielcei vajdaságban ugyanekkor négyezer-ötszáz zsidót tartanak számon, s őket is negyvennyolc helységben szétszórva. Közülük háromezer-nyolcszáz a megsemmisítő táborokat túlélte helybéli és hétszáz a Szovjetunióból érkezett repatriáns.

A városi és megyei zsidó bizottságok Kielcében egyetlen bérházban, a Planta utca 7-ben, huszonhat szobában helyezik el a városba érkezett zsidók többségét, százhatvan-hét embert. Itt a székhelye több cionista szervezetnek, a Jointnak, a Lengyel Zsidók Városi Bizottságának s a Lengyel Zsidók Megyei Bizottságának is, amelynek dr. Seweryn Kahane az elnöke... És itt a lengyelek által irigyelt, zsidók számára fenntartott ingyenkonyha is. Néhány családot a város különböző pontjain, németek által kiürített lakásokban szállásolnak el. A kielceiek meg vannak győződve róla, hogy a lengyel állam tejben-vajban fürösztö a zsidókat, míg ők nyomorognak.

Július 1-jén nem tér haza egy kielcei lengyel kisfiú, Henryk Błaszczyk, s apja, Walenty Błaszczyk késő este bejelenti az eltűnését a rendőrségen. Nem tudja, hogy fia elcsavargott, pontosabban egy falusi osztálytársához ment látogatóba. Egész másnap eredménytelenül keresik. A város megbolydul, mert az előző héten híre kelt egy kislány eltűnésének. A vasárnapi miséken szószékről hirdették ki, hogy még mindig nem került meg. Harmadnapon este váratlanul megjelenik otthon Henryk, s előadja, hogy idegenek, valószínűleg zsidók pincébe zárták, de két nap után sikerült megszöknie. (A történetéről több bonyolult változatot jegyeztek fel, de ezek igazán csak akkor váltak gyanússá, amikor hosszú évekkel később kiderült, hogy a konszolidált életvitelűnek mondható Walenty úr rendőrségi besúgó volt.)

Az apa – fia és sógora kíséretében – még aznap elmegy jelenteni az esetet a rendőrségnek. A kapitányság pár száz méterre van a Planta utca 7-től. Útközben Walenty Błaszczyk és sógora megkérdezi a kisfiútól, hogy nem abba a zsidók által birtokolt épületbe zárták-e be? A fiú válasza meggyőző „igen”, sőt atyai biztatásra „egy zöld kala-

pot viselő alacsony zsidó emberre is rámutat”, hogy ő volt a fogvatartója. Mivel késő van, másnapra halasztják az intézkedést.

Másnap, július 4-én 8.30-kor Edmund Zagórski törzsőrmester utasítja Kuźmiński szakaszvezetőt, állítsa elő a Henryk Błaszczyk fogvatartásával gyanúsítható Kalman Singert. Miután ez megtörténik, dr. Kahane, a Zsidó Bizottság elnöke kéri Singer szabadon bocsátását. A vád képtelenségét ugyanis mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a bérházban nincs pince. Zagórski elrendeli, hogy néhány tagbaszakadt nyomozó a fiú kíséretében járjon utána az ügynek, s kilenc egyenruhás rendőrt küld velük, „hogy a házat és a pincét biztosítsák”. A rendőrök rövid úton fünek-fának elújságolják, hogy a kisfiú a zsidók pincéjéből menekült ki. Miközben a rendőrök körbefogják az épületet, a nyomozók megállapítják, hogy az nincs alapincézve...

Zagórski törzsőrmester felhívja a megyei rendőrkapitányt, Wiktor Kuźnicki alezredest, hogy az esetről jelentést tegyen neki, de mivel az nincs a helyén, helyettesének, Kazimierz Gwiazdowicz őrnagynak számol be a történetekről. Ezalatt Władysław Sobczyński őrnagyot az „A” osztály munkatársai tájékoztatják a zsidó épületben folytatott házkutatásról és a rendőrség biztosító jelenlétéről. Sobczyński őrnagy kéri a Közbiztonsági Minisztériumnak a népszavazás miatt tanácsadóként éppen Kielcében tartózkodó két tisztjét, hogy a Biztonsági Hivatal hat munkatársával menjenek a Planta utca 7-be, váltsák le és küldjék el a rendőröket, s az épületbe senkit se engedjenek be. Ugyanakkor arra kéri Gwiazdowicz őrnagyot, hogy a fiút és Singert adják át a Vajdasági Közbiztonsági Hivatalnak, mondván: „ez politikai ügy [...] ez provokáció...” Gwiazdowicz is ugyanerre hivatkozva közli: neki kell az ügy végére járnia. Spilevoj ezredes, a kielcei Megyei Közbiztonsági Hivatal (MKBH) szovjet tanácsadója szintén jelentkezik Gwiazdowicz őrnagynál, hogy az esetről tájékozódjék.

Tíz óra előtt az őrszolgálat hét emberével megjelenik a Planta utca 7-nél Jan Mucha kapitány, az Vajdasági Közbiztonsági Hivatal tisztje. Ekkor már mintegy százötven fős tömeg, többségében nő veszi körül a bérházat. A nyomozók kivezetik a kisfiút a térre, akit állítólag Gwiazdowicz kihallgat, s egykettőre rájön, hogy hazudott. Közben dr. Kahane telefonon fordul segítségért Sobczyński őrnagyhoz, és azt is kéri, hogy a rendőrséget távolítsa el. Az őrnagy (magyar terminológia szerint: az ávós őrnagy) a Belbiztonsági Hadtest parancsnokságára és a 2. varsói gyalogoshadosztály parancsnokának, Stanisław Kurpsza ezredesnek telefonál, valamint Gwiazdowicz őrnagyot is utasítja, hogy további rendőri erőt küldjön a Planta utcába.

Délelőtt 10 és 10.30 között a Belbiztonsági Hadtest negyven és a 2. hadosztály 4. gyalogezredének harminc katonája, továbbá a városparancsnokság harminc katonai csendőre és katonája, valamint öt híradós tiszt érkezik a zsidó ház elé. A nem sokkal azelőtt már az épületre közáport zúdító tömeg a katonaság megjelenésére lecsillapodni látszik. A pontos eligazítást nem kapott, de meg lehetőszen a zsidók ellen hangolt katonák és a rendőrök egy része bemegy az épületbe, és agresszív határozottsággal kéri az ott lakókat, hogy adják át nekik fegyvereiket. Hat-hét revolvert szednek össze. A fegyverviselési engedéllyel rendelkezők – részben balsejtelmek miatt – nem adják át pisztolyaikat.

A katonák kivezetik a zsidók egy részét. Nem tudni azért-e, hogy biztonságos helyre kísérik őket. Tény az, hogy az eszement tömeg „minden zsidó ávós, le a zsidókkal, éljen a lengyel hadsereg, megbosszuljuk fiainkat” kiáltásokkal hergelve magát vasdorongokkal, botokkal, kövekkel esik a védtelen embereknek.

Es eldördül az első lövés is, amelyet egyes tanúk szerint egy katona adott le, mások szerint egy sarokba szorított zsidó ember önvédelemből. Egy tiszt halálosan megsebesül. A katonák és a rendőrök tűzfegyverüket is használva egyre-másra vezetik ki a zsidókat és vetik oda őket a kettős szerepben tetszelgő cirkuszi tömegnek. Közben Kuźnicki alezredes telefonon kéri a rendőrség főparancsnokát, Franciszek Jóźwiak tábornokot, hogy engedélyezze a biztonsági erők és a katonaság visszavonását. Sobczyński őrnagy a közbiztonsági minisztert, Stanisław Radkiewiczet tájékoztatja a Kielcében kialakult helyzetről, aki a Góra Kalwarián állomásozó őrdandár katonáinak átküldését igéri.

Tizenegy és tizenkét óra között megérkezik a hadosztálytörzs közvetlen rendelkezésére álló katonaság Kazimierz Konieczny őrnagy vezetésével, amely sortűzet ad a levegőbe, és őrláncot von az épület köré. A Közrendőrök Továbbképző Iskolájának hallgatói a nyolc kilométerre fekvő Zgórska névű kisvárosból felsőbb helyről kapott parancs nélkül elindulnak a Planta utcába... Annak a kocsmai pletykának indulata fűti őket, hogy a zsidók megöltek tizenegy lengyel kisgyereket...

A rendőrök a halott és sebesült zsidókat a városi kórházba szállítják. A Székesegyház két papja is a Planta utcába igyekszik, hogy részt vegyen a tömeg lecsillapításában, de az őrlánc parancsnoka nem engedi őket tovább, mondván, hogy már úrrá lettek a helyzeten. Ez nem igaz. Az egész városban vadásznak a zsidókra. Jó néhány lengyelt is félholtra vernek görbe orra, szeme állása vagy szájformája miatt.

12 óra után a Ludwików névű kohó igazgatója arról tájékoztatja Sobczyński őrnagyot, hogy a munkások a Planta utcába készülnek. Az őrnagy a Biztonsági Hivatal két munkatársát küldi a gyárba, hogy próbáljanak a munkások lelkére hatni, és telefonál a Lengyel Munkáspárt vajdasági bizottsága titkárnak, Józef Kalinowskinak, szálljon ki a gyárba, és csillapítsa le a „dolgozó népet”. De ekkor már vagy hatszáz „botokkal, vasdorongokkal, kövel felfegyverzett” munkás a gyár kapuját kifordítva „a zsidók a gyermekeinket ölik, a rendőrség a tömegbe lőtt” kiáltásokkal megindul a Planta utcába, ahol a katonai és rendőri kordont áttörve benyomul az épületbe... Újra kezdetét veszti... vagyis órányi ebédszünet után folytatódik a pogrom. A katonák a tömegbe vegyülve tétlenül básmézkodnak vagy a gazdátlan lakásokban rabolnak, s hellyel-közzel az ő öklük, puskatusuk is meglendül. Tanúk vannak rá, hogy Kahane doktorral egy tiszt végzett tarkólövessel, miközben ő kétségbeesetten Sobczyński őrnagynak telefonált. Kilenc zsidót szállítanak lőtt sebbel kórházba, rajtuk kívül három zsidó emberrel végzett golyó.

A megyei pártbizottság titkárnak irodájában lázas tanácskozás folyik, amelyen Sobczyński őrnagy is jelen van. Képtelenek eldönteni, ki csillapítsa le a tömeget. Kalinowski nem akarja a szerepet vállalni, mert még azt mondhatnák, hogy a Lengyel Munkáspárt a zsidók védelmezője. A lengyel kommunisták ugyanis előszeretettel hangoztatják, hogy a történelem első etnikailag színlengyel nemzetállamának létrejötte

nekik köszönhető. A helyettes vajda, H. Urbanowicz azzal hárítja el a feladatot, hogy ő külsőleg olyan, mintha zsidó volna. Julian Lewinnek, a párt vajdasági bizottsága személyzeti titkárának ezek után kínálkozik az érv, hogy ő valóban az. Wislicz-Iwańczyk vajda kifícamodott bokával otthon fekszik. Később azt állította, hogy Czesław Kaczmarek kielcei püspökkel már délben megfogalmaztak és közösen aláírtak egy felhívást, amelyben kifejezték, hogy „a zsidó lakosság egyetlen lengyel gyermeket sem ölt meg”, továbbá, hogy a délelőtti események idején a hatóságok nagy önuralomról tettek tanúbizonyságot, mert nem lőttek a tömegbe. Ami pedig a vajdát és a püspököt illeti, leszögezték, hogy mind az állam, mind az egyház képviselői föllépnek a törvényes rend védelmében. A felhívás, azzal, hogy terjesztését a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága nem vállalta, a vajdasági pártbizottság másnapra halasztotta, majd megtiltotta, a legcsekélyebb célt sem érte el.

Másfél órás araszolgatás után megérkezik a Megyei Közbiztonsági Hivatal székháza elé a Közrendőrök Továbbképző Tanfolyamának negyvenhét hallgatóját szállító teherautó. Az iskola vezetője, Tadeusz Seweryński őrnagy újabb másfél órás várakozás után kap parancsot arra, hogy a zsidó házhoz menjenek. A megbeszélés Sobczyński irodájában folyik tovább. Spilevoj szovjet ezredes is jelen van, aki azt tanácsolja lengyel kollégájának, hogy tartózkodjék a tűzparancs kiadásától. Megérkezik a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának az a csoportja, amelynek tagjai a tömegbe vegyülve figyelték az eseményeket.

A zsidó házból 2.30-ra szorítják ki a „ludwikóvi” munkások szabadon tovább gyilkoló tömegét, s estére, a Góra Kalwaria-i őrdandár harcokcsijainak megérkezése után sikerül a rendet helyreállítani. A sebesülteket és túlélőket az est folyamán átszállítják Łódźba. De ekkorra már az egész vajdaságot összevérzik az aznapi események hírei. A wrocław–lublini vonaton vasutasok, civilek, aktív és szabadságos katonák egyaránt zsidókra vadásznak, s akikre rátalálnak, agyonverik, lelövik, megkövezik, jobbik esetben „csak” félholtra rugdossák... a zsidó kinézetű lengyeleket is. Pogromra készülnek Częstochowában is, de itt nem ülnek fel a középkori vérvádakat terjesztő rémmeséknek. Kaliszban is híre megy a gyermekeket henteskampóra akasztó rabbiról szóló rémtörténeteknek, amelyeket csak azok találhattak ki, akik tudták, hogy Hitler hogyan végeztette ki az ellene összeesküvők egy csoportját. Más kisebb városok is megbolydultak. Mind-mind egy időben: július 4-én.

A pogrom negyvenkét áldozatát július 8-án hantolták el a kielcei zsidó temetőben ásott közös sírban. A híradófelvételeken a teherautókon sorakozó koporsók között két kis koporsó is látható: a legfiatalabb áldozat háromhetes volt. A temetésen tízezer ember vett részt, nyilván a néhány nappal korábbi antiszemita téboly résztvevői közül is sokan... A gyászszertartást D. Kahane ezredes, a lengyel hadsereg főrabbija végezte. Ő volt a legőszintébb: megátkozta a várost.

Az állami és pártvezetők közül talán olyanokat is elküldtek a temetésre, akik valamiféle titok birtokában lehettek. Hiszen Stanisław Radkiewicz, a közbiztonsági miniszter is ott volt a koporsóknál. És Adolf Berman, a Baloldali Poalej Syjon vezetője szintén, akinél az a feltűnő, hogy ő is azt a hivatalos értékelést hangoztatta, miszerint

a kielcei pogrom a földalatti hadsereg, a londoni reakció, az Anders-katonák, a néppártiak aknamunkájának eredménye. Ha esetleg erről valóban meg volt győződve, a lengyel belügyi, katonai, rendőri, államigazgatási szervek tragikus és végzetes ügyefogyottságát akkor is szóvá kellett volna tennie...

A Központi Bizottság Személyi Osztályának vezetője, Zenon Kliszko által irányított nyomozócsoportnak az volt a legizléstelenebb kezdeményezése, hogy a pogrom másnapján röpgyűlést hívott össze a Ludwików kohóműben, amelyen „a munkások elítélték a hitleri és andersi módszereket”, és tudatták országgal-világgal, hogy mindenért Anders a felelős.

Władysław Gomułka július 6-án Mikołajczykot vádolta meg a kielcei pogrom szervezésével, mondván, hogy a népszavazáson elszenvedett csúfos kudarcáról a Lengyel Néppárt így akarta elterelni a figyelmet. Ez az érvelés annál inkább is sajátságos volt, mert a népszavazás hivatalos végeredményét csak július 9-én tették közzé.

Nem mondható szerencsésnek August Hlondnak, Lengyelország primásának nyilatkozata sem, melyet a külföldi tudósítóknak a kielcei pogrommal kapcsolatban tett: „A katolikus papság mindig mindenütt elítél mindenfajta gyilkosságot. Elítéli a gyilkosságot, függetlenül attól, hogy Kielcében vagy Lengyelország más helységeiben lengyelek vagy zsidók ellen követik is el. A sajnálatra méltó kielcei eseményekből kiderül, hogy azokat nem faji okok váltották ki, hanem egészen más, fájdalmas és tragikus alapjai voltak. [...] Tény, hogy a feltételek (a lengyelek és zsidók együttélésének feltételei – Krystyna Kersten) nagymértékben amiatt romlottak meg, mert a zsidók a lengyel kormányban kulcspozíciókat foglalnak el, és olyan kormányzati rendszert erőltetnek, amelyet a társadalom nagy része nem akar.” Némileg finomabb megfogalmazással, de hasonló tartalmú és szellemű volt a püspöki kar nyilatkozata is.

Kielce lényegét, tragédiájának teljes mélységében és következményeiben átérezte viszont a háború alatti kiállásával nagy erkölcsi tekintélyre szert tett Stefan Sapieha krakkói érsek, aki tömören azt nyilatkozta, hogy a lengyelek jövőjét két dolog fenyegeti igazán: az antiszemitizmus és az alkoholizmus.

Vajon a kielcei pogromnak valóban az lett volna a nagypolitika szintjén a kiváltó előzménye, hogy a népszavazás a baloldalra nézve kedvezőtlenül alakult, s erről már a szavazás napján, de legkésőbb másnap tudomást szereztek a Lengyel Munkáspárt vezetői? Azok a jelek, amelyek a nap eseménykrónikájából kiolvashatók, arra mutatnak, hogy a kielcei pogromot a kommunista hatalom legbelsőbb körei az ellenzék kompromittálására szervezték. Nem kizárt, hogy a szovjet fél sugallatára. A kommunistáknak nyilatkozataik révén – ha csak átmenetileg is, de a hatalomért folyó harc fontos időszakában – valóban sikerült a világ közvéleménye előtt lejáratniuk a lengyel ellenzékét. Az antiszemitizmus vádjával Sztálin, Zsukov és Molotov is eredményesen kezdte ki a londoni lengyel kormány és a Nyugati Lengyel Haderő hitelét szövetségesei előtt.

A kiváló irodalomtörténész, Stefania Skwarczyńska ennek visszhangjaként fogalmazta meg és tette közzé a *Tygodnik Powszechny* hasábjain azóta sokat idézett gondolatát: „Nem hozhat számunkra megkönnyebbülést az a tézis, hogy itt idegen érdekek hatottak közre: vajon egy egészséges társadalom ellenséges érdekek járszalagjára kerülhet-e...”

A *Tygodnik Powszechny* katolikus értelmiségi köre volt az egyetlen meghatározó szellemi csoport, intellektuális erő, amely az erkölcsi súlyának megfelelően közelítette meg a kielcei pogromot. A lap hasábjain közzétett írások közül kiemelkedik Stanisław Ossowski *Nessus-ing* (Koszula Nessusa) című tanulmánya, amelyben többek között leszögezi: „Ami Kielcében lejátszódott, az nem az erdei emberek akciója, az nem a városi csőcselék alattomos gaztette. Ez az akció több mint hat órán át tartott – hat órán át egy több tízezer lakost számláló városban –, tébolya óriási tömeget kerített hatalmába, s a pogromláz hullámai messze a város határain túlra csaptak. A kielcei rémtettből paszszívan Kielce egész társadalma kivette a részét.” A kielcei pogrom okai között megemlíti, hogy a zsidók ellen elkövetett gaztetteket „kötelességből ítélik el, de ténylegesen nem tesznek ellenük semmit. A gaztett átélésének hiánya jelentős mértékben a háború alatti megszokás eredménye: a zsidók gyilkolása nem jelent semmi különöset. Miért foglalkoztatná a kielceieket negyven zsidó halála, amikor hozzászoktak a gondolathoz, hogy Hitler milliósámmra gyilkolja a zsidókat?” És végezetül leszögezi: „Azoknak, akik új Lengyelországot akarnak építeni, azoknak akik a szocializmust mint a »szabadság kiharáltságát« akarják felépíteni, jobban kell gondoskodniuk arról légkörről, amelyben az ember formálódik.”

Bizonyára Ossowski is tudta, mennyire hiú reményeket táplál. A Lengyel Munkáspárt és a kormány alapos nyomozást, szigorú ítéletet és a nyílt és földalatti reakció leleplezését ígérte a kielcei pogrom ügyében. Ez elmaradt. A temetés másnapján halálra ítélték és sietve agyonlőtték ugyan a pogrom utolsó perceiben találomra letartóztatott kilenc résztvevőt, de a nyomozás nem bizonyult alaposnak. A reakció leleplezésére nem került sor. Az ezzel kapcsolatos kielcei fogadkozások, ígéretések szép csendben elhaltak... Az igazi felelősök sohasem kerültek elő.

Kuźnicki alezredest, Sobczyński őrnagyot és Gwiazdowicz őrnagyot július 6-án tartóztatták le. Fölöttük a Legfelső Katonai Bíróság decemberben ítéltkezett. Sobczyńskit és Gwiazdowiczot felmentették, Kuźnickit egyévi börtönre ítélték, de tíz hónap múlva feltételelesen szabadlábra helyezték.

Felmerült az a gyanú is, hogy a kielcei provokációt cionista szervezetek készítették elő, hogy az általa kiváltott sokkal késztessek a Lengyelországban maradni szándékozók, a habozókat kivándorlásra. Ha ennek nincs is alapja, az tény, hogy július folyamán több mint tizenkilencezer, augusztusban pedig harmincháromezer-háromszáznegyvenhat zsidó hagyta el Lengyelországot. A lengyelországi zsidó bizottságok önvédelmi osztagokat szerveztek, amelyeknek tagjai részben önkéntesek, részben zsoldosok voltak. A több mint kétszáz osztag kétezer-ötszáz tagot számlált, és háromszázkilencven zsidó intézményt védett. Eredményesen.

A kielcei pogrom 1946 után apránként a tabu témák közé került. Harmincöt évig nem vagy alig esett szó róla. A csendet a Szolidaritás időszaka törte meg. Krystyna Kersten *Kielce – 1946. július 4.* (Kielce – 4 lipca 1946) című cikke, jöllehet a szűkségállapot bevezetése előtt pár nappal jelent meg a *Tygodnik Solidarność* című Szolidaritás-hetilapban, ha visszhangot már nem válthatott is ki, felkeltette a figyelmet, s a nyolcvanas évek második felének egyre szabadabb légkörében hivatkozási alap volt.

Marcel Łoziński, a jó nevű rendező 1988-ban *Tanúk* (Świadkowie) címmel húszperces dokumentumfilmet készített Kielcéről, amelyet a pogrom 1946-os hivatalos megítélésének hívei egyoldalúan elfogultnak ítélték, s ellenérvként Gomulka nevezetes Mikołajczyk-ellenes vádbeszédére hivatkoztak.

A pogrom áldozataihoz valóban méltó megemlékezésre ötven év múltán, 1996. július 4-én Kielcében, az elátkozott városban került sor. Hiteles ünnepélyességgel. Az emlékezés alaphangját Bogusław Ciesielski, a város polgármestere adta meg, aki nem arról beszélt, hogy provokációról van szó, és kik állhattak a provokáció hátterében, hanem azt hangsúlyozta, hogy a nehezen megbocsátható szörnyűséget kielcieiek követték el – sötét, középkori rémhíreket terjesztve és rémhíreknek felülve, a felebaráti szeretetet sáttáni gyűlölködésre váltva. A pogrom rémtette kitörölhetetlen a város történetéből, része annak, tanulsága nemzedékről nemzedékre száll, de az egész feledékeny világ is okulhat belőle.

„Én mint e város polgármestere csak egyet tudok kérni: bocsánatot mindazért, ami ötven évvel ezelőtt Kielcében történt...” – mondta beszédében a polgármester. Tudjuk, a bocsánatkérés csak akkor igazán az, ha egyúttal fogadalom és szüntelen cselekvés is azért, hogy az elkövetett rossz jóvá váljék.

GOMULKA ÉS EZERKILENC SZÁZÖTVENHAT ESEMÉNYEI LENGYELORSZÁGBAN

Az első lengyel szamizdat

A sztálini diktatúra lengyelországi változatának nagy nyilvánosság előtti leleplezésében Józef Światło, a Közbiztonsági Minisztérium hírhedt X. ügyosztályának helyettes igazgatója és Nyikita Szergejevics Hruscsov, az SZKP Központi Bizottságának első titkára játszották a főszerepet. 1953 végén, amikor Światło ezredes nyugatra szökött, a tizenhét vajdasági Közbiztonsági Hivatalnak és a hét városi Közbiztonsági Hivatalnak harmincháromezer-kétszáz alkalmazottja, nyolcvanötezer-háromszáz ügynöke s több tucat szovjet tanácsadója volt. A társadalom szemében ők testesítették meg a kommunista zsarnoki rendszert. Światło 1954 szeptemberétől hosszú hónapokon át sugárzott beszámoló sorozatban leplezte le a rendszer működését, különös tekintettel a megtorló apparátus mechanizmusára, kihallgatási, vallatási módszereire. Ez utóbbiakban ő aztán igazán jártas volt, s megnevezett személyekre lebontott „esetei” hitelességükkel szinte sokkolták a Szabad Európa Rádió lengyel adásának hallgatóit, köztük több százezer párttagot is. Az utóbbiak felháborodása is hozzájárult ahhoz, hogy még 1954 végén felszalták a Közbiztonsági Minisztériumot; feladatainak egy részét a Belügyminisztérium vette át, másik részük a Közbiztonsági Ügyek Bizottságához került. A megszűnt minisztérium bukott vezetőjét, Stanisław Radkiewiczet kinevezték az Állami Gazdaságok Minisztériumának élére. (Példátlannak mondható volt, hogy a Közbiztonsági Minisztériumban 1954. november derekán tartott pártkonferencián még „középszintű tisztek” is kritizálták a legfelsőbb vezetést az apparátus vízfejűvé duzzasztásáért, a szovjet tanácsadók pöffeszkedéséért és a „totális gyanakvás” légköréért.)

A Közbiztonsági Minisztérium felszámolása után hat nappal, 1954. december 13-án minden különösebb híradás nélkül kiengedték szigorú házi őrizetéből Władysław Gomułkát, akit 1948-ban jobboldali nacionalista elhajlás vádjával eltávolítottak a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának főtitkári székéből, s bár 1948–49-ben még tagja lehetett a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának, 1950-ben a beléve-tett, évről évre erodálódó bizalomból a következő év májusában történt letartóztatásáig már csak arra futotta, hogy a társadalombiztosítás varsói részlegének igazgatójává nevezzék ki. Gomułka szabadon engedésével Lengyelországban is kezdetét vette a Sztálin halála utáni megkésett olvadás. A múltját vállaló hatalom igyekezett továbbra is következetességet mutatni; még 1955-ben is sor került koncepciók perekre, s az 1953

őszén letartóztatott Stefan Wyszyński bíboros-prímást továbbra is szigorú őrizetben tartották egy kolostorban.

Światło beszámolóinál nagyobb, szinte földindulásszerű változást idézett elő az a hetvenkét oldalas, félig-meddig szamizdat kiadvány, amely 1956 márciusának utolsó harmadában látott napvilágot Lengyelországban, s Hruscsovnak a XX. kongresszus utolsó, zárt ülésén, február 24-ről 25-re virradó éjszaka elhangzott titkos beszédét tartalmazta *A személyi kultusról és következményeiről*.

Tudjuk, a sztálini rémtettek leleplezésének szentelt moszkvai ülésen a résztvevők nem készíthettek jegyzetet, mondván, hogy mindaz, ami ott elhangzik, „csak a párttagságra tartozik, a sajtóra pedig végképp nem...” Hruscsov azonban közvetlenül a kongresszus után mégis célszerűnek látta, ha a szovjet pártszervek és a szocialista országok testvérpártjainak vezetői megismerik a beszédet, s ezáltal támogatást nyújtanak a sztálinizmus következetesen folytatott leleplezéséhez.

A beszéd azonban nem azt a hatást váltotta ki a szocialista országok kommunista vezetőiből, amit Hruscsov remélt. Azok, akik egymással versengtek a Sztálin legjobb tanítványa címért – Rákosi Mátyással az élen –, nem tudtak és nem is akartak hirtelen hátat fordítani mindannak, amit vallottak és tettek, vagyis, amiért felelősek voltak.

E tekintetben azonban a Lengyel Egyesült Munkáspárt társadalomlélektanilag és ideológiailag kényelmes helyzetbe került. Az, akit a sztálini terrorért a legnagyobb felelősség terhelt, az SZKP XX. kongresszusán a LEMP-küldöttséget vezető Bolesław Bierut, 1956. március 12-én Moszkvában – a testvérpártok szokásos itteni betegségében, tüdőgyulladásban – elhalálozott. (Így hirtelenjében azok is mártírnak tekinthették, akik moszkovita múltja és hazai rémtettei miatt gyűlöltek, mivel elterjedt, hogy „a lengyel nemzeti érdekek következetes védelmezése miatt méreginjekcióval végeztek vele az oroszok”.) Varsói temetését, amelyen Hruscsov is részt vett, összekötötték az új első titkár megválasztásával, aki Edward Ochab, a Központi Bizottság addigi titkára lett.

Március 20-án történt megválasztása – Hruscsov jelenlétében – sokkal simábban ment, mint várni lehetett. A bizonytalanság abból adódott, hogy az egykori pártelit ekkorra két táborra szakadt. Sztálin leleplezése után helyzetüket az úgynevezett dogmatikusok érezték bizonytalanabbnak, míg Hruscsov titkos beszéde a liberálisokat látszott erősíteni, akik nem sokkal azelőtt még szintén keményvonalas sztálinisták hírében álltak. A tömegeket – a társadalom és a politika demokratizálását hirdető programjuk miatt – ők tudhatták maguk mögött, s növekvő népszerűségüknek az se ártott, hogy dogmatikus ellenfeleik, biztosan ható méregként az antiszemita indulatokra is hatni igyekeztek. Hruscsov, hogy a két tábor között helyreállítsa az egyensúlyt, a liberálisok tömegtámogatottsága miatt a dogmatikusok mellé állt, tudván, hogy rájuk jobban számíthat, ha a Szovjetunió érdekei mellett való kiállásról van szó.

Ochab szerencsés választásnak bizonyult, mert személyét mindkét tábor elfogadta. Hogy helyzetét erősítse, március 21-én a szocialista táborban példátlan lépésre szánta el magát. Elrendelte: Hruscsov beszédét háromezer számozott példányban küldjék szét az országban, hogy tartalmát a legtávolibb pártszervezetek is megismerhessék. Ezzel az új első titkár egyértelműen a „liberálisok” oldalára állt. Stefan Staszewski, a Varsói

Pártbizottság első titkára a referátum tizenötezer példányban történő sokszorosítására utasította a nyomdászokat, meghagyva nekik, hogy az egyes példányok számozását ismételjék olyan csoportosításban, hogy az a háromszázat ne haladja meg. A nyomdászok – nem utolsósorban anyagi megfontolásból – a „titkos beszédet” jóval több, mint tizenötezer példányban sokszorosították, így az piaci dugáru lett, s kézzől kézre terjedt Lengyelországban. Állítólag az Egyesült Államok varsói nagykövetsége egy ilyen zugpéldányt juttatott ki, hogy a nyugati világ fordításban megismerhesse, mit mondott Hruscsov a történelmi éjszakán.

A brosúra hatását megsokszorozta, hogy tartalmát az esetek többségében nyílt párttaggyűléseken vitatták meg. Ilyet – falvakban, nagyvárosokban, általános iskolákban, egyetemeken, szerkesztőségekben, akadémiai intézetekben, gyári üzemekben és állami gazdaságokban – több százat tartottak. Az orwelli „új-beszédhez” szokott emberekből elemi erővel tört elő az egyértelmű kérdések megfogalmazása és az őszinte válaszok utáni vágy. A sztálinizmus leleplezésének következményét legtöbbször egy olsztyni párttag kultúrunkás határozta meg: „Eltársak, súlyos felelősség nehezedik ránk; gondolkodni kell.” Egy varsói kerületi aktívaülésen elhangzott kérdés vádnak is beillt: „Tagjai kell, hogy legyünk egy olyan pártnak, amely ennyi hibát követett el?” És egy másik, amelyet a lódzi Állami Színházművészeti Főiskola nagygyűlésén tettek fel 1956 forrongó tavaszán: „Hihetünk-e a tekintélyeknek, ha az, aki a csúcson állt, becsapott bennünket?” Tabu témák is terítékre kerültek: elhangzottak a lengyel katonatisztek katyni lemészárlására és a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésére vonatkozó kérdések. A keresetre, az életszínvonal süllyedésére, a közellátás helyzetére, a szovjet „szérvásárlásra”, a szovjet tanácsadók szerepére és a szovjet hadsereg lengyelországi jelenlétére vonatkozó kérdéseket akár követeléseként is értelmezni lehetett.

A nem várt visszhang hatására rendelte el április 10-én a lengyel pártvezetés, hogy a Hruscsov-beszédet tekintsék bizalmas anyagnak, amelybe csak a párt vezetői nyerhetnek bepillantást. Ekkor már késő volt. Ráadásul a beszéd a sajtót is felszabadította, nemcsak a tényfeltáró cikkeket közlő *Nowa Kultura* és *Po prostu* című hetilapokat kapkodták el, hanem a *Życie Warszawy* című napilapot is. A kulturális életben pezsgés indult meg, a nagy tekintélyű Lengyel Írószövetség éléről eltávolították a sztálinista vezetőket. A Honi Hadsereg katonáinak rehabilitását jelentette az is, hogy Wajda *Csatorna* címmel filmet forgatott a varsói felkelésről, s Roman Bratny *Kolumbuszok* címmel regényt jelentetett meg az addig fasisztának, Hitler-bérencnek tartott, a londoni emigráns kormány által irányított honi ellenállókról. Hallatták hangjukat a különböző értelmiségi körök, filozófusok, közgazdászok is. Az utóbbiak a lengyel közgazdászok 1956. június 7-e és 9-e között tartott II. kongresszusán megkérdőjelezték a szocialista gazdaság fejlesztésében a nehézipar vezető szerepét, és a szocialista piacgazdaság bevezetéséhez több modellt is bemutatnak. Volt mit megvitatniuk, mert az 1955-ben befejezett hatéves terv eredményeit nem lehetett szépíteni. A nemzeti jövedelem 112 százalék helyett csak 73,5 százalékkal nőtt, míg a reálbérek a tervezett 40 százalék helyett a kozmetikázott adatok szerint is csak 27 százalékkal emelkedtek, de a valóságban a 25 százalékot sem érték el.

Azt, hogy a párhatalom valóban változásra szánta el magát, a társadalom egyelőre nem a gyomrán, hanem a politika terén hozott fontos intézkedésekből érzékelhette igazán. Április 19. és május 4. között eltávolították a kormányból a sztálini büntet-tekért felelősök egy részét: Henryk Świątkowski igazságügyminisztert, a belbiztonsági szervek működéséért felelős Jakub Berman miniszterelnök-helyettest, Stefan Kalinowski főügyészt, továbbá a katonai főügyészt is, míg a felszámolt Köz- biztonsági Minisztérium egykori leghírhedtebb vezetőit, Roman Romkowski tábornokot, volt miniszterhelyettest és Anatol Fejgin ezredest, a X. ügyosztály vezetőjét, valamint Józef Róžański ezredest, a Vizsgálati Főosztály volt vezetőjét pedig pedig letartóztatták. (Róžański 1955. december 23-án öt év börtönt kapott, de a közfelháborodás miatt a Legfőbb Ügyészség perújrafelvételt rendelt el. Az 1957 őszén lefolytatott perekben Fejgint tizenkét évi, Róžańskit tizennégy évi, Romkows- kit tizenöt évi börtönre ítélték. 1964-ben mindhármukat szabadlábra helyezték.) E letartóztatásokkal párhuzamosan április 27-én amnesztiát hirdettek, amelynek kö- vetkeztében 1956. június 4-ig huszonnyolcezer politikai foglyot engedtek ki a börtönből, köztük három halálra ítélt tábornokot is. Visszanyerte szabadságát az egykori Lengyel Munkáspárt Gomułka- val együtt bebörtönzött vezetője, Marian Spychalski is. Zenon Kliszkót már korábban, 1954-ben kiengedték a börtönből, míg Ignacy Loga- Sowiński 1949–1956 között „parkoló pályán” dolgozott: leginkább Wrocławban volt vezető szakszervezeti aktivista.

Gomułkát mind a liberálisok, mind a dogmatikusok szerették volna megnyerni ma- guknak. A képviselőikkel folytatott beszélgetések során „Wiesław elvtárs” következe- tesen kiállt 1948-as nézetei mellett – amelyek közül a kollektivizálás ellenzése volt a legismertebb –, kijelentve, hogy „az élet felülírta önkritikáját”.

A poznańi munkásfelkelés

Az élet más területen is felülírta az elveket: 1956. június 28-án Poznańban munkásfel- kelés tört ki a munkáshatalom ellen. Közelről nézve az események alakulását megállá- pítható, hogy a tömegek már egy lépéssel a régi szerkezet satujába fogott hatalom előtt jártak, amelynek mindent elkenő orwelli „új-beszédét” már nem értették és nem is akar- ták érteni. Bajaikra gyógyírnak így kevés volt a szokványos fordulat: „Elvtársak, min- den rendben lesz, csak dolgozzatok...”

A poznańiak Lengyelországban nem örvendtek különösebb népszerűségnek. Tulaj- donságjegyeiket túlságosan „németesnek” tartották – Nyugat-Lengyelország, vagyis Ólengyelhon Poznańnyal együtt százötven évig Poroszországhoz tartozott –, mind a mai napig híresek szorgalmukról, pontosságukról, megbízhatóságukról. Elterjesztették róluk, hogy birkatürelműek, minden terhet elbírnak, s inkább összerogynak, de gyávák a tiltakozásra.

Tény, hogy a lengyel állami és pártvezetés birkaként kezelte a poznaíni üzemek, gyárak, vállalatok dolgozóit. Persze nemcsak őket: a munkásokat általában. Kimondatlanul is vallotta: a szocializmus felépítésének érdekében mindent meg lehet csinálni velük. Minthogy minden érte, a vezető erőnek kikiáltott munkásosztályért történik.

Ebben a reménykeltően megpezsdült társadalmi légkörben csapott fel az egyik legnagyobb poznaíni üzem, a tizenháromezer embert foglalkoztató egykor Hipolit Cegielskiről, most Sztálinról elnevezett Féművek dolgozóinak elégedetlensége. Ennek több egymást tápláló közvetlen forrása volt. Mindegyik a munkások jövedelmének alakulásával állt kapcsolatban. Az 1953-tól rendszeressé váló normarendezés következtében a nevezett üzem munkásainak jövedelme 1956 tavaszára az előző évi átlaghoz képest három–nyolc százalékkal csökkent. Ráadásul tudomásukra jutott, hogy éveken át nem vették figyelembe a munkaversenyben kiemelkedő eredményeket elérők túlórájára vonatkozó adókedvezményt. Ily módon mintegy ötezer munkást tizenegymillió zlotyval károsítottak meg, s ezt a Féművek vezetősége nem volt hajlandó kifizetni. Mindezen keresztül vették számba az összes, termeléssel kapcsolatos viszázságokat, sérelmeket. A rapszodikus anyagellátást, az ebből eredő negyedévi hajrát, amelynek következtében éjjel-nappali hajtásra kényszerültek az emberek. A vezetők prémiumát megalapozó véghajrá ugrásszerűen növelte az üzemi balesetek számát, ami pedig az egészségügyi és szociális ellátás alacsony szintjét leplezte le. Ehhez társult még a siralmas lakáshelyzet is: kétezeröttszáz lakásigénylőből 1956 tavaszára mindössze huszonkilencen jutottak lakáshoz. A dolgozók nem érték be azzal az érveléssel, hogy Poznań lakossága az elmúlt tíz év alatt kettőszáznegyvenezerről háromszázhatvanezerre nőtt, míg új lakás alig épült.

Az elégedetlenségnek – körvonalazva a követeléseket is – a Féművek III-as számú üzemcsarnokában adtak leghatározottabban hangot, ahol Stanisław Matyját, egy Wałęsa vérmérsékletű és intelligenciájú fiatal asztalost választottak bizalminak, de megértő szövetségesre találtak szakszervezeti képviselőjükben, Edmund Taszerben is. Matyja nemcsak a dolgozók sérelmeit és követeléseit foglalta tömören össze, hanem megoldásukra is racionális javaslatokat tett. Ezeket 1956. június 8-án a Gépipari Minisztérium jelen levő képviselőjének is tudomására hozták, aki ünnepélyes ígéretet tett, hogy hét napon belül intézkednek. Semmi sem történt. A szakértelméről kevésbé, de basáskodó vezetői módszereiről annál ismertebb gyárigazgató, Józef Trzcionka rendre kitért a hétnapos határidő lejárta miatt türelmetlen munkások vezetőivel való találkozó elől. Válaszul június 21-én a III-as üzemcsarnokban rögtönzött nagygyűlést tartottak, s ultimátumot intéztek a főigazgatóhoz: ha június 26-ig nem jönnek el hozzájuk tárgyalni a Szakszervezetek Központi Tanácsának és a Gépipari Minisztériumnak a képviselői, sztrájkba lépnek. Már maga a fenyegetés is szentségtörésnek hatott, hát még a sztrájk, amely a szocializmusban elképzelhetetlen. Ráadásul a Féművekben háromezer-hatszáz párttag volt, akiknek nagy része támogatta az ultimátumot. Azt a küldöttséget, amely a tervezett június 26-i találkozón a varsói minisztériumi hivatalnokokkal tárgyalt volna, párttagokból és pártönkívüliekből vegyesen állították össze.

A poznańi gyárak és üzemek – a Vasúti Járműjavító Telep, a Városi Közlekedési Vállalat, a „Stomil” Gumigépgyár, a Városi Mészárszék, a Poznańi Görgőscsapágygyár, a Poznańi Kohászati Művek – szolidaritásukról biztosították a Féművek dolgozóit. Mind több szó esett arról is, hogy kihasználva a külföldieket is vendégül látó Poznańi Nemzetközi Vásár adta információs lehetőségeket, ki kellene vonulni az utcára.

Minderről – ügynökeinek jelentései révén – a vajdasági államvédelmi hatóság (Közbiztonsági Hivatal) és a városi rendőrség is tudott. Tárgyi bizonyítékokkal azonban egyik sem rendelkezett, mivel az üzemek dolgozói négy szemközti szóbeli információs lánc révén tájékoztatták, értesítették egymást.

Június 22-én megérkezett a várva várt varsói bizottság, amelyet a vajdasági pártbizottság első titkára, Leon Stasiak – posztjának preventív védelméül – arról tájékoztató, hogy a Poznańi Féművekben egy provokátor csoport tevékenykedik, amely fel akarja forgatni a rendet. A különös ígérek megtételére egyébként fel sem hatalmazott varsói küldöttség ebben a gyanakvó hangulatban találkozott a munkások küldötteivel. Matyják hamar átlátták, hogy a varsói bizottság komolytalan, semmit se lehet nála elérni, ezért úgy döntöttek, maga a munkásdelegáció utazik Varsóba, hogy a miniszterrel tárgyaljon. A tárgyalási lehetőségek irányából könnyen kikövetkeztethető, hogy a miniszter után már csak az államelnök, illetve az első titkár maradt. Apránként így derült ki, hogy az agyoncentralizált államban mindenki döntésképtelen, illetve végső soron csak az erőszakos szervek dönthetnek.

Amikor június 25-én este a Poznańi Féművek huszonöt fős delegációja vonatra szállt, erről még persze mit sem tudott. Tagjai között volt az igazgató, a vállalati tanács elnöke, a kereskedelmi-gazdasági igazgató, az üzemi pártbizottság titkára. Útközben a munkások nem álltak szóba velük.

A másnap délelőtti konferencián, amelyen a gépipari miniszter, Roman Fidelski elnökölt, heves vita után megállapodtak abban, hogy a három éven át jogtalanul levont adót kifizetik a megkárosítottaknak, a műszaki, adminisztratív dolgozók és az órabéresek megkapják a prémiumot, a minisztérium határozott intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy a kooperációs vállalatok hibájából ne állhasson le a termelés, s az akkordbér kiszámításának rendszerét a munkások kívánalmainak megfelelően alakítsák át. Végezetül abban állapodtak meg, hogy a megbeszéléseket másnap Poznańban folytatják.

Fidelski miniszter június 27-én délután két órakor találkozott a III-as számú üzemszarnok munkásaival. A győzelemről tájékoztatott dolgozók nagy meglepetésére Fidelski a varsói egyezség „javított”, de a munkásokra nézve sérelmes változtatással állt elő. Ráadásul azt bizonyítandó, hogy így mennyire jól járnak a dolgozók – egy szám-tani művelet kapcsán – vitába keveredett egy „idős szakival”, aki a meg-megakadó eszmecserét a következő szavakkal zárta le: „Hallja, előbb legalább az általános iskolát végezze el, mielőtt miniszternek megy.” Ezzel mintegy jeladásra megszűnt a párt- és államhatalom képviselőjének hosszú évek óta kötelező kultikus tisztelete. Fidelski nem értette ezt a hagyományos nyelvet, s „új-beszédi” fordulattal próbálta lezárni a találkozót, amelytől a dolgozók ügyeik végső elrendezését várták: „Nem olyan rossz a helyzet – álljatok neki dolgozni!”

Másnap reggel az éjszakai műszak már nem öltözött át: munkaruhában várta a délelőttiöket. 6.20-kor megszólalt a Féművek kisszirénája. Megnyíltak a kapuk, s a pár nappal azelőtt Varsóba delegált munkások Stanisław Matyja, Edmund Sulejewski, Tadeusz Steciuk, Kazimierz Kaniewski s a többiek nyomában – akiknek nevét maga alá temette a történelem – az utcára tódult több ezer ember. „Mindez ösztönösen történt, semmilyen szervezettel nem rendelkezünk, mindenki tudta, hogy már indulunk” – vallotta egyikőjük. Fél hétkor megszólalt a gyár központi szirénája. Messzehangzó sívítása megbeszélte riadójel volt a poznańi üzemek számára.

A főbejáratról az úttestre hullt a Sztálin nevével hivatkozó tábla, amelyre a munkásoknak éveken át oly büszkének kellett lenniük. Végigtapostak rajta. A tiltakozó felvonulásnak ez volt az első politikai jellegű tette.

A poznańi Gépesített és Páncélos Tisztí Iskola 1956. június 23-i reggeli tisztí eligázításán az iskola parancsnoka bejelentette, hogy a városban utcai zavargásokra kerülhet sor, s ez esetben a hadseregbe, mindenekelőtt rájuk és növendékeikre vár a feladat, hogy a rendet helyreállítsák. Antoni Filipowicz ezredes szavait nem fogadta egyöntetű lelkesedés. A tiszték többé-kevésbé tisztában voltak a Poznańban felgyülemlett feszültség okaival. Egyébként se tudtak mozgósítani nagyobb erőt, mint egy zászlóalj hadapródot. Ráadásul sok volt közöttük a gyakorlatra berendelt tartalékos.

Öt nappal később növekvő tömeg hömpölyög a város központja felé. A távoli kerületek felől is kisebb-nagyobb csoportok indulnak el a szirénajelre.

A központ felé vonuló tömeg mintaszerűen fegyelmezett. Poznań valamennyi társadalmi rétege képviseltette magát benne. A külföldiek izgatottan fotóznak. Többségük még aznap elhagyja a várost. A tüntetők elhaladnak a Nemzetközi Vásár főbejárata előtt. Sokan úgy tudják, itt kell tiltakozni, hogy „lássák a külföldi újságírók”, milyen elégedetlenek életkörülményeikkel a lengyel dolgozók. De a felvonulásnak nem a Nemzetközi Vásár a végcélja, hanem a Sztálin tér. Ott magasodik a Vár, s benne a Városi Nemzeti Tanács. A tömegből tiltott nemzeti dalok és egyházi énekek csapnak fel a szellem és az emlékezés sisteregve terjedő lángnyelveként. Pár perccel később már az egész utca végeláthatatlan lobogás. Egy díszletműhely dolgozóinak villámgyors munkája révén táblákra kerülnek a jelszavak, s ott lebegnek, hullámszanak a tüntetők feje fölött: „Enni akarunk!”, „Kenyeret kérünk!”, „Le a piócákkal!” A tüntetők hatalmas menete mindenek ellenére békés hangulatban halad el a Kochanowski utca betorkollása mellett. Ebben az utcában áll a vajdasági államvédelmi központ épülete. Mire azonban elárasztja a Sztálin teret, megjelennek a politikai tartalmú jelszavak is, bizonyosságul annak, hogy az érzelmek, az indulatok politikai rendező elve milyen gyorsan úrrá lehet a tömegen: „Szabad választásokat ENSZ-ellenőrzéssel”, „Le a vörös burzsoáziával”, „Le a bolsevizmussal”, „Szabadságot”, „Kenyeret és Szabadságot”. És végül: „Cyrankiewiczet akarjuk”. Voltaképpen ez volt a felvonulás igazi követelése: azonnali tárgyalások Cyrankiewiczcsel vagy Ochabbal. Az alacsonyabb szintű megbeszélések értelmetlensége már korábban bebizonyosodott.

A delegáltak ezt ultimátumszerűen közlik a Városi Nemzeti Tanács elnökével, aki áttelefonál a szomszédos vajdasági pártbizottság titkárához, de annak már hűlt helye.

Az állami és pártvezetés befolyásos képviselőinek nagy része pánikszerűen pakol és menekül Poznańból. „A titkár elvtársak, igazgató elvtársak. Az egész társaság családostul pucolt Varsó felé” – vallotta a szemtanú, Krzysztof Wolicki, a központi pártlap, a *Trybuna Ludu* aznap délelőtt Poznańba tartó riportere. Igaz, a pártbizottság „kis” aktivistáit előtte arra utasították, hogy vegyüljenek el a tömegben, s elvtársi meggyőzős-sel szereljék le a tüntetőket.

Csak az ideológiai titkár, Wincenty Kraško van a helyén. Segítséget kér a rendőrségtől. Három teherautó rendőrt indítanak útnak azzal, hogy a rendet fegyverhasználat nélkül állítsák helyre. A százezer embertől hullámzó tér közepén elakadnak a járművek. Leszállítják a rendőröket. A parancsnok mosolyog. A hangulat barátságos. „A rendőrség velünk van!” – nyugtázzák mosolyát a tüntetők, s megéleljük a tanácstalan, zavart rendőröket. De nem messze onnan elcsattan egy pofon. A tüntetők küldötteivel foghegyről beszélő rendőrkapitány kapja.

A tömeg egyelőre nyugodt, bár nincs kivel tárgyalni. Vár. Még nincs tíz óra. A kért személyek – Cyrankiewicz, Ochab – repülön másfél óra alatt a helyszínen lehetnének. Varsóban azonban úgy tesznek, mintha mi sem történne. Tíz órakor megkezdí ülést a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága. Amikor dél körül Cyrankiewicz megtudja, hogy Poznańban eldőrdültek a fegyverek, szinte felsóhajt. Tettetett felháborodással jelenti: „Hát ezek után már nincs miről beszélni.”

A tanácstalanul toporgó tömegben közben elterjed a hír: a varsói munkásküldötteket letartóztatták, s a városi börtönben, illetve az államvédelmi hivatal Kochanowski utcai székházában tartják őket fogva. A jelen levő delegációtagok hiába próbálják az ellenkezőjéről meggyőzni a felháborodott embereket. A hír alapja az, hogy egy vidéki munkást, aki az előző napon részt vett üzemének figyelmeztető sztrájkjában, lakhelyén a rendőrség reflexszerűen őrizetbe vett. Kraško ez utóbbit is hangosan tagadja. Alig tudják kimenteni az őt körülfogók gyűrűjéből. Egy osztálykiránduláson részt vevő iskoláscsoport kiválik a tömegből, és tanára vezetésével elindul a Kochanowski utca felé. A gyerekek kezében apró nemzeti zászlók.

A türelmét vesztő, háborgó tömeg előbb a Városi Nemzeti Tanács épületébe hatol be, amelynek alkalmazottai elhagyják az irodákat. A tüntetők fehér zászlót tűznek ki a Vár tetejére, annak jeléül, hogy a hatalom megadta magát a népnek. Rövid időre a vaddasági pártbizottság épületét is birtokba veszik. A vörös zászlókat és a pártvezérek portréit leszaggatják. A homlokzaton frissen mázolt felirat hirdeti: „Ez a ház kiadó!” És a nap bűvös jelszavai: „Kenyeret”, „Szabadságot”.

Mintegy ötszáz főnyi tömeg indul el a Kochanowski utca felé. Élén általános iskolásokból álló csoport. Elhaladnak a Társadalombiztosító épülete előtt, amelynek hatodik emeletéről ekkor dobálják ki a rádiózavaró-állomás berendezéseit.

Az államvédelmi székház főbejáratát már tíz előtt elbarikádozták. Némí erősítés érkezett az épületbe: a 10. ezred egyik ellátó szakasza és fiatal biztonsági „szolgálátosok”. Az utóbbiakat az itteni funkcionáriusok nem ismerik: Varsóból érkeztek. A tüntetők közül kiváló delegációt az államvédelmi parancsnoka nem fogadja. Parancsot ad, hogy vízsugarakkal tisztítsák meg az épület előterét. Kőzáró a válasz. Fél tizenegy körül jár az idő.

A tüntetők egy másik csoportja eközben ellenállás nélkül birtokba vette a börtönt, majd a bíróság vele szomszédos épületszárnyát. A kiengedett rabok között hiába keresnék a varsói munkásküldötteket. Nem kutat utánuk senki. A börtönből kitódulók örömmámorának rövid géppisztolysorozat vet véget. A közelben kíváncsiskodók egyike, egy húszéves pénztáros több comblövést kap és összeesik. A célzott sorozatot a bíróság szemközti épülete második emeletéről adhatták le. (A tettes máig kiderítetlen.)

A későbbi bírósági tárgyalások kapcsán elrendelt vizsgálatok megerősítették, hogy a tüntetők birtokában ekkor még nem volt fegyver. A rendőrség és a katonaság kezét ekkor még kötötte a fegyverhasználati tilalom. Kinek állt érdekében a provokáció? Tény, hogy a párt sztálinista-dogmatista szárnya minden eszközt bevetett a hatalom megszerzéséért. Annak bizonyítása, hogy a demokratizálódás anarchiához, vérontáshoz vezet, érdekében állott. Vagy a nagy káder- és tekintélyvesztést elszenvedett államvédelmi hivatal fanatikussai léptek volna színre?

A tömeg tíz óráig mintaszerűen fegyelmezett volt. Józef Chałasiński, a lódzi egyetem professzora, akit a poznańi perek egyik bírósága októberben szakértőnek meghívott, a következőket mondta a kérdés kapcsán: „A társadalom számára semmi sem oly veszélyes, mint azok a – tömegek által teremtett – helyzetek, amelyekben pozitív morális és közösségi érzések, mint a részvétel és irgalom, a kötelességérzet és hazafiság nehezen szétválasztható módon keverednek a kegyetlenséggel és a bűntettel. Ezért ügyelnek oly nagyon mindig arra, hogy a tüntetések során ne dördüljön el ama bizonyos első lövés és ne történjék vérontás.”

Az államvédelmi hivatal előtt hullámmzó tömeget még jobban felhergelték a rájuk zúduló – egyébként gyenge nyomású – vízsugarak. Kórusban skandálták: „Le a nemzet hóhéraival!”, „Ma végünk veletek!”, „Le a komcsikkal!” Tizenegy óra előtt itt is eldördül ama bizonyos első lövés. Előbb egyes lövések csattannak az épületből, majd egy géppisztoly is felkelepel. Sebesültek és halottak maradnak a téren. Köztük a kilencéves Bronisław Król. A tüntetők azonban nem menekülnek el a színről. Sokan még csak fedezéket sem keresnek maguknak. Különösen az a fiatal kalauznő kínál vonzó célpontot, aki két kolléganője társaságában a nemzetiszínű zászlót lobogtatja. A városban pillanatok alatt híre megy, hogy „az államvédelmisek anyákat és gyerekeket gyilkolnak”. A börtön felől érkezettek közül néhány embernek már fegyver van a kezében. Honnan szerezték? A börtön fegyverraktárát csak egy órákor törik fel. Járőröző katonákat, rendőröket fosztottak volna meg a fegyverüktől? A székház előtti későbbi események azt bizonyítják, hogy a Poznańban beszállásolt katonák könnyen megváltak fegyvereiktől. S azok az egyenruhások, akik átálltak a felkelőkhöz, s tevékenyen részt vettek a harcokban, közülük kerültek ki. Mindenesetre fél tizenkettő körül már volt mivel visszalőni: a tüntetés fegyveres felkeléssé alakult át.

Ekkor játszódik le az a jelenet, amelyik jelképévé válik a poznańi „fekete csütörtöknek”. A szemtanúk állítása szerint az államvédelmisek székházának ablakából egy vörös hajú nő tüzelt a leghevesebben. Ő vette célba a kalauznők zászlót lengető kis csoportját is. Sorozata megsebesített két kalauznőt (Helena Przybyłeket és Stanisława Sobańskát), egy tizenkét éves gyereket (Jerzy Czapskit), és megölt egy vasutast. A zászló, akár egy

könnyfacsaróra rendezett filmjelenetben, arra hull, aki tartotta: fehér színén átüt a vér. A forradalom élőképei ritkán értékelhetők esztétikai szempontok alapján. A zenei általános iskola egy tizenhárom éves kisdíákja, Romek Strzałkowski emeli magasba – (1981 júniusában utcát neveztek el róla, a következő évtizedben Miskolcon teret) – s a golyózáporra ügyet sem vetve megindul vele az épület felé. A lengyel történelemben a hősiesség fogalmától elválaszthatatlan a tragédia. Délután holtan találják az államvédelmi székházhoz tartozó járműtelepen. Pisztolylövéssel közvetlen közlelről végeztek vele. Később tisztázni akarták meggyilkolásának körülményeit, de eredménytelenül.

A Sztálin téren kora délelőtt feltűnt hangszórós kocsi szakadatlanul járja a várost és tájékoztatja a lakosságot a kiobbant harcok részleteiről. A tüntetők zöme még déli tizenkettőkor is Cyrankiewicz érkezésére vár a Sztálin téren. A tisztiiskolások közelben eldübörgő tankjainak láttán kitör az örömteli kiáltás: „Éljen a hadsereg!” Pedig a tankok az államvédelmisek felmentésére siettek. De a nap hangulata a várossal összenőtt tisztiiskolásokat is megbabonázza. Egyébként is parancs köti őket: nem löhetnek. Nyilván emiatt is adják meg magukat oly könnyen a páncéltornyokat ellepő fiataloknak. Így kerül az államvédelmi székház közelében két vagy három tank a fiatalok kezébe. A hadapródok sietve visszavonulnak. A tankágyúhoz azonban nincs éles lőszer, így a páncélosok nem hoznak az ostromban oly fordulatot, mint négy hónappal később a magyar néphadseregnek a budapesti pártbizottság székháza előtt megjelent páncélosai.

De nem mindegyik katonai egység viseltetik ilyen aktív vagy passzív rokonszenvvel a felkelők iránt. Egy negyvenfős osztag parancsnoka a következő szavakkal zavar szét egy nyolc-tizenkét éves gyerekekből álló csoportot: „Oszolj vagy lövök. Ez parancs – minden csoportosulásra löni.” Egy óra lehet. A tüntetők ekkor fosztják ki a börtön fegyverraktárát. Hetvenhat pisztoly és puska, negyvennyolc gránát és több tízezer töltény jut a birtokukba. Mivel a székházat nem sikerül elfoglalniuk, az államvédelmisek közeli lakásait dúlják fel. Az államvédelmi hivatal egyik funkcionáriusát kis híján agyonverik. Életét a sebesült felkelőket elszállító egyik ápolónő menti meg. Egy Zygmunt Izdebný nevű államvédelmis tizedest azonban nem sikerül kiszedni a feldühödött tömeg karmaiból: agyonverik. A népiélet minden valós tényalapot nélkülöző indoka: „Megölt egy anyát és két gyereket.”

Délután kettőkor a Poznańtól mintegy 150 kilométerre fekvő Gubinban állomásozó lengyel alakulatok katonái a következő felhívást kapják kézhez:

„Katonák! Hazánk ellenségei – a külföldi imperialista körök és honi támogatóik –, hogy Lengyelországot a külföld szemében lejárassák, a Nemzetközi Vásár idején komoly rendbontást kezdeményeztek Poznań területén. [...]

Az a kéz, amely a néphatalom megszilárdításának idején bátyáitokra lőtt, ma, katonák, hű védelmezői a hazának és a társadalmi rendnek, rátok lö.”

A Poznańon kívül riadóztatott különféle katonai alakulatokkal tudatták, hogy a városban amerikai ejtőernyősök, nyugatnémet mesterlövészek, lengyel imperialista ügynökök és ellenforradalmárok garázdálkodnak. Tadeusz Dobrzański századost majd azzal az indokkal terjesztik fel kitüntetésre, hogy megsemmisített egy ellenséges géppuskafészket, holott tankjának egyetlen fegyverét sem sütötte el.

A kettő óra után Varsóból különgépen megérkező nemzetvédelmi miniszterhelyettes, Stanisław Popławski tábornok a Poznań nyugati szélén elterülő lawicai repülőtéren rendez be főhadiszállását. Ide érkezik még három óra előtt Cyrankiewicz miniszterelnök és Edward Gierek központi bizottsági titkár néhány magas rangú pártfunkcionárius kíséretében. Nagy megkönnyebbülésükre most már a katonáké, a fegyvereké a szó és a felelősség.

A 19. páncélos hadosztállyal az élen tekintélyes katonai erő nyomul be a városba. Este újabbak követik. A komoran dübörgő tankokat benzines palackokkal fogadják.

A katonák az első órákban mindenre tüzelnek, ami él és mozog. Mindenütt nyugat-német és amerikai diverzánsokat sejtene. Egy „visszaszerzett” tank belsejéből szurronnyal emelik ki a tizennyolc éves Marian Kubiakot. Néhány ízben a tankágyút is használják. Szertefoszlik „a hadsereg velünk van” mítosza. A városban szétszóródott, mintegy kétszázötven felfegyverzett felkelő – puskákon kívül néhány géppisztollyal és egy golyószóróval is rendelkeztek – már a frissiben bevetett lengyel katonákban is „Sztálin lakáit” látja: a lengyel nép ellenségének tekinti őket. Jelzi ezt a harcok hevesége is: tíz harcocsit gyűjtanak fel és tizennégyet tesznek más módon harcképtelenné, személyzetük azonban minden esetben megmenekül. A bevetett mintegy hat-nyolcezer katonának és kétezer-ötszáz rendőrnek másnapra sikerült teljesen helyreállítani a rendet.

Ekkor lép színre Cyrankiewicz, akit fő felelősség terhel a poznańi drámáért. Első reggeli intézkedésként elrendeli, hogy a holttesteket azonnal tüntessék el. Ezért máig nem állapítható meg a halottak pontos száma. Az 1981-ben összeállított, hetvennégy embert felsoroló lista se nem teljes, se nem pontos. A halottak zöme munkás, átlagéletkoruk huszonhat év, közöttük több gyermek is van. A sebesültek száma kilencszázra becsülhető.

Cyrankiewicz június 29-i esti fél nyolcas rádióbeszédében ezt mondta: „Minden provokátor vagy örült, ki kezét a néphatalomra meri emelni, biztos lehet benne, hogy e kezét a néphatalom a munkásosztály érdekében, a dolgozó parasztság és az értelmiség érdekében, életünk további demokratizálásának érdekében, levágja...”

„A világ legnépszerűbb lengyele” – Gomułka hatalomra kerülése

Az események kivizsgálására alakult párt- és kormánybizottságot Edward Gierek vezette. Az általa készített jelentést sohasem hozták nyilvánosságra. Végül ötvennyolc ember ellen emeltek vádat. Mire azonban a tárgyalásukra 1956. szeptember 27-e és október 22-e között sor került, Lengyelországban alapvetően megváltozott a politikai helyzet. Nem minden feszültség nélkül. A július 22-i állami ünnepségre Varsóba érkező Bulgaryin még, amellet, hogy huszonöt millió dollárt hozott a lengyel közellátási gondok enyhítésére, éberségre hívta fel a Lengyel Egyesült Munkáspárt figyelmét. Ezt a

dogmatikusok egyértelműen úgy vették, hogy a szovjet pártvezetés őket támogatja. A Központi Bizottságban azonban a liberálisok voltak többségben. Bennük megvolt arra is a kellő elhatározottság, hogy a tömegek bizalmát olyan döntésekkel erősítsék, mint a varsói felkelés kirobbanásának tizenkettedik évfordulója alkalmából – kommunista időkben – első ízben tartott ünnepség, s ehhez kapcsolódóan a Honi Hadsereg elítélt tisztjeinek és katonáinak rehabilitálása vagy az ifjúság körében szenzációt kiváltó I. dzsesszfesztivál megrendezésének engedélyezése augusztus közepén Sopotban. Az is a liberálisok malmára hajtotta a vizet, hogy a szovjet kormány ekkor engedélyezte ismét több százezer litvániai, belorussziai és ukrainai lengyel repatriálását.

Augusztus 26-án egymillió hívő jelenlétében újíttatták meg Czesztochowában a svéd-elleni nemzeti hon- és hitvédő háború élére állt János Kázmér király 1656-ban, a lembergi székesegyházban tett esküjét. Mindenki sejtette, hogy ennek újkori szövegét a továbbra is szigorú őrizetben tartott Stefan Wyszyński prímás írta.

Szeptember 5-én került sor a szejm IX. ülőszakának megnyitására. Az egyik képviselő számon kérte, hogy a poznańi események hátterének kivizsgálására miért nem a szejmhez fordultak, egy másik a belbiztonsági szervek mindazon munkatársainak szigorú megbüntetését követelte, akik a törvénysértésekért felelősek. Jelentős döntésnek számított az is, hogy a büntetés-végrehajtási intézeteket ismét az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá helyezték.

Ochab és Cyrankiewicz – kellő moszkvai tájékozódás után – a reformok folytatása mellett foglaltak állást. Tisztában voltak azonban azzal, hogy ezt az utat választva is csak úgy kerülhető el a társadalmi robbanás, ha Gomułka személye hitelesíti őket. Gomułka a támogatást feltételekhez kötötte: a Központi Bizottság első titkári posztja és több ember távozása a legfelsőbb pártvezetésből – élükön Hilary Mincsel és „a két nemzet marsalljával”, Konsztantyin Rokosszovszkijjal. (A meghamisított életrajzzal „ellengyelesített” Rokosszovszkijt még Bierut nevezette ki lengyel nemzetvédelmi miniszternek, hogy a lengyel hadseregben a szovjet elgondolásnak megfelelően menjen végbe a tisztogatás. Így Rokosszovszkijt több tucat lengyel tábornok bebörtönzéséért és kivégzéséért terhelte felelősség. Nyikolaj Ivanov orosz történész szerint Rokosszovszkij lengyel származású volt, s valóban Varsóban született. Akcentusán élete végéig érződött, hogy nem orosz az anyanyelve. Ennek ellenére orosznak érezte magát, s noha kis híján áldozata lett a tisztogatásnak, Sztálint szinte kultikusan tisztelte.)

Az ország gazdasági állapotáért felelős Minc lemondása után, október 13-án összeült Politikai Bizottság elfogadta az Ochab és Gomułka által javasolt személyi változásokat, s október 19-re tűzte ki a Központi Bizottság 8. plénumát. A párt dogmatikus szárnya ezúttal is Moszkvában keresett szövetségest, de a varsói szovjet nagykövet jelentései se nyugtatták meg Hruscsovékát, akik október 17-re moszkvai látogatásra hívták meg a LEMP vezetőit. Ochab azonban azt válaszolta, hogy a meghívásnak csak a 8. plénum után tudnak eleget tenni. Válaszul Rokosszovszkij, maga is a Politikai Bizottság tagja, bizalmasaival együtt összeállította azok listáját – mintegy hétszáz személyről volt szó – akiknek letartóztatásával pacifikálni lehet a Központi Bizottságot.

Ezt követően drámai gyorsasággal alakultak az események. Október 18-ról 19-re virradó éjszaka az Alsó-Sziléziában állomásozó szovjet egységek megindultak Varsó felé. A Belügyminisztérium egyik liberális munkatársa a letartóztatottak névsorához jutva, fi-gyelmeztette az érintetteket, hogy tűnjenek el otthonról. A gyárakat és egyetemeket futá-rok útján tájékoztatták a küszöbön álló intervencióról. A Belbiztonsági Hadtest, amelynek élén pár hónapja Gomułka bizalmasa, a frissen rehabilitált Waclaw Komar tábornok állt, megszállta a város stratégiai pontjait (Lengyel Rádió, repülőtér, telefonközpont, középü-letek). Az üzemek éjszakai váltása harcra készült. Ennek vállalása nehéz döntés elé állí-totta a varsóiakat, hiszen a város egy része még fel sem épült 1944-es romjaiból.

Október 19-én reggel, néhány órával a 8. plénum megnyitása előtt, váratlanul a Varsó környéki katonai repülőtérre érkezett egy népes szovjet pártküldöttség Hruscsovval, Mikojannal, Molotovval, Kaganoviccsal, Zsukov honvédelmi miniszterrel és a Varsói Szerződés egyesített haderejének főparancsnokával, Konyev marsallal az élen, aki ti-zenegy tábornokot hozott magával. Hruscsov ugyan jelezte látogatását, de azt Ochab azzal hátrította el, hogy csak a 8. plénum után tudják őt fogadni. A kialakult helyzetben persze kénytelen volt Cyrankiewicz-csel és néhány pártmunkással a repülőtérre ki-menni. Következetességének jelzéseként Gomułkát is magával vitte. Az első pillanatok hangulata nem sok jóval biztatott. Hruscsov, miközben Ochabékat öklével megfenye-gette, tüntetően a fogadására felsorakozott szovjet tábornoki kart üdvözölte – Rokosz-szovszkijjal az élen. Ochabot újabb öklörázással köszöntötte, de Gomułkáról igyekezett nem venni tudomást.

A baljós bevezető dacára a szovjet delegáció nem vett részt a 8. plénumon, amely egyhangúlag kooptálta Spychalskit, Zenon Kliszkót, Loga-Sowińskit és Gomułkát, az utóbbit javasolva az első titkári posztra. Ekkor az ülést felfüggesztve jóval bizonyta-lanabb megbeszélésre került sor. Az elvtársi találkozó színhelyéül Hruscsovék a var-sói szovjet nagykövetség épületét javasolták. A lengyel kommunisták azonban emlékezve „a tizenhatok” sorsára, a lengyel kormányülések színhelyére, a Belvederbe invitálták hivatalan vendégeiket. Így lett a rendhagyó szovjet delegáció a lengyelek túsza. A több órás viharos megbeszélésen Hruscsov végül is úgy tett, mintha a len-gyel elvtársak arra vonatkozó érveit, hogy Lengyelország nem akar kiszakadni a szo-cialista táborból, s továbbra is a legrendíthetlenebb szövetségese a Szovjetuniónak, amelynek garanciája nélkül az Odera–Neisse határ könnyen fikcióvá válhat – elfo-gadná. Ebben szerepe lehetett annak a zavarnak, amelyet Molotov keltett, aki a len-gyelek szapulásában buzgón szekundálni akart Hruscsovnak. Gomułka mintha csak erre várt volna, azonnal bevitt egy történelmi horogütést: „Önnek, Molotov elvtárs, itt semmi mondanivalója nem lehet. A lengyel nemzet jól emlékszik az ön fellépésére a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában 1939 szeptemberében, amikor Lengyelországra utalva kijelentette: »Versailles szörnyszülötte megszűnt létezni.«” Hruscsov állás-pontja megváltoztatásának első jele az volt, hogy a Varsó felé közeledő szovjet pán-céloszlopokat megállította.

Október 21-én már csak az volt kérdéses, hogy Gomułka hány szavazatot kap az első titkárrá választásakor. Ezt követő felszólalásában keményen bírálta a hatéves tervet, a

téteszesítést, a poznaí munkásokkal szembeni eljárást, s azt, hogy a párt fedezte a hazugságokat és a sztálinizmus bűneit.

Ezekben a napokban a világ legnépszerűbb lengyel embere kétségtelenül Gomułka volt. Az október 24-i varsói nagygyűlésen négyszázezer ember éltette őt és – homályosan megfogalmazott – programját, amelynek kulcsszava a demokratizálás volt. A nagygyűlésnek egyetlen zavaró mozzanata volt, de arról az érintetten kívül nem tudott senki. A Varsói Pártbizottság első titkára, Stefan Staszewski is fel akart szólalni. Amikor azonban kiderült, hogy mondanivalója arra fut ki, hogy a demokrácia kivívásáért még csak most kezdődik az igazi harc, Gomułka megtiltotta a beszéd elmondását.

Nem lehet tudni, hogy az új lengyel pártvezető tisztában volt-e azzal, hogy őt voltaképpen az előző napon kirobbant magyar forradalom és a Moszkvában tárgyaló kínai pártküldöttség mentette meg. Az utóbbi kifejtette, a pekingi elvtársak ellene vannak annak, hogy a Szovjetunió beavatkozzon a lengyelországi fejleményekbe. A lengyelek iránti rokonszenvtüntetésnek indult magyar forradalom és következményei elterelték a szovjet pártvezetés figyelmét az „engedetlen” Gomułkáról, akinek eljárása egyszerűen egy konfliktushelyzet dicsérendő megoldástípusa lett. Ebben a helyzetben az új lengyel első titkár azt is ki tudta jární, hogy Konsztantyin Rokosszovszkij november közepén ötvénhat szovjet „tanácsadó” tábornok és törzstiszt kíséretében elhagyja Lengyelországot.

A LENGYEL 1968 ELŐZMÉNYEI – ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

„Szólásszabadságot követelünk, és szabadságot a szólás után!”

(wrocławai jelmondat)

Sztálin halála Lengyelországban nem hozott olyan hirtelen személyi változást a vezetés legfelső szintjén, mint Magyarországon. Bolesław Bierut, mintha azt akarta volna bizonyítani, hogy a lengyel kommunisták hatalomgyakorlása független volt a szovjet elvtársakétól, 1953 tavaszát követően több politikai perben hozott halálos ítéletet írt alá, s indított az addigiaknál is erősebb támadást a katolikus egyház ellen. Ennek jegyében tartóztatták le és helyezték egy távoli dél-lengyelországi kolostorban szigorú őrizet alá Stefan Wyszyńskit, Lengyelország prímását. Ennek ellenére, mint említettük, 1954-től kezdve a pártvezetésen belül körvonalazódott két csoport, amely alkalmasint a hatalom átvételére készült. Abban nem volt közöttük különbség, hogy híveik az 1944-et követő évtizedben – a sztálini Szovjetunió támogatását élvezve – egyaránt elkötelezettek voltak a kommunista hatalom kiépítésének, s osztottak annak eredményeiben és bűneiben. Lengyelország, a lengyel szocializmus jövőjét azonban másképpen látták.

Amikor 1956 nyarán a lengyelországi zsidók körében újabb kivándorlási hullám indult meg, azt a lengyel társadalom – részben a dogmatikus kommunisták sugallatára – úgy tekintette, hogy a zsidók a sztálinizmus idején elkövetett bűneik miatti felelősségre vonás elől menekülnek. Egy évtizeddel később a Lengyelországban élő zsidók lélekszáma már nem haladta meg a harmincezer főt. Többségük legfeljebb a származás tekintetében mondhatta magáról, hogy zsidó. (Már aki ennek tudatában volt.) A magukat kimondottan zsidónak tartó lengyel állampolgárok lélekszáma hétezer-ötszáz lehetett. Ennyi volt ugyanis a Lengyelországi Zsidók Társadalmi-Kulturális Társaságának a létszáma. Tagjai az idősebb nemzedék köréből kerültek ki. Az 1962-ben ennek égisze alatt alapított „Babel” Ifjúsági Klub 262 tagot számlált.

1957 őszére kiderült, hogy Gomułka mást ért a demokrácián, a gazdasági reformon, a kultúra szabadságán és a vallás szabad gyakorlásán, mint az egy évvel korábbi ősz liberálisai. Vagyis a Gomułka által nagy hangon meghirdetett eszmék a gyakorlatban közelebb álltak a dogmatikusok (a natoliniak) szocializmusképéhez, mint a liberálisok (pulavaiai) reformterveihez. Gomułka a liberálisokban mindinkább revizionistákat látott, míg a natoliniakra legfeljebb csak azt mondhatta, hogy dogmatikusok. Márpedig a dogmatizmust ő legfeljebb „a párt náthájának” tekintette, míg a revizionizmust „a párt tüdőgyulladásának” tartotta. Ráadásul a „revizionisták” tudat alatt automatikusan a nyugatnémet területi revizionisták rémképét hívták elő benne.

Jerzy Eisler 1968 márciusáról írott könyvében (Marzec 1968) így jellemezte Gomułkát: „Már az 1956 októberét követő első években megmutatkozott diktatori vér-

mérséklete és vonzódása »az erős emberekhez«. Ezzel egyidejűleg kifejezte ellenszenvét, sőt ellenségességét az értelmiségiekkel szemben, és ez a marxizmus–leninizmus alapeszméihez való dogmatikus ragaszkodással párosult.” Ahogy Józef Piłsudski a háború előtt, Gomułka is meg volt győződve arról, hogy a lengyelek életeleme az anarchia, s csak erőskezü kormányzással érhető el az, hogy magatartásával a nemzet ne vigye Lengyelországot katasztrófába.

A „revizionista” pulavaiak hosszú éveken át türelmesen bíztak Gomułka liberalizmusában, míg a dogmatikusok a kezdet kezdetétől éppen vélt liberalizmusáért támadták. A támadás egyik irányát és módszerét a LEMP 1959 márciusában tartott III. kongresszusán villantották meg. Ekkor vádolták meg legnyíltabban azzal Gomułkát – az ezernégyszáz küldött között szétosztott röplapon –, hogy zsidó származású személyeket támogat, s velük veszi magát körül. Ezt megbocsáthatóan azzal magyarázták, hogy felesége, Zofia asszony is zsidó.

E röplaptól függetlenül a pulavaiak többsége éppen ezen a kongresszuson kényszerült azzal az illúziójával leszámolni, hogy Gomułka mindennek ellenére 1956 októbere eszméinek a híve. Az első titkár ugyanis személyesen cenzúrázta a hozzászólásokat, s két miniszternek, mert megtagadták beszédük előzetes bemutatását, egyszerűen nem adta meg a szót. A Központi Bizottságba is csak azokat jelölhették, akiknek listára vétele ellen Gomułka nem emelt kifogást. Így az 1956-os változások több közismert kezdeményezőjét töröltette, míg az olyan sztálinistaként ismert személyek jelöltségét, mint Zenon Nowak vagy Mieczysław Moczar, szó nélkül hagyta.

A III. kongresszus után az 1956-os október híveinek újabb csoportját távolították el a hatalomból, amire az szolgáltatott ürügyet, hogy a pulavai csoporttal kapcsolatban álló Paweł Monat ezredes, aki a Lengyel Hadsereg Vezérkara II. ügyosztályán (felderítés, hírszerzés) dolgozott, s ott a katonai attasék osztályát vezette, Nyugatra szökött. Erre kondukt meg a párt vörös vészharangja, hogy felelős állami és párttiszséget a jövőben ne bízzanak zsidókra..., sőt az ország és a szocializmus érdeke is azt diktálja, hogy bizonyos intézményeket megtisztítsanak tőlük.

A natoliniak ettől kezdve a Központi Bizottságban újabb és újabb székeket szereznek meg vagy szereznek vissza. A KB Adminisztratív Osztályának élére Monat ezredes disszidálása után a keménykezű Kazimierz Witaszewski tábornok került, aki küldetésének tekintette, hogy a pulavaiakat az utolsó emberig eltávolítsa Gomułka környezetéből. E céljának elérésében odaadó szövetségesre lelt Mieczysław Moczar tábornokban, aki 1956 és 1964 között belügyminiszter-helyettes volt, s mint „erős ember” élvezte Gomułka első titkár bizalmát.

Moczarról, az 1945 utáni évtizedek szürke eminenciásáról több életrajzi változat forgott közkézen. Ami kiszűrhető belőlük, hogy 1942 és 1944 között a Népi Gárda lódzi, majd lublini körzetének parancsnoka (1942–1944), ezt követően a Népi Hadsereg kielcei körzetének parancsnoka (1944–45) volt. 1945-ben a lódzi Vajdasági Közbiztonsági Hivatal vezetője. 1946-ban vezérőrnaggyá léptették elő. Mivel Lengyelország szovjet tagköztársasági jövőjéről álmodozott, s ezt nem rejtette véka alá, pártfegyelmiben részesítették. Ettől függetlenül 1944–48 között tagja a Lengyel Munkáspárt Központi

Bizottságának. Az ezt követő nyolc esztendőben volt olsztyni, białystoki és varsói vajda, valamint az állami gazdaságok minisztere. Az biztos, hogy a kezdetek kezdetétől szoros kapcsolatban állott az NKVD-vel, majd 1954-től annak utódszervezetével, a KGB-vel.

Moczar azonban mint író lett közismert az 1960-as évek elején, amikor két könyve is napvilágot látott. *A harc színei* (Barwy walki) című visszaemlékezésének kiadását megelőzte annak legendája, hogy szovjetellenes célzásait a cenzúra ki akarta hagyni, de a szerző nem engedte. Igaz, antiszemita kitételei ellen nem emelt kifogást. A könyv végül a Szovjetunióban is megjelent, s állítólag sikert aratott. Lengyelországban felvették a gimnáziumoknak ajánlott könyvek listájára. Ellenfelei életrajzának azon elemeit emelték ki, miszerint apja, Tyihon Demko a grodnói kormányzóság breszti járásában pravoszláv vallású parasztként látta meg a napvilágot, s így Moczarról nem lehet pontosan tudni, hogy belorusz, ukrán vagy lengyel.

Gomułka nem tulajdonított különösebb jelentőséget a tömegkommunikációnak, Moczar viszont tudatosan kihasználta a televízió, a rádió és a sajtó biztosította népszerűsítési lehetőségeket. De ezenkívül is eredményesen szerzett magának tömegbázist: 1964-ben elvállalta a Partizánszövetség választmányának elnökségét. E posztjáról hirdette ki azt, hogy „a hazáért kiontott minden csepp lengyel vér egyforma”, így a Szövetségnek nem csupán a kommunista katonai formációk veteránjai lehetnek a tagjai, hanem a Honi Hadseregnek a korábbi évtizedekben mostoha sorsra kárhozott katonái is. Nem elhanyagolható tény, hogy az 1960-as évek közepén a Partizánszövetségnek közel háromszázezer tagja volt.

Moczar tábornok orosz-, ukrán-, németellenes utalásokkal tarkított populista szövegei nem maradtak hatástalanok. Kivetnivalót a szovjet elvtársak sem találtak bennük, mivel az oroszellenesség többnyire kimerült abban, hogy a lengyel hadseregbe a szovjet tanácsadók társaságában gimnasztyorkában bejutott és ott minden fontos posztot elfoglalt tiszteket, vagyis a zsidókat szapultak...

A hatvanas évek első felében tehát a pulavaiak mindinkább szétzilált csoportja s a megerősödött natoliniak között megjelent egy harmadik politikai tömörülés: a Moczar tábornok vezette „partizánoké”. A „partizánok” Gomułka híveinek vallották magukat, de nem rejtették véka alá, hogy az első titkárt fáradtnak tartják, s úgy vélik, feladatait meg kellene osztania a fiatalabbakkal. Moczar előmenetellel, karrierrel biztatta híveit. Ennek előfeltétele azonban az, hogy bizonyos, nem odaváló „elemekkel” betöltött állami és pártállások felszabaduljanak.

A hatvanas évek elején kerül sor több vitaklub bezárására, liberálisabb hangvételű folyóirat betiltására s az első politikai jellegű perekre. Mindezeket Gomułka – a revizionisták elleni harc jegyében – rendelte el.

Moczar, amennyire hatásköréből tellett, megkezdte a megbízható híveivel betöltendő állások „felszabadítását”, ami egyenlő volt a Belügyminisztérium „dejudaizálásával”. De „Mietek tábornok” ezen is túlment: a revizionisták elleni harc ürügyén létrehozott egy olyan ügyosztályt, amely Lengyelország valamennyi zsidó származású polgáráról kartotékot vezetett. Ebben nemcsak a személyi adatokat tüntette fel, hanem az illető baráti kapcsolatait, szokásait, arra is kiterjedően, hol nyaral, melyik üzletben vásárol stb.

Ehhez olyan besúgóhálózatot szervezett, amely százhusz-százötvenezres létszámával kétszerese volt az 1950-es évek konfidenseinek.

1963-ban Lengyelországba látogatott a Szovjetunió honvédelmi miniszterhelyettese, Szergej Birjuzov marsall, aki a búcsúzáskor kertelés nélkül közölte vendéglátójával, Marian Spychalski marsall nemzetvédelmi miniszterrel, hogy „a zsidók és ellenforradalmárok által vezetett hadsereget nem lehet az imperialisták elleni harcban felhasználni”, s ennek jegyében azonnali intézkedést követelt. Kategorikus utasítása a Szovjetunió ez idő tájt meghirdetett új, expanzív közel-keleti politikájával állhatott kapcsolatban, amely messzemenően figyelembe vette az arab országok érzékenységet.

A lengyel néphadsereg mintegy negyvenötezer főt kitevő tisztikarának kétszázötven-háromszáz tagja volt zsidó származású. 1965-re szinte valamennyiüket eltávolították posztjukról. A tisztogatás azonban ennél több személyt érintett, mert azok is áldozataul estek, akik zsidó bajtársaikkal feltűnő barátságot tartottak fenn. Ez az akció is a pulavaiak megtizedelt táborát gyengítette, s a „partizánokat” erősítette.

Az 1956-os október utáni olvadás vége, az új politikai jégkorszak kezdete is erre az időszakra tehető Lengyelországban. Jelképes dátuma 1963. július 4. Gomułka ekkor tartotta a LEMP Központi Bizottságának 13. plénúmán híres vagy inkább hírhedt beszédét, amelyben a lengyel irodalom, képző-, színház- és filmművészet szinte minden jelentősebb 1956 után keletkezett alkotását retrográdnak minősítette.

Nem véletlen a dátum. 1963-tól észrevehetően romlik a lengyel gazdasági helyzet, s vele párhuzamosan az életszínvonal. Ez a kultúra támogatásán is érzékelhető. Kevesebb könyvcím jelenik meg, s a korábbiakhoz képest az is kisebb példányban. 1964. március 14-én harmincnégy neves értelmiségi, köztük Maria Dąbrowska író, a minisztertanács elnökéhez, Józef Cyrankiewiczhez intézett levelében fejezte ki ezzel kapcsolatos aggodalmát. Egy hét elteltével se kaptak rá választ. A levél március 23-án és 24-én több világlapban megjelent, és többször felolvasták a Szabad Európa Rádióban is. Az egyébként ártatlan tartalmú levél azonban sohasem látott napvilágot teljes terjedelmében, de aláírói ellen példátlan sajtókampány indult. A „partizánok” és a „natoliniak” rögtön Gomułka mögé sorakoznak, s a revizionista aláírók portréjában csálhatatlanul meglátják, hogy ki a zsidó. A megtorlás nem marad el. Ezzel Gomułka elszalasztja az utolsó esélyt, hogy az értelmiség képviselőivel szót értsen, kapcsolatot tartson.

A 34-ek mellett azonban volt egy nagyszabású szolidaritási megmozdulás is. Ezt a Jacek Kuroń és a Karol Modzelewski köré csoportosult ún. „kommandósok” szervezték – Adam Michnikkel az élen – a Varsói Egyetem területén. A név szerint felsoroltak mindhárman régi kommunista családból származtak, s Modzelewski és a tőle fiatalabb Michnik szülei befolyásos szerepet játszottak a sztálinizmus időszakában. Ez nem kerülte el Moczarék figyelmét, akik Kuroń, Modzelewski és Michnik, valamint a „kommandósok” lejáratására ettől kezdve előszeretettel hozakodnak elő a szülők sztálinista múltjával, a kiváltságos helyzetben élő „aranyifjak” jólétével, a munkásokat és parasztokat megvető arroganciájával, s mindezek betetőzéseként elmaradhatatlan adalék az érintettek zsidó vagy félzsidó származása. Akkor is, ha az illető – például Kuroń – nem volt az.

A „kommandósok” onnan kapták nevüket, hogy Adam Michnik és különféle vitarendezvényeken edzett csoportja – Kuroń tanácsára – rendre megjelent a különböző diákklubokban, találkozókön, szemináriumokon, előadásokon, és felkészült hozzászólásaikkal, érveikkel, cáfolataikkal, „szétbeszélték” vagy meghódították a kérdéses rendezvényt és résztvevőit. Egyébként elég volt Katyńt és a Molotov–Ribbentrop-paktumot szóba hozni, s máris feloldhatatlan zavar támadt.

Nem véletlen, hogy Kuroń és Modzelewskit revizionista nézeteikért éppen 1964 decemberében, a júniusi IV. pártkongresszuson meghirdetett „belső fegyelem erősítése” jegyében zárták ki a pártból. Amikor pedig a következő esztendőben eszmerendszerüket *Nyílt levélben* fejtették ki, amelyben a pártot „fent” szervezett bürokráciának, „lent” a dezorganizáció eszközének titulálták, bíróság elé állították őket. Kuroń három évi, Modzelewskit három és fél évi börtönnel sújtották. Kuroń szerint Modzelewski zsidó származása miatt kapott súlyosabb büntetést.

A LEMP IV. kongresszusán megválasztott Központi Bizottságba nem került be négy korábbi KB-titkár. Pont azok, akik az 1956-os változások hajtómotorjai voltak. Igaz, Moczar se könyvelhetett el teljes sikert: bármennyire akarta is, nem lett tagja a Politikai Bizottságnak. Azzal vigasztalhatta magát, hogy kinevezték belügyminiszternek. Megnövekedett befolyását arra is felhasználni igyekszik, hogy az értelmiség köréből híveket toborozzon magának. Néhány nemzeti kommunista író felsorakozik mögé.

Moczar nem lebecsülendő tehetségét bizonyítja, hogy minisztériuma rövid időn belül a legjobban működő szervezet, a leghatékonyabban megszervezett hivatal lesz Lengyelországban, ő maga pedig az egyik legfontosabb hatalom birtokosa. De továbbra sem ő a mindenható pártvezér. Ráadásul ennek a posztnak egy újabb várományosa támad, a LEMP „sziléziai erős embere”, a katowicei vajdasági pártbizottság első titkára, Edward Gierek. Ő Lengyelország leggazdagabb tartományának a jó szakember hírében álló gazdája. Moczarnak vele is számolnia kell.

Még el sem ült a Kuroń és Modzelewski elítélése nyomán támadt vihar, amely a Varsói Egyetem diákjait és tanárait, köztük Leszek Kołakowski marxista filozófust is állásfoglalásra kényszerítette s egyre inkább radikalizálta, amikor újabb, a „revizionistáknál” nem kevésbé veszélyes ösellségre kellett lesújtania Gomułkának, vagyis a pártnak: a katolikus egyházra s az őt megtestesítő Stefan Wyszyński bíboros-prímásra. Gomułka – a közhiedelemmel ellentétben – csak rövid távú taktikai engedményekre kényszerült az egyházzal szemben, amelyeket 1958-tól fokozatosan visszavont. 1956-os ígéreteinek teljesítését sohasem gondolta komolyan. (Hogy Gomułka egyházellenességében – kommunista elvszerűségén kívül – mekkora szerepet játszott annak nyomasztó élménye, hogy családját plébánosuk gyermekkorában „kiprédikálta” a szószékről, nem lehet tudni.)

Stefan Wyszyński a XX. század kiemelkedő lengyel történelmi személyisége, „az évezred embere” volt az első kezdeményezője a németekkel való megbékélésnek. Lengyelország 1966-ban készült megünnepelni államisága fennállásának ezredik évfordulóját. A megemlékezésből az egyház is kivette részét, mivel a jubileumi évforduló voltaképpen a kereszténység 966-ban történt felvételéhez kötődött. 1965 őszén a vati-

káni zsinaton részt vevő lengyel püspöki kar nagyvonalú gesztusra szánta magát: az 1966-os ünnepségekre meghívta a német egyházak képviselőit. Ráadásul a nekik címzett levelükben leszögezték, hogy megbocsátanak a németeknek, s kérték, a németek is bocsássanak meg a lengyeleknek a részükről ért sérelmekért...

Gomułka elérkezettnek látta az időt, hogy a revizionisták után a lengyel katolikus egyház vezetőivel is egyszer s mindenkorra leszámoljon. Bevezetőként elkobozta Wyszyński bíboros útlevelét, a lengyel püspököket lehazaárulózta, VI. Pál pápától pedig két ízben is megtagadta, hogy a millenniumi ünnepségekre akár csak pár órára is Lengyelországba látogasson. A lengyel filmhíradónak, televíziónak, rádiónak, sajtónak megtiltották, hogy a jubileumi egyházi rendezvényekről hírt adjanak. Az ezzel kapcsolatos körmenetek megtartása elé is akadályokat gördítettek.

Gomułka a lengyel érzelmek németellenes húrjait pengetve még csak-csak célt ért volna, de azzal, hogy a püspököket és különösen Wyszyńkit – bűneik betetőzéseként – szovjetellenességgel is vádolta, nemcsak hogy nem sokkolta, hanem inkább az egyház mögé állította a lengyel közvéleményt.

Michniket visszaemlékezése szerint a püspöki kar kérdéses levele ösztökélte arra, hogy a lengyel egyházra ne a rendíthetetlen baloldali forradalmár előítéletével nézzen. Tény, hogy a lengyel katolikus egyház a millenniumi esztendőből morálisan megerősödve lépett át 1967-be.

1968 márciusának eseményeitől és következményeitől elválaszthatatlan a „hatnapos” jelzővel minősített 1967-es arab–izraeli háború. A közel-keleti arab országok vereségét a szocialista tábort ért csapásként értékelték Moszkvában és a Varsói Szerződés tagállamaiban. Ez nem jelenti azt, hogy a lengyel társadalom a zsidó állam győzelmére ne tekintett volna úgy is, hogy a „kis Izrael” az arab világgal együtt „a nagy Szovjetuniót is megtáncoltatta”.

A hatnapos háborúra reagálva Moczarék azonnal működésbe léptek és a bűnbakok már korábban összeállított hosszú névsorát tették Gomułka asztalára. Az első titkárt sokkolta annak híre, hogy kilencvennégy zsidó származású fiatalember jelentkezett a varsói izraeli nagykövetségen önkéntesnek. Ez annyira lehetett igaz, mint a Marian Spychalski marsall feleségéről készített jelentésben az az állítás, hogy izraeli útját tudatosan időzítette a háború hat napjára, s találkozott Mose Dajannal. Moczarék tudták, hogy Spychalski nemzetvédelmi miniszter kikezdehetetlen, mert Gomułka feltétlen bizalmát élvezte, ezért környezetének felszámolását tűzték ki célul. Ez az „anticionista” tisztogatás sikerrel járt.

A Moszkvában megírt forgatókönyv szerint 1967. június 12-én Lengyelország is megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Egy héttel később a Szakszervezetek VI. kongresszusán tartott beszédében Gomułka „a lengyel állampolgárságú zsidókat”, akik „Izraelnek az arab országok elleni agresszióját tapssal fogadták”, ötödik hadoszlopnak titulálta, s világosan tudtukra adta; nem gördít akadályokat az elé, hogy eltávozzanak Lengyelországból.

Az „ötödik hadoszlop” kifejezést Gomułka bizalmas munkatársai túl erősnek találták, s a beszéd nyomtatott változatából „kicenzúrázták”. Moczarék viszont e kijelentéssel

mintegy zöld utat kaptak régóta előkészített terveik megvalósításához. 1967 azonban még csak félsikert hozott nekik: „az ötödik hadoszlopnak” mindössze ötszáz „tagja” hagyta el Lengyelországot. Ráadásul az is nyilvánvaló volt, hogy közülük többen nem is voltak zsidók, csak éppen éltek az alkalommal, hogy a szocialista paradicsomból kiűzetthessenek.

Gomułkának minden oka megvolt, hogy sorsára nehezteljen, amely pillanatnyi nyugtot se hagyott neki. 1967 második felétől mindinkább a csehszlovákiai fejlemények költötték le a figyelmét. Míg 1956-ban a magyar forradalom iránt átmeneti megértést s a szovjet elvtársai által halálra szánt Nagy Imre iránt pillanatnyi együttérzést tanúsított, a csehszlovákiai reformmozgalmat ellenforradalmi összeesküvés eredményének értékelte, s Walter Ulbrichttal együtt ő lett a legfőbb szószólója a fegyveres intervenciónak, vagyis a testvéri segítségnyújtásnak.

1967 végén Moczar tábornok Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a Cseka megalakításának 50. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken. Az út nem hozta meg „Mieteknek”, amit tőle remélt. Az év folyamán Moczarnak éppen a két legfőbb szovjet pártfogója került ki a hatalomból, s a KGB új főnöke, Jurij Andropov, valamint az új honvédelmi miniszter, Andrej Grecsko tartózkodóan viszonyult a nacionalistának tartott lengyel elvtárshoz. Moczar tábornoknak rá kell döbbernienie, hogy csak odahaza terem számára babér. És 1968 bőséges babértermést hozott...

1967 novemberében Kazimierz Dejmek rendezésében a varsói Nemzeti Színházban színre vitték Adam Mickiewicz híres drámáját, az *Ősöket*. A cári elnyomás brutalitását s a lengyel ifjúság áldozatvállalását bemutató darab előadásán tüntetésekre került sor. Már akkor felmerült, hogy az oroszellenes demonstráció tudatosan szervezett provokáció volt. Ma már minden jel arra mutat, hogy a rendbontók Moczar hívei közül kerültek ki. (Fellépésüket összehangolhatták azzal, hogy január 12–14. között Leonyid Brezsnyev, Nyikolaj Podgornij és Alekszej Koszigin a lengyel fővárosban nem hivatalos „baráti megbeszélést” tartott Gomułkával.) Varsóban híre kelt, hogy a szovjet nagykövetség követelésére a darabot leveszik a műsorról. Ezt a szovjet nagykövet maga kényszerült megcáfolni azzal a nyilatkozatával, hogy ez, ha igaz lenne, azt jelentené: nagykövetsége a cári birodalommal kívánja azonosítani a Szovjetuniót. A végeredmény az volt, hogy Mickiewicz darabját január 30-án játszották utoljára. Az egyetemi hallgatók egy csoportja már az éjszaka folyamán tiltakozó tüntetést rendezett a Nemzeti Színházhoz közel álló Mickiewicz-szobornál. A demonstrációról – amelyen utólagos állítása szerint Moczar emberei is részt vettek – a belügyminiszter természetesen jelentést tett Gomułkának, s azt többek között a cionisták aknamunkájának tüntette fel.

Egy hónappal később a Lengyel Írószövetség – hatszáz tagot számláló – Varsói Szervezete határozatban ítélte el a „nemzeti kultúra elleni merényletet”, vagyis a darab betiltását. A lengyel írók, akik már a 34-ek levele óta csoportosan léptek ki a pártból, most nyíltan szembefordultak annak vezetőivel. A megtorlás nem maradt el. De a megtorlás legközvetlenebbül Adam Michniket és Henryk Szlajfert érintette, akiket a Varsói Egyetem vezetői már több ízben fegyelmissel sújtottak, de március 4-én felsőbb utasításra megfellebbezhetetlenül töröltek a hallgatók névsorából. E váratlan határozathozatal inspirálásában minden bizonnyal Moczarnak is szerepe volt. A belügyminiszter ugyanis

tudta, hogy erre mi lesz a hallgatók és az oktatók egy befolyásos részének a reagálása: azonnali tiltakozó nagygyűlés az egyetemen. E néhány napon belül bekövetkező demonstráció szükségszerűen arra az időszakra esik, amikor Gomulka – március 6-án és 7-én – éppen Szófiában tartózkodik a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésén.

A tiltakozó nagygyűlésre 1968. március 8-án déli 12 órakor került sor. Szlajfer így vallott a céljáról: „Számunkra nyilvánvaló volt, hogy ha a hatalom a legdurvább eszközök alkalmazásáról dönt, a rendőrséggel és a letartóztatásokkal egyszerűen letaglóz bennünket. Ha azonban tartózkodik a rendőrségi megtorlásoktól, és tárgyalni akar a diákokkal, akkor elkönnyelhetjük a győzelmet. [...] A cél egyszerű és egyértelmű volt. Olyan ifjúsági diákszervezetet akartunk létrehozni, amely független az országban működő politikai pártoktól, s platformját alkothatná azoknak az erőknek, amelyek a szocializmusért abban a tudatban harcolnak, hogy szocializmusuk nem egy kis csoport diktatúrája, hanem a társadalom valódi befolyása az őt körülvevő valóság alakítására.” A nagygyűlés alatt kiránduló autóbuszok érkeztek az egyetem területére, amelyekből gumibotokkal felfegyverzett civilruhás egyének tódultak ki, s válogatás nélkül ütlegetni kezdték a találkozó résztvevőit. Amikor a rektor közbenjárására a civilek elhagyták az egyetem területét, egyenruhás rendőrök jelentek meg, s folytatták ott, ahol civil bajtársaik abbahagyták.

Mire Gomulka március 8-án hazaérkezett Szófiából, Moczar jelentette neki, hogy a rendet helyreállította. Ez azonban nem így volt, mert az elkövetkező napokban tiltakozóhullám söpört végig a lengyel nagyvárosok egyetemein és főiskoláin. Március 11-én Varsóban került sor nagyszabású tüntetésre. Ennek során a demonstrálók Gomulkát szidalmazó s a pulavaikat éltető csoportja a Központi Bizottság székházához is eljutott. Ma már bizonyított, hogy a hangadók Moczar beépített, illetve a tüntetők közé vegyülő emberei voltak. Március 14-én Katowicében a diákok Mickiewicz *Ősök* című kötetét magasra tartva vonultak fel – éltetve az „irodalom szabadságát”, skandálva az állampolgárok alkotmányban is rögzített szabadságjogait. A toruńi egyetemisták varsói diáktársaikat éltették. A poznańi Közgazdasági Egyetemen Zbigniew Zakrzewski professzornak okos, bátor beszéddel sikerült a diákokat lecsillapítani, lebeszélni a tüntetésről. „Lélekben szolidaritást vállaltam a hallgatókkal. Megéreztem indulataik nemességét, ösztönös eredetiségét, hazafiasságát, érdeknélküliségét. Hiszen követeléseikben nem esett szó ösztöndíjemelésről meg ilyesmiről” – emlékezett vissza húsz év múltán Zakrzewski professzor.

Március 13-án a krakkói Jagelló Egyetem területén a rendőrség a varsói bajtársaikéhoz hasonló brutalitással lépett fel a gyűlést tartó diákokkal szemben. A professzoroknak is kijutott az ütlegetésből, mint ezt Karol Estreicher és Konstanty Grzybowski esete bizonyítja. Adam Bielański rektorhelyettest rendőrségi petárda sebesítette meg, amikor a Collegium Novumba behatoló rendfenntartókat fel akarta tartóztatni. A gyűlés szétveréséről rölpap számolt be, amelyben utaltak arra, hogy utoljára 1939 novemberében a lengyel professzorokat letartóztató nácik viselkedtek a kommunista rendőrséghez hasonlóan az egyetem épületében.

A szejm „Znak” néven ismert katolikus csoportja, Tadeusz Mazowiecki vezetésével interpellációt nyújtott be, amelyben a Mickiewicz-dráma betiltása és a rendőrség brutális fellépése ellen egyaránt tiltakozott.

Miután a hatalmában magát veszélyeztetve érző Gomulka kellőképpen „megpuhult”, Moczar előállhatott 1967-ben éppen csak megkezdett terve kivitelezésével. Elsőként az Állami Tudományos Kiadóvállalatra sújtottak le. Vezetőit és munkatársait azzal vádolták meg, hogy a *Wielka Encyklopedia Powszechna* (Egyetemes Nagyenciklopédia) és a *Encyklopedia Wiedzy o Polsce* (Lengyelország-ismeret Enciklopédiája) nem marxista szellemiségű, meghamisítja a lengyel történelmet, s méltatlan személyek, például Dajan életrajza is szerepel benne. Hogy kik a történelemhamisítók, azt a varsói Ismeretlen Katona sírja előtt tüntető „partizánok” transzparense pontosan meghatározta: „A cionisták meghamisítják a történelmet.” Rövid idő múlva a Kiadó negyvenegy munkatársának mondtak fel. Elsősorban zsidó származásúaknak.

Lengyelországban ekkortól ismert a „márciusi docens” elnevezés. Ez a tudományos minősítés nélküli, hirtelenjében kinevezett egyetemi oktatókat jelölte, akik az egyetemekről, főiskolákról eltávolítottak helyét foglalták el. A hadsereg és a belügyminisztérium után a külügyminisztérium zsidó származású munkatársainak döntő többségét is eltávolították. A városok közül Łódź járt élen a „dejudaizálásban”. Kevés hiányzott ahhoz, hogy ennek jegyében a Łódźi Film és Színházi Főiskolát szét ne verjék. A kivándorlók nem kaptak útlevelet, csak az ország elhagyására feljogosító dokumentumot.

Amikor a varsói Zsidó Színháznak szinte az egész társulata, Ida Kamińskával az élen, eltávozott Lengyelországból, Gomulka is megszeppent. Több jelből is rádöbbenhetett, hogy rászedték, hogy túllőtt a célon, hogy hiába Moczar a kezdeményező és a végrehajtó, a történekeért őt terheli a felelősség. Megpróbálta a lengyel zsidóság tömeges kivándorlásának útját állni. Ennek jegyében 1968 júliusában még azt is megtiltotta, hogy a lengyel sajtóban a *cionista* szó megjelenjék. A gyűlölet 1945 után is többször beindított gépezete azonban már megállíthatatlannak bizonyult. (Következményeként két év múlva magát Gomulkát is kidarálta a hatalomból).

1968-ban és a következő évben mintegy tizennégy-tizenötezer zsidó származású lengyel állampolgár kényszerült Lengyelország elhagyására. Köztük olyan írók, mint Henryk Grynberg, Jan Kott vagy Leopold Tyrmand, olyan filmrendezők, mint Aleksander Ford, Jakub Goldberg vagy Jerzy Lipman, olyan tudósok, mint Zygmunt Bauman, Leszek Kołakowski, Bronisław Baczko. A lengyel gazdasági, tudományos és kulturális életet olyan csonkulás érte, amelyet talán máig sem tudott kiheverni. A kivándoroltak negyede telepedett le Izraelben.

Annak a mozgalomnak a vezetői, amely előbb Gomulka, majd Gierek s végül Jaruzelski kommunista rendszerét megdöntötte, részben 1968 egyetemről kizárt, bebörtönzött, meghurcolt s az 1970-es években a munkásokkal szövetséget kötni tudó diákjai közül kerültek ki.

CSODA A BALTI-TENGERNÉL

A társadalmi forrongásnak és a párton belül folyó hatalmi harc alakulásának köszönhetően 1956 októberében a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkári székébe került Władysław Gomułka kétségtelenül kilógott a szocialista tábor vezetőinek sorából. Többek között ellenállt Moszkva nyomásának abban is, hogy nem vállalta a lengyel vidék kolhozosítását. Ennek nem ideológiai, hanem gyakorlati okai voltak: a kollektivizálás, mint ezt a sztálinizmus korának lengyelországi kísérletei bizonyították, olyan társadalmi, gazdasági következményekkel járhatott volna, amelyek legrosszabbika az éhínség. Maradt tehát a szocializmus építésének hagyományos, szintén sztálinista módja, amely az ipar, elsősorban a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztésén alapult.

Hogy e vonatkozásban Gomułka mekkora sikereket könyvelhetett el, azt az 1960-as évek második felére mind élesebb vonalakkal kirajzolódó gazdasági válság is bizonyította. Ezt persze egy ideig elfedték a mutatók. Az egyik leglátványosabb az volt, hogy Lengyelország a háború utáni semmiből a világ ötödik legnagyobb hajóépítő hatalmává nőtte ki magát. Igaz, főként szovjet piacra gyártotta a nyugati elektronikával felszerelt vízi járműveket, tengeri szállító eszközöket, amelyekért Moszkva bonyolult KGST-s átutalásokkal fizetett – a vicc szerint agyaggal, amelyből viszont kiváló minőségű téglákat lehetett gyártani a titkosszolgálatoknak. A szcczecini és gdański gyárak kedvező áráikkal a hajóépítésben legelső köze számító Nagy-Britannia és Norvégia piacaira is betörték. Vonzó ajánlataikat a munkások vadkapitalistákat megszegyenítő kizsákmányolásával – munkaversennyel, az érintettek számára mind kedvezőtlenebb „normarendezéssel”, a munkavédelmi előírások semmibe vételével – alapozták meg. Nem véletlen, hogy a szcczecini, gdyniai és gdański hajógyárak hegesztői és festői negyvenéves korukra azt a benyomást keltették, mintha nyugdíj előtt állnának.

1967-ben a gdański Lenin Hajógyárban szörnyű baleset történt: az elvégzendő munka gyorsaságának, eredményességének fokozása érdekében hermetikusan lezárt *Konopnicka* nevű hajó törzsében huszonkét ember bennégett. A munkások tűzhalála hétpécsetes titok maradt. A gyár vezetősége, hogy a zúgolódókat elhallgattassa, némileg megemelte a béreket. Leghangosabban egy pár hónappal korábban felvett Lech Wałęsa nevű huszonnégy éves villanyszerelő dohogott. „Úgy hajtanak bennünket, mint a lovakat. De a lovakat legalább etetik és itatják, s nem hagyják bennégni az istállóban” – ismételtegette.

A hajóépítő munkásokban felgyülemlett elégedetlenség és elkeseredettség 1970 decemberében robbant. A gyúanyagot hozzá az alapélelmiszerek árának december 12-i

(szombati) meglepetésszerű felemelése, pontosabban „kiigazítása” jelentette. A Párt hiába érvelt azzal, hogy a drágább televíziós készülékek, a fogpaszta és a műbőr cipő árát csökkentette, hétfőn reggel hat és hét óra között a gdański Lenin Hajógyár több részlege sztrájkba lépett. A következő órákban a munkabeszüntetés az egész hajógyárra kiterjedt, követelve az áremelések visszavonását és a normáknak a dolgozók számára kedvező rendezését. Az igazgatósági épület előtt összegyűlt mintegy háromezer ember egy része délelőtt 11-kor a Vajdasági Pártbizottság székháza elé vonult. 14 óra körül mintegy háromszáz munkás jelent meg a Gdański Műegyetem udvarán, hogy felszólítsa a diákokat: csatlakozzanak a menethez. A demonstrálók képviselője egyben bocsánatot kért az egyetemistáktól a munkásoknak az 1968-as diákmegmozdulások iránti közönyéért. Ez azonban mit se változtatott a karácsonyi szünetre készülő hallgatók elzárkózó magatartásán.

Este 17 óra után nem sokkal a hosszú gumibottal felszerelt rendőrök a tömeget kiszorították a Vajdasági Pártbizottság székháza előtti térről. De másnap reggel 7.15-kor a Gdański Hajógyárból és a Hajójavító Üzemből újabb tömeg vonult a Vajdasági Pártbizottság épülete elé, többek között Lech Wałęsával az élen. Onnan a munkások a Városi Rendőrkapitánysághoz mentek, hogy az előző napon letartóztatottakat kiszabadítsák. Itt dördült el az első halálos lövés, amelyet egy pánikba esett menekülő rendőrtiszt adott le az útját álló fiatal munkásra. A tömeg azonnal meglincselte a rendőrt. Állítólag itt történt az is, hogy az összetűzést elkerülendő a tüntetők sorából kivált egy munkás s a rendőrség épületéből, hangosbemondóval próbálta távozásra bírni a tömeget. A „kompromisszumkereső” Lech Wałęsa volt az, akit társai válaszul leárusítottak. Lehetséges, hogy Gomulka a Politikai Bizottság hirtelen összehívott ülésén éppen azokban a percekben engedélyezte, hogy a Tenger mellékre vezényelt katonai és rendőri erők fegyvereiket használhassák.

A Wałęsa iránti bizalom a rendőrkapitányság előtti felfokozott hangulatban csak átmenetileg rendülhetett meg. Ezt az is bizonyíthatja, hogy rövidebb idő után bevásárolták a sztrájkbizottságba, amely elrendelte: a keddről szerdára virradó éjszakát töltsék a Hajógyárban..., amelyet másnap, december 16-án reggelre körülvevett a rendőrség és a katonaság. Az igazgatóság figyelmeztette a munkásokat, hogy aki a gyár területét elhagyja, lelövik. A lengyel hadseregben fenntartás nélkül bízó emberek meg voltak győződve róla, hogy ilyesmire nem kerülhet sor. „A hadsereg velünk van!” – kiabálták történelmi ráolvasóként az ilyenkor előírással mondatot. Sokan átmásztak a kerítésen, hogy közvetlen közlőre értenek szót az egyenruhásokkal vagy... hazamenjenek. A figyelmeztető lövések leadása után a katonák már az emberekre tüzeltek. Ketten azonnal meghaltak, tizenegyen megsebesültek. Ezt követően helikopterről is tűz alá vették a gyár udvarát. A munkások sokáig nem akarták elhinni, hogy lengyelek nyitottak rájuk tüzet, sokan úgy vélték, hogy lengyel mundurba bújtatott oroszok állnak velük szemben. Nem maradt más eszközük; sztrájkba léptek...

Évek múlva maga Wałęsa így emlékezett vissza az 1970-es tenger melléki eseményekre: „December eleji erejű robbanás volt. Nem csak az én személyes tapasztalatomnak bizonyult, hanem az egész gdański, gdyniai, szcczecini közösségnek tapasztalata

lett. A konfliktusok erővel történő megoldásának tapasztalata, a kudarc keserűsége, az álmok elvetélése. De megmaradt a remény.” A reményről szólva megemlíthető, hogy pár héttel a hajógyár előtti vérengzés után Lech Wałęsa is teli torokból kiáltotta a Gomulka helyére lépő új első titkár, Edward Gierek teátrális kérdésére – „Segítetek?!” – a választ: „Segítünk!”

Giereknek nemcsak a lengyel munkások segítettek, hanem a nyugati bankok is. A hetvenes évek első felében olcsó hitelekkel árasztották el Lengyelországot. Ezek egy részét a lengyel pártvezetés az életszínvonal emelésére, egy részét infrastrukturális beruházásokra, nagyobb részét pedig – a szocializmus építésének hagyományos reflexeként – a nehézipar fejlesztésére fordította. De csurrag-cseppent Gierek környezetének is. Ennek következtében a kerges kezű Gierek mítoszát apránként felváltotta az enyves kezű kommunista „boss” híre.

A XVIII. század derekának lengyel–litván államáról terjedt el, hogy „a Nemesi Köztársaság agyaglábakon” áll. Az olajválság kirobbanása azt bizonyította, hogy a Lengyel Népköztársaság, vagyis a lengyel gazdaság áll „agyaglábakon”. Hogy a helyzeten javítson, 1976 júniusában Gierek is áremeléshez folyamodott, kissé óvatosabban, mint Gomulka, de az intézkedésével kiváltott reakció majdnem ugyanolyan volt, mint 1970 decemberében. Ezúttal nem a Tengerszemlén, hanem a közép-lengyelországi Radomban és Ursusban robbantak ki zavargások. Az előbbi vajdasági székhelyen a tüntetők által felgyújtott pártbizottsági épületből csak helikopterrel tudták kimenteni a bennrekedteket.

1976 elején, tehát még hónapokkal a radomi és ursusi események előtt, Lech Wałęsa egy hajógyári szakszervezeti gyűlésen indulatos felszólalásában tette szavá, hogy Edward Gierek elárulta a munkásságot, s ennek legbeszédesebb bizonyítéka nem is az életkörülmények hirtelen romlása, hanem az, hogy ígérete ellenére sem nevezte meg az 1970-es vérengzések felelőseit, s nem állított emlékművet az áldozatoknak. (1970 decemberében közel ezerkétszáz embert lőttek agyon vagy sebesítettek meg a tengermelléki városokban.) Wałęsa még azt is hozzátette, hogy a szakszervezet ebben a formájában legfeljebb „bábuk szövetsége”, képtelen a munkások érdekeit képviselni, vagyis teljes egészében átalakításra szorul. Szavait óriási ovációval fogadták a teremben... Egy hét múlva elbocsátották az állásából. Sikertelen ugyan rövid idő múlva egy épületgépészeti javítóvállalatnál elhelyezkednie, de eltávolítását a rangos hajógyárból kudarcként élte meg, jóllehet fusizással kiegészített jövedelme nem volt kisebb a korábbinál.

Azokat a munkásokat, akiket a radomi és ursusi megmozdulások után különféle vádak alapján – rosszabb esetben – nyolc-tíz esztendei börtönre ítélték, összehasonlíthatatlannul nagyobb csapás érte, mint az állásából néhány hónappal korábban kirúgott Wałęsát. A szocialista rendszerben gyakorlattá vált megtorló intézkedések azonban addig a lengyel történelemben (és egyáltalán a munkásmozgalom történetében) soha nem tapasztalt reakciót váltottak ki... Az értelmiség – mit sem törődve saját pillanatnyi érdekeivel, pontosabban kényelmével – váratlanul a bebörtönzött munkások mellé állt. Persze lehet, hogy kiállása csak a külső szemlélő számára tűnt fel meglepetésszerűnek. Az 1968-as tavaszi diákmegmozdulások után több ezer hallgatót távolítottak el az egyetemekről, fő-

iskolákról. Sajátos büntetésként ők csak a „termelésben” helyezkedhettek el. Ennek következtében egész Lengyelországban szétszóródtak. Talán róluk írta Zbigniew Herbert a *Fortinbras gyászbeszéde* című versében, hogy „Dánia börtön...”

1976 szeptemberében Jacek Kuroń vezetésével megalakult a Munkásvédő Bizottság (Komitet Obrony Robotników – KOR), amelynek tagjai a nyilvánosságot vállalva követelték a bebörtönzött munkások szabadon engedését és szervezték meg a támasz nélkül maradt családok segélyezését. Annak szellemében, amit Jacek Kuroń meghirdetett – „Ne gyűjtsd fel a bizottságot, hanem hozd létre a sajátodat!” – apránként kiépítették a „második nyilvánosság” mind jobban működő struktúráját, amelynek a repülőegyetem, a cenzúramentes könyvkiadás, a történelmi és kulturális folyóiratok megjelentetése ugyanúgy a részét képezte, mint a tájékoztató közlönyök több ezer példányban történő terjesztése a munkások között. Nem véletlenül jelent meg a *Robotnik* (Munkás) című kéthetilap, majd a *Robotnik Wybrzeża* (Tengermelléki Munkás) című folyóirat is.

A KOR 1977. február 11-én Varsóban kiadott 7. számú közleményében többek között az alábbi témákról tájékoztatnak: *A bíróságok és fegyelmi bizottságok elítélteiről összeállított adatok; A KOR által nyújtott segítség; Azoknak a személyeknek a névsora, akik a munkások elleni megtorlásban túlbuzgók; A segélyakciókkal kapcsolatos megtorló intézkedések és a KOR elleni hivatalos eljárások; A KOR tagjainak címei és telefonszámai.* A KOR, majd az 1977 őszén megalakult Társadalmi Önvédelmi Bizottság (Komitet Samoobrony Społecznej – KSS) 1981 szeptemberéig negyvennyolc hasonló tartalmú nyilatkozatot tett közzé.

A rendőrség és a biztonsági szolgálat különféle szervei gyorsan fel tudták volna számolni a lengyel társadalomnak következetesen a törvényességre, az alkotmányosságra apelláló ellenállását, bár a szocialista hatalomnak az 1975-ös helsinki egyezmény aláírásával vállalt kötelezettség is kötötte a kezét. De nem ez jelentette a legfőbb visszatartó erőt. Ha a párt hagyományos reflexszel lép fel a másként gondolkodókkal szemben, féltő, hogy befagytak volna a hol így, hol úgy csordogáló nyugati kölcsönök csapjai. Nyilvánvaló, hogy a hatalom a hitelfelvétel lehetőségét szem előtt tartva, s nem csupán a társadalmi nyomásnak engedve „kegyelmezett meg” – az 1977. július 22-i kommunista ünnepre időzítve – a bebörtönzött munkásoknak, s nem sújtott le a korábbi kíméletlenséggel az olyan politikai pártjellegű mozgalmakra, mint az Ifjú Lengyelország Mozgalma vagy az Emberi és Polgári Jogok Védelmének Mozgalma.

1978. április végén a Gwiazda házaspár gdański lakásán megalakult a Szabad Szakszervezetek mozgalom, amelyhez egy hónap múlva Lech Wałęsa is csatlakozott. (Röpiratterjesztés és plakátragasztás lett a feladata, amelynek eleget is tett, s emiatt többször letartóztatták. Wałęsáról 1992 után időről időre cikkek jelennek meg a lengyel sajtóban, hogy „Bolek” fedőnéven együttműködött a titkosszolgálatokkal. Vallomása szerint a gdański eseményeket követően 1973-ig valóban kapcsolatban állt velük, s „alá is írt valamilyen papírt”, de ekkortól – mint egy illetékes belüleges tiszt állítja – a találkozásra szólító invitálást is rendre elutasította. Többek állítása szerint a szakítás 1977-ben következett be. A Wałęsa személye körül fellobbanó indulatos viták a rendszerváltozás óta a belpolitikai harc részét képezik.) 1978-tól kezdve a munkásság oltalmazása nem csupán az

értelmiség ügye volt. A munkások apránként megtanulták, hogy a maguk erejéből és eszközeivel miként védekezhetnek. Az ilyen jellegű felkészültségnek, képzettségnek az önművelés is részét jelentette. Magabiztosságukat, az önmagukba vetett hitet egy nem várt esemény sokszorozta meg: 1978. október 16-án Krakó érsekét, Karol Wojtylát választották pápává, aki II. János Pálként szülőhazáját jelölte meg első külföldi látogatása célállomásául. A pápa 1979-es júniusi lengyelhoni zárandokútjának lényegét az 1980–81-es lengyel forradalom történetét hűvös tárgyilagossággal megíró, de olykor lelkesedni is tudó Timothy Garton Ash az alábbiakban látja: „II. János Pál emberi lények ezreinek adott ismét önbecsülést, megújult hitet; az egész nemzetet lobbantotta új büszkeségre, és a társadalom egészében ültette el saját lényegi, esszenciális egységének új tudatát.”

A mezőgazdaságnak az 1970-es években is aránytalanul kevés támogatás jutott, pedig Gierek utóbb, az 1990-es években azt vallotta, hogy a növekvő adósságot az 1980-as évek kiemelkedően jó terméseinek jövedelmeivel lehetett volna hathatósan csökkenteni. Ekkor kelt nyilatkozatai szerint ő 1976 után sem tartotta olyan reménytelennek a lengyel gazdaság helyzetét. – „Kormányzásom tíz éve alatt több mint megkétszereződött Lengyelországban a nemzeti jövedelem: 945 milliárd zlotyról 1939 milliárdra nőtt. A GDP nyolc és fél százalékos volt, s ezzel Lengyelország a legdinamikusabban fejlődő országok közé tartozott” – mondta látható elégedettséggel, mellőzve azt a nem elhanyagolható tény, hogy az ország adóssága 1980-ban már jóval meghaladta a húszmilliárd dollárt. A társadalom vezető ereje, a munkásosztály akkoriban nem tükrözte Gierek utólagos elégedettségét. 1977 után már a gyufa és a vécépapír is hiánycikknek számított, s nemegyszer fordult elő, hogy az alapvető élelmiszerek közül többet jegyre sem lehetett kapni. A baloldali indulású ellenzékiek is, Jacek Kurońnyal és Adam Michnikkel az élen, egyetértettek a pápa arra vonatkozó állításával, hogy „a kommunista rezsim feje tetejére állította az emberi rendet, a munkást igavonóvá tette, akinek élete a gürcolás, a fekete vonat és a sorban állás”.

A megalázott, de mind öntudatosabb lengyel munkás e helyzet ellen lázadt fel 1980 nyarán. Amikor augusztus 14-én a következményeiben történelminek bizonyuló sztrájk a Gdański Hajógyárban kirobbant, Lengyelországban már több mint egy hónapja érkeztek a „hangulatjelentések” a Központi Bizottság illetékes osztályaira a – különböző, elsősorban kelet-lengyelországi gyárakban, üzemekben tapasztalható – munkabeszüntetésekről. Ezeket azonban sem a hatalom, sem az ellenzék vezetői nem értékelték úgy, hogy sordöntő események kiváltói lehetnek. Olyannyira nem, hogy Gierek – Breznyev vendégeként – július 27-én Szocsiba utazott eltölteni „évi rendes szabadságát”. A neves ellenzékiek többségükben a tengerparton süttették magukat. Egyedül Jacek Kuroń érezte meg, hogy történelmi idők köszönhetnek be, s augusztus első felében lakása mindaddig információs központként működött, míg ki nem kapcsolták a telefonját. Adam Michnik a nyár közepén egy hónapra bevetette magát a Tátra fenyveseibe, hogy zavartalan magányban írhasa meg elemző esszéjét a kommunizmusról, a KOR-ról, a jövőbeni teendőkről. Mire augusztus közepe táján visszatért Varsóba s tájékozódott az országban kialakult helyzetről, rá kellett döbennie, hogy téziseit megcáfolták

az események, s 80 oldalnyi irománya – saját szavaival – „csak vécépapírnak jó”. Ez nem jelenti azt, hogy pontosan érzékelt volna, mi történik, illetve minek kell történnie. Amikor ugyanis hírért vette annak, hogy Gdańskban a hajógyári sztrájkolók szabad szakszervezetek létrehozását követelik, mélységesen megdöbben. Erről Daniel Cohn-Bendit-nek adott interjújában a következőket mondta: „Független és öngazgató szabad szakszervezetek. Jacek (Kuroń – K. I.) tudta, hogy a kommunizmusban ez lehetetlenség. Én is tudtam, hogy ez képtelenség, s a gdański hajógyárba akartam menni, hogy meggyőzzem az ottaniakat arról, hogy az erre vonatkozó ponthoz értelmetlen ragaszkodni. Mivel ismertek és szerettek, lehet, hogy meg tudtam volna győzni őket erről. Szerencsére letartóztattak, nem mentem oda és nem tudtam kit, miről meggyőzni, s így létrejöhetett a Szolidaritás... nélkülünk és ellenünk, de mindvégig úgy tartottuk (Kurońnal – K. I.), hogy a mi gyermekünk volt. Házasságon kívüli.” Apaként – tegyük hozzá Michnik stílusában – Lech Wałęsa nevezhető meg.

Az augusztus 14-i gdański sztrájk kirobbanását közvetlenül az váltotta ki, hogy egy héttel korábban – öt hónappal a nyugdíjazása előtt – elbocsátották a hajógyárból a harminc éve ott dolgozó s köztisztletnek örvendő Anna Walentynowicz asszonyt, aki nemcsak a munkások érdekében emelte fel rendszeresen a szavát, hanem a szabad szakszervezetek eszméjét is terjesztette. A Gdański Hajógyár munkásaihoz intézett, Anna Walentynowicz sorsát ismertető sztrájkfelhívásban a következők olvashatók: „Az egész ügy lefolyása arra mutat, hogy a Hajógyár igazgatósága sem a közvéleménnyel, sem a törvényes előírásokkal nem törődik, s megsértve őket kénye-kedve szerint cselekszik. Anna Walentynowicz azért kényelmetlen, mert példája másokra hat. Azért lett kényelmetlen, mert másokat védett és meg tudott szervezni. [...] Felhívunk benneteket, hogy lépjete fel Anna Walentynowicz védelmében. Ha nem teszitek ezt, sokan fogtok osztozni a sorsában.”

A felhívást a Szabad Szakszervezetek Alapító Bizottsága és a *Robotnik wybrzeża* szerkesztősége, többek között Bogdan Borusewicz, Andrzej Gwiazda és Lech Wałęsa írták alá. Wałęsát, aki augusztus eleje óta már öt gyermek apjának mondhatta magát, pár héttel azelőtt bocsátották el sztrájkszervezés miatt egy villamossági gépgyárból. Augusztus 14-én, a sztrájk kirobbanása után a kerítésen átmászva jutott be annak a hajógyárnak a területére, ahonnan több mint négy évvel azelőtt örökre kitiltották. Ő 1970 decemberének tapasztalatai alapján azt tartotta a legfontosabbnak, hogy a munkások az elégedetlenségüket ne vigyék a gyárkerítésen kívülre, azaz ne tüntessenek, mert az kiválthatja a rendőrség és a katonaság brutális fellépését.

A program, amelyet Anna Walentynowicz és Lech Wałęsa visszavételén kívül a sztrájk kapcsán meghirdettek: a Decemberi Áldozatok Emlékművének felépítése és 2000 zloty fizetésemelés a gyár minden dolgozójának. Ennek céljából jelentették be a gyárfoglaló sztrájkot. Az igazgatóval folyó tárgyalásokat az udvarra szerelt hangszórókon át mindenki hallhatta. Két nap múlva, augusztus 16-ra a munkásság helyi sikert könyvelhetett el, s nagy része elhagyta a gyárat. A fentebb jelzett követelések teljesítésére aláírással hitelesített ígéretet kaptak azzal a kikötéssel, hogy csak 1500 zlotys fizetésemelésről lehet szó. Addigra azonban a Hármavárosban (Gdańsk, Gdynia, Sopot)

már több tucat üzem és vállalat sztrájkolt, hogy a gdański Lenin Hajógyárral kifejezze szolidaritását. Ha a hajógyár ebben a helyzetben meghátrált volna, a többi üzemet egyenként „fejezik le”. Ezzel eltékozlódott volna annak az esélye is, hogy a legfontosabb követelés megvalósítására, a szabad szakszervezetek kiharcolására a munkásokat mozgósítani tudják. Amikor ez a veszély a sztrájk befejezésére felszólító Lech Wałęsában tudatosodott, bejelentette a munkabeszüntetés folytatását. Ez találkozott a hajógyári munkások többségének akaratával.

A sztrájkmozgalom új szakasza másnap, vasárnap a Henryk Jankowski atya által a gyárudvaron tartott szentmisével kezdődött, amelyen ötezer munkás vett részt, továbbá a családtagok hatalmas tömege – a kerítésen kívül. A misén a hatvan évvel azelőtti visztulai csodáról is megemlékeztek. A Józef Piłsudski vezette lengyel hadsereg 1920 augusztusában Varsó alatt tartóztatta fel, majd verte vissza a világforradalmat Németországba „exportálni” és a százhuszonhárom éves rabságból éppen csak feltápáskodott Lengyelországot szovjetizálni akaró Vörös Hadsereget. A közben módosított „világforradalmat” 1979 végén Afganisztánba „telepítette át” a szovjet hadsereg – nem kis nehézségek árán és kétes sikerrel. De 1980 augusztusától hosszú időn át már nem erről, hanem a Balti-tenger menti csodáról beszélt a világ.

A Hármashármásban kirobbant sztrájkok koordinálására augusztus 16-ról 17-re virradó éjszaka megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság. Az általa megfogalmazott követelések első pontja a párttól és a munkaadóktól független szakszervezetek létrehozása – a Lengyel Népköztársaság által is aláírt és így kötelező nemzetközi egyezmény szellemében. De a 21 pont között szerepelt a szólás- és a vallásszabadság biztosítása is, továbbá az 1970-ben és 1976-ban elbocsátott munkások és a meggyőződésük miatt kizárt egyetemi hallgatók visszavétele eredeti státusukba. Augusztus 18-án Szczecinben is sztrájkok robbantak ki, amelyek tovább terjedtek Ślupskra és más városokra; ez apránként megteremtette a Tenger mellék magatartásának 1970-re emlékeztető egységét.

Ugyanezen a napon a Hármashármásban már százötvenhat üzem és gyár csatlakozott a sztrájkhoz. Augusztus 15-én – az aggodalmaskodó Brezsnyev ösztökélésére – a Szovjetunióból hazatért Edward Gierek, akit sokkolt a sziléziai bányászok és kohászok mozgolódása. Hogy valamiként befolyásolja őket, augusztus 18-án este tartott televíziós beszédében a leghatározottabban elítélte a munkabeszüntetéseket. Szavai nem váltották ki azt a hatást, amit bő kilenc és fél évvel korábban; másnap ugyanis a tenger melléki városok szinte minden üzeme és gyára beszüntette a munkát. A Lengyel Írószövetség is csatlakozott a sztrájkhoz, s több tagja Gdańskba utazott. Augusztus 21-én Mieczysław Jagielski miniszterelnök-helyettes vezetésével kormánydelegáció érkezett a gdański Lenin Hajógyárba, hogy a már országszerte ismert 21 pontos követelésről tárgyaljon. Két nappal később az ellenzék ismert tagjai, Tadeusz Mazowiecki és Bronisław Geremek is jelentkeztek a hajógyár gondosan őrzött kapujánál, s vezetésükkel megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság szakértő testülete. „Szolidaritás” címmel még aznap „sztrájkjátékoztató közlöny” jelent meg. A Jagielski és Wałęsa között folyó megbeszélés több száz munkás, újságíró, színész, külföldi tudósító jelenlétében folyt, s az érvek és ellenérvek ütközését kihangsúlyozták a gyárudvarra is.

Az Üzemközi Sztrájkbizottság elnöki tisztét betöltő Lech Wałęsának kitűnő szövetségesei voltak a vele „egyoldalon” ülő Bogdan Lis és Andrzej Gwiazda (az előbbi az Üzemközi Sztrájkbizottság Elnökségének elnökhelyettese, az utóbbi a tagja) személyében. Emellett támogatta őt a munkások megmozdulásával a „túloldalon” csendben rokonszenvező Jerzy Kołodziejski gdański vajda és Tadeusz Fiszbach, a gdański vajdasági pártbizottság első titkára. A helyzetértékelés szempontjából meghatározó volt mindaz, amit Andrzej Gwiazda az augusztus 26-i ülésen mondott: „Rendszereink változnak ugyan, de a válságok állandóan ismétlődnek, mint ezt 1956, 1970, 1976, 1980 bizonyítják. [...] És egyre rövidebbek a köztes időszakok, amelyek mellett, hogy politikai krízisbe torkollnak, gazdasági válsággal is társulnak. Azért, mert a munka világának semmi hatása sincs mindarra, ami történik.”

Kezdetben a világ közvéleményét meglepettette, hogy a sztrájkolók lelki, szellemi küzdelmének a gyárudvaron – „*Az ember szabadnak születik és szabadon él*”, óriásdarura függesztett felirat alatt – tartott szentmise, szavalóest, író-olvasó találkozó is része volt. Hogyan lehetséges az, hogy a munkásság harci eszközei között a szentostya, a częstochowai Fekete Madonnát és II. János Pál pápát ábrázoló kitűző is szerepel? – tették fel álszent módon a kérdést a nyugat-európai szalonbaloldaliak is, akik igyekeztek mit sem tudni a szovjet térség dolgozó osztályainak valóságos életkörülményeiről. Kényelmes zavaruknak nem az volt-e az igazi alapja, hogy a munkásság által életre hívott Szolidaritás kiválthatta a szovjet fegyveres beavatkozást, s akkor a „haladó értelmiségiek” ismét ugyanúgy moshatták volna kezeiket, mint 1956-ban vagy 1968-ban? „Csak az oroszok be ne avatkozzanak!” – aggodalmaskodtak velük együtt a nyugati nagyhatalmak kormányai is.

A Szolidaritást létrehozó lelki, szellemi tényezők meghatározó szerepéről aligha szólt bárki is meggyőzőbben, mint a zsarnokság kézikönyveként olvasható *A császár* című tényregénynek ekkor szintén a hajógyárban tartózkodó szerzője, Ryszard Kapuściński: „Tizenkét augusztusi nap a Tenger melléken – Szczecin, aztán Gdańsk és Elbląg. Az utca hangulata nyugodt, de feszült is, a munkások érzik saját igazukat, ezért komolyak és öntudatosak. Ezekben a városokban új erkölcsiség győzött. Senki nem ivott, nem randalírozott, nem ébredt reggel nyomasztó, kába másnapossággal. A bűnözés a nullára esett vissza. [...] Ezekben a napokban a hajógyár kapuit és más üzemek bejáratait elárasztották a virágok. Mert az augusztusi sztrájk küzdelem volt, de ünnep is. A jogokért folytatott küzdelem és a Kiegyenesített Gerincek, az Emelt Fők Ünnepe. [...] A Tenger melléken harcot indítottak a nyelvért is, a lengyel nyelv tisztaságáért, azért, hogy a szavak visszanyerjék egyértelmű jelentésüket, hogy beszédünk megtisztuljon a frázisoktól és a badarságoktól, megszabaduljon a zavaros dadogók sáskahadától.”

Ebben a hangulatban a Decemberi Áldozatok megépítendő emlékművére pár nap alatt ötmillió zloty gyűlt össze. Andrzej Zajaczkowski és Andrzej Chodakowski rendezők a tárgyalásról dokumentumfilmet készítettek, amelyet pár hét múlva, az akadémikusok cenzúra ellenállását legyőzve, *Munkások '80* címmel az egész országban vetítettek. A munkás névnek olyan becsülete a nagyvilágban, mint 1980 lengyel augusztusában és szeptemberében, aligha volt bármikor is. Ezzel függhet össze az is, hogy augusztus 29-én a gyárba

érkezett Andrzej Wajda, aki ígéretet tett, hogy a munkásság elmúlt tíz évének drámai történetéről filmet készít. Azzal a javaslattal, hogy a film címe *Vasember* legyen, egy hajógyári gépszerelő állt elő.

Ugyanezen a napon több sziléziai bányában is szolidarizáló sztrájkba kezdtek. A hatalmat ezzel nehezen kivédhető csapás érte. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy augusztus 30-án Szczecinben a sztrájkolók és a kormányküldöttek aláírták a saját megállapodásukat. Gdańskban az egyezmény aláírását attól tették függővé, hogy a kormány kötelezi-e magát a politikai foglyok szabadon engedésére. Az erre vonatkozó követelés függelékében a már hétszáz üzemet képviselő Üzemközi Sztrájkbizottság azoknak a névsorát is közzétette, akiket augusztusban tartóztattak le – többek között Adam Michniket és Jacek Kurońt. Miután Mieczysław Jagielski e kérdésben is sikeresen egyeztetett Varsóval, augusztus 31-én 17 órakor a Lenin Hajógyárban is megtörtént az egyezmény ünnepélyes aláírása.

Szeptember 1-jén a sziléziai Jastrzębiéba is kormánydelegáció utazott, hogy a bányászokkal és a kohászokkal egyezséget kössön. Két nappal később ott is aláírták a megállapodást.

Szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszaka tartották meg a LEMP KB 6. plenumát, amelyen bejelentették, hogy Edward Giereket „betegsége” miatt felmentették első titkári funkciójából, s helyére Stanisław Kaniát választották.

Hosszú huzavona után a Varsói Kerületi Bíróság 1980. november 10-én jegyezte be a Szolidaritást, amelynek elnöke Lech Wałęsa lett. Úgy tetszett, hogy történetének először az 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok, LEMP első titkár, miniszterelnök és nemzetvédelmi miniszter által bevezetett hadiállapot vetett véget... majd a kerekasztal-tárgyalásokat követő 1989-es júniusi választási győzelem... majd a Szolidaritás Választási Blokk 2001-es veresége... És mégis... Ki tudja, hogy a Ki-egyesített Gerincnek, az Emelt Főnek, a nyelv tisztaságáért folytatott harcnak nem tart-e még ma is a története?

BÁNYÁSZLÁMPÁK KRISZTUS KERESZTJÉN

Mi történt 1981. december 16-án Katowicében?

*Mikor pedig véget ért a véres esemény,
És a bányát
Vasgyűrűbe fogták,
Szent Borbála
A kezében tartott kardra nézett,
És sajnálta, hogy nő,
És sajnálta, hogy szent...**

Kazimierz Winkor

Andrzej Wajda 2007. szeptember 17-én bemutatott *Katyń* című filmjében van egy jelenet: Agnieszka a szovjet belbiztonsági hadtest katonái által meggyilkolt bátyja emlékére közvetlenül a háború után márványtáblát állít a krakkói Rakowiecka úti temetőben. A „megölték Katyńban 1940-ben” felirat egyértelművé teszi, hogy a gyilkosok Sztálin keretlegényei, s nem a németek, mint ezt a kommunista propaganda 1943 tavasza óta hirdette. A filmbeli márványtáblát „ismeretlen tettesek” rögtön összetörik.

Harmincöt évvel később a jelenet kísérteties hasonlósággal megismétlődik – a valószínűségben. 1981. december 20-án Tarnogródban eltemetik a huszonnégy éves Józef Krzysztof Gizát, akinek az életét négy nappal azelőtt a Wujek bányaüzem udvarán rendőrgolyók oltották ki. A tarnogródi sírkertben állított kereszt, amelyen az volt olvasható, hogy „megölték a ZOMO-sok”, a temetést követő éjszaka eltűnt. (A ZOMO a gyűlölt lengyel ÁVH helyében 1956-ban belső rendfenntartásra létrehozott gépesített rendőri erő – valószínűleg az ÁVH utódszervezete –, amelyet a rendszerváltozás egyik első intézkedéseként feloszlattak.) Másnap nyoma veszett annak a táblának is, amely azt adta hírül, hogy „megölték a Wujek bányában”. Az „odaveszett a Wujek bányában” feliratot békén hagyták.

A katowicei Wujek bánya, ha nem is volt oly kegyetlen tömegmészárlás színhelye, mint a testvér-bányászváros Salgótarján 1956. december 8-án, a vérengzés célja a végrehajtás huszonöt évnyi különbsége ellenére is ugyanaz: a megfélemlítés, annak bizonyítása, hogy a hatalom a legbrutálisabb fellépésre is kész, ha létében fenyegetve érzi magát. A salgótarjáni gaztett elválaszthatatlan Kádár János személyétől, a katowiceit Wojciech Jaruzelski tábornok fekete szemüvege teszi láthatóvá mindenki számára. Ő volt az, aki az 1981. december 13-án reggel hat órakor bejelentett hadiállapot minden következményéért magára vállalta a felelősséget.

Amikor az 1980 júliusában Lengyelország legkülönbözőbb szegleteiben kirobbant helyi sztrájkok a tengerparti városokra, így Gdańskra, s ott többek között a Lenin Ha-

* Szent Borbála a bányászok védőszentje. Sziléziában gyakran ábrázolják kehellyel és ostyával, illetve vártoronnyal és karddal.

jógyárra is átterjedtek, a belügyminiszter augusztus 16-án a közrend és közbiztonság megőrzésére „Nyár–80” elnevezéssel létrehozott egy „művelési törzset”. Miután a sziléziai bányászok és kohászok csatlakozása eredményeként létrejött a „Szolidaritás” Független és Önigazgató Szakszervezet, s annak bírósági bejegyzését sem sikerült megakadályozni, a belügyminisztériumi törzs egyik fontos feladata lett, hogy a sztrájkokról, a sztrájkszervezőkről, a Szolidaritás helyi vezetőiről és befolyásos személyiségeiről információkat gyűjtsön, s elsősorban vidéken összetűzéseket provokáljon és félelmet keltsen, valamint ügynökeit a rövidesen tízmilliós taglétszámú szervezetbe beépítse.

1981 novemberében élessé vált a helyzet, az illetékes belügyi és katonai vezetők minden pillanatban készen álltak az egy év óta tervezett hadiállapot bevezetésére. (A döntés elhúzóadásában szerepet játszott a szovjet vezetők Jaruzelskiék számára kétséges magatartása. Az 1956 őszén Budapesten nagykövetként oly határozottan beavatkozás-párti Jurij Andropov, a KGB vezetőjeként 1981. október 29-én az SZKP KB Politikai Bizottságának ülésén kijelentette: „A lengyel vezetők a testvéri országok katonai segítségéről beszélnek. A leghatározottabban le kell azonban szögezniük – mi nem küldünk csapatokat Lengyelországba.” E tartózkodó álláspont kialakításában nyilván az is szerepet játszott, hogy az afganisztáni beavatkozás nem úgy alakult, ahogy Brezsnyevék 1979 végén remélték.) A vajdaságok rendőri és katonai parancsnokságai nemcsak a letartóztatandó Szolidaritás-vezetők névsorával rendelkeztek, hanem azt is kidolgozták, hogy kit melyik börtönbe szállítsanak majd.

A Szolidaritás legerősebb bázisa a munkások tízezreit foglalkoztató bányáiról és kohüzemeiről ismert Katowicei vajdaság volt. Nem véletlen, hogy 1981. december 12-én 15 óra 48 perckor e közigazgatási terület rendőrpáncsnoka, Jerzy Gruba ezredes kapta meg Varsóból a „Szinkronizáció” jelszót, amely azt jelentette, hogy órákon belül kezdetét veszi a hadiállapot bevezetését célzó művelet.

Még mielőtt a hadiállapot beálltát közölték volna, azaz december 12-én éjjél előtt alig egy órával csákánnyal és szekercével felszerelt ZOMO-sok egy csoportja a bejáratú ajtó pillanatok alatt szétzúzva elhurcolta katowicei lakásából Jan Ludwiczakot, a Szolidaritás Wujek-bányai Üzemi Bizottságának elnökét. Feleségének az utolsó percben telefonon sikerült az üzemet riadóztatni, de a Ludwiczak segítségére a lépcsőházba érkező bányászokat a rendőrök minden teketória nélkül leütötték. A munkáshatalom legfőbb támaszai ezzel is érzékeltették, hogy a munkásokat a már 1956-ban, 1970-ben és 1976-ban alkalmazott eszközökkel fogják jobb belátásra bírni. (Hogy azokat soha többé nem fogják alkalmazni, arra 1956 októberében Gomułka, 1970 decemberében Gierek, 1980 decemberében és 1981 júniusában Kania és Jaruzelski tettek ünnepélyes fogadalmat.)

Formailag Ludwiczak elhurcolása még Jaruzelskiéknek az alkotmányosságra hivatkozó nehezen követhető logikája szerint is törvénytelen volt, hiszen a „Jodla” fedőnevű művelet csak a hadiállapot bejelentésével vehette kezdetét. A „Jodlában” rögzített „ütemterv” szerint december 13-án 16 óráig a Katowicei vajdaság területén 474 személyt kellett volna letartóztatni az elfogásra kijelölt 648 „Szolidaritás-vezetők s más el-lenséges propagandát folytató személyek közül”. December 19-ig az internáltak száma valóságosan 846-ra, az újév első napjáig 1041 főre növekedett. A Katowicei vajdaság

börtöneiben kétezer személy fogadására készültek fel. Legrosszabb híre a székhely „Pentagon” nevű börtönének lett, ahol a behurcoltakat azonnal meztelenre vetkőztették és összeverték.

December 13-án vasárnap az üzemek, gyárak nagy többsége természetesen szünnapot tartott, a bányákban azonban folyamatosan dolgoztak. A hadiállapot bevezetésével úgy-ahogy számoló Szolidaritás általános irányelve az volt, hogy országos általános sztrájkkal kell válaszolni rá. Ennek megfelelően a bányák többségében már vasárnap meghirdették a határozatlan idejű munkabeszüntetést, noha az a legszigorúbb megtorlást vonhatta maga után, mivel a hadiállapot rendelkezései megtiltották a sztrájkot és a tüntetést. Hogy az idevágó pontoknak még nagyobb nyomatókat adjanak, a nagyobb üzemeket és a bányákat katonai igazgatás alá helyezték, így a sztrájk automatikusan parancsmegtagadásnak számított, s a benne résztvevőket a háborúban szokásos megtorlás – akár halálbüntetés is – fenyegette.

A katonai és rendőri erők bevetésére december 14-én került sor. Először a katowicei „Wieczorek” bányát rohanta meg 700 rendőr 3 vízágyú támogatásával, s három órán belül ura lett a helyzetnek. A mintegy 4-5000 kohász által megszállt Katowicei Kohóművek elfoglalása nehezebben ment. A délután 3 órakor bevetett 790 rendőr, 170 ZOMO-s, a Lengyel Néphadsereg 4 gyalogosszázada, 4 páncélos százada és 2 felderítő százada aznap még nem tudta „helyreállítani a rendet”. Hétfőn este egyébként még tizenöt bánya és több nagyüzem sztrájkolt.

Első ízben a 15-én folytatott „pacifikáló hadművelet” során a „Manifest Lipcowy” bányában lőttek a sztrájkolók közé. Itt a kétezer bányász ellen 1700 rendőrt és katonát, 30 tankot, 15 páncélozott csapatszállító járművet és 4 vízágyút vetettek be. Ebben az akcióban jelent meg először egy „Rak” 63 mintájú géppisztolyokkal felfegyverzett különleges szakasz is, amely a 11 órakor kezdődő támadásban azzal hozott a munkásokat megghátrálásra készítő fordulatot, hogy féltérdelős testhelyzetben tüzet nyitott rájuk. Hogy nem lábra céloztak, ezt az bizonyítja, hogy a súlyosan sebesültek közül többen haslövést, tüdőlövést és nyaklövést kaptak.

A véres akció híre a Wujek bányába is eljutott, ahol egyébként az igazgatóság már 13-án reggel bejelentette, hogy a szénüzemet katonai igazgatás alá vonták, s ennek a ténynek minden várható következményéről tájékoztatták a munkásokat. Ők azonban nem rettentek meg, s másnap három tagú küldöttségük közölte a Szénipari Egyesülés katonai biztosával, hogy csak abban az esetben veszik fel a munkát, ha szakszervezeti vezetőjük ismét velük lesz, a hadiállapotot visszavonják, s a hatalom betartja a Szolidaritással előző évben kötött augusztusi és szeptemberi megállapodásokat. A katonatiszt csak arra tett ígéretet, hogy megtudakolja Jan Ludwiczak „tartózkodási helyét”, s igyekszik elintézni szabadlábra helyezését. A bányászokat ez nem elégítette ki, feltételeiket azzal is megtoldották, hogy minden internáltat engedjenek szabadon. Ezzel egyidejűleg okkupációs sztrájkot hirdettek, amelyhez a bányászok mindhárom váltása csatlakozott.

Hogy a Wujek bánya tényleges pacifikálásához a katonaság és a rendőrség december 14-én és 15-én még nem látott hozzá, azzal magyarázható, hogy az egy munkáslakótelep tőszomszédságában feküdt, szinte karnyújtásnyira a szélső épülettömböktől, ame-

lyek emeleti ablakaiból a bányauzem hatalmas udvarára lehetett látni. E lakótelep közössége látta el élelemmel a sztrájkot vállaló több ezer bányászt.

A rendőrségi-katonai akció december 15-én délután még csak „lélektani hadviselésre” korlátozódott: a közeli utcákban tankok és páncélozott csapatszállító járművek csörömpöltek ide-oda. A bányászokat azonban ez az erődemonstráció nem rettentette meg. Annyira eltökéltek voltak, hogy este kérték a közeli Szent Mihály Arkangyal templom plébánosát, Henryk Bolczyk atyát, aki egyébként a Wujek bányászainak is lelki gondozója volt, hogy közösségi feloldozásban részesítse őket. Mivel ilyet a plébános még soha sem tett, az ezzel kapcsolatos szöveg csak latinul jutott az eszébe.

Aznap 22 órakor döntöttek arról a Katowicei vajdaság rendőrpáncsnokságán, hogy többek között a Wujek bánya ellen milyen erőket vessenek be. Az üzem megrohanására 1471 rendőrt, 760 katonát, 22 tankot és 44 páncélozott csapatszállító járművet jelöltek ki. A katonákat egyenként hatvan, géppisztolyba való éles és hatvan vaktölténnyel látták el. Fele-fele arányú volt a géppuskahevederek lőszer is. Meghagyták, hogy csak közvetlen életveszély esetén lőhetnek éles tölténnyel. A tervszerű társzattámadást kell intézni a főkapu ellen, s tankokkal több helyen rést kell törni a kőkerítés távolabbi pontjain. Az udvaron belüli torlaszok leküzdése szintén a tankok feladata lett volna.

Az akció megindulása végül két órát késett. Reggel 9-kor ugyanis a bányauzembe érkezett Maciej Zaremba igazgató, a katowicei katonai vezérkar helyettes főnöke, Piotr Gąbka ezredes és Czesław Piekarski ezredes, valamint a város helyettes polgármestere, Jerzy Cyran. Azt közölték a sztrájkbizottsággal, hogy az üzem közösségével közvetlenül akarnak találkozni. Ennek megtörténtekor bejelentették, hogy a Wujek az utolsó bánya, amely még sztrájkol, így a munkabeszüntetésnek végképp nincs értelme. (Ez nem volt igaz, mert a „Ziemowit” bánya munkásai december 23-án hagyták abba a sztrájkot, a „Piaś” bányászai pedig 28-án jöttek föl a tárnákból.) Válaszul a bányászok elénekelték a lengyel himnuszt, mire a törzstisztek vigyázzba vágták magukat és tisztelegtek. A sztrájkolók minden érvükre hazafias dalokkal válaszoltak, így a küldöttség végül felháborodottan távozott, közölve, hogy a nők azonnal hagyják el a bánya területét.

11 órakor megindult a rendőrség és a katonaság támadása, amelyet a lakótelep fiataljai igyekeztek „kívülről” megzavarni. A bányászok hosszú rudakkal szerelkeztek fel, hogy ne engedjék testközelbe a 75 centiméteres gumibotjukkal (népi nevén: a tömör marxizmussal) hadonászó rendőröket. Közben az üzemépületek tetejéről kőzapot zúdítottak a pajzsokkal, rostélyos sisakokkal védekező ZOMO-sokra. A mínusz tizenöt fokos hidegben a kövel eltalált műanyag pajzsok elpattantak és használhatatlannak váltak. Így a bánya területére behatoló rendőröket többször sikerült kiszorítani, de a nyomukba szegődött bányászok arra ügyeltek, hogy ők maguk ne kerüljenek a kerítésen túlra.

12 óra 30 után egy perccel az akciót közvetlenül irányító Kazimierz Wilczyński ezredes feletteseitől éles lőszer használatára kért engedélyt. Az A. Górski százados által vezetett vezérkari napló szerint, felettesének, Jerzy Gruba ezredesnek a válasza így hangzott: „Ne várj parancsra!” Ezt egy vessző hozzáadásával úgy is értelmezni lehetett, hogy „Ne, várj parancsra!” Mindenesetre a bánya területén tartózkodó ügynök egészen rövid idő múlva már azt jelentette, hogy sebesült bányászokat cipelnek. 12 óra 55 perckor Gruba

ezredes, miután parancsot adott a rendőrosztagoknak, hogy húzódjanak vissza kiinduló állásaikba, arról tájékoztatta Wilczyński ezredesét, hogy voltaképpen nincs felsőbb engedély fegyverhasználatra. Az elkövetkező negyedórán már Wilczyński volt az, aki az alegységeknek megismételten utasítást adott a tüzelés beszüntetésére.

Az ügynök ekkor arról tájékoztathatta őt, hogy a tűzparancsnak hét halott és huszonhat súlyos sebesültje van. Az utóbbiak közül két fejlődésben alig pislákol az élet. Jerzy Stasiak doktor ezzel kapcsolatban a következőkről számolt be: „Közvetlenül a Wujek bányában történt lövöldözés után egy sebesültet én operáltam meg, s részt vettem másik két műtét utolsó szakaszában is. Az általam operált bányász esetében a golyó végigszántotta a koponyatetőt és részben megsértette az agykérget. Ennek a bányásznak szerencséje volt. Sikerült túlélnie. A másik két esetben – sajnos – tragikus végkifejlet tanúja voltam. Közülük az egyik bányásznak a füle mellett hatolt be a golyó és szétroncsolta a nyúltagyat. A másik bányászt halántékon lőtték... Mindketten meghaltak. Összegezve mindazt, amit láttam és tapasztaltam, egyetlen következtetésre jutottam. Közvetlen közelről lőttek... És azért, hogy öljenek.”

Valóban azért lőttek, hogy öljenek. A legidősebb áldozatot, a negyvennyolc éves Józef Czekalskit az első golyó szíven találta, a második elzuhantában a hasába hatolt, a harmadik már fekvő helyzetben a talpán fúródott át.

A sebesülteket csak nagy nehézségek árán tudták kórházba szállítani. A mentőket lépten-nyomon megállították a rendőrök, mivel meg voltak győződve róla, hogy a munkásokat akarják kimenteni. Emiatt az esetek többségében a sofőrt, az ápolót és a mentőorvost is összeverték, a hordágyon fekvőről lerántották a pokrócot és biztos, ami biztos alapon a sebesülte is ráhúztak néhányat a gumibottal. A tiltakozás hatására délután negyed négykor maga Gruba ezredes volt kénytelen kiadni arra vonatkozó parancsot, hogy a mentőkocsik ellenőrzése esetén annak személyzetét ne bántsák.

A rendőrség mentőkkel szembeni eljárása annyira felháborította a Tornowskie Góry-i Bányászati Rehabilitációs Központ három orvosát, hogy két nappal később tiltakozó levelet írtak Jaruzelski tábornoknak: „Mélységesen fel vagyunk háborodva azon, ahogyan orvoskollégáinkkal, az ápolónókkal s a mentősökkel bántak, akik a rendőrségnek és a lengyel néphadseregnek a katowicei Wujek bányában és más helyeken történt brutális beavatkozása után kötelességüket teljesítették. A rászorultakat elsősegélyben részesítő személyek ütlegetése, ordenáré szavakkal való szidalmazása, a sebesültek kirángatása a mentőkocsiból, a nyomókötések leszaggatása, az infúziós csövek kitépése a tüdőlövést kapottakból az emberi méltóságot lábbal tipró vadállati tett.” Erre az volt a válasz, hogy az események ismertetése során Kazimierz Tomczak ezredes, a Katonai Főügyészség ügyésze megállapította, hogy a Wujek bányánál a fegyverhasználat kapcsán lefolytatott vizsgálat felderített olyan eseteket, amelyek a ZOMO-sok helytelen, de korántsem durva viselkedéséről árulkodnak.

A géppisztoly-kepelések után siri csend támadt. Fél kettőkor Piotr Gąbka ezredes ismét megjelent az üzem területén, hogy tárgyaljon a bányászokkal, akiket felszólított, hogy azonnal ürítsék ki a bányát, s ez esetben garantálja biztonságukat. A bányászok az ezredes és a társaságában lévő tiszteket, valamint Zaremba igazgatót elvezették a

Bányamentő Állomásra, amelynek előcsarnokában az agyonlőtt bányászok feküdtek. A jelenlévő Adam Skwira, a sztrájk egyik vezetője így ír e látogatás első perceiről: „Én is velük tartottam, hogy lássam győzelmüket. E győzelem akként festett, hogy hét társunk feküdt egymás mellett kiterítve holtan... Megdöbbsentem azon, hogy a legcsekélyebb megrendülést se mutatták... Arcuk csupa gög volt...” (A Stasiak doktor által is operált két fejlődéses bányász januárban halt meg. Rajtuk kívül huszonkét súlyos sebesült volt.)

Megrendítő tudni, hogy a bányászok még mindig nem akartak kapitulálni. Azt követelték az igazgatótól, hogy a katonaság és a rendőrség azonnal hagyja el a bánya területét, tegyék közhírré, hogy halottaik és sebesültjeik vannak, s hozzák nyilvánosságra a hadműveletért felelős tisztek nevét. Zaremba igazgató csak annyit tudott ígérni, hogy a gyár buszaival biztonságosan hazaszállíttatja a bányászokat. (Vagyis a bányászoknak nem „a szocializmus fényes ösvényén”, azaz ütlegető rendőrök sorfala között kell elhagyni az üzemet.) Hogy a sztrájk végül valóban véget érjen, ahhoz Adam Skwira rábeszélőképességére volt szükség. (1982. február 3-án ezt enyhítő körülményként figyelembe véve, a Sziléziai Katonai Körzet Bíróságán a katonai ügyész „csak” tizenkét év börtön kiszabását kérte Skwirára.)

A körkerítés tank által tört hasadékában már aznap, december 16-án állt a meggyilkolt bányászok emlékműve: fából ácsolt hatalmas kereszt, karján örökmécsesként hét bányáslámpa. Negyven nap elteltével már kilenc lámpa függött a kereszten. Ismeretlen tettesek ezt döntötték le és becstelenítették meg 1982. január 27-ről 28-ra virradó éjszaka. Olyan közfelháborodás tört ki, hogy maga a bánya katonai biztosa rendelte el a kereszt újbóli felállítását.

A fegyverhasználat ügyében lefolytatott vizsgálat 1982-ben senkit se talált felelősnek. Sőt, a bánya pacifikálásában részt vett rendőrök és katonák jutalmul eggyel följebb léptek a ranglétrán. Katowice főpolgármesterét azonban visszatartotta a jó ízlése és politikai érzéke attól, hogy a vérengzésért felelős parancsnokoknak bármilyen kitüntetést is átnyújtson a város lakóinak nevében, mi több, díszpolgárrá avassa őket.

Amikor Lech Wałęsa köztársasági elnökként 1991. december 15-én Katowicében felavatta a mártírbányászok emlékére állított hatalmas keresztet, kijelentette, hogy a „ki nem tisztított seb nem hegedhet be. A vétkesek el kell nyerjék büntetésüket. De a kezét kell büntetni, nem pedig a vak kardot. A társadalomnak meg kell tudnia, kik a döntéshozók, kik a felelősök”. A lengyel társadalom ezt hivatalos úton mindezideig nem tudta meg. Se a kart, se a „vak kardot” nem tudták felelősségre vonni. Az 1992 óta eltelt másfél évtizedben ugyan újra és újra bíróság elé állították a gyanúsítottakat, vagyis a különleges szakasz rendőreit, de ők egytől egyig azt vallották, hogy csak a levegőbe lőttek. Való igaz, hogy voltak olyanok, akik ezt tették, mert egyébként akár annyi áldozata is lehetett volna bevetésüknek, mint a salgótarjáni sortűznek, amelyért a felelősségre vonás egyébként szintén elmaradt.

Amit Wałęsa köztársasági elnökként tenni tudott, az annyi volt, hogy a kommunista diktatúra megdöntéséért hozott áldozatukért post mortem a Lengyelország Újjászülése Érdemrend Lovagkeresztjével tüntette ki a néphatalom nevében meggyilkolt bányászokat. A hozzátartozók számára ennél is erőt adóbb vigasz lehet annak tudata, hogy Lengyelországban nemcsak a költő nem felejt, a nép is emlékezik mártírijaira.

A HÁBORÚ VÉGÉTŐL A HADIÁLLAPOT VÉGÉIG

avagy a III. Köztársaság kikiáltásának korszaknyi előzménye

Jaruzelski csillagai számának emelkedése

Az 1989 tavaszától felgyorsuló rendszerváltoztatás Lengyelországában a hadiállapot bevezetésének évfordulójáról való országos megemlékezéshez sajátos fővárosi rítus tartozott. A december 13-i estéken – eleinte tévékamerák érdeklődésétől kísérve – kisebb-nagyobb tömeg jelent meg Wojciech Jaruzelski villája előtt. A hadiállapot áldozataira kezükben gertyával emlékezők 1989 decemberében még azt skandálták a függöny mögül figyelő Jaruzelskinek, hogy mondjon le köztársasági elnöki posztjáról, 1990-től pedig azt követelték, hogy a hadiállapot bevezetéséért és az ennek jegyében elkövetett bűntettekért Czesław Kiszczak belügyminiszterrel együtt állítsák bíróság elé őt is.

Később valóban többször kihallgatták és bíróság elé állították mindkettejüket. Jaruzelski minden alkalommal magára vállalta a felelősséget azért, ami 1981. december 13-án és azután Lengyelországban a „néphatalom” megőrzésének érdekében történt. „Mint katonát tudom, hogy mindig és mindenütt a parancsnok, tehát az előljáró felelős mindenért és mindenkiért” – érvelt tömören. A hadiállapot bevezetését egyre magabiztosabban azzal indokolta, hogy elmaradása esetén számolni kellett Moszkva katonai beavatkozásával, s annak beláthatatlan, tragikus következményei lettek volna. Ezen állításában az sem rendítette meg, hogy a szovjet politika egykori döntéshozói szerint a „testvéri segítségnyújtás” gondolata komolyabban nem vetődött fel. Eddig még valóban nem került elő olyan dokumentum, amely azt bizonyította volna, hogy a sikertelen afganisztáni beavatkozás után a csapdahelyzetbe került Vörös Hadsereg újabb front megnyitását kockáztatta volna. Nem csupán azért, mert számolnia kellett volna a lengyelek konok ellenállásával, hanem azért sem, mert az intervencióval járó pénzügyi és morális terheken kívül az eladósodott lengyel gazdaság minden gondja-baja a Szovjetunióra szakadt volna.

Jaruzelski érvei ettől függetlenül hangzatosan csengtek, és még ellenfelei közül is sokakat meggyőztek. Elég az általa 1981 végén internált, majd bebörtönzött Adam Michniket említeni, aki személyes sérelmeit sutba dobva, 1992-ben előszót írt „a reálisan létező tábornok” franciául megjelenő emlékiratához.

Az tagadhatatlan, hogy Wojciech Jaruzelski, megítélésétől és elítélésétől függetlenül, meghatározó alakja a Szolidaritás létrejöttétől datálható lengyel história bő évtizedének. De ha a hatvanas-hetvenes évek történetét vesszük górcső alá, a háttérben történelmi vi-
gázban mindenhol ott feszít rezzenetlen arcvonásainak maszkjában a világoszöld

mundéros és sötét szemüveges katonatiszt. Ha utánanéznünk, arról győződhetünk meg, hogy évtizedeken át következetesen készült arra a szerepre, amelyet 1980 ősze után egy évtizeden át játszott. Mivel ez főszerep volt, a Szolidaritás története az ő alakjának középpontba állításával is megírható.

1939 szeptemberében az akkor tizenhat éves Wojciech Jaruzelski szüleivel és húgával kelet felé menekült – a kormány felszólításának engedelmeskedve. Amikor szeptember 17-én hírét vették, hogy a Vörös Hadsereg kelet felől betört Lengyelországba, északnak fordultak, s Litvániában kötöttek ki. Kilenc hónap múlva mindhárom balti állam áldozatul esett a szovjet imperialista terjeszkedésnek. Ekkor a család úgy döntött, hogy visszatér a „német” Főkormányzóságba. A terv megvalósítását addig halogatták, míg fel nem kerültek a Szibériába deportálandók listájára. Szerelvényük 1941. június 14-én hagyta el a Litván SZSZK területét. Wojciech Jaruzelski édesanyjával és húgával a Novoszibirszken túl fekvő turcsaki lágerbe, a családjától elszakított apa Krasznajarszkba került. Elhurcolásukban lengyel voltak mellett az osztályszempont, az őket megbízhatatlannak bélyegző nemesi származás is szerepet játszott. Mire a számukra kijelölt táborokba megérkeztek, Hitler hadserege az 1939-es német–szovjet „békehatárt” átlépve már mélyen benyomult egykori szövetségésének területére. Mint erről a korábbi fejezetekben már szó esett, azok az elhurcolt lengyelek, akik még nem pusztultak el a sztálini lágerekben, nem kis mértékben a német–szovjet háború kirobbanásának köszönhették túlélési esélyük meghatározódását. A londoni emigráns kormány és a szovjet kormány ugyanis barátsági és együttműködési szerződést kötött, s a közös ellenség legyőzését tűzték ki célul. Ennek egyik következményeként a táborokba hurcolt lengyelek „amnesztiában” részesültek. Akinek szerencséje volt, még a Władysław Anders tábornok vezetése alatt a Szovjetunióban szerveződő lengyel hadsereghez is eljutott.

Amikor a több ezer (mint később kiderült, a katyni erdőben) eltűnt lengyel tiszt sorsának kiderítetlensége miatti konfliktus elsimításaként Anders hadserege 1942 folyamán Iránba távozott, Sztálin a lengyel kommunistákkal egyetértésben elrendelte egy minden tekintetben szovjet befolyás alatt álló lengyel haderő felállítását. A húszéves Wojciech Jaruzelski a rjazanyi tisztí kiképzőtábor befejezése után, a Henryk Dąbrowski nevét viselő 2. gyalogoshadosztály 5. gyalogezredében kezdte katonai pályáját 1943 derekán. Zászlósként indult a ranglétrán, s mint felderítőtiszt végigküzdötte a II. világháborút. A 2. gyalogoshadosztály harcolt ugyan német területen, de a berlini hadműveletben nem vett részt. Ennek ellenére Jaruzelski is megkapta a „Berlinért folyó harcokban való részvételért” kiüntétést, ami azt is jelentheti, hogy a maga posztján jó katonaként megállta a helyét.

A háború utáni katonai pályájában beállott változást áttételesen az 1956-os magyar forradalomnak is köszönhette. A forrongó lengyel társadalom lecsillapításáért utóbb Władysław Gomułkanak rendkívül hálás szovjet pártvezetés ugyanis – noha október 19-én még meg akarta akadályozni Gomułka első titkárrá választását – novemberben már abba is belement, hogy kérésére a „két nemzet marsallját”, a sztálini függőség jelképét, a lengyelnek mondott Konsztantyin Rokosszovszkijt leváltssa a nemzetvédelmi miniszteri posztról. Az újsütetű első titkár az októberi változások idején hozzá hűséges és korábban vele együtt meghurcolt Marian Spychalski tábornokot állította Rokosszovszkij helyébe.

Spychalski volt az, aki az 1956 őszen vezérőrnaggyá előléptetett Wojciech Jaruzelskit 1957. október elején kinevezte a Szczecinben állomásozó 12. gyalogoshadosztály parancsnokának. (Az alakulat egy évvel később gépesített hadosztállyá „fejlődik”.) Nem lehet tudni, Jaruzelski miként fogadta a hírt, hogy Rokosszovszkijjal együtt több száz szovjet tanácsadó szintén távozik a lengyel hadseregből, köztük olyanok is, akikkel a személyes kapcsolatot fontosnak tartotta. Azzal ugyanis tisztában volt, hogy pályájának alakulására – a döntő pillanatban – a Kreml véleménye is hatással lehet. Legbefolyásosabb támogatójának azonban egyelőre Marian Spychalski nemzetvédelmi miniszter bizonyult. Neki köszönhetette azt is, hogy miközben – Gomułka jóváhagyásával – 1960–65 között a Politikai Főcsoportfőnökség vezetőjének posztját betöltötte, 1962-től nemzetvédelmi miniszterhelyettesé, 1965-től pedig vezérkari főnökké is kinevezték. Ez utóbbi „előléptetések” persze nem történhettek volna meg Moszkva jóváhagyása nélkül.

Jaruzelski már ebben a beosztásában vette ki részét az 1967-es arab–izraeli háború nyomán foganatosított „anticionista” intézkedésekből, amelyek célja a lengyel hadsereg zsidó származású tisztectől való „megtisztítása” volt. Marian Spychalski is végső soron e tisztogatásoknak lett a kárvallottja. (Később mindezt kizárólag az akció tíz évvel azelőtti kezdeményezőjének és „szakértőjének”, Mieczysław Moczar generálisnak a számlájára írták.) 1968 tavaszán Jaruzelski tábornok vezetésével dolgozták ki azt a gyakorlatba is átültetett tervet, amelynek alapján a márciusi eseményekben részt vett diákokat tömegesen hívták be katonának. Gomułka a számára mindinkább nélkülözhetetlennek bizonyuló Jaruzelskit 1968 áprilisában kinevezte nemzetvédelmi miniszterré – a diákmegmozdulások pacifikálásában szerzett érdemeiért is. Pár hónap múlva Csehszlovákia megszállásával az újszülött honvédelmi miniszter tovább növelte tekintélyét. Ezt bizonyítja az is, hogy „az internacionalista segítségnyújtásról” nem Moszkvában, hanem Varsóban rendeztek „nemzetközi tudományos konferenciát” 1970 tavaszán – az ő védnöksége alatt.

Gomułka visszhangtalan sikere és visszhangos bukása

Ez idő tájt aligha vélhette bárki is, hogy Gomułka ki tud keveredni abból a mély erkölcsi és politikai válságból, amelybe a lengyel katolikus egyháznak és értelmiségnek 1966-ban hadat üzenve, majd 1968 tavaszának krízisében antiszemita kampánysorozatot szítva sülyedt. Nem kis meglepetést kelthetett, hogy 1970 végén az első titkár csillaga ismét emelkedni látszott. 1956 néhány októberi napjától eltekintve 1970. december 7-ét tarthatta élete legsikeresebb napjának. Ezt az a fénykép dokumentálta, amely bejárta a világot. A Német Szövetségi Köztársaság kancellárja, Willy Brandt a varsói gettófelkelés emlékműve előtt térdel. Igaz, a kőbe vésett nevű hősök utódainak nagy részét éppen Gomułka üzte el az országból az 1968 márciusát követő bő egy esztendő alatt, de még eltakarta az egyéni drámákat az egymás izmait az arab világ és Izrael fölött próbálgató Egyesült Államok és Szovjetunió árnyéka.

Willy Brandt történelmi jelentőségű gesztusa, a térdre hullás Gomułka számára annak a dokumentumnak a jelképes megpecsételése volt, amely az Odera–Neisse-határ elismerését és a területi követelésekről való kölcsönös lemondást jelentette. De hiszen ezt már rögzítette az NSZK és Szovjetunió között 1970. augusztus 12-én megkötött egyezmény! Pontosan a lengyelek feje fölött tető alá hozott szerződés volt az, amely a Molotov–Ribbentrop-paktum óta e tárgyban reflexszerűen gyanakvó Gomułkát nem elégítette ki. Megszűnt fegyelmezett kommunista lenni: a maga „különszerződését” a Német Szövetségi Köztársasággal a Moszkvával történő előzetes egyeztetés nélkül kötötte meg. Brezsnyevéknek az sem tetszett, hogy egy idő óta a lengyel pártvezető mind gyakrabban hangoztatta, hogy a KGST-n belüli pénzforgalmat új alapokra kell helyezni, amelyben a kétoldalú, partneri megállapodásoknak kell dominálniuk. Mintha Gomułka nem akarta volna megérteni a brezsnyevi tételt: „A szocialista országoknak nem szabad nemzeti érdekeiket a nemzetközi szocializmus érdekeinek rovására megvalósítani.”

A nemzeti érdek ezúttal a nemzetgazdaság rendbetételét jelentette volna. A lengyel első titkár nem véletlenül foglalkozott pénzügyi kérdésekkel, olyannyira, hogy a viccekben „közgazdászként” állították pellengérré. A lengyel gazdaság helyzete azonban nem csupán a tréfák szintjén mutatkozott katasztrofálisnak. Az életszínvonal 1968 óta stagnált, a közellátás egyre nagyobb gondokkal küszködött, átlagban napi másfél órát kellett sorban állnia minden család valamely tagjának, hogy az alapvető élelmiszerekhez hozzájusson. A kilátástalanságot az jellemezte legtragikusabban, hogy a sikeres öngyilkosságok száma néhány év alatt csaknem megduplázódott: 1970-ben 4300-ra nőtt.

A lengyel gazdaság gyökeres átalakításra szorult, amelyhez újfajta Marshall-segély adhatott volna kezdeti lendületet. Ilyenre azonban gondolni sem lehetett. A rendbetétel első lépéseként Gomułka a legkézenfekvőbb eszközhez, az áremeléshez, pártnyelven: az „árkiigazításhoz” folyamodott, amelyet egyébként az „igazi” közgazdászok is régóta esedékesnek tartottak. December 11-én a LEMP Politikai Bizottsága jóváhagyta a negyvenöt legfontosabb alapvető élelmiszer, valamint az építőanyagok, a textilipari termékek, a szén és a kokszt árának felemelését. Ellentételezésről nem esett szó.

Mint azt már az előző fejezetben említettük, a karácsony előtt váratlanul meghozott intézkedés sztrájkokban és tüntetésekben megnyilvánuló tiltakozóhullámot váltott ki a tenger melléki Hármásvárosban és Szczecinben, majd Elblágban. A riasztó, de mégis erősen túlzó hírek hatására december 15-én reggel 9 órára összehívták a KB Politikai Bizottságának ülését, amelyen a szocializmus sorsa miatt aggódó Gomułka engedélyezte éleslőszer használatát a tüntetők ellen. A jelenlevők – többek között Józef Cyrankiewicz miniszterelnök, Mieczysław Moczar tábornok, Stanisław Kania, a KB Adminisztratív Osztályának vezetője, Kazimierz Świtala belügyminiszter, Tadeusz Pietrzak tábornok, a rendőrség főparancsnoka (a poznaí munkásfelkelés egyik vérbefojtója, később a Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövete), Marian Spychalski, az Államtanács elnöke és Wojciech Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter – nem kérdőjelezték meg Gomułka lépését. Az utasítást a tűzfegyver használatára Cyrankiewicz továbbította a nemzetvédelmi miniszter által a Tengeremellékre rendelt katonai egységek előljáróinak. Jaruzelski a parancsot csak annyiban módosította, hogy a katonaságnak bebiztosított fegyverrel kellett

megjelennie a rendcsinálás színhelyein. A parancsok közvetlen végrehajtásáért a helyszínen tartózkodó Grzegorz Korczyński tábornokot, nemzetvédelmi miniszterhelyettest terhelte a felelősség. A tűzfegyver használatát a Politikai Bizottság déli tizenkét órától engedélyezte. Jaruzelski közben arra az eshetőségre is felkészült, hogy Varsóban zavargások törhetnek ki, s tervet dolgozott ki elfojtásukra. Az operatív terv középpontjában a Varsói Kohómű munkásainak megfékezése állt.

A legvéresebb leszámolásra december 17-én a gdyniai hajógyárhoz vezető viaduktnál került sor, ahol a katonaság figyelmeztetés nélkül tüzet nyitott a reggeli munkakezdés előtt a gyárkapuk felé hömpölygő embertömegre, jöllehet a munkások a Gdańskban tartózkodó Stanisław Kociolek miniszterelnök-helyettesnek az előző este elhangzott, nyugalomra és a munka felvételére intő televíziós beszédében bízva indultak el munkahelyükre. Az első sortűzek után befutó munkásvonatokból kiözönlők, látva a vérükben fekvő halottakat és sebesülteket, a tankoknak rontottak. Az egyenlőtlen erők közötti összecsapások csak növelték az áldozatok számát. Ugyanezen a napon Szczecin több pontján is véres összecsapásokra került sor. Az ezt követő hivatalos jelentések szerint a kikötővárosokban huligánok és utcalányok randalíroztak.

A mészárlás híre Moszkvába is eljutott. December 17-én Brezsnyev felhívta Gomułkát, és közölte vele, hogy kételkedik a zavargások ellenforradalmi jellegében. Ez azt jelentette, hogy Gomułka nem számíthat szovjet katonai segítségre. Másnap a szovjet nagykövet, Averkij Arisztov átadta az SZKP Központi Bizottságának levelét Cyrankiewicznek. A levél tulajdonképpen Gomułkának szólt, akit azonban, lévén az idegösszeomlás határán, nem tartottak beszámíthatónak. A Kreml amiatt aggodalmaskodott, hogy a LEMP vezetői elveszítették kapcsolatukat a munkásosztállyal. „A legfontosabb a bizalom helyreállítása” – adta a szokványos elvtársi tanácsot a „nagy testvér”. A levél tartalma egyértelmű üzenet volt Gomułkának: Moszkvában kegyvesztett lett. Ennek természetesen villámgyorsan híre ment a hatalom birtokosainak legszűkebb körében. A Gomułka bukásában biztos Jaruzelski még aznap este – december 18-án – parancsot adott a tenger melléki erőknek, és a továbbiakban megtiltotta a tűzfegyver használatát.

A tengerparti dráma mérlege és Edward Gierek „segélykérése”

A Kreml levelével együtt a megoldás kulcsa is Cyrankiewicz kezébe került: Moszkva biztosítékának tudatában csatlakozott a Kania, Jaruzelski, Edward Babiuch (a KB Szervezési Osztályának vezetője) és Franciszek Szlachcic (belügyminiszter-helyettes) alkotta „négyesfogathoz”, amely a katowicei vajdasági első titkárt, Edward Giereket szerette volna Gomułka helyébe emelni. Cyrankiewicz, a gátlástalan „élvhajász”, akiről az a hír járta, hogy kommunista vezető létére magánvállalkozásai vannak, lenézte a „tahó”, puritán Gomułkát, s készségesen megragadta azt a kést, amelyet addigi pártfogója hátába kellett döfni. Aznap éjjel Kania és Szlachcic már Szilézia „uránál”, Edward Giereknél

kopogtattak, hogy meggyőzzék őt a hatalom csúcsa felé vezető döntő lépés megtételének szükségességéről. A szükségesség fogalmának szinonimái a „pártérdek” vagy „a szocializmus kockán forgó sorsa” voltak. Kania, Szlachcic, valamint Gierek döntéshozatala annyira gyors volt, hogy Brezsnyev különmegbízottja lekészt róla, mivel a szovjet repülőgép a rossz idő miatt csak a csehszlovákiai Ostravában tudott leszállni. Arról, hogy egy Katowice felé tartó szovjet repülőgép hatolt be hirtelen kért engedéllyel Lengyelország légterébe, Jaruzelski pár órán belül tudomást szerzett. Könnyen rájöhetett, hogy jól számított.

December 19-én délelőtt 11-kor Edward Gierek már Varsóban tartózkodott. Egy óra múlva Gomulkát szívántalmakkal – a kommunista pártvezetők szokásos betegségével – kórházba szállították. 14.20-kor elkezdődött a LEMP Politikai Bizottságának ülése, amelyre Jaruzelskit is meghívták. Gomulka feltétlen híveit – az addigi hatalomrezervátum érinthetetlen bölényeit, Zenon Kliszkót, Ignacy Loga-Sowińskit, Bolesław Jaszczukot, Ryszard Strzeleckit és részben Cyrankiewiczet – heves támadások érték a közelmúltban elkövetett hibákért. Mintha mindenért ők lettek volna a felelősek. Jaruzelski – töle idegen – megrendültséggel jelentette be, hogy felfüggesztette a katonai parancsnokok tűzfegyver-használati jogát, s kérte, hogy ezen önhatalmú lépéséről a Politikai Bizottság döntsön. Azt is érzékeltette, hogy az országban kialakult feszült helyzet lecsillapítására a legbékésebb eszköz az volna, ha új első titkárt választanának. Mintha megrendezték volna: a vita során Grecsko marsall, szovjet nemzetvédelmi jelentkezett be telefonon Moszkvából, s ő is rosszállásának adott hangot a Tengeremelléken történetek miatt.

De kiket terhelt értük a felelősség? Mivel Giereket másnap formálisan is megválasztották első titkárnak, kiderült, hogy egyedül Gomulkát. Hogy ez iránt kétség se merüljön fel, a LEMP KB december 20-i plénümán nem nyitottak róla vitát. Annyi tudható volt, hogy a tengeremelléki városokban kirobbant munkástüntetések leverésére 27 ezer katonát, 550 tankot, 750 páncélozott csapatszállító járművet, 2100 katonai gépkocsit, 108 repülőgépet és helikoptert, 40 darab MW kétéltűt vetettek be. Fellépésüknek 43 polgári személy esett áldozatul, 1150 sebesült meg, s 3200 embert tartóztattak le. A hatalom oldalán egy rendőr halt meg. Az áldozatok valóságos számát azonban máig nem derítették ki. Az, amit Andrzej Wajda a *Vasember* című filmjében a föld felszínébe gyalt sírról egy drámai képsorral elmesél, nem a forgatókönyvíró fikciója, hanem tény. Az új hatalom igyekezett eltüntetni tömeggyilkosságainak nyomait. (Egyes feltételezések szerint csak Szczecinben 145 embert lőttek agyon. Vagyis a halálos áldozatok száma több száz fő is lehet. Mindenesetre a „tömegek pacifikálásában” részt vett BM-tisztek rendkívüli pénzjutalmat kaptak a jó munkáért.)

A korabeli magyar parlamenthez hasonlóan gyatra politikai színpadi szerepet játszó Szejm december 23-i ülésén jóváhagyta a személyi változásokat. Az Államtanács éléről elmozdították Marian Spychalskit – helyét Cyrankiewicz foglalta el, míg az ő miniszterelnöki posztját Piotr Jaroszewicz vette át, aki az 1943-ban a Szovjetunióban szervezett lengyel fegyveres erők tábornokságig emelkedő politikai tisztjéből lett gazdasági szakember. (1992-ben feleségével együtt „rablótámadás áldozata” lett.)

1971 januárjában újabb tiltakozóhullám söpört végig a tengerparti városokban. 19-én tömeggyűléseket szerveztek a szzczecini hajógyárakban. A tüntetők által összeállított 21 pontból álló követeléslistán szerepelt a szabad szakszervezetek engedélyezése és az, hogy a Szczecini vajdaság szejm-követei Jaruzelski tábornokkal az élen menjenek el a kikötővárosba a legégetőbb kérdések megbeszélésére és elrendezésére. A meghívottak – Gierek, Jaroszewicz, Szlachcic – vonakodva tettek eleget a kérésnek. A halottakat ugyan eltakarították, de Szczecin még mindig ostromlott város benyomását keltette. Tény, hogy a párt és az állam vezetőinek személyes megjelenésére és ígéreteire volt szükség ahhoz, hogy a háborgó munkásokat (a lódzi textilgyárakban pedig a munkásnőket) lecsillapítsák. Az ígéretek nemcsak az életkörülmények javítására vonatkoztak, hanem arra is, hogy a vérengzésekért felelősöket felderítik és megbüntetik. Hogy az ezzel kapcsolatos hirtelen fogadkozás mennyire komolytalan volt, arra Gierek helyszíni csúsztatásai is rávilágítanak, amelyeket egyébként akkor engedett meg magának, amikor a munkások támogatását – „Segítetek? – Segítünk!” – kérte új politikájához: „Ami pedig, elvtársak, a [fegyverhasználatra vonatkozó] döntést illeti, azt személyesen Gomulka elvtárs hozta meg, Gdańskban és Gdyniában pedig Kliszko elvtárs tett rá egy lapáttal. Jaruzelski elvtárs ebben az időszakban ki volt kapcsolva a Tengermellékre vonatkozó döntések meghozatalából...”

Gierek tudta, mi a betyárbecsület, mert a fentebb mondottakhoz még azt is hozzátette: „Az sem igaz, hogy Cyrankiewicz elvtárs lövett az emberekre.” Aligha akadt, aki ezt elhitte, mert az 1956-os poznańi munkásfelkelés leverése óta Cyrankiewicz rendkívül népszerűtlen volt Lengyelországban. (Persze miután 1972-ben kiesett a hatalomból, egyszeriben ő is felelős lett a tengerparti vérengzésért.)

Ügyükben igazából csak 1990 után indult tétova nyomozás. Jaruzelski ennek kapcsán a következőket vallotta: „A fegyverhasználatra vonatkozó szerencsétlen döntést az első titkár hozta meg a miniszterelnök és az Államtanács elnöke jelenlétében – a nemzetvédelmi miniszter és a belügyminiszter megkerülésével.” 1971 elején még nem volt ilyen magabiztos. Amikor a krakkói *Życie Literackie* című irodalmi hetilap hasábjain Barbara Seidler cikket tett közzé, amelyben követelte a tengermelléki dráma tisztázását és a felelősök megnevezését, Jaruzelski és munkatársai azonnal hivatalos tiltakozásban követelték a főszerkesztő, Władysław Machejek leváltását. (Tájékoztatlanok voltak a kulturális életben, nem tudták, hogy Machejek „érinthetetlen” régi jó elvtárs.) Ráadásul Gomulka se áttallott megszólalni. 1971. február elején levelet küldött a KB 8. plenumának, amelyben leszögezte, hogy a Tengermelléken elrendelt fegyverhasználat a Politikai Bizottság kollektív döntésének eredménye volt. Ágálásának azzal vetettek véget, hogy egyik pillanatról a másikra felfüggesztették KB-tagságát. A hírnevére ügyelő Jaruzelskinek arra is gondja volt, hogy azokat a tábornoktársait, akikre a közvélemény a „tengermelléki hóhér” bélyegét sütötte, kiradírozza a katonai vezetők előtérben függő tablójából. Korczyński tábornokot például Algériába küldték nagykövetnek, noha tudták, hogy az alkohollal napi kapcsolatot tartó generális nem sokáig viseli el az ottani egészségtelen klímát.

A giereki „árukapcsolás” sikerei és kudarca

Gierek az országot, a társadalmat elsősorban anyagi javakkal akarta megvásárolni. Ehhez a korlátlan hitelfelvétel adott könnyű lehetőséget, és biztosította az eredményt. Az életszínvonal 1971 és 1975 között átlagosan évi hét százalékkal növekedett. (A parasztoké négy százalékkal.) Többszörösére nőtt az autógyártás. A népszerű kis Fiatokhoz százezrek jutottak hozzá rövid idő alatt. Gierek történelem-lélektani szempontból régóta esedékes, fontos kezdeményezéssel is előállt: javasolta, hogy az 1944-ben földig rombolt varsói Királyi Várat a világ lengyelsége építse újjá. A varsói Királyi Vár felépítését a közhiedelem szerint évtizedeken át Moszkva akadályozta meg, mert abban a „lengyel pánok” hatalmi jelképét látta. A közhangulatot javította az is, hogy enyhült a cenzúra, és megszűntek a Gomulka alatti rendszeres egyházellenes kirohanások.

Mindebből azonban nem lehetett messzeszemő következtetéseket levonni, mert a Párt más területen ideológiailag zárni próbált. A LEMP 1975 decemberében tartott VII. kongresszusa után a párt- és államvezetés az alkotmány egyes pontjainak megváltoztatásáról döntött. A cél „a párt vezető szerepének” és a „Szovjetunióhoz fűződő szövetségnek” az alkotmányban rögzített deklarálása volt. Ez egyre növekvő tiltakozást váltott ki az értelmiség legkülönbözőbb köreiből, amelyhez a püspöki kar is csatlakozott. A protestálók azt követelték, hogy inkább az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek az emberi jogokra vonatkozó határozatait foglalják bele az alkotmányba. 1976. január 31-én százegy befolyásos értelmiségi levélben tiltakozott a „szovjet hűbéri függés” alkotmányban történő rögzítése ellen. Szavuk falra hányt borsónak bizonyult; a Szejm megszavazta az alkotmánymódosítást.

A társadalom óriási rétegeit azonban leginkább az háborította fel, hogy az egyébként külön boltokkal, üdülőkkel, kórházakkal, szolgálati villákkal rendelkező párt- és állami vezetők körében eladdig soha nem látott méreteket öltött a hatalommal való visszaélés, a korrupció, a legitimált lopás, a protekció, amelynek lelket, tudatot pusztító mérgei feltartóztathatatlanul szivárogtak lefelé is. Amikor Varsó Wilanów nevű villanegyedében a párthivatalnokoknak külön lakótelepet építettek, az egykori királyok nyári palotájáról elnevezett városrész nyomban új, „kubai” nevet kapott: „Vörös Disznó-öböl”. A kiváltságosok erkölcsi állapota, életnívója főként azért szűrt szemet, mert közben a lengyel gazdaság megroppant. Oka volt ennek az is, hogy a beáramló hitelek nem kis hányadát olyan ágazatokba fektették, amelyeket Nyugat-Európában már leépítettek: a nehéziparba, elsősorban a kohászatba és a bányászatba. A mezőgazdaság továbbra is a legmostohább ágazat maradt. Annak ellenére, hogy a magángazdaságok jobb eredményeket könyveltek el, mint az állami gazdaságok és szövetkezetek, hosszú távon változatlanul az egyéni gazdaságok tönkretételével akarták kolhozokba kényszeríteni a lengyel parasztokat. Amiért Giereket ma is dicsérik, az elsősorban a lengyel úthálózat fejlesztésének elkezdése.

Óriási összegeket emésztett fel az ország védelmi képességének állandó növelésére ösztönző doktrína is, amely a legfontosabb ideológiai kérdések közé tartozott. Megvalósítását Jaroszewicz miniszterelnök és Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter harmonikus

egyetértésben felügyelte, ennek következtében a nemzeti jövedelemnek évről évre növekvő hányadát fordították a hadsereg és a rendőrség fejlesztésére. A Szovjetunió Lengyelországot bízta meg a T-72-es tankok gyártásával. Jaruzelski büszke volt a bizalomra, s nem törődött vele, hogy a lengyel társadalomnak ezért milyen árat kell fizetnie. A hadsereg anyagi támogatásának növeléséhez a nemzetvédelmi miniszter akkor is ragaszkodott, amikor újabb pénzügyi, gazdasági csőd fenyegette Lengyelországot.

Mint az előző fejezetben szoltunk róla, a megroppant gazdaság rendbehozására a Gierek-féle párt- és államvezetés is az alapélelmiszerek árának felemeléséhez folyamodott: 1976. június 24-én elterjedt a hústermékek ára közel 70, a cukor ára 100 százalékkal történő felemelésének. (A szappan és az emelődaru olcsóbb lett.) Másnap több városban sztrájkok robbantak ki. Legelemibb erővel az ursusi traktorgyárban és a radomi Walter Tábornok Fémművekben, valamint a plocki olajfinomítóban. A sztrájkolók mindenütt összecsaptak a rendőrség különleges alakulataival. Leghevesebben Radomban, ahol 634 embert tartóztattak le, s közülük közel 450 főt vontak büntetőjogilag felelősségre. Az itteni rögtönítélő bíróságok az elfogottak egy részét tízévi, Ursusban ötévi börtönre ítélték a paródiának beillő tárgyalásokon.

A Munkásvédő Bizottság megalakulása

A kíméletlen megtorlás kiötlői úgy vélték, hogy az értelmiségiek ezúttal is ugyanúgy cserbenhagyják a munkásokat, mint 1970 végén, 1971 elején. Ennek azonban az ellenkezője történt. A Gomułka börtönében több évet töltött Jacek Kuroń nyílt levelet intézett az Olasz Kommunista Párt főtitkárához, Enrico Berlinguerhez, kérve, hogy emelje föl szavát a meghurcolt lengyel munkások érdekében. Sorai nem maradtak visszhang nélkül. A *Hamu és gyémánt* világhírű írója, Jerzy Andrzejewski is nyílt levélben fordult „a munkástiltakozás üldözöttjeihez”, akiknek családjait a társadalom közismert értelmiségi képviselői és a névtelen cserkészfiatalok mind nagyobb csoportjai egyaránt pártfogásukba vették. A sajátos karitatív munkában az egyház a maga infrastruktúrájával talán a leghatásosabban vett részt.

1976. szeptember 23-án huszonnégy személy a Lengyel Népköztársaság hatóságaihoz és a társadalomhoz intézett felhívásában tudatta, hogy a június utáni megtorlásnak áldozatul esettek védelmére megalakult az előző fejezetben említett Munkásvédő Bizottság (KOR). A bizottsághoz a hónapok múlásával egyre több, különböző világnézetű befolyásos személyiség csatlakozott, így a munkatársak száma 1977 derekára közel száz főre növekedett.

A bizottság azt követelte, hogy az elítélt munkásokat részesítsék amnesztiában, és vegyék őket vissza munkahelyükre, valamint a velük való bestiális bánásmódban vétkeket büntessék meg. Ugyanakkor havonként közzétett nyilatkozatokban tájékoztatták a közvéleményt a radomi események valódi lefolyásáról, a megtorlásról, valamint a se-

gítségnyújtás különböző módszereiről. Közzétették a munkásokkal kegyetlenkedő rendőrök és pártaktivisták, valamint az üzemi fegyelmi bizottságok túlbuzgó tagjainak névsorát. A Munkásvédő Bizottság 1976. november közepén azzal a kéréssel fordult a Szejmhez, hogy a rendőrségi törvénysértések kivizsgálására különbizottságot állítson fel. (Vagyis a naivat játszva úgy tett, mintha egy valódi demokratikus államban működne.) A meghurcoltak családját pénztámogatásban, jogsegélyben, orvosi ellátásban részesítette. A gyűjtésbe mind szélesebb rétegeket vontak be. A KOR megadta azoknak a nevét, címét, telefonszámát, akikhez a rászoruló a segítség bármilyen formájáért fordulhattak.

A háború alatti hagyományokhoz nyúlva 1976 szeptemberében napvilágot látott a cenzúrálatlan *Biuletyn Informacyjny* (Tájékoztó Közlöny), majd a Lublini Katolikus Egyetem falai között *Spotkanie* (Találkozás) címmel megjelent az első független folyóirat. A Lengyel Népköztársaság kiadói monopóliumának betonfalán ezzel rés támadt. Tevékenységével a KOR napról napra azt igyekezett bizonyítani a társadalomnak, hogy nem kell félni.

1977. március 3-án az Államtanács tizenegy év után ratifikálta az ENSZ Emberi Jogok Nyilatkozatát, így az Állampolgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezménye beépült a Lengyel Népköztársaság jogrendjébe. A hazai tiltakozó mozgalmak mellett ez is szerepet játszott abban, hogy az előző évben rabságba vetett munkások döntő hányadát a július 22-i kommunista ünnep alkalmából amnesztiában részesítve kiengedjék a börtönből. Az eredetileg ezt lehetővé tevő „kegyelem” formulát a Munkásvédő Bizottság megalázásnak tartotta, és tiltakozott ellene.

A hatalomnak természetesen elég ereje lett volna ahhoz, hogy a nyíltan tevékenykedő értelmiségi körökkel rövid úton leszámoljon. Ezt azonban a nemzetközi helyzet és az ország gazdaságának állapota miatt nem engedhette meg magának. Az ilyen jellegű megtorlás a hitelek befagyasztásával járt volna. Márpedig az eladósodott lengyel gazdaság nem létezhetett újabb hitelek nélkül. Az adósságcsapda kedvezett a belső ellenzéki mozgalom kibontakozásának, ám annak tagjai ettől függetlenül állandó üldöztetésnek voltak kitéve. Fenyegető figyelmeztetés lehetett számukra az, hogy a KOR krakkói egyetemista képviselőjét, Stanisław Pyjast 1977 májusában az állambiztonsági szolgálat emberei agyonverték, s az eset egyetlen szemtanúja rejtélyes körülmények között eltűnt. A diákság hagyományos krakkói juvenáliája átalakult napokon át tartó tiltakozó gyáásszá.

1977 szeptemberében a Munkásvédő Bizottság elnevezésének rövidítését – KOR – kiegészítve átalakult Társadalmi Önvédelmi Bizottsággá. (Lengyelül: Komitet Samoobrony Społecznej, teljes lengyel rövidítése: KSS – KOR). Még ugyanebben az évben önművelő mozgalom indult, amelynek meghatározó része lett a magánlakásokon tartott, úgynevezett repülőegyetem. Földalatti kiadók alakultak, és több szakszervezeti orgánus és társadalomtudományi, irodalmi, kulturális havilap látott napvilágot – a második nyilvánosság körében. A tömegek öntudatosításában óriási szerepet játszott Andrzej Wajda *Márványember*, Krzysztof Zanussi *Védőszínek*, valamint Krzysztof Kieślowski *Az amatőr* című filmje.

A Társadalmi Önvédelmi Bizottság munkatársai 1978 augusztusában Wrocław és Prága között félúton felvették a kapcsolatot a „Charta 77” képviselőivel. A nemzetközi találkozóznak nagy visszhangja támadt. Még ebben az évben megalakultak az első szabad szakszervezetek is. Kétszáz magángazdálkodó ugyancsak 1978 nyarán hozta létre az első Paraszti Önvédő Bizottságot.

E társadalmi forrongás közepette érkezett 1978. október 16-án Rómából a hír, hogy Karol Wojtyła krakkói érseket választották pápává. 455 év után ő volt az első nem olasz, aki a Vatikán élére került. Ráadásul szláv volt, és kommunista országból származott, ahol a hatalom nem kényeztette el a katolikus egyházat. Beiktatása után kifejezte szándékát, hogy az 1079-ben meggyilkolt Szent Szaniszló krakkói püspök mártírhálálának kilencszázadik évfordulója alkalmából szülőhazájába zárandokoljon. Tömör jelmondata sajátos módon rimelt az ellenzék tevékenységének lényegére: „Ne féljete!”

A terebélyesedő ellenzéki mozgalom és a belbiztonsági szervek közötti erőpróba közben folyamatosan tartott. De a rendőrségnek már minden megmozdulása nyilvánosságra került, az ellenzék helyi szervei minden gumibotütést, fenyegetést regisztráltak. Akadt azonban egy kör, amely konok alapossággal készült a nagy leszámolásra, s kellő erővel is rendelkezett ahhoz, hogy megfelelő időben történő fellépésével sikert arasson. A Honvédelmi Bizottságnak nevezett testület élén formálisan ugyan Piotr Jaroszewicz miniszterelnök, gyakorlatilag azonban Wojciech Jaruzelski tábornok, nemzetvédelmi miniszter állt.

A társadalmat óriási önbizalommal töltötte el II. János Pál pápa 1979. június 2-a és 10-e között tett első lengyelhoni zárandoklata. A hét helyszínen (Varsóban, Gnieznóban, Częstochowában, Oświęcimban, Kalwaria Zebrzydowskán, Nowy Targban és Krakóban) tartott szabadtéri misék, amelyeken több millió ember vett részt felszabadult örömmel, a társadalom összefogásra képes szolidaritását bizonyították. Azt, amelyre ilyen méretekben még nem volt példa Lengyelországban.

1979 decemberében a tengerparti mészárlások színhelyein: a Hármassvárosban, Szczecinben, Elblágban a megemlékezők virágcsokrokat helyeztek el. A Hármassvárosban egy harminchat éves munkás rövid beszédének végén fogadalmat tett, hogy a viadukt közelében egy év múlva emlékmű fogja megörökíteni az áldozatok nevét. Az illető, a villanyszerelőként 1967 óta a Lenin Hajógyárban dolgozó Lech Wałęsa, aki már 1970 decemberében egyik kezdeményezője volt a sztrájkoknak, 1977 után belépett a Tengerparti Szabad Szakszervezetek Bizottságába, 1980 januárjában pedig vezetője lett a Gdańskban létrehozott Munkásbizottságnak.

A szovjet hadsereg nem sokkal korábban, 1979. december 27-én vonult be Afganisztánba, s ekkor még nem lehetett tudni, hogy ennek nyomán milyen fordulat áll be a világpolitikában. A Jimmy Carter elnök vezetése alatt álló Amerikai Egyesült Államok azonnal embargót rendelt el a Szovjetuniónak szállítandó búzára, s befagyasztotta a szocialista országokba irányuló „fejlett technikát” érintő kereskedelmi ügyleteket.

A Szolidaritás létrejötte

1980. február 11–15. között tartották a 3,1 millió tagot tömörítő LEMP VIII. kongresszusát. A szovjet részről Mihail Szuszlov által felügyelt tanácskozás azt a benyomást keltette, mintha a pártvezetés egyáltalán nem akarna tudni arról, mi folyik az országban, milyen gazdasági, tudati, lelki állapotban van a lengyel társadalom. Izgalmat csupán a pozíciók újraelosztásáért folyó tülekedés keltett.

A közellátás romlásának egyik okát a közbeszéd abban jelölte meg 1980 nyarán, hogy a moszkvai olimpia vendégeinek étellemezését Lengyelországnak kell hússzállítmányokkal biztosítania. A társadalom minden, a Szovjetunióba irányuló áruszállítást gyanakodva fogadott. A megszorító intézkedések, az üres polcok, a napi több órás sorban állás Délkelet-Lengyelországban olyan elkeseredést váltottak ki, hogy a medykai határ menti vasúti csomópont munkáját júliusban sztrájkjal akadályozták, az északabbra fekvő terespoli határátkelőnél pedig a sínekhez hegesztették a Breszt felé tartó szerelvények kerekeit. A Szovjetuniót az NDK-ban állomásozó haderőivel összekötő utánpótlási vasútvonalak három napra megbénultak. A közeli Lublin térségében is sztrájkok robbantak ki, amelyek áttekertek a Tengeremlékre, Közép-Lengyelországra, majd Sziléziára is. Közben Gierek a Krímben nyaralt, s Brezsnnyevvel folytatott beszélgetésében nem tulajdonított különösebb jelentőséget a Lengyelországból érkező híreknek.

Új elemük volt a sztrájkok során megfogalmazott követeléseknek az, hogy nem csupán anyagi és szociális juttatások szerepeltek közöttük. A gdański hajógyárban például augusztus 14-én azért robbant ki a sztrájk, hogy az öt nappal korábban elbocsátott Anna Walentynowicz asszonyt, a Tengerparti Szabad Szakszervezetek Csoportjának egyik legtevékenyebb tagját visszavegyék a gyárba. Amikor a gyűlést tartó munkások pár percre megemlékeztek a 2. számú kapu előterében az 1970 decemberében lemeszárolt munkásokról, az igazgató, Klemens Gniech kis híján leszerelte őket homályos ígéreteivel. De váratlanul megjelent mellette egy ember, aki Lech Wałęsaként mutatkozott be az igazgatónak, és emlékeztette őt, hogy négy évvel korábban rúgták ki itteni állásából; majd egykori munkatársaihoz fordulva kihirdette a gyárfoglaló sztrájkot. Ettől kezdve ő volt az, aki nemcsak fordulatot hozott a többször megakadni látszó sztrájkok menetébe – az igazgatóság augusztus 16-án már beleegyezett volna az 1500 zlotys béremelésbe –, hanem az elkövetkező napok eseményeinek is hajtómotorja lett.

A Hármashármásban kirobbant sztrájkok koordinálására augusztus 17-én megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság, amely a követeléseit 21 pontban foglalta össze. Első követelése a párttól és a munkaadóktól független szakszervezetek létrehozása volt – a Lengyel Népköztársaság által is aláírt és így kötelező nemzetközi egyezmény szellemében. De szerepelt a követelések között a szólás- és a vallásszabadság biztosítása, továbbá az 1970-ben és 1976-ban elbocsátott munkások és a meggyőződésük miatt kizárt egyetemi hallgatók visszavétele eredeti státusukba is.

Másnap már 156 üzem és gyár csatlakozott a sztrájkhoz, amelyet Edward Gierek aznap este tartott televíziós beszédében a leghatározottabban elítélt. Augusztus 19-én

a tengerparti városok szinte minden üzeme és gyára beszüntette a munkát. A művészeti szervezetek közül elsőként a Lengyel Írók Szövetsége csatlakozott hozzájuk, s több tagja Gdańskba utazott. A hatalom hosszú napok múltán szánta rá magát a tárgyalásra. Attól tartott, hogy ez gyengeségének a beismerését jelenti. Mieczysław Jagielski miniszterelnök-helyettes vezetésével augusztus 21-én érkezett kormánydelegáció a gdański Lenin Hajógyárba, hogy a 21 pontos követelésről tárgyaljon. Így az elől is elhárult az akadály, hogy az ellenzék ismert tagjai, Tadeusz Mazowiecki és Bronisław Geremek is a hajógyárba utazhassanak, akiket a hajógyári sztrájkok hírére szerencsére – ellentétben például Adam Michnikkel, Jacek Kurońnyal és másokkal – nem tartóztattak le augusztus közepén Varsóban, illetve Krakkóban. Az ő vezetésükkel alakult meg az Üzemközi Sztrájkbizottság szakértő testülete. *Solidaritás* címmel Sztrájktaglégió is megjelent.

Jagielski és Wałęsa mindenki szeme láttára, füle hallatára tárgyalt. Megbeszéléseiken több száz munkás, újságíró, színész, külföldi tudósító volt jelen. Aki nem jutott be a terembe, a gyárudvar hangszóróin át hallhatta a történelmi párbeszédet. A gyárudvar író-olvasó találkozók, szavalóestek és szabadtéri misék színhelye is lett. Az utóbbiról szóló híreket a nyugat-európai baloldali értelmiségiek, szakszervezeti vezetők, politikusok eleinte gyanakodva fogadták. Különösen azok, akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy a lengyel katolikus egyház milyen nemzetmegtartó szerepet játszott a felosztások időszakában, és papjai, szerzetesei, apácái közül helytállásukért hány ezren estek áldozatul a náci és szovjet megszállásnak.

Több napig tartó tárgyalások kezdődtek, miközben a sztrájkhullám apránként egész Lengyelországot elborította. Ez azt jelentette, hogy a sziléziai bányászok és kohászok nagy része is beszüntette a munkát. Gierk következtetett arra, hogy napjai meg vannak számlálva. Tíz évvel korábban megígérte, hogy 1970 tengerparti áldozatainak emlékművet emelnek. Az emlékmű felállítására 1980 augusztusában a gdański hajógyárban már nem kértek engedélyt, hanem gyűjtést rendeztek. Pár nap alatt ötmillió zloty folyt be a közösségi áldozatkészség eredményeként. Augusztus 29-én a gyárba érkezett Andrzej Wajda, akinek a *Márványember* című, 1977-ben bemutatott filmje politikai mozgósítóerőt jelentett. A világhírű rendező most arra tett ígéretet, hogy a munkásság elmúlt tíz évének küzdelmét is megörökíti. Egy helybéli gépszerelő javasolta azt, hogy a film címe *Vasember* legyen.

Az áttörés kezdetét az jelentette, hogy augusztus 30-án Szczecinben a sztrájkoló és a kormányküldöttek aláírták a saját megállapodásukat. Gdańskban ezúttal a munkásság állt ki az értelmiségiek mellett, mivel az egyezményt csak azzal a feltétellel írták alá, ha a kormány vállalja, hogy szabadon engedi a politikai foglyokat, akiknek névsora a birtokukban volt. Miután a kormány ebbe a feltételbe is belement, augusztus 31-én 17 órakor a Lenin Hajógyárban is megtörtént az egyezmény ünnepélyes aláírása. Az öngigazgató szabad szakszervezetek megalakításának lehetősége történelmi jelentőségű volt, mivel létrehozásukat kommunista diktatúra még soha, sehol nem engedélyezte.

Az egyezmény létrejötte magával hozta Gierek bukását. Szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszaka tartották meg a LEMP KB 6. plenumát, amelyen bejelentették, hogy „betegsége” miatt Edward Giereket felmentették első titkári funkciójából, s helyére Stanisław Kaniát választották. Természetesen a végső beleegyezést ehhez Moszkva adta meg. Adukártái közt az a lap is szerepelt, amelyre Jaruzelski nevét írták rá. Nyilván ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy az új első titkár Jaruzelski tábornokot választotta legközelebbi munkatársául. Ezzel párhuzamosan az ország helyzetéről is számvetést készített. Kiderült, hogy a hatalomra kerülését megelőző három hónapban az ország kétezer üzemében, gyárában, intézményében mintegy 1,2 millió ember sztrájkolt.

Kania – az érintettség okán – természetesen arról is tudott, hogy a Belügyminisztérium I. ügyosztálya és a honvédelmi bizottság már július közepén mérlegelte a hadiállapot bevezetésének lehetőségét. Ehhez azonban fel kellett volna függeszteni az amúgy sztálinista alkotmány által biztosított állampolgári alapjogokat. A jogok „biztosításában” a kommunista alkotmány, köztudottan, nem ismert határt.

Miközben 1980 szeptemberében a bíróságon vonakodtak bejegyezni a Szolidaritás Független Öngazgató Szakszervezeteket, a Nemzetvédelmi Minisztériumban és a Belügyminisztériumban hetek óta folyt az egyeztetés a hadiállapot bevezetésének lehetséges módjáról és terminusáról. Az első időpontul állítólag október 11-ét tűzték ki. Ennek lehetett valóság-alapja, amit az is bizonyít, hogy ez időben a belügyi erők számára teljes harcászultséget rendeltek el, s a Gdańskban állomásozó ötezer rendőrt további háromezer fővel erősítették meg. Listák készültek a letartóztatandó „szocializmusellenes elemekről” is.

Két nappal azután, hogy november 10-én a Lengyel Legfelsőbb Bíróság végre bejegyezte a Szolidaritást, az új miniszterelnök, Józef Pińkowski vezetésével tanácskozást tartott a Honvédelmi Bizottság. Ezen Jaruzelski tábornok arról tájékoztatta a bizottság tagjait és a meghívott vendégeket, hogy elkészült a hadiállapot bevezetésének jogi kereteit vázoló tervdokumentum. A KB reformellenességéről híres, keményvonalas moszkovita titkára, Stefan Olszowski jelezte, hogy bevezetéséhez mindenképpen ki kell várni a legalkalmasabb társadalmi és politikai helyzetet. Ettől függetlenül a LEMP KB Politikai Irodájának november 26-án tartott ülésén Kania újból felvetette, hogy mielőbb ki kellene dolgozni a hadiállapot bevezetését megindokoló dekrétumot.

A történészek által eddig feltárt dokumentumok szerint a szovjet intervenciónak a Szolidaritás legális működése alatt egyetlen alkalommal mutatkozott reális veszélye: 1980 decemberében. Ekkor a Kárpáti és a Fehéroroszági Katonai Körzet csapatai a legmagasabb harckészültségben folytattak baljóslatú hadgyakorlatokat a lengyel-szovjet határ mentén. Arra vonatkozó dokumentum azonban, hogy a hadgyakorlatban részt vett egységek valóban be is akartak volna nyomulni Lengyelországba, mint már említettük, eddig nem került elő. Arról viszont, hogy a szovjet politikai és katonai vezetők – Szuszlov, Andropov, Usztyinov, Kulikov – úgy nyilatkoztak, hogy a lengyel elvtársak ne számítsanak szovjet katonai támogatásra a belső rend helyreállítását illetően, több forrás is szól.

Február 11-től Jaruzelski már a miniszterelnöki posztot is betöltötte. A Szejmbe bemutatkozó beszédében „kilencven nyugodt napot” kért. A társadalom reményteljes bizalommal fogadta a tábornok bejelentéseit. A hadsereg népszerű volt Lengyelországban: nem úgy tekintettek rá, mint a belbiztonsági alakulatokra vagy a rendőrségre. Arról az illetéktelenek közül senki sem tudott, hogy február 21-én a Honvédelmi Bizottság elfogadta a „Tavaszi Hadművelet” fedőnevű titkos tervet, amelynek fő célja a Szolidaritás hatezer legaktívabb tagjának internálása volt. (A letartóztatandók tervezett lélekszáma később tízezer főre növekedett.) Ettől kezdve szinte hetente felmerült, hogy radikálisan fel kell számolni a Szolidaritást. Március 3-án Jaruzelski tábornok a Kremlben személyesen ismertette a hadiállapot bevezetésére kidolgozott intézkedési tervét. Ehhez tevékeny támogatást kért Brezsnyevtől. A lengyel társadalom Moszkvától távol apránként hozzászólt a fél éve kiharcolt szabadsághoz, noha érezte, hogy az milyen törekeny. Március 8-án a varsói diákok első ízben emlékezhetek meg legálisan 1968 márciusának eseményeiről, június 28-án pedig országos ünnepség keretében állították fel Poznańban az 1956-os munkásfelkelés emlékművét.

Március 19-én, amikor a Varsói Szerződés csapatai második napja gyakorlatoztak Lengyelország területén, Milewski tábornok belügyminiszter gondosan megtervezett provokációt hajtott végre Bydgoszczban, ahol nem engedték szóhoz jutni a Szolidaritás meghívott képviselőjét a Vajdasági Nemzeti Tanács ülésén, s ennek során a rendőrség három szakszervezeti vezetőt véresre vert. Emiatt a Szolidaritás március 23-ra sztrájkkészültséget hirdetett. Miután Wałęsa tudomására jutott, hogy ezt ürügyül kihasználva másnap bevezethetik a hadiállapotot, az általános munkabeszűntetést négyórás figyelmeztető sztrájkra mérsékeltek, s tárgyalóasztalhoz ültek a kormány képviselőivel. Arra az esetre azonban, ha a kormánnyal folyó tárgyalások zsákutcába jutnának, március 31-re országos sztrájkot helyeztek kilátásba. Válaszul Jaruzelski és a szovjet Viktor Kulikov marsall, a Varsói Szerződés egyesített haderejének főparancsnoka március 24-én megállapodtak a Szovjet '81 hadgyakorlat korlátlan idejű meghosszabbításában. Három nappal később a Szolidaritás megtartotta az egész országra kiterjedő négyórás figyelmeztető sztrájkot, de már aznap este folytatta tárgyalásait a kormánnyal. Arról természetesen fogalma se volt, hogy aznap a Szovjet Állambiztonsági Bizottság (KGB) és Honvédelmi Minisztérium harminc funkcionáriusa érkezett Lengyelországba. Feladatuk a Lengyelországban bevezetendő hadiállapot terveinek ellenőrzése volt. A hadiállapot bevezetése ekkor azért maradt el, mert a LEMP KB 9. plénuma – az előző napi sztrájk sikerétől megriadva – március 28-án Varsóban arról döntött, hogy folytatja a megegyezést célul kitűző párbeszédet a társadalommal. Két nappal később drámai körülmények között parafálták a Varsói Megállapodást, amelynek értelmében a kormány abba is belement, hogy az Egyéni Gazdálkodók „Szolidaritás” Szabad Szakszervezetet bejegyezzék. Április 7-én Brezsnyev bejelentette a Szovjet '81 hadgyakorlat befejezését.

A LEMP 1981. július 14-e és 20-a között tartotta meg IX. kongresszusát, amelytől a párt megújulását, a reformerők térnyerését, pozícióba jutását várta a társadalom. Az ellenkezője történt: a „keményvonalasok” az ellenforradalmi veszélyre hivatkozva, ideológiailag

megerősödve, a korábbiánál is szorosabbra zárták soraikat. Bár továbbra is a túlságosan engedékenynek tartott Kania maradt az első titkár, Jaruzelski pozíciója is erősödött: beke-reült a Politikai Bizottság tagjai közé.

Czesław Kiszczak belügyminiszter visszaemlékezése szerint a kongresszus után néhány héttel Kulikov marsall látogatást tett a varsói szovjet nagykövetségen, hogy meg-kérdezze a diplomátákat a Lengyelországban kialakult helyzetről. A nagykövetség munkatársai rutinosan azt szajkózták, amit Kulikov hallani akart: a Varsói Szerződés egyesített haderejének be kell vonulnia Lengyelországba, hogy megvédje a szocializmus vívmányait. Egyedül a katonai attasé, Rilov ezredes ütött meg más hangot, kifejtve, hogy a szocializmus ügye ugyan veszélyben van, de az '56-os magyarországi, a '68-as csehszlo-vákiai, továbbá a vietnami amerikai és a legfrissebb afganisztáni szovjet tapasztalatokra hivatkozva a leghatározottabban ellenezte a katonai intervenciót. Arra is utalt, hogy a „csehszlovákokkal” ellentétben a lengyelek keményen ellen fognak állni, s ennek követ-keztében óriási lesz a vérveszteség. A katonai attasé kimondatlanul is az 1944-es varsói felkelés hőseinek áldozatvállalására utalt, akik a főváros romjai alá temetkeztek a hat-vanhárom napon át a nácik ellen vívott s a Visztulánál álló Vörös Hadsereg közönyétől kísért kilátástalan küzdelemben. Kulikov azonnal leválttatta Rilov ezredest a posztjáról. Ennek ellenére mintha mégis komolyan vette volna a figyelmeztetését.

Nem sokkal Kulikov marsall varsói látogatása után (szeptember 5-e és 10-e között) rendezték meg Gdańskban a Szolidaritás I. országos kongresszusának első fordulóját, amelyen a 9,5 millió tagság 865 képviselője vett részt. A szocialista táborban óriási megdöbbenést váltott ki az a levél, amelyet a tanácskozás Kelet-Európa dolgozóihoz intézett, szabad szakszervezetek megalakítására szólítva fel őket. Ettől kezdve a tömeg-tájékoztatási eszközök megállás nélkül szajkózták, hogy a Szolidaritás a hatalom átvételére törekszik. Szeptember 13-án a honvédelmi bizottság ülést tartott, amelyen Kania változatlanul a kialakult helyzet politikai és nem katonai megoldása mellett tört lándzsát. Emiatt Jaruzelski tábornok heves kirohanást intézett ellene. Nyomban utána Tadeusz Tuczapski tábornok kért szót, és ismertette a bizottsággal a hadiállapot beve-zetésének jogi feltételeit. Kiszczak és Jaruzelski fellépéséből Kania arra következtet-hetett, hogy napjai meg vannak számlálva.

A hadiállapot bevezetése

Szeptember 27-e és október 7-e között került sor a Szolidaritás kongresszusának má-sodik fordulójára, amelyen Lech Wałęsát választották meg a Szabad Szakszervezet el-nökének, és elfogadták az *Önigazgatott Köztársaság* címmel megvitatott programot.

Október 18-án a LEMP Központi Bizottságának 4. plénümán Wojciech Jaruzelskit választották meg a párt első titkárává. Ezzel szinte korlátlan hatalom koncentrálódott a kezébe, mivel ő volt a miniszterelnök, a nemzetvédelmi miniszter és a honvédelmi bi-

zottság elnöke, valamint háború esetén a hadsereg főparancsnoka. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a kormány ugyanekkor utasította el a Szolidaritás azon javaslatát, hogy hozzák létre a Nemzetgazdaság Társadalmi Tanácsát. Indoklása szerint: „ez mérenylet az állam szerkezete ellen”.

Alighogy Jaruzelski elfoglalta az első titkári posztot, október 26-án a Minisztertanács döntésének felhatalmazásával úgynevezett operatív terepcsoportok indultak, hogy az ország minden községét, városát, városrészét bejárják és felmérjék. A Honvédelmi Bizottság november 13-án született határozata katonai ellenőrző-operatív csoportokat hoz létre, amelyeknek feladata többek között a termelés szervezésében való segítségnyújtás és a közellátás ellenőrzése lett volna. Az utóbbi csoportok rövid idő alatt mintegy ötszáz üzemben tettek látogatást. Hirtelen megjelenésük joggal aggaszthatta az ellenzék köreit. A katonai ellenőrző-operatív csoportok által végzett felmérések, szerzett információk megkönnyítették a hadiállapot bevezetésének előkészítését. Ehhez járult hozzá a városi operatív csoportok felállítása is, amelyek november 25-től kezdve rövid idő alatt az összes vajdasági székhelyet és azok vonzáskörét felmérték.

Voltak Jaruzelskié számára nyugtalanító jelek is. A leszerelés előtt álló katonák ugyanis nem mindenütt fogadták megadó beletörődéssel azt a hírt, hogy szolgálati idejüket két hónappal meghosszabbítják. A Jelenia Góra-i helyőrség október 17-én nemcsak hogy nyílt levélben tiltakozott ez ellen, hanem még a Szolidaritás iránt táplált rokonszenvét is megfogalmazta. November 19-én a lublini helyőrség írásban csatlakozott hozzá.

Jaruzelski tábornok október 31-én hozta meg végleges döntését a hadiállapot bevezetésére vonatkozóan, s az időpontot egyeztette szovjet elvtársaival, akik Lengyelországot „súlyosan fertőzött területnek” tartották. A hírszerzés és a kémelhárítás főnöke, Władysław Pożoga tábornok, aki a belügyminiszter-helyettesi tisztet is betöltötte, azt állítja, hogy a hadiállapot bevezetése „szuverén lengyel döntés” következménye volt. Igaz, hozzáteszi: „Nem tagadom, ha a szükség úgy hozza, a pártelit betonjai közt is lettek volna olyanok, akik készséggel kérik a Nagy Testvér segítségét.” Ugyanakkor leszögezi, hogy 1981 őszén az oroszok semmiképpen se vonultak volna be Lengyelországba. Hogy később miként döntenek, azt nem lehet tudni, de 1981-ben nem állott fenn a katonai intervenció veszélye. Hozzáfűzi még azt is, hogy a CIA a hadiállapot előkészítésének minden fázisáról tudott, s nem számolt a Varsói Szerződés tagállamainak az 1968-ashoz hasonló közös fegyveres fellépésével.

November 4-én Jaruzelski tábornok, a májusban elhunyt Stefan Wyszyńskit a primási székben követő Józef Glemp és Lech Wałęsa között találkozó jött létre. A megbeszélés – a fentebbiek tudatában érthetően – nem hozhatott különösebb eredményt. A későbbiek folyamán Józef Glemp önmérsékletre intette a Szolidaritást, a Szejmet pedig arra, hogy „óvakodjék olyan döntést hozni, amely tragikus módon hatna ki az ország sorsára”.

A LEMP KB november 27-én és 28-án tartott 6. plénümán Jaruzelski nem rejtette véka alá, mire készül. A pártban bevett orwelli „újbeszédet” használta, amely ellen a Szolidaritás megalakulásának első pillanatától küzdött: „A feszültségek és konfliktusok, a párt és a szocialista állam ellen irányuló akciók fokozódnak. E veszedelmes jelenségek tendenciája végeredményben arra mutat, hogy a jelenlegi állapot tarthatatlan,

a bomlás folyamatát meg kell állítani. Másként elkerülhetetlenül hadiállapotszerű összeütközésre kerül sor.”

December 1-jén a kormány negyven-nyolcvan százalékkal felemelte az alkohol árát, anélkül hogy erről előzetesen tárgyalt volna a Szolidaritással. Wałęsa kijelentette, hogy vodka miatt nem fognak sztrájkolni.

December 11-én és 12-én a Szolidaritás Országos Bizottsága tanácskozást folytatott a gdański hajógyárban. Az első napon olyan információkhoz jutottak, miszerint a hadseregben elrendelték a legmagasabb fokú harckészültséget, ezért elfogadták azt a radomi határozatot, hogy a hadiállapot bevezetése esetén általános sztrájkot tartanak. A gazdasági válság leküzdésére vonatkozó javaslatokon kívül amellet is döntöttek, hogy népszavazás keretében értékeljék az állami és helyi közigazgatási szervek hatalomgyakorlását és működését. Jacek Kuroń még egy ideiglenes kormány felállítását is szükségesnek tartotta volna. Közben a Gdańsktól 180 kilométerre fekvő Szczytnóból arról érkezett hír, hogy a helyi rendőrszti iskolába az előző napokban a tartalékosok több csoportját behívták, a rendőrsztek december 12-én délben elhagyták a várost, és feltehetően Gdańsk felé tartanak. Az egyre szaporodó fenyegető hírek megalapozottságára igazából még akkor sem döbbsentek rá, vagy nem akartak rádöbbsenni, amikor éjjel 11-kor a telex- és telefonvonalak egyik pillanatról a másakra megszűntek működni, majd éjjélkor a rádió és a televízió is elnémult. Ekkorra azonban már befejeződött a tanácskozás, s résztvevői tíz perc alatt szétszéledtek: a gdańsziak haza, a vidékiek a szállodájukba mentek. Ez kissé meglephette a hadiállapot parancsnoki szintű végrehajtóit, akik arra számítottak, hogy a Szolidaritás vezetőit az éjjél utáni órákban a tanácskozás színhelyén, a gdańszi hajógyárban tartóztathatják le. Zbigniew Bujak, az Országos Bizottság Elnökségének tagja, mielőtt szállására ment volna, betért a pályaudvari restibe egy kávéra. Ezzel úszta meg a letartóztatást, s lehetett a földalatti ellenállás egyik vezetője egészen 1986-ig. 1982. október 1-jén a következőket mondta egy illegális kiadvány riporterének: „A hadiállapot bevezetésével senki se számolt komolyan, már csak azért sem, mert szakértőink sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy hitelt lehet-e adni a veszélyének.”

Az éjszaka folyamán a hatalmat – hetvenezer katona és harmincezer rendőr bevetésével – a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa vette át. A legfontosabb döntéseket a katonai vezetők és a pártfunkcionáriusok egy direktóriumnak nevezett szűk csoportja hozta meg, amelynek Jaruzelskin és Kiszczakon kívül Florian Siwicki tábornok, nemzetvédelmi miniszterhelyettes, Mieczysław F. Rakowski miniszterelnök-helyettes, valamint Mirosław Milewski rendőrtábornok, Kazimierz Barcikowski, Stefan Olszowski központi bizottsági titkárok voltak a tagjai. A Szolidaritás vezetőinek döntő többségét, legtevékenyebb tagjainak ezreit internálták az elkövetkező napokban. December 13-án az Államtanács aláírta a hadiállapot bevezetését, amely alkotmányellenes volt. Felfüggesztették a szakszervezetek, az egyesületek és szövetségek működését, megtiltották a sztrájkokat, tiltakozó akciókat, tüntetéseket. Este 22 órától reggel 6-ig kijárási tilalmat vezettek be. A lakhelyet 48 óránál hosszabb időre csak külön engedéllyel lehetett elhagyni. A munkahelyek többségét és az összes bányát militarizálták. Kiterjesztették a katonai bíróságok jogkörért, újfajta bünténytípusokat határoztak meg.

Még aznap sztrájkhullám söpört végig a termelőüzemekben, az egyetemeken és a főiskolákon. A Gdański Hajógyár Összlengyel Sztrájkbizottsága országos munkabeszüntetést rendelt el. December 14-e reggelétől leálltak a legnagyobb gyárak, bányák, kikötők, hajógyárak, kohók, valamint a kisebb üzemek százai. De a tartós sztrájkok koordinálására a Szolidaritás szétzilált legfelső és középvezető rétegének már nem futotta erejéből, a fáradt társadalom részéről pedig hiányzott az elszántság. A pacifikálás eredményességét segítette az is, hogy a tartalékkészletek bevetésével néhány hétre egyes területeken javult a közellátás. A katonai egységek, élükön a belbiztonsági motorizált (ZOMO) alakulatokkal, még aznap elkezdték a sztrájkoló objektumok pacifikálását. December 16-án a katowicei „Wujek” bánya védelmében kilenc bányász esett el, és huszonegyen kaptak lőtt sebet. A sztrájkokat december 28-ra sikerült letörni.

A december közepén internált Lech Wałęsának 1982. január 21-én nyújtották át bezárásának indoklását, kiemelve, hogy szabadon engedése esetén „veszélyeztetné az állam- és közbiztonságot, mivel tettei következményeiként anarchizálná a gdański vajdaság társadalmi életét”. A katonai hatalom a megtorlás legkülönbözőbb eszközeivel élt, a behívótól kezdve a rögtönítélő bíróságok nyolc-tíz évet is kiszabó ítéletéig, a munkahelyi elbocsátásoktól a diákszállókból való kilakoltatásokig. Több mint ezer újságíró fosztottak meg hivatásuk gyakorlásának jogától, s 1982 márciusában a Lengyel Újságírók Szövetségének működését is felfüggesztették. Húsz rektornak kellett lemondania, 284 egyetemi és főiskolai oktatót és 394 hallgatót internáltak. 1982 végéig 196 586 személy ellen indítottak a hadiállapot elleni kihágás miatt büntetőeljárást, s összesen 10 132 embert internáltak. Az internálás meghatározatlan ideig tartó elzárást jelentett, amely ellen fellebbezni csak Kiszczak belügyminiszterhez lehetett. Ha a fogvatartottat bíróság elé akarták állítani, mint internáltat ismét le kellett tartóztatni.

A társadalom önszerveződése

A társadalom mindazonáltal hamar magához tért, és megszervezte a megtorlások áldozatainak és családtagjaiknak a támogatást. Ebben a katolikus egyház járt az élen. A földalatti *Biuletyn Informacyjny* már 1982. január 12-én közzétette a 12 pontból álló *Megszállási Szabályzatot*, amelynek 1. pontja így hangzott: „Szervezd meg a bebörtönzöttek, bujkálók és családjaik támogatását”, míg a 2. pontban ez olvasható: „Segítsd a munkahelyükről elbocsátottakat, hogy ne kényszerüljenek lelkiismeretük ellenére cselekedni amiatti félelmükben, hogy családjuk létszükségleti eszközök nélkül marad.” A szabályzat az alábbi felhívással záródik: „A Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának hagyjuk meg a kaszányákat. Legyen miénk a munkahely, az utca, a vasút, a lakótelep. Ne feledjük: nekik csak tankjuk, puskájuk, gumibotjuk van. Mi rendelkezünk a »Szolidaritással«, amely minden diktatúrán úrrá lehet.”

A támogatás anyagi alapját az önkéntes társadalmi önadózás jelentette. Az emberek fizetésük bizonyos hányadát a közös kasszába tették. Akit elvei és tettei miatt munkahelyéről elbocsátottak, bizton számíthatott olyan közvetlen pénzsegélyre, amelynek összege elérte az átlagfizetést.

A militarizált tömegtájékoztató ellen olyan össznemzeti tiltakozási formát találtak ki, amelyet nem lehetett se letörni, se megtorolni. Közmondás szólt arról, hogy a televízió hazudik. Ezt demonstrálandó, Świdnik városának lakói 1982. február 5-én az esti tv-híradó ideje alatt kimentek az utcára sétálni. Ez a sajátos tüntetés napi szokássá vált, s az egész országban elterjedt. A televízióban és a rádióban fellépő színészeket úgy bojkottálta a társadalom, hogy egyszerűen letapsolta a színpadról.

A Varsó környéki Białołękba internált Jacek Kuroń még február folyamán megfogalmazta a téziseit „arról, hogyan lehet kijutni a kiúttalan helyzetből”. Ebben leszögezte: „A jól szervezett, mindent átfogó ellenállási mozgalom a lengyelek egyetlen esélye.”

Egy idő eltelte után megszerveződött a földalatti könyv- és folyóirat-kiadás, terjesztés, a színházi élet és oktatás, de még a rádióadás is. Az utóbbi 1982. április 12-én Varsóban kezdte meg a működését Rádió S néven. Tíz nappal később alakult meg az Ideiglenes Koordináló Bizottság, amely a Szolidaritás földalatti ellenállását szervezte. 1982 folyamán 360 illegális nyomda 300 brosúrát és könyvet, továbbá 1200 különféle című, terjedelmű és példányszámú folyóiratot adott ki. Bélyegek, plakátok, kalendáriumok láttak napvilágot. A szellemi ellenállás méreteiről a belügyminisztérium dokumentált sikerei alapján is fogalmat alkothatunk. 1982 folyamán 1196 különféle típusú sokszorosítót, 468 írógépet, 730 ezer röplapot, 340 eltérő tartalmú brosúrát és kiadványt, négyezer plakátot foglaltak le, s 11 rádióadót számoltak fel.

Az Ideiglenes Koordináló Bizottság 1983 tavaszán „Szolidaritás” néven még kulturális díjat is alapított, amelyet aztán minden évben kiadott intézményeknek és magánszemélyeknek. Elsőként azok kapták meg, akiknek 1981-es és 1982-es teljesítményét a közvélekedés a legmagasabbra értékelte. Krzysztof Kieślowskit a *Véletlen* című filmjéért, a poznańi Nyolcadik Nap Színházat a *Mandelstam*-előadásért, Tomasz Jastrunt a hadiállapot idején írt verseiért jutalmazták a díjjal.

A Szolidaritás felhasználta a háború alatti honi ellenállás tapasztalatait és jelképeit is. A Honi Hadsereg egykori katonái közül több mint harmincöt év múltán nem kevesen kapcsolódtak be az újból, ám ezúttal az „önfiai” által megalázott lengyel nemzet küzdelmébe. A Harcoló Lengyelország – Polska Walcząca – jele a háború alatt a W betűt formáló horgony volt, amelynek szára P-ben végződött. Ez most 1982-re úgy változott meg, hogy a P felső része S-ben folytatódott. A falakra, plakátokra, kiadványokra rajzolt jel pusztá ábrájával is hirdette a harcoló Szolidaritás létét és tevékenységét. A hadiállapot bevezetését gondosan előkészítő katonai és pártvezetők, úgy tetszik, nem voltak tisztában azzal, hogy a háborús közelmúlt történetét illetően mire érzékenyek a lengyelek. Meg sem fordult a fejükben, hogy a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa lengyel rövidítésének – WRON – jelentése, a varjú többes számú birtokos esete, történelmileg mennyire sokatmondó. A varjú – wrona – ugyanis a német címersas háború alatti lengyel gúnyneve volt. A náci sas 1982-ben ismét megjelent matricarajza vagy falfirkája egyér-

telmüen a hadiállapotra, a Jaruzelski generális által gyakorolt katonai hatalomra utalt. Hogy mi lesz a varjú vége? A rigmus szerint: tavaszra megdöglik.

1982. július 20-án, a két nappal későbbi kommunista állami ünnep alkalmából Hazafias Népfront-szerű szervezetet hoztak létre a WRON-ra rímelő PRON rövidítéssel: Patriotyczny Ruch Odnowienia Narodowego – Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalma. A LEMP és a szövetséges fantompártok – Demokrata Párt, Egyesült Néppárt –, továbbá a társadalmi szervezetek, egyesületek tagjaiból verbuválódott, felülről irányított mozgalomnak az volt a meghirdetett célja, hogy a társadalom és a párt között a közvetítő szerepét betöltse, vagyis az állampolgárokat meggyőzze a párt politikájának helyességéről, és megnyerje a kormányprogramnak. Tagjai, különösen a vezetői, közmegvetés tárgyai lettek. A társadalom számára a föld alá kényszerített Szolidaritás a korábbinál is nagyobb erkölcsi tekintélynek örvendett.

Az Ideiglenes Koordináló Bizottság által szervezett legnagyobb szabású nyílt tiltakozó demonstrációra 1982. augusztus 31-én – a Szolidaritás megalakulásának második évfordulóján – került sor, amikor 34 megye 66 városában vonultak utcára az emberek. Az összecsapások során öt személyt lőttek agyon, és ötezret tartóztattak le, közülük hármezeret állítottak bíróság elé. A megtorláshoz tartozott az is, hogy az 1977-ben alakult Társadalmi Önvédő Bizottság több internált tagját – Jacek Kurońt, Adam Michniket és Henryk Wujecet – azzal a váddal, hogy kísérletet tettek a Lengyel Népköztársaság államrendjének megdöntésére, szeptember 3-án letartóztatták.

Az Ideiglenes Koordináló Bizottság rádöbbsent, hogy a jövőben már nem tud az augusztusihoz hasonló méretű, országos megmozdulást szervezni. A kezdeményezés kudarcra pedig a hatalmat teszi magabiztossá. E politikai mérlegkészítés eredményének következtében állt el attól, hogy a hadiállapot bevezetésének első évfordulóján országos tüntetésre szólítsa fel a nemzetet. Döntésében azonban más tények is szerepet játszottak...

1982. november 8-án bejelentették, hogy II. János Pál pápa a következő esztendőben Lengyelországba látogat. Bresznyev halála mellett nyilván e hír közzétételével függött össze az, hogy pár nap múlva Lech Wałęsát szabadon engedték, december 31-én pedig felfüggesztették a hadiállapotot. A Szentatya második lengyelhoni zarándoklatára 1983. június 16-a és 23-a között került sor: kilenc helységet látogatott meg, köztük Poznańt is. Zakopane közelében találkozott Lech Wałęsával. Öt nap múlva Poznańban a munkások '56-os emlékműve előtt tízezres tömeg emlékezett meg a huszonhét évvel azelőtti munkásfelkelésről. A rendőrség nem avatkozott közbe.

Július 22-én, a kommunista nemzeti ünnepen megszüntették a hadiállapotot, amely 586 napig tartott. Ez a döntés azonban a kommunista állam eredendően rendőr voltát nem érintette. A fegyveres jelenlét és a megtorlás továbbra is az engedetlen társadalom legfontosabb fegyvermezőeszköze maradt. (Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a Jaruzelski neve által fémjelzett megtorlások jellege és áldozatainak száma nem mérhető a kádári bosszú kíméletlenségével. Jaruzelski egyetlen embert sem akasztatott fel, míg Kádár kevesellte a vérbíróságai által bitófára juttatottak „mennyeiségét”).

Kitérőkkel a kerekasztal felé

A hadiállapot eltörlését követő 894 nap a „társadalmi-gazdasági válság leküzdésének” jegyében telt el. Sem a gazdasági, sem a társadalmi válságon nem sikerült úrrá lenni. A Szolidaritás Országos Bizottsága Tanácsának gdański régiója már 1982. szeptember 2-án leszögezte: „A hatalom erkölcsileg és politikailag vereséget szenvedett, s az általa alkalmazott erőszak nem járt a kívánt eredménnyel.” 1984 októberében óriási felháborodás robbant ki Jerzy Popieluszko atya meggyilkolásának hírére. Az, hogy a merényletet három belbiztonsági tiszt követte el, a véletlennek köszönhetően derült ki. Jaruzelski, azt sugallva, hogy a merénylet egy öellene is irányuló összeesküvés eredménye volt, a gyilkosokat és magas rangú felbujtóikat bíróság elé állíttatta. A két főbűnös – az akciót vezető Grzegorz Piotrowski százados és közvetlen főnöke, Adam Pietruszka ezredes – huszonöt-huszonöt évet kapott. 1985 májusában más jellegű perre került sor, amelynek során az alig egy évvel azelőtt szabadon engedett Bogdan List két és fél, Adam Michniket három, Władysław Frasyniukot három és fél évre ítélték. A per ellen huszonnyolc Nobel-díjas tiltakozott, köztük 1983 Nobel-békedíjasa, Lech Wałęsa is.

Az, ami Jaruzelski nagy terve volt: a gazdaság rendbetétele, a közellátás gyökeres javítása, az életszínvonal emelése – teljes kudarccal járt. Legnagyobb sikere működésének nyolc éve alatt a stagnálás állandósítása. A kezdet semmi jóval nem biztatott. 1982 januárjában az élelmiszerek ára átlagosan 241 százalékkal, a tüzelő 171 százalékkal emelkedett. A megfélemlített társadalom kénytelen-kelletlen szó nélkül tudomásul vette az „árkiigazítást”. A nemzeti jövedelem öt százalékkal csökkent 1982-ben, s gyökeres fordulat e tekintetben az elkövetkező években sem következett be. A gazdasági válság egyre inkább elmélyült. Ez ellen Jaruzelski tábornok se katonai parancsokkal, se „gazdasági-közellátási őrzőrázatásokkal”, se kormányának gyakori átalakításával nem tudott semmit sem tenni. Az embereknek nyolc-tíz órát kellett sorban állniuk, hogy a jegyre kapható élelmiszereket megvásárolhassák. 1986 decemberében az árak huszonöt százalékkal voltak magasabbak, mint egy évvel korábban, miközben a szociális minimumtól az átlagfizetés csaknem húsz százalékkal maradt el.

1987. január derekán II. János Pál a Vatikánban fogadta Jaruzelski tábornokot, s több mint egyórás megbeszélést folytatott vele. Ezt követően a nyugati államok megszüntették Varsó több mint öt éve tartó bojkottját. Két hónappal ezután eladdig páratlan eset történt: a krakkói Kerületi Bíróság arra ítélte a Belbiztonsági Szolgálatot, hogy bocsánatot kérjen Jan Maria Rokitától, a Szabadság és Jog nevű földalatti szervezet tagjától azért, mert jogtalanul tartóztatták le és tartották negyvennyolc órát meghaladóan őrizetben. Ezenkívül azt is jogtalannak ítélték, hogy ujjlenyomatot vettek tőle, és fényképet készítettek róla.

Vajon ki vont le messzemenő következtetést abból, hogy a lengyel nyelvű nyugati rádióadások zavarása 1988. január 1-jén abbamaradt, s tíz nap múlva Lech Wałęsa találkozhatott a nyugatnémet külügyminiszterrel, Hans-Dietrich Genscherrel? A Lengyel Nemzeti Bank elnöke ugyanebben a hónapban jelentette be, hogy a Lengyel Népköz-

társaság 33 milliárd dollár adóssága 37,6 milliárd dollárra nőtt, és 44 százalékos évi infláció várható. Ettől függetlenül a hatalom még gyakran bizonygatta a legbrutálisabb eszközökkel is, kinek tartoznak engedelmességgel az állampolgárok. De augusztus 26-án Kiszczak tábornok már bejelentette, hogy kész párbeszédet folytatni az ellenzékkel, pár nap múlva ennek feltételeiről és részleteiről Wałęsával is eszmét cserélt. Ekkor röppent fel először a bűvös fogalom: kerekasztal. November 4-én Margaret Thatcher találkozott Gdańskban Lech Wałęsával és a mozgalom több vezetőjével. E hónap utolsó napján került sor a Wałęsa és a hivatalos szakszervezet elnöke, Alfred Miodowicz közötti híres tévévitára, amelyben a Szolidaritás elnöke lehengerlő győzelmet aratott. December 18-án, az országon végigsöprő tüntetési hullám után a Szolidaritás elnöke mellett megalakult egy 135 főből álló Állampolgári Bizottság. Ezt követően rövid idő alatt még közel ötszáz helyi bizottság jött létre. 1989. január 27-én Kiszczak belügyminiszter találkozott Wałęsával, Tadeusz Mazowieckivel és Bronisław Geremekkel, hogy megállapodjanak a kerekasztal-tárgyalások időpontjában és módjában.

1989. január 28-án, ugyanazon a napon, amikor Pozsgay Imre történelmi jelentőségű nyilatkozatot tett közzé arról, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt, Varsóban Wojciech Jaruzelski tábornok mint a LEMP KB első titkára bejelentette, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a Szolidaritással, mert annak bevonása nélkül nem lehet Lengyelországot kivezetni az évek óta mélyülő gazdasági és politikai válságból. Jaruzelski e bejelentésre a tíz nappal korábban tanácskozó KB 10. plénumától kapott felhatalmazást. Igaz, a vonalas pártvezetők jóváhagyását azzal kényszerítette ki, hogy a radikális változásokat kezdeményező lehetőségek hiányában mind ő, mind Kiszczak belügyminiszter, mind Siwicki nemzetvédelmi miniszter, mind Mieczysław F. Rakowski miniszterelnök lemondanak posztjukról. Vagyis azzal fenyegette meg elvtársait, hogy a kommunista párhatalom legfőbb támaszait, a katonaságot és a rendőrséget eltávolítja mögülük. Ezzel a bejelentéssel a hadiállapot bevezetéséért és fenntartásáért leginkább felelős Jaruzelski és Kiszczak a demokratikus átalakulás kezdeményezőinek tűnhettek fel.

A kerekasztal-tárgyalások február 6-án kezdődtek el a gazdasági, a társadalompolitikai kérdésekről, a politikai reformokról és a szakszervezeti pluralizmusról. Az eszmecsere április 5-ig tartott, és egyik legfőbb politikai eredménye a korlátozottan szabad választások megtartása melletti döntés volt. Ennek értelmében a szavazatok arányától függetlenül a Szejm tagjainak hatvanöt százalékát a kommunisták és a már említett korábbi fantompártok (Egyesült Néppárt, Demokrata Párt) képviselői adhatták, csak a szenátus (a parlament felsőháza) tükrözhetette hűen a valóságos arányt. E feltétel kiharcolása Jaruzelski érdeme volt, aki jól tudta, hogy a fontos döntéseket a Szejmbe és nem a szenátusban hozzák. 1989. június 4-én sor került a választások első, majd két hét múlva a második fordulójára, amelyben a Szolidaritás elsőprő győzelmet aratott. A Szejmbe az összes lehetséges mandátumot megszerezve 161 Szolidaritás-képviselő került be, a szenátusnak pedig egy kivétellel minden tagját a Szolidaritás adta.)

Jaruzelski azonban nem azzal aratta legnagyobb politikai sikerét, hogy az általa elfogadtatott választási feltétellel a kommunisták elkerülhették azt a katasztrofális poli-

tikai vereséget, amely fenyegette őket. Életpályájának csúcsát az jelentette, hogy a július 19-én összeült Szejm és szenátus együttesen – ha csak egy szavazattöbbséggel is – őt választotta meg a rendszerváltó Lengyelország köztársasági elnökének. Ez közfelháborodást váltott ki, amelyet azzal az indokkal próbáltak meg leszerelni, hogy ha nem Jaruzelski kerül e posztra, a hadsereg elégedetlen tisztjei államcsínyt hajtanak végre. Hatalmát kompromisszumos megoldásként azzal ellensúlyozták, hogy az első demokratikusan megalakult lengyel kormány miniszterelnöke – Lech Wałęsa javaslatára – Tadeusz Mazowiecki lehetett, noha Jaruzelski eredetileg Kiszczak belügyminisztert jelölte e posztra. Wałęsa augusztus 9-én – a májusban általa alapított lapban, a *Gazeta Wyborcza*-ban – közzétett egy nyilatkozatot, amelyben leszögezte, hogy olyan kormányt tud csak elképzelni, amelyben Kiszczaknak nincs helye, csak a Szolidaritás, illetve a szocialista időszak Demokrata Pártja és Néppártja képviselőinek. Tiltakozásával csak részszikert ért el. Mazowieckinek az új kormányba öt kommunista minisztert is be kellett vennie. Ennek következtében Czesław Kiszczak belügyminiszter, Florian Siwicki pedig nemzetvédelmi miniszter maradhatott.

1989. szeptember 1-jén Wojciech Jaruzelski, Lech Wałęsa, Tadeusz Mazowiecki és a szenátus háznagya, Andrzej Stelmachowski a II. világháború kitörésére emlékezve közösen koszorúzták meg a gdański Westerplatte-emlékművet. Az új miniszterelnök pár nappal korábban kiiktatta dolgozósobájából azt a telefonvonalat, amely elődjeit a LEMP Központi Bizottságával összekötötte. Mazowiecki ezzel akarta a világ és a közvetlenül érintettek tudomására hozni, hogy a továbbiakban nem a LEMP KB irányítja az országot. Szeptember 13-án a négyszázhatvan tagú Szejm ellenszavazat nélkül elfogadta Tadeusz Mazowiecki kormányát. Az utolsó időszakban a Mieczysław F. Rakowski által vezetett Lengyel Egyesült Munkaspárt 1990. január 29-én a záró kongresszus utolsó programpontjaként feloszlatta magát. Helyében megalakult a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciája nevű utódpart (SdRP).

A lelkileg, politikailag felszabadult országban a gazdasági helyzet változatlanul katasztrofális volt. A *Gazeta Wyborcza* szeptember 28-i számában megjelent egy hír arról, hogy a legolcsóbb kenyér ára a megelőző kilenc évben kilencezer százalékkal növekedett. Éppen ezért sok múlhatott azon, ki kerül a gazdasági miniszteri posztra. Leszek Balcerowicz kinevezése telitalálatnak bizonyult, annak ellenére, hogy nem kevesen voltak olyanok, akik nem értettek egyet sokterápián alapuló programjával. Tény azonban, hogy Balcerowicznak, aki miniszterelnök-helyettes is lett, pár hónap alatt sikerült az évi ezerhatszáz százalékos inflációt hatvan százalék alá szorítania. Nem áltatott senkit felelőtlen ígéretekkel. „A gyárak bezárása és a munkanélküliség elkerülhetetlen lesz...” – szögezte le, de ő volt az is, aki a végkielégítés és a munkanélküli-segély megállapításának és folyósításának módját, az adózás mértékét és a hitelnyújtás feltételeit kidolgozta. Ettől függetlenül a gyötrelmes átalakulás árát ezúttal is a társadalom fizette meg, s ez rövid időn belül óriási csalódást és elégedetlenséget váltott ki.

Ami 1989 nyarán, amikor a régióban a rendszerváltoztatás terén Lengyelország úttörő szerepet játszott, még indokolható volt, egy évvel később, miután az európai szovjet típusú diktatúra összeomlott, elfogadhatatlanná vált. 1990 nyarán a lengyel állam

élén Jaruzelski már szalonképtelen volt. Két leghívebb korábbi szövetségese, Czesław Kiszcak és Florian Siwicki június, illetve július folyamán kikerült a kormányból. Ez volt a feltétele a két minisztérium átvilágításának és rendőrállami szerkezete átalakításának. Ugyanebben az időben a Centrum Megegyezés parlamenti platformja levélben szólította fel Jaruzelskit, hogy mondjon le köztársaság elnöki posztjáról. E kérésnek ugyan nem tett eleget, de augusztus elején elállt attól, hogy a korábbi tervnek megfelelően az Egyesült Államokba látogasson.

Szeptember 7-én Tadeusz Mazowiecki nyilatkozatot tett közzé arról, hogy a Független Államok Közösségévé átalakuló Szovjetunió kormányának tárgyalásokat javasolt a szovjet csapatok Lengyelország területéről való kivonásáról. Tíz nappal később Lech Wałęsa bejelentette, hogy indul a köztársasági elnöki választáson. A társadalom kiábrándulását a gazdaságilag, szociálisan, mentálisan sokkoló rendszerváltozásból jól jelezheti az, hogy kis híján egy Kanadából érkezett szélhámos, Stan (Stanisław) Tymínski került az állam élére. A választás december 9-én tartott második fordulójában – korábbi ellenfeleinek, így Tadeusz Mazowieckinek a támogatásával is – végül Lech Wałęsa győzött, aki a Szejmben december 22-én tette le az ünnepi esküt. Wałęsa határozott kívánsága volt, hogy Jaruzelski ne vegyen részt a beiktatási ünnepségen.

Lengyelország Londonból hazatérő emigráns köztársasági elnöke, Ryszard Kaczorowski ugyanezen a napon adta át az új lengyel államfőnek az 1939-ben külföldre menekített elnöki jelvényeket. Ezzel hozták a világ tudomására, hogy a törvényes, független lengyel állam folytonossága fél évszázadnyi szünet után hazai földön is helyreállt.

A XX. SZÁZADI LENGYEL TÖRTÉNELEM ESEMÉNYEINEK KRÓNIKÁJA

1901

Április 1.: a Német Birodalom részét képező egykori Nyugat-Lengyelországban, Ólengyelhonban fekvő Wrzesniában iskolai sztrájk kezdődik azért, hogy a hitoktatás lengyel nyelven folyjék. Megtorlásként botbüntetést is alkalmaztak a sztrájkban részt vevő gyermekekkel szemben. Az esemény a poroszországi lengyelség helyzetére irányította a lengyel és az európai közvélemény figyelmét.

1903

Október: Krakkóban közzéteszik a Nemzeti-Demokrata Párt programját. Ebből kiderül, hogy a Nemzeti Liga eltávolodott legfőbb céljának, Lengyelország függetlensége kivívásának megvalósításától. Célja a nemzeti erők szabad fejlődési lehetőségének megteremtése.

1904

Március: Bécsben kongresszust tartanak az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyel Királyságban működő politikai erők, azok, amelyek a kiegyezési politika hívei. Döntés születik a Reális Politika Pártjának megalakításáról. A cár iránti lojalitásuk bizonyítékeként megszervezik a Vöröskereszt lengyel részlegét, amelyet az előbbi hónapban kirobbant japán–orosz háború mandzsúriai frontján rendeznek be.

Július: Roman Dmowski és Józef Piłsudski tárgyalásai Tokióban.

Október: a Nemzeti Liga bejelenti, hogy Oroszország meggyengülését kihasználva autonómiát akar a Lengyel Királyság területén. Ennek békés eszközzel történő elérésére több kísérlet történik.

November 13.: fegyveres tüntetés a varsói Grzybowski téren, amelyen a Lengyel Szocialista Párt fegyveres osztagai is részt vesznek. Megalakul a párt Harci Szervezete, amely Piłsudski elképzelései szerint a jövőbeni lengyel hadsereg magvát képezné.

1905

Április 3.: II. Miklós cár vallási türelmi rendelete. Az addig üldözött görög katolikusok szabadon gyakorolhatják vallásukat. Az iskolákban engedélyezik a lengyel és litván nyelv tanulását, s azt is, hogy a nyugat-orosz kormányzóságokban – a felosztások előtti lengyel területeken – a lengyelek is birtokot vásárolhassanak.

Október 30.: II. Miklós a forradalmi események hatására engedélyezi általános választás tartását és azt, hogy az augusztus 19-én létrejött Állami Duma törvényhozó joggal bírjon. A Lengyel Királyság nemzeti demokratái úgy döntenek, hogy részt vesznek a választásokon. A Lengyel Szocialista Párt bojkottra szólítja fel a társadalmat.

1906

November: a Lengyel Szocialista Párt Bécsben megtartott kongresszusán pártszakadás következik be. Az „öregek” Piłsudskival az élen megalakítják a Lengyel Szocialista Párt–Forradalmi Frakció nevű szervezetet, míg a „fiatalok” Lengyel Szocialista Párt–Baloldal néven működnek tovább. Vízválasztót közöttük a nemzeti függetlenséghez való viszony képezett.

1908

Január 11.: a krakkói konzervatívok és a galíciai Lengyel Néppárt vezetői megegyeznek, hogy a közeledő választásokon együtt vesznek részt.

Március 3.: a porosz parlament kényszerkiszajátítási törvényt hoz, amelynek célja a lengyel etnikum ellehetetlenítése Ólengyelhonban és Nyugat-Poroszországban.

Június: Lembergben Kazimierz Sosnkowski és Marian Kukiel kezdeményezésére megalakul a titkos Aktív Harci Szövetség, amely azt tűzte ki célul, hogy a leendő nemzeti felkelés részére kiképezze a lengyel hadsereg magvát. A szervezet főparancsnoka Józef Piłsudski lett.

1910

Az osztrák hatóságok törvényben engedélyezik paramilitáris lövészegyletek létrehozását. A Lengyel Szocialista Párt és Józef Piłsudski kezdeményezésére Krakkóban megalakul a Lövész, Lembergben pedig a Lövészszövetség nevű egyesület. A nemzeti-függetlenségi tábor létrehozza a Lengyel Lövészcsapatokat.

1914

Augusztus 6.: miután Ausztria–Magyarország hadat üzent Oroszországnak, a szerveződő lengyel fegyveres erők 1. törzsszázada Józef Piłsudskival az élet átlépi a Lengyel Királyság határát, hogy fegyveres felkelést robbantson ki „Orosz–Lengyelországban”.

Augusztus 16.: az osztrák–magyar parlament Lengyel Frakciója „A lengyel nemzethez” szóló kiáltványban jelenti be, hogy az osztrák–magyar hadsereg mellett megalakulnak a lengyel légiók.

Augusztus 22.: Párizsban önálló egység alakul önkéntesekből, amelyet Bayonne-ba küldenek kiképzésre. Orosz tiltakozásra végül a lengyel századot betagozzák az idegenlégió 1. ezredébe.

Augusztus 27.: az osztrák–magyar hadsereg főparancsnoksága engedélyezi a légió két ezredének felállítását.

December 3–14.: a Limanowa térségében vívott csatában sikerül feltartóztatni a Krakkó elfoglalására készülő orosz hadsereget. A csatában kitünteti magát a légió 1. dandárja, amely december 22–26. között Tarnów közelében ismét hőiesen helytáll. Tizenegy orosz rohamot ver vissza.

1915

Január 18–22.: a légió 2. dandárja a bukovinai Kirlibabánál vívott csatában sorra viszszaveri az orosz rohamokat, majd a Szeret és a Dnyeszter irányába ellentámadásba megy át. A légió e dandárja a további ütközetekben is megállja a helyét.

Május 2.: a német és osztrák–magyar csapatok – légiós alakulatok részvételével – Gorlicénél áttörik az orosz frontot, s ezzel kezdetét veszi a Galíciát és a Lengyel Királyságot szeptemberre birtokba vevő nagy hadművelet.

Szeptember 3.: a német és az osztrák–magyar hadvezetés a Lengyel Királyságot két megszállási övezetre osztja.

Szeptember 12.: a német megszállási övezetbe Hans von Beseler tábornokot nevezik ki katonai kormányzóvá, aki a terület polgári kormányzását is hatáskörébe vonja.

Szeptember 24.: az orosz hadsereg főparancsnoksága engedélyezi lengyel lövészdandár felállítását, amely a tervek szerint négy lövészzászlóaljból és egy ulánusosztályból állt volna.

November 15.: a Varsói Egyetemen és Műegyetemen újból megkezdődik a lengyel nyelvű oktatás.

November vége: az antantelkötelezettségű lengyel politikai irányzat Roman Dmowski vezetésével delegációt küld Pétervárról Nyugat-Európába, hogy a lengyel kérdést az angol, francia és olasz politikusokban tudatosítsa.

1916

Május 3.: a megszálló német hatóságok Varsóban engedélyezik az 1791. május 3-án kihirdetett lengyel alkotmány megünneplését.

Június. 4.: Alekszej Bruszilov tábornok vezetésével az orosz hadsereg Volhíniában és Kelet-Galíciában támadó hadműveletet indít. A kezdeti siker eredményeként kétszázezer osztrák–magyar katona esik fogságba.

Július 1–7.: Bruszilov támadó csapatainak feltartóztatásában a Piłsudski parancsnoksága alatt harcoló 1. légiós dandár is kitünteti magát Kostiuchnowkánál.

Július 15.: Józef Piłsudski és a 2. légiós dandár parancsnok, Józef Haller tábornok – az ún. (Lengyel) Ezredesek Tanácsával együtt – beadványban követelték önálló lengyel hadtest felállítását.

November 5.: Varsóban és Lublinban közzéteszik II. Vilmos német császárnak és Ferenc József osztrák császárnak és magyar királynak a proklamációját az önálló lengyel állam megalakulásáról.

December 1.: Beseler katonai kormányzó engedélyezi, hogy a lengyel légió bevonuljon Varsóba.

December 6.: Varsóban megalakul a Lengyel Királyság Ideiglenes Államtanácsa.

1917

Január 22.: Woodrow Wilson, az Egyesült Államok Szenátusának címzett ünnepélyes nyilatkozatában tette közzé a jövőben megteremtendő béke elveit. Többek között „az egyesült, független és autonóm Lengyelország” kérdését is napirendre tűzte.

Március 15–16.: II. Miklós az egy héttel azelőtt kitört pétervári forradalom nyomán lemond a trónról, Oroszország köztársaság lesz, s megalakul az Ideiglenes Kormány.

Március 25.: Dmowski memorandumot ad át a brit külügyminiszternek, amelyben kifejti, hogy a pétervári forradalom nyomán Oroszország hosszan elnyúló anarchiába süllyed. A nyugati hatalmaknak érdekében áll, hogy egy helyreállított erős és nagy Lengyelországban találjanak helyette Kelet-Európában szövetségest.

Március 30.: Oroszország ideiglenes kormánya elismeri a lengyelek jogát ahhoz, hogy a többségében lengyelek által lakott területeken helyreállítsák a független Lengyelországot.

Április 3.: miután az Egyesült Államok hadba lép Németország ellen, Ignacy Paderewski zongoraművész a Sólymok Szövetségének (Związek Sokołów) Pittsburghban tartott kongresszusán javasolja egy százezer fős önkéntes lengyel haderő felállítását az Egyesült Államok hadseregének oldalán.

Május 28.: az Államtanács és az országos Szejm képviselői Krakkóban bejelentik az egyesült és független, tengeri kijáráttal rendelkező lengyel állam helyreállításának igényét.

Július 22.: a német rendőrség Varsóban letartóztatja Józef Piłsudskit és Kazimierz Sosnkowski alezredest a Németországgal szemben ellenséges Lengyel Katonai Szervezet megalakításának vádjával.

Augusztus 15.: Roman Dmowski vezetésével Lausanne-ban megalakul a Lengyel Nemzeti Bizottság, amelynek feladata a lengyel ügy képviselete és annak tudatosítása a nyugati államokban. E bizottság gyakorolta a hatalmat a Franciaországban szerveződő lengyel haderő fölött.

Szeptember 12.: a Lengyel Királyságban legfőbb hatalmi szervként Régenstanács alakul, amely a tervek szerint lebonyolítja a király vagy régens megválasztását, illetve előkészíti a törvényhozó Államtanács felállítását.

1918

Március 3.: Szovjet-Oroszország Bresztben békét köt Németországgal és Ausztria–Magyarországgal. Ebben Oroszország lemond Finnországról, Litvániáról, Észtországról, Fehéroroszországról, Ukrajnáról és a Kaukázusontúlról.

Június 3.: a versailles-i konferencián Franciaország, Olaszország és Anglia miniszterelnökei elfogadták a tengeri kijáráttal rendelkező Lengyelország helyreállításáról szóló határozatot.

Szeptember 2.: a Lengyel Nemzeti Bizottság megállapodott a francia kormánnyal, hogy Franciaországban és annak határain kívül alakuló és a központi hatalmak ellen harcoló lengyel hadsereg önálló haderőként áll szövetségben az antanttal. Egy héttel később ennek a hadseregnek Józef Haller tábornok lesz a parancsnoka. Október folyamán mind Nagy-Britannia, mind Olaszország szövetségeseinek ismeri le a lengyel haderőt.

Október 15.: az osztrák–magyar parlament lengyel követei bejelentik, hogy „e pillanattól kezdve a szabad és egyesült lengyel állam alattvalónak és polgárainak” tekintik magukat.

Október 18.: az Ukrán Nemzeti Tanács Lembergben bejelentette, hogy a Habsburg Monarchia valamennyi etnikailag ukrán területe egyesül.

November 6–7.: Lublinban Ignacy Daszyński vezetésével megalakul a Lengyel Köztársaság ideiglenes népi kormánya

November 11.: a Régenstanács kinevezi az előző napon Berlinből Varsóba érkezett Józef Piłsudskit a formálódó lengyel haderő főparancsnokának a rend megőrzése céljából.

November 14.: a Régenstanács átadja a hatalmat Piłsudskinak, aki Ignacy Daszyńskit bízza meg kormányalakítással, ő azonban – mint néhány nap múlva kiderül – képtelen eleget tenni a felkérésnek.

November 18.: Piłsudski Jędrzej Moraczewskit kéri fel kormány alakítására.

November 22.: Piłsudski „ideiglenes államfő” lesz.

December 9.: az újonnan alapított Lublini Katolikus Egyetem ünnepélyes évnyitója.

December 16.: Varsóban a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciájának valamint a Lengyel Szocialista Párt–Baloldal egyesüléséből létrejön Lengyelország Kommunista Munkáspártja.

December 27.: Poznańban felkelés tör ki a városban állomásozó német haderő ellen. a felkelés az egykori Poznańi Nagyhercegség északi és déli részére is kiterjed.

1919

Január 16.: Piłsudski Ignacy Paderewskit bízza meg kormányalakítással.

Január 16.: országgyűlési választások a Lengyel Királyság területén és Nyugat-Galíciában.

Február 14.: első ízben csapnak össze a visszavonuló németek nyomában nyugat felé törő bolsevik erők és a lengyel csapatok.

Február 20.: a megalakult szejm Piłsudskit államfővé nevezi ki.

Április 20.: a lengyel csapatok a négy nappal korábban megkezdett hadművelet eredményeképpen kiűzik a bolsevik haderőt Vilnából.

Június 27.: Galícia teljes egészében a lengyel hadsereg ellenőrzése alá kerül. Volhíniában állandósulnak a harcok a Vörös Hadsereggel.

Augusztus 16.: Felső-Sziléziában népfelkelés tör ki a német fennhatóság ellen. A felkelést nyolc nap alatt felszámolják a németek.

December 13.: Leopold Skulski új kormányt alapít.

1920

Január 17.: a versailles-i béke hatályba lépésével a Józef Haller tábornok parancsnoksága alatt álló lengyel csapatok bevonulnak a németek által átadni kényszerült lengyel területekre.

Április 24.: Lengyelország és Ukrajna kormány megbízottai katonai együttműködési megállapodást kötnek a másnap meginduló kijevi hadjárat idejére.

Május 7–8.: a lengyel csapatok bevonulnak Kijevbe. A városban megkezdí működését az Ukrán Népköztársaság kormánya Petlura vezetésével.

Május 14.: Oroszország nyugati frontján megkezdí a támadást a Tuhacsevszkij parancsnoksága alatt álló bolsevik haderő.

Május 27.: a bolsevik hadsereg megkezdí az ellentámadást Ukrajnában.

Június 9.: Skulski kormánya benyújtja lemondását. Másnap a lengyel csapatok kiűrik Kijevet.

Június 23.: megalakul Władysław Grabski parlamenten kívüli kormánya.

Július 4.: a bolsevik hadsereg általános támadást indít a nyugati fronton. Két nap múlva Grabski miniszterelnök a spai antantkonferenciára utazik.

Augusztus 1.: a Vörös Hadsereg elfoglalja Bresztet, átlépi a Bug vonalát, és kikiáltja a Belorusz Szovjet Köztársaságot.

Augusztus 14.: megkezdődik a varsói csata.

Augusztus 17–18.: a lengyel csapatok ellentámadásba mennek át. A bolsevik hadsereg a front északi és középső szakaszán, majd két hét múlva délen is megkezdí a visszavonulást. Az üldöző lengyel hadsereg újabb és újabb győzelmet arat.

Szeptember 2.: Minszkben béketárgyalások kezdődnek a lengyel és a bolsevik delegációk között. A tárgyalások 21-én Rigában folytatódnak.

Október 7.: a lengyel hadsereg Żeligowski tábornok parancsnoksága alatt álló egységei „fellázadnak”, és elfoglalják Vilnát.

Október 12.: Rigában megállapodnak a békefeltételekben, s hat nap múlva fegyvernyugvás áll be a két állam között.

1921

Január 27.: a Szejm többségi szavazással dönt arról, hogy létrehozzák a lengyel parlament felsőházát, a szenátust.

Február 19.: Párizsban aláírják a lengyel–francia politikai együttműködési szerződést, amelyhez tartozik egy titkos katonai megállapodás is.

Március 3.: Bukarestben aláírják a titkos lengyel–román katonai megállapodást, amely véd- és dacsövetséget jelent szovjet támadás esetén.

Március 17.: a Lengyel Köztársaság szejmje elfogadja a lengyel alkotmányt.

Március 18.: Rigában aláírják a Lengyelország és Szovjet-Oroszország, valamint Szovjet-Ukrajna közötti békeszerződést.

Május 1.: Felső-Sziléziában felkelés tör ki a terület Lengyelországhoz csatolásáért.

Május 25.: Lengyelország és Szovjet-Oroszország között diplomáciai kapcsolat létesül.

Szeptember 20.: miután egy héttel korábban Wincenty Witos balközép kormánya benyújtotta lemondását, Antoni Ponikowski vezetésével parlamenten kívüli kormány alakul.

Október 20.: a Nagykövetek Tanácsa Felső-Sziléziát felosztja Németország és Lengyelország között.

1922

Február 20.: Vilnában bejelentik, hogy Közép-Litvánia betagolódik Lengyelországba.

Április 15.: a Szejm ratifikálja a rigai békeszerződést.

Június 20.: a lengyel csapatok bevonulnak Felső-Szilézia Lengyelországnak ítélt részébe.

Július 7.: a jobboldal megbuktatja Artur Śliwiński pár napja működő baloldali kormányát.

Július 14.: a Szejm a jobboldali Wojciech Korfántyt jelöli miniszterelnöknek. Piłsudski bejelenti, hogy mivel nem lát lehetőséget a vele való együttműködésre, lemond államfői tisztéről.

Július 31.: Julian Nowak, a krakkói Jagelló Egyetem rektora kap megbízást parlamenten kívüli kormányalakításra.

Szeptember 15.: a Szejm határozatot hoz arról, hogy a halászfaluként ismert Gdyniából kikötővárost építsenek.

December 9.: a Nemzetgyűlés – a szejm és a szenátus együttes ülése – Gabriel Narutowiczot választja meg köztársasági elnökké.

December 19.: Narutowicz köztársasági elnök ellen sikeres merényletet követnek el.

December 20.: a Nemzetgyűlés Stanisław Wojciechowskit választja meg köztársasági elnöknek, aki két nappal később leteszi a hivatali esküt.

1923

Január 13.: Wojciechowski Władysław Sikorski tábornokot bízza meg kormányalakítással.

Március 15.: a Nagykövetek Tanácsa elismeri Lengyelország Rigában megállapított keleti határát.

Május 30.: Wojciechowski köztársasági elnök Wincenty Witost bízza meg kormányalakítással.

Július 2.: Piłsudski marsall a hadseregben betöltött utolsó tisztségéről is lemond.

November 3.: a Lengyel Szocialista Párt országos általános sztrájkot hirdet. Másnap a kormány több nagyvárosban rendkívüli állapotot vezet be.

November 6.: Krakkóban a munkások összecsapnak a hadsereggel és a rendőrséggel. Harmincegy személy életét veszíti, a sebesültek száma meghaladja a száz főt. Borysław, a dél-lengyelországi olajkitermelő központ is véres összetűzések színhelye.

December 12.: a Szejm földreformtervezetet dolgoz ki. A terv szerint a földosztást tíz év alatt kellett volna végrehajtani. Két nap múlva a Lengyel Néppárt – „Piast” kilép a kormányból, ami Witos kormányának bukását jelenti.

December 19.: a jobboldali Władysław Grabski alakít parlamenten kívüli kormányt, aki merész államháztartási reformprogramot és pénzügyi programot hirdet.

1924

Május 23.: a Szejm törvényt hoz az általános hadkötelezettségről.

Július 1.: több hónapos előkészítő munka után bevezetik az új pénzt, a złotyt.

Szeptember 20.: a keleti határ őrizetére felállítják a Határvédelmi Hadtestet.

November 23.: Władysław Stanisław Reymont Nobel-díjat kap *Parasztok* című regényéért.

1925

Január 14–február 5.: Lengyelország Kommunista Munkáspártjának III. kongresszusán a pártot átnevezik. Új neve: Lengyelország Kommunista Pártja.

Május 10.: Lengyelország aláírja az 1907-es III., IV. és V. hágai egyezményt.

Július 11.: megalakul az Ukrán Nemzeti-Demokratikus Egyesülés, Lengyelország legbefolyásosabb ukrán nemzeti szervezete.

November 13.: a Lengyel Bank elnökével konfliktusba keveredő Grabski benyújtja lemondását.

November 15.: Piłsudski lakhelyén, Sulejówekben a marsall melletti tüntetésre kerül sor.

November 20.: Aleksander Skrzyński koalíciós kormányt alakít.

December 28.: a Szejm elfogadja a földreform végrehajtásáról szóló törvényt.

1926

Május 10.: Władysław Grabski sikertelen kormányalakítási kísérlete után Wojciechowski köztársasági elnök Wincenty Witost bízta meg kormányalakítással.

Május 11.: hadgyakorlat örve alatt Lucjan Żeligowski tábornok csapatokat von össze a Varsó közelében fekvő Rembertówban.

Május 12.: délben Piłsudski parancsot ad a Varsó környékén mozgósított alakulatoknak, hogy vonuljanak a fővárosba. Este fél hétkor a kormányhű erők összecsapnak a Varsóba benyomuló katonasággal. A harcok május 14-én estig tartanak. 17 órakor a kormány lemond, s éjfélkor Wojciechowski is leköszön államfői tiszteréről. Posztját az alkotmány szerint a Szejm elnöke, Maciej Rataj veszi át.

Május 15.: Maciej Rataj Kazimierz Bartelt bízta meg kormányalakítással.

Május 31.: a Nemzetgyűlés Piłsudskit választja meg köztársasági elnöknek, aki a tisztséget visszautasítja, s maga helyet Ignacy Mościckit javasolja államfőnek. A másnapi választáson Ignacy Mościcki kapja a szavazatok többségét.

Szeptember 24.: Bartel benyújtja lemondását. Három nappal később a köztársasági elnök ismét Bartelt bízta meg kormányalakítással, aki a korábbi összetételű kormányt javasolta elfogadásra.

Október 2.: a köztársasági elnök Piłsudskit bízta meg kormányalakítással.

1927

November 28.: a köztársasági elnök rendeletet ad ki a szejm és a szenátus feloszlatásáról és 1928 márciusára javasolja az új választások kiírását.

1928

Január 19.: megalakul a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk.

Március 4.: a szejmválasztáson a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk győz, de nem szerzi meg a szavazatok abszolút többségét. Az egy héttel későbbi szenátusi választáson nagyobb arányú a győzelme, de ezen sem szerzi meg a szavazatok felét.

Március 19.: a Lembergi Hadtest Körzetének parancsnokát, Władysław Sikorski tábornokot Piłsudski hadügyminiszter leváltja posztjáról, és meghatározatlan időre szabadságolja. A szabadság gyakorlatilag 1939 szeptemberéig tart.

Június 25.: Piłsudski benyújtja lemondását azzal az indokkal, hogy a miniszterelnök túlságosan függ a szejm többségének akaratától. Két nap múlva Kazimierz Bartel áll a csaknem változatlan összetételű kormány élén.

1929

Április 14.: Bartel benyújtja lemondását.

Szeptember 14.: a baloldali és centrupártok – Centorlew – elhatározzák, hogy egysegesen lépnek fel Piłsudski tábora ellen.

December 6.: miután a szejm elfogadta a Centrolew bizalmatlansági indítványát, Bartel kormánya benyújtja lemondását.

December 29.: Bartel megalakítja ötödik kormányát.

1930

Március 17.: Bartel kormánya benyújtja lemondását. Március 29-én Mościcki köztársasági elnök Walery Slaweket, a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk elnökét bízta meg kormányalakítással.

Június 29.: Wincenty Witos kezdeményezésére Krakkóban megrendezik a Népszabadság és Népjog Védelmének Kongresszusát, amelyen a Centrolew és a vele rokonszenvező küldöttek vesznek részt. Határozat születik „Piłsudski diktatúrájának” megdöntéséről.

Augusztus 21.: a Centrolew Politikai bizottsága szeptember 14-ére országos demonstrációkat hirdet „a népszabadság és a nép jog védelmében”. Követeli a Szejm összehívását és a gazdasági válság leküzdését.

Augusztus 23.: a Sławek-kormány benyújtja lemondását. Két nappal később Mościcki elnök Piłsudskit bízta meg kormányalakítással.

Augusztus 30.: a köztársasági elnök feloszlatja a Szejmet és a szenátust, s november végére írja ki a választásokat.

Szeptember 9–10.: az éjszaka folyamán a rendőrség tizenkilenc szejmkövetet letartóztat.

Szeptember 14.: a Centrolew hívei több városban szerveznek tiltakozó tüntetéseket, amelyek véres összetűzésbe torkollnak a rendőrséggel.

November 16.: a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk a szejmválasztásokon megszerzi a mandátumok ötvenöt százalékát. Az egy héttel későbbi szenátusi választáson a szavazatok közel hetven százalékát könyvelheti el.

December 4.: Piłsudski benyújtja lemondását, ismét Sławeket bízzák meg kormányalakítással.

1931

Május 26.: Sławek kormánya benyújtja lemondását. Másnap csaknem változatlan összetételben Aleksander Prystor veszi át a kormányt. Sławek új alkotmány kidolgozására kap megbízást.

1932

Július 23.: Moszkvában a lengyel és a szovjet kormány képviselői három évre szóló megneemtámadási szerződést írnak alá.

1933

Május 8.: ismét Ignacy Mościckit választják meg Lengyelország köztársasági elnökévé. Ezzel egyidejűleg Prystor kormánya kötelességszerűen benyújtja lemondását. Két nap múlva Janusz Jędrzejewicz, az oktatási reform kidolgozója alakít kormányt, amely összetételét tekintve csaknem azonos az előzővel.

1934

Január 26.: a berlini lengyel nagykövet és a német külügyminiszter aláírják a tíz évre szóló megneemtámadási szerződést a Lengyel Köztársaság és a III. Birodalom között.

Május 14.: Jędrzejewicz kormánya benyújtja lemondását. Két nap múlva Leon Kozłowski professzor alakítja meg az előbbihez képest csaknem változatlan összetételű kormányát.

Augusztus 8.: megalakul a Külhoni Lengyelek Világszövetsége.

1935

Január 16.: egy évig tartó vita után a szenátus elfogadja az új lengyel alkotmány szövegét.

Április 23.: Mościcki köztársasági elnök aláírja az új lengyel alkotmányt.

Május 12.: meghal Józef Piłsudski.

Július 10.: a köztársasági elnök feloszlatja a szejmet és a szenátust.

Szeptember 8.: a szejmválasztásokon a szavazatok többségét a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk szerzi meg. Az egy hét múlva tartott szenátusi választáson még nagyobb arányban kap bizalmat.

Október 12.: Sławek kormánya a választások után kötelező hagyomány szellemében benyújtja lemondását. Utódja másnap Marian Zyndram-Kościałkowski lesz. Az új kormány nyitni próbál a mérsékelt ellenzék felé.

1936

Január 3.: a meghirdetett amnesztia jegyében háromezer-ötszáz kommunista hagyja el a börtönt, s további ötezernek mérsékelik a büntetését.

Május 15.: Felicjan Sławoj-Składkowski tábornok vezetésével új kormány alakul.

November 11.: Edward Rydz-Śmigły Lengyelország marsalljává nevezik ki.

1937

Június 9–11.: a Lengyelország Kommunista Pártja vezetőinek moszkvai pere. 1938 végéig Sztálin utasítására csaknem az összes kommunista vezetőt kivégzik.

1938

Január 5–10.: Horthy Miklós kormányzó látogatása és tárgyalásai Lengyelországban.

Február 22–25.: Mościcki köztársasági elnök és Beck külügyminiszter fogadja nem hivatalos lengyelországi látogatása során Poroszország miniszterelnökét, Hermann Göringet, akinek javasolják az 1934-ben kötött megneemtámadási szerződés meghosszabbítását.

Március 5–7.: Berlinben megtartják a Németországi Lengyelek Szövetségének I. kongresszusát. A III. Birodalomban másfél milliós lengyel kisebbség élt.

Október 2.: a „Śląsk” (Szilézia) Önálló Hadműveleti Csoport egységei megkezdik a csehszlovákiai Olza-vidék megszállását.

Október 11.: Mościcki köztársasági elnök dekrétuma arról, hogy az Olza-vidék nyolcszáz négyzetkilométernyi területét, kétszázhuszonhétézer lakossal Lengyelországhoz csatolták.

November 6.: a szejmválasztáson a kormánypárti tábor meglepően jó eredményt ér el. (A szenátusi választást két hét múlva tartották meg.)

November 23.: a hagyományoknak megfelelően Sławoj-Składkowski kormánya benyújtja lemondását, de a köztársasági elnök nem fogadja el.

1939

Augusztus 23.: a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása.

Augusztus 24.: Rydz-Śmigły marsall részleges mozgósítást rendel el.

Augusztus 25.: a Nagy-Britannia és Lengyelország közötti kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Londonban.

Augusztus 27.: a lengyel válogatott 4:2-re győz a magyar válogatott ellen a Varsóban tartott labdarúgó-mérkőzésen. A róla szóló híradás az utolsó film a békebeli Varsóról.

Augusztus 30.: Mościcki köztársasági elnök elrendeli az általános mozgósítást.

Szeptember 1.: Németország hadüzenet nélkül megtámadja Lengyelországot.

Szeptember 3.: Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzen Németországnak.

Szeptember 17.: a Vörös Hadsereg benyomul Lengyelország keleti területeire.

Szeptember 27.: Varsóban megalakul a Lengyelország Győzelmének Szolgálatának nevű földalatti katonai-politikai szervezet, amelynek vezérkari főnöke Stefan Rowecki ezredes lesz.

Szeptember 28.: négy hétig tartó állandó légitámadás és ostrom után Varsó kapitulál. Moszkvában aláírják a szovjet–német barátsági és határmegállapodási szerződést.

Szeptember 29.: a Varsóhoz közel fekvő Modlini erődítmény megadja magát. A Wehrmacht bevonul Varsóba.

Szeptember 30.: Lengyelország új köztársasági elnöke, Władysław Raczkiewicz még aznap, hogy leteszi az esküt, Władysław Sikorskit bízta meg kormányalakítással, aki már az előző naptól fogva a franciaországi lengyel haderő főparancsnoka volt.

Október 2.: a Hel-félsziget lengyel garnizonja harminckét napig tartó harc után leteszi a fegyvert. Az új lengyel köztársasági elnököt és a Sikorski által alakított emigráns lengyel kormányt mind Franciaország, mind Nagy-Britannia elismeri.

Október 6.: a Kocknál vívott többnapos csata zárófejezeteként Kleeberg tábornok hadserege attól tartva, hogy a Vörös Hadsereg hátba támadja, leteszi a fegyvert a Wehrmacht előtt. Ezzel ér véget a szeptemberi német–lengyel, szovjet–lengyel háború.

Október 26.: azon a lengyel területen, amelyet a Wehrmacht szállt meg, de Hitler nem olvasztott be október 8-án a III. Birodalomba, megalakul a Főkormányzóság.

Október 29.: a szovjet hatóságok – az október 10-én kötött szovjet–litván egyezség alapján – átadják a Litván Köztársaságnak Vilnát és a Vilna-vidéket, hétezer négyzetkilométernyi területet, amelyen ötszázezer ember él: háromszázhuszezer lengyel, százhétezer zsidó, hetvenötezer belorusz, harmincegyezer litván.

November 7.: Sikorski tábornok átveszi a lengyel hadsereg főparancsnoki tisztét, amelyről Rydz-Śmigły marsall korábban lemondott.

November 13.: Sikorski tábornok új földalatti katonai szervezetet hoz létre Fegyveres Harci Szövetség néven. Célja egy olyan, egész Lengyelországot behálózó konspirációs szervezet kialakítása, amely kész a megfelelő pillanatban az ország helyreállításért folytatott harc megindítására. A Lengyelország Győzelmének Szolgálat utódszervezete a londoni lengyel kormány földalatti Honi Hadserege lesz.

1940

Január 16.: a Fegyveres Harci Szövetségnek mind a német megszállási övezetben, mind a szovjet megszállási övezetben megalakul a parancsnoksága. A szovjet megszállási övezet parancsnokságát az NKVD rövid idő alatt felszámolja azzal, hogy parancsnokát Michał Tokarzewski-Karaszewicz tábornokot március 6-ról 7-re virradó éjszaka határátkelés közben letartóztatja.

Március 5.: a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága jóváhagyja Lavrentyij Berija belügyi népbiztos tervét, miszerint bírósági eljárás nélkül lőjék agyon a hadifogolytáborokban és börtönökben tartott lengyel tiszteket, rendőröket, hivatalnokokat, földbirtokosokat, gyárosokat: szám szerint huszonötezer-hétszáz embert.

Május 27–28.: a podhalei önálló lövészdandár brit, francia, norvég csapatokkal együtt elfoglalja a norvégiai Narvik kikötőjét, amelyet június 4-e és 8-a között hagy el. A hadműveletben a lengyelek elveszítik a *Grom* torpedórombolót és a *Chrobry* szállítóhajót.

Június 13–18.: Stanisław Maczek tábornok páncélos dandárja, Bronisław Duch tábornok 1. gránátoshadosztálya, Bronisław Prugar-Ketling tábornok 2. gyalogoslövész hadosztálya (s az utolsó napokban) a podhalei önálló lövészdandár valamint több lengyel repülőosztály részt vesz Franciaország védelmében. Az összeomlás után a lengyel katonák egy részének sikerül csoportosan vagy egyenként átjutni Nagy-Britanniába.

Június 30.: Sikorski Stefan Rowecki tábornokot nevezi ki a Fegyveres Harci Szövetség főparancsnokává.

Augusztus 3.: Londonban aláírják a brit–lengyel katonai szerződést. Ennek értelmében a brit parancsnokság hadművelleti terveihez igazodva, de lengyel parancsnokság alatt, Nagy-Britanniában felállítják a lengyel haderőt. Első lépésként Marian Kukiel tábornok parancsnoksága alatt Skóciában azonnal megkezdik az 1. lengyel hadtest megszervezését. Kezdeti szakaszban a szárazföldi lengyel haderő hu-

szonhétezer, a lengyel légierő hatezeröttszáz, a haditengerészet ezeröttszáz emberrel rendelkezett. Emellett a Palesztinában szerveződő kárpáti lövészdandár négyezeröttszáz embert számlált.

Október 12.: a varsói gettó felállításának elrendelése.

December 3.: az emigráns londoni lengyel kormány megállapodott a honi földalatti hatóságokkal, hogy kormánydelegátat küld Varsóba, akinek hatásköre a Főkormányzóságra terjed ki. Feladata a közvetítés London és a honi polgári és katonai ellenállás között.

1941

Február 14–15.: földet ér lengyel területen a londoni kormány első ejtőernyős futárja. 1944 áprilisáig kilenc repülőből negyvenegy katonát és kilenc politikai futárt dob le két tonna felszereléssel, 1 660 850 dollárral, 1775 angol fonttal, 885 000 német márkával. Az angol gépek hatósugara csak Varsó térségéig ért.

Március 3.: felállítják a krakkói gettót.

Július 30.: a brit közvetítéssel tető alá hozott (lengyel–szovjet) Sikorski–Majszkij-egyezmény aláírása.

Augusztus 1.: az egykori Kelet-Galíciát a Főkormányzósághoz csatolják, amelynek területe így 142 000 négyzetkilométerre, lakóinak száma tizenhétmillióra növekszik.

Október 9.: Sikorski elrendeli az önálló lengyel ejtőernyősdandár felállítását, amelynek parancsnokává Stanisław Sosabowski ezredes nevezi ki.

December 2.: Sikorski tábornok hivatalos látogatásra Moszkvába érkezik, s 3-án és 4-én tárgyalásokat folytat Sztálinnal.

December vége: a Fegyveres Harci Szövetség megszervezi a diverzáns „Legyező” csoportot, amelynek működési területe az egész szovjet–német front mögötti megszállt terület.

1942

Január 5.: Varsóban a Moszkvából küldött csoport vezetésével megalakul a Lengyel Munkáspárt, amely a tavasz folyamán Népi Gárda néven létrehozza a saját haderejét. Fő célja az azonnali fegyveres harc megkezdése és a „londoni reakciós erők leleplezése, leküzdése”.

Február 14.: a főparancsnok, Władysław Sikorski tábornok parancsára a Fegyveres Harci Szövetség nevében átalakul Honi Hadsereggé, amelynek főparancsnokává a Fegyveres Harci Szövetség addigi parancsnokát, Stefan „Grot” Rowecki tábornokot nevezik ki.

Március 24.: megkezdődik a Szovjetunióban Anders tábornok parancsnoksága alatt létrehozott lengyel hadsereg áttelepítése Iránba.

Július 2.: Sztálin további három lengyel hadosztály Iránba történő áttelepítését engedélyezi.

Július 22.: megkezdődik a varsói gettó lakosságának elhurcolása – elsősorban a treblinkai haláltáborba.

Augusztus 15.: Sikorski tábornok elrendeli, hogy valamennyi honi fegyveres erő rendelje magát alá a Honi Hadseregnek.

Szeptember 27.: Zofia Kossak és Wanda Filipowiczowa kezdeményezésére megalakul a Zsidókat Segítő Ideiglenes Bizottság, a „Konrad Żegota Bizottság”, amelynek tevékenysége fölött a Kormányképviselőlet gyakorol felügyeletet. A bizottság decemberben átalakul Zsidókat Segítő Tanácsná.

November: a Honi Kormányképviselőlet kiküldöttje, Jan Koziński „Karski” mint haláltáborokban megfordult szemtanú beszámol az angol hatóságoknak a zsidóság végkiirtásáról.

December 2.: a varsói gettóban Mordechaj Anielewicz vezetésével megalakul a Zsidó Harci Szervezet.

1943

Január 18.: a Zsidó Harci Szervezet fegyveres ellenállása megakadályozza a rendőrséget abban, hogy a varsói gettó maradék lakosságát elhurcolja.

Április 15.: a londoni lengyel kormány azzal a kéréssel fordul a genfi Nemzetközi Vöröskereszthez, hogy vizsgálja ki a németek által a katyni erdőben feltárt tömegsírokat.

Április 19.: kitör a varsói gettófelkelés, amelyet csak három hét után tudnak a nácik elfojtani.

Április 25–26.: a szovjet kormány megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a londoni lengyel kormánnyal.

Május 8.: a kommunista Lengyel Hazafiak Szövetségének orgánuma, a *Wolna Polska* (Szabad Lengyelország) közzétette, hogy a szovjet kormány engedélyezte a Kościuszko gyalogoshadosztály felállítását.

Július 4.: Gibraltárnál légi baleset következtében meghal Sikorski tábornok.

Július 14.: Raczkiewicz köztársasági elnök a néppárti Stanisław Mikołajczykra, az addigi miniszterelnök-helyettesre bízta a kormányalakítást.

Július 17.: Stefan Grot-Rowecki tábornok letartóztatása után Tadeusz Bór-Komorowski tábornokot nevezik ki a Honi Hadsereg főparancsnokának.

Október 12.: a 33. szovjet hadseregbe betagolt 1. (Kościuszko) gyalogoshadosztályt Leninóhoz rendelik. A kétnapos csatában a hadosztály vesztesége: háromezer halott, sebesült és eltűnt.

November 28–december 1.: a Hitler-ellenes koalíció három nagyhatalmának képviselői – Sztálin, Churchill, Rooseveltt – első tanácskozása Teheránban. A háború utáni helyzetre vonatkozóan többek között abban is megállapodnak, hogy Lengyelország a szovjet befolyási övezet része lesz, keleti határát többé-kevésbé a Curzon-vonalhoz igazítva húzzák meg, nyugati határát az Odera–Neisse-folyók vonala alkotja, s kárpótlásul a Szczecin és Gdańsk közötti tengerpart valamint Kelet-Poroszország déli része is a „nyugatra tolt” Lengyelországhoz kerül.

December 1–20.: A megszálló náci hatóságok Varsóban bevezetik a lengyel társadalom megfélemlítését célzó nyilvános kivégzéseket. Naponta 30–300 embert lőnek agyon a város utcáin és terein. A Főkormányzóság más városaiban is hasonló tömeges kivégzésekre kerül sor, amelyek a karácsonyi ünnepek után is folytatódnak.

December 15.: Megkezdődik a Keleti Lengyel Hadsereg 1943. július 21-én felállított 2. hadtestének átszállítása Palesztinából Olaszországba. Az elkövetkező négy hónapban 44 300 lengyel katona kerül Itáliába, hogy Władysław Anders tábornok parancsnoksága alatt részt vegyen a szövetségeseknek az ország felszabadításáért megindított hadműveleteiben.

December 31.: az 1942. január 5-én megalapított kommunista Lengyel Munkáspárt (LMP) és több kisebb kommunista-barát csoport képviselői létrehozzák az Országos Nemzeti Tanácsot (ONT), amelynek elnöke Bolesław Bierut, elnökhelyettese a Lengyel Szocialista Párt szovjet-barát szárnya által delegált Edward Osóbka-Morawski lesz. Az ONT célja a földalatti kommunista szervezetek ideiglenes képviselte és a leendő Lengyelország parlamentjének létrehozása a Londonból irányított Földalatti Lengyelország hatalmi struktúrájának ellensú-

lyozására. Az ONT közleményben jelentette be a radikális földreformot, bank- és gyárállamosítást kilátásba helyező szovjet-barát Ideiglenes Kormány megalkotását, s ehhez kapcsolódóan azt is, hogy londoni lengyel kormány nem képviselheti a lengyel nemzetet.

1944

Január 1.: az Országos Nemzeti Tanács megalakítja a Lengyel Népi Hadsereget, amelybe az LMP kisebb fegyveresi osztagain kívül a Népi Gárda is betagozódik.

Január 4–5.: a Vörös Hadsereg egységei Volhínia északi szegletében átlépik a Lengyel Köztársaság háború előtti keleti határát. Ugyanezen a napon Eden brit külügyminiszter átnyújtja Guszev londoni szovjet nagykövetnek azt a lengyel memorandumot, amely tárgyalásokat javasol a Vörös Hadsereg és a Honi Hadsereg közötti lengyelországi katonai együttműködésre vonatkozóan.

Január 5.: a lengyel kormány nyilatkozatban rögzítette a Vörös Hadsereg lengyel területre érésének tényét, s egyúttal azon reményének adott hangot, hogy a Szovjetunió „tisztelőben tartja a Lengyel Köztársaság jogait és érdekeit valamint állampolgárait”, s hajlandó lesz a katonai együttműködésre.

Január 9.: a londoni lengyel kormány honi képviselője dekrétumot adott ki arról, hogy az addigi Országos Politikai Képviselő helyett megalakul a konspiratív Nemzeti Egység Tanácsa (NET). A Földalatti Lengyelország ezen új parlamentje 17 személyből állt: 3–3 személy a Lengyel Szocialista Pártot, a Nemzeti Pártot, a Néppártot és a Munkapártot, 1–1 pedig a Demokratikus Egyesülést, a „Raclawice” parasztszervezetet, az „Ojczyzna” (Haza) nevű nemzeti párti szervezetet, továbbá az egyházat és szövetségi mozgalmat képviselte. Elnöke Kazimierz Pużak lett.

Január 11.: a TASZSZ közleményben tudatta, hogy a szovjet fél szerint „az emigrációs lengyel kormány nem képviseli a nemzetet, képtelen baráti kapcsolatot kialakítani a Szovjetunióval, ellentétben az e téren is nagy eredményeket elérő, szovjet földön létrejött Lengyel Hazafiak Szövetségével”, s azt is jelezte, hogy Lengyelország keleti határának a Curzon-vonalon kell húzódnia.

Január 20.: a londoni lengyel kormány miniszterelnöke, Stanisław Mikołajczyk és külügyminisztere, Tadeusz Romer megbeszélést folytat Churchill-lel a szovjet-lengyel viszonyról. Churchill a (Molotov-Ribbentrop-paktum által meghúzott német–szovjet határra emlékeztető) Curzon-vonalnak keleti határként való elfogadását sugallta a lengyel félnek, jelezve, hogy a nyugati hatalmak a háború előtti lengyel határért nem fognak háborúba bonyolódni a Szovjetunióval. Churchill

nyugati határként pusztán az Odera folyót jelölte meg. (Sztálin ennél kedvezőbb ajánlatot tett a lengyeleknek.)

Január 22–23.: az ONT második ülésén bejelentette, hogy elfogadja a Curzon-vonalat keleti határként s egyúttal kifejezte köszönetét a Szovjetuniónak, mert kész Lengyelországnak segítséget nyújtani azért, hogy „a Piastok ősi földjeit” nyugaton visszaszerezze.

Február 1.: a Honi Hadsereg Főparancsnokságának „Pegaz” nevű diverziós osztaga Varsóban sikeres merényletet hajt végre a nyilvános kivégzéseket elrendelő Franz Kutschera tábornok ellen, aki a Varsói Körzet SS- és rendőrpáncsnoka volt.

Február 2.: a londoni lengyel kormány jóváhagyja a „Burza” (Vihar) akció elveit. E szerint a Vörös Hadsereget szövetségesnek kell tekinteni, kerülni kell vele az összetűzést (kivéve az önvédelmi kényszert), fokozni kell a visszavonuló németek hátában folytatott diverziós tevékenységet, s elő kell készíteni a megfelelő időben kirobbantandó össznemzeti felkelést. A lengyel lakosságnak és földalatti hivataloknak a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken kell maradniuk.

Február 10.: a földalatti NET Antikommunista Társadalmi Bizottságot („Antyk”) hoz létre, amelynek élén Franciszek Białas, a Lengyel Szocialist Párt aktivistája áll. A Bizottság huszonnégy párt képviselői által aláírt első kiáltványában rámutatott az LMP és az ONT ügynök-szerepére és antidemokratikus jellegére. Az „Antyk” kiadványokban, röplapokban igyekezett tudatosítani a társadalom számára a Moszkva politikai terveit megvalósító lengyelországi kommunista szervezetek igazi céljait.

Február 11.: Churchill újabb találkozón hozta a lengyel kormány tudomására, hogy Sztálin csak akkor hajlandó képviselőivel találkozni, ha a londoni lengyel kormány elismeri a Curzon-vonalat keleti határként, s két minisztert eltávolít a kormányból, továbbá Kazimierz Sosnkowskit leváltja a főparancsnoki posztról. Churchill Sztálin kívánságának elfogadását javasolta.

Február 15.: a londoni lengyel kormány határozatban fejezte ki hajlandóságát arról, hogy megbeszéléseket folytasson a háború előtti keleti határról, de az ideiglenes demarkációs vonalat Vlnától és Lembergől keletre húzta meg, a Köztársaság főhatóságának személyi összetételébe való beavatkozást viszont a leghatározottabban elutasította. A lengyelországi NET ezzel szemben nem fogadta el a „területek árucseréje” elvét.

Március 15.: a földalatti NET „Amiért a lengyel nemzet harcol” címmel programnyilatkozatot tett közzé. Ebben a háború előtti keleti határ megőrzése mellett egész

Kelet-Poroszországra, Pomeránia egy részére, a Noteć és Warta folyók közötti területre és az Opoli Sziléziára is bejelentette igényét. Külpolitikáját a nyugati hatalmak támogatásával kívánta érvényesíteni, beleértve a Szovjetunióval való jószomszédi kapcsolatok kialakítását is azon feltételekkel, hogy a háború előtti határokat tiszteletben tartják és nem avatkoznak egymás belügyeibe. Parlamenti demokrácia erős végrehajtó hatalommal, a kulcsfontosságú ipari ágazatok, a nagy pénzüzetek államosítása, s az 50 hektár fölötti birtokok szétparcellázása szerepelt a pártok által egyeztetett programcsomagban.

Március 16.: A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége jóváhagyta a Lengyel Hadsereg Szovjetunióban történő felállítását. Ennek magját a Szovjetunióban 1943. augusztus 1-én létrehozott 1. Lengyel Hadtest képezte. A Zygmunt Berling tábornok parancsnoksága alá rendelt hadsereg 3 gyalogoshadosztályból, 1 tüzérandárból, 1 páncélos dandárból és 1 vadászpilóta ezredből állt, s 1944 áprilisában 43 500 embert számlált. Hadműveletileg ugyanennek a hónapnak a végén tagolták be a Konsztantyin Rokosszovszkij tábornok által irányított 1. belorusz frontba.

Március 24.: a 8. brit hadsereg parancsnokságán tartott eligazításon Władysław Anders tábornok vállalta, hogy a 2. lengyel hadtest a Rómába vezető út kulcsának tartott Monte Cassinó-i Kolostorhegyet rohamozza. Arra számított, hogy a nagy veszteséggel járó vállalkozás és maga a helyszín a lengyel ügyre irányítja a világ közvéleményének figyelmét.

Május 3.: Władysław Raczkiewicz emigráns lengyel köztársasági elnök április 26-án kiadott rendelkezésének megfelelően, Jan Stanisław Jankowski, a londoni lengyel kormány honi képviselője felvette a miniszterelnök-helyettesi címet, s a megszállt Lengyelországban összehívta az Honi Minisztertanácsot, amelynek tagjai a Lengyel Szocialista Pártot reprezentáló Antoni Pajdak, a Néppártot képviselő Adam Bień és a Nemzeti Párt részéről Stanisław Jasiukowicz lett.

Május 18.: a 2. lengyel hadtest egységei a május 12-től tartó ostrom eredményeként elfoglalják a Monte Cassinó-i kolostort, majd a következő héten áttörik a Hitlerről elnevezett szomszédos német védelmi vonalat. A nagy hazai visszhangot kiváltó győzelemben a lengyelek 924 halottat, 345 eltűntet és 2930 sebesültet veszítettek.

Június 6–7.: a „Burza” akciók keretében a Honi Hadsereg vilnai és nowogródeki körzetének egységei, mintegy 5500 ember támadást indít Vilna felszabadításáért. A június 13-án sikeresen véget érő harcokba bekapcsolódnak a Vörös Hadseregnek a várost elérő erői is, amelyek eldöntik a küzdelmet. A 3. belorusz front parancsnoka, Ivan Csernyahovszkij tábornok a további együttműködésre vonatkozó tárgyalásokra hívja a Honi Hadsereg körzeti parancsnokát, Aleksander Krzyżanowski

„Wilk” ezredest. Június 16-án a lengyel tárgyalófél tagjait letartóztatják, majd a lengyel egységeket lefegyverzik. Azokat, akik nem hajlandók Berling tábornok lengyel hadseregébe belépni, a Szovjetunió belsejébe deportálják.

Július 21.: két kommunista szervezet: az ONT és a Lengyel Hazafiak Szövetségének tagjai Moszkvában létrehozzák a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot (LNFB), amely Sztálin terveinek megfelelően a kormány szerepét játszotta a Vörös Hadsereg által elfoglalt Lengyelország középső és keleti területein. Az LNFB elnöki posztjára E. Osóbka-Morawski, az ONT tagja került, helyettesei a moszkovita lengyel kommunistákat (Lengyel Hazafiak Szövetsége) képviselő Wanda Wasilewska és A. Witos lettek. A nemzetvédelmi tálcát Michał Rola-Żymierski tábornok kapta, a közbiztonsági miniszter Stanisław Radkiewicz, a tájékoztatási és propagandaügyi miniszter Stefan Jędrychowski lett. A moszkvai rádió július 22-én jelentette be a bizottság megalakulását és tette közzé a LNFB-nek a lengyel nemzethez intézett kiáltványát. Ez a nagyüzemek államosítása mellett a kisvállalatok és a kiskereskedelem, valamint a közép- és kisbirtokok magánkézben hagyását ígerte, ugyanakkor a londoni kormányt és honi képviselőit „önkényesnek” és a megszállók elleni harc „elszabotálóinak” nevezte.

Július 23.: a LFNB dekrétumot ad ki arról, hogy a Honi Hadsereg ügyeiben szovjet hadbíróságok illetékesek eljárni a Szovjetunió területén.

Július 27.: Osóbka-Morawski és Vjacseszlav Molotov határmegállapodási egyezményt írnak alá. A LFNB elfogadja a Curzon-vonalat a lengyel állam keleti határának, s beleegyezik abba, hogy Kelet-Poroszország északi része Königsberggel együtt a Szovjetunióhoz kerüljön. A szovjet fél ígéretet tesz arra, hogy a LFNB törekvését, miszerint Lengyelország nyugati határa az Odera és a Neisse folyó legyen, támogatni fogja.

Július 29.: egy szovjet páncélos ék eléri Varsónak a Visztula bal partján fekvő elővárosát, Pragát. A Lengyel Hazafiak Szövetségének moszkvai rádióadója felhívást intéz Varsó lakosságához, hogy robbantson ki fegyveres felkelést a megszállók ellen. Másnap hasonló tartalmú kiáltvány hangzik el, jelezve azt is, hogy a Vörös Hadsereg hamarosan bevonul Varsóba.

Július 31.: Otwock és Radzymin elfoglalását követően szovjet páncélosok állnak Varsó dél-keleti határán. Ezzel párhuzamosan a Honi Hadsereg főparancsnokát, Tadeusz Bór-Komorowski tábornokot arról tájékoztatják Londonból, hogy Mikołajczyk miniszterelnök Moszkvába utazik a lengyel–szovjet viszony rendezéséről tárgyalni, s így a Vörös Hadsereggel való együttműködés is lehetővé válhat. Ezen információk birtokában döntés született arról, hogy Varsót bekapcsolják a „Burza” akcióba, vagyis felkelést robbantanak ki. A Honi Hadsereg 30 000 katonával ren-

delkezett Varsóban, s 10 000-rel a főváros körzetében, de közülük mindössze háromezer-ötszázan rendelkeztek lőfegyverrel. Nehézfegyverük egyáltalán nem volt. A varsói német helyőrség 15 000 emberből állt, de villámgyorsan bevethető volt a közeli SS- és rendőri erők 25 000 embere is.

Augusztus 1.: délután 17 órakor felkelés tör ki Varsóban, amely hatvanhárom napig tart majd. Az első nap meglepetésre alapozott akcióinak nagy része nem sikerül. A város lakossága egy emberként áll a felkelők oldalára, s ez teszi lehetővé a harc folytatását.

Augusztus 3.: Sztálin Moszkvában fogadja a londoni lengyel kormány miniszterelnökét, Stanisław Mikołajczykot. Sztálin a megegyezés feltételül a Curzon-vonal keleti határáként való elfogadását, továbbá az LFNB-vel való megállapodást tartja, a varsói felkelés támogatására annál inkább sem tesz elkötelező ígéretet, mert a Vörös Hadseregnek a város felé vonuló erőit közben megállította. Mikołajczyk az ONT, LFNB és LHSZ vezetőivel – Bierut, Osóbka-Morawski, Wasilewska – folytatott két megbeszélés során megtudhatta, hogy az LFNB tizennégy tárcára tart igényt egy leendő koalíciós kormányban, s a londoni lengyel kormány négy tagját venné át.

Augusztus 7–21.: a nyugati lengyel haderőnek a 2. kanadai hadtestbe betagolt 1. páncélos hadosztálya Stanisław Maczek tábornok vezetésével részt vesz Normandia felszabadításában. A harcok során 446 halottat, 150 eltűntet és 1501 sebesültet veszít.

Augusztus 20.: a Lublini vajdaságban elrendelt mozgósítással megkezdik a 2. lengyel hadsereg felállítását, amelynek parancsnoka Karol Świerczewski tábornok lesz. Az LFNB augusztus 24-én elrendeli valamennyi földalatti fegyveres erő feloszlását, s tagjainak belépését a Lengyel Haderőbe. 1944 végig 110 000 embert hívnak be.

Szeptember 6.: az LFNB kiadja a földreformra vonatkozó rendeletét, amelynek értelmében kisajátítanak minden 50 hold feletti birtokot (három nyugati megyében 100 hold felettit) valamint államosítják a németek és volksdeutsch-lengyelek javait.

Szeptember 16–22.: miután az 1. belorusz front lengyel és szovjet egységei elfoglalják Pragát, az 1. hadsereg parancsnoka, Berling tábornok szeptember 16-án úgy dönt, hogy átkel a Visztulán. Aznap a 3. gyalogoshadosztály egységei kelnek át a folyón, 17-ről 18-ra virradó éjszaka pedig a 2. gyalogoshadosztályé. Egyik esetben sem kapnak szovjet tűzérségi támogatást. Szeptember 22-ig a németek felszámolják az átdobott lengyel erőket, amelyek 3000 halottat és sebesültet veszítenek. A balsiker miatt leváltják Berlinget a posztjáról, s helyette Szergej Gro-

hov tábornokot nevezik ki – Stanisław Popławski néven – az 1. hadsereg parancsnokává.

Szeptember 21-25.: az 1. önálló ejtőernyős dandár Stanisław Sosabowski tábornok vezetésével részt vesz a „Market Garden” légideszant-hadműveletben, amelynek legismertebb epizódja az arnhemi híd elfoglalására tett kísérlet. A kudarccal végződő vállalkozásban a lengyelek 740 halottat, sebesültet és eltűntet veszítenek.

Október 2.: Erich von dem Bach-Zelewski tábornok főhadiszállásán aláírják a kapitulációs szerződést. A németek hadviselő félnek ismerik el a lengyeleket; ennek értelmében a felkelésben részt vett harcosokat megilleti a hadifoglyokra vonatkozó jog. A város polgári lakosságát kitelepítik. A németek a 63 napos harcban több ezer halottat, 7000 eltűntet és 9000 sebesültet veszítenek. A lengyelek vesztesége 18 000 halott, 25 000 sebesült, 15 000 hadifogoly. A polgári lakosság vesztesége: 180 000 halott, 50 000 koncentrációs táborokba hurcolt, 150 000 németországi kényszermunkára irányított személy. A többi lakost a szomszédos nyugati megyékben helyezték el. Ezt követően Heinrich Himmler kiadta a parancsot a város lerombolására, amelyet 1945 januárjáig a megszállók végre is hajtottak.

Október 7.: az LNFB létrehozza a „Belbiztonsági Szolgálatot”. Az LNFB biztonsági részlegvezetőjének, Stanisław Radkiewicznek a főnöksége alatt létrejönnek a Belbiztonsági Hivatal járási és vajdasági hivatalai.

Október 9–17.: Churchill miniszterelnök és Eden külügyminiszter Moszkvában tárgyal Sztálinnal Lengyelország jövőjéről. Mikołajczyk miniszterelnök és Romer külügyminiszter is jelen vannak a londoni kormány részéről, valamint Bierut, Osóbka-Morawski és Rola-Żymierski az ONT és az LBFB részéről. Churchill mindenben enged Sztálinnak. A Curzon-vonal mint az új Lengyelország keleti határa nem képezheti vita tárgyát. Bierut, aki Mikołajczykknak a leendő kormányban 25 százalékot javasol a londoni emigráns kormánytagok részére, az LBFB nevében kijelenti: „Azért vagyunk itt, hogy Lengyelország nevében követeljük Lemberg Oroszországhoz való tartozását.”

Október 26.: a német fogságba vonuló Bór-Komorowski tábornok által kijelölt Leopold Okulicki „Niedźwiadek” tábornok a Honi Hadsereg körzetparancsnokait arra utasítja, hogy a németekkel folytatott harcot diverziókra és a lengyel lakosság megvédelmezésére korlátozzák, a földalatti hadsereget és kormánysszerveket pedig a továbbiakban eltiltja attól, hogy a szovjetek előtt dekonspirálják magukat. A cél az NKVD terrorjának és a szovjet megszállásnak a túlélése.

Október 30.: az LNFB rendeletet ad ki „az állam védelméről”. Ez börtönnel és halálbüntetéssel fenyegeti mindazokat, akik gátolják a földreformot, engedély nélkül

rádiókészüléket készítenek vagy tartanak, valamint a bűntényeket vagy a bűntény-előkészületeket nem jelentik a hatóságoknak. Az új dekrétum az LNFB terror-szerveinek korlátlan cselekvési lehetőséget biztosít.

November 24.: Mikołajczyk, miután a négy londoni kormánypárt a Koordinációs Bizottság ülésén elvet mindenféle területi és politikai engedményt a szovjet fél javára, lemond a miniszterelnöki posztról.

November 29.: Raczkiewicz köztársasági elnök Tomasz Arciszewskit, a Lengyel Szocialista Párt egykori függetlenségi képviselőjét bízza meg kormányalakítással. A kormányban csak a Lengyel Szocialista Párt és a Nemzeti Demokrácia képviselői vesznek részt, Mikołajczyk pártja, a Néppárt kimarad belőle. London elismeri az új lengyel kormányt, de semmiben sem támogatja. Jelentősége a továbbiakban erkölcsi tiltakozás a sztálini diktátum s az ezt Lengyelország vonatkozásában mindenben elfogadó és támogató angol magatartás ellen.

December 31.: az LNFB átalakul a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Kormányává. Miniszterelnöke E. Osóbka-Morawski, első helyettese pedig Władysław Gomułka (a Lengyel Munkáspárt első titkára) lett. A kormány koalíciós jellegének látszata miatt a Néppárt és a Lengyel Szocialista Párt valamint a jelentéktelen Demokrata Párt kommunistabarát szárnyának néhány képviselőjét és bevették.

1945

Január 4.: a Szovjetunió hivatalosan elismerte Osóbka-Morawski ideiglenes kormányát. Churchill levélben tiltakozott Sztálinnál az Angliával nem egyeztetett döntés miatt.

Január 12–13.: a nagyszabású szovjet hadművelet kezdete, amelynek során két héten belül felszabadítják Kelet-Poroszországot és Közép-Lengyelország nagy részét: többek között Varsót, Krakkót, Łódźot és Katowicét is.

Január 19.: Okulicki tábornok felosztatja a Honi Hadsereget. Egy része nem hajtja végre a parancsot – például a Białystoki vajdaságban – hanem a föld alá vonul. Példáját más fegyveres szervek, így a Nemzeti Katonai Szervezet és a Nemzeti Véderő is követik.

Február 1.: az Ideiglenes Kormány áttelepszik Lublinból Varsóba.

Február 4–11.: a Jaltai konferencia. Lengyelországgal területileg többé-kevésbé az történt, amiben Teheránban megállapodtak. A kormány összetételét illetően Sztálin annyi engedményt tett, hogy „a londoni kormány néhány demokratikus beál-

lítottágú tagját” bevegye az új lengyel kormányba, továbbá angol és amerikai nyomásra szabad választásokat helyezett kilátásba.

Február 13.: a jaltai döntést a londoni lengyel kormányülésen úgy értékelték, mint Lengyelországnak a szövetségesei által történt felosztását.

Február 21.: a konspirációs Nemzeti Egységtanács ülése, amelyen a honi kormányképviselő, J. S. Jankowski is részt vett, határozatban tiltakozott a jaltai konferencia Lengyelországra vonatkozó területi döntései ellen, de a további vérontás elkerülése érdekében elfogadta azt. A Tanács reményét fejezte ki arra vonatkozóan, hogy a nyugati szövetségesek az Atlanti Karta szelleméhez híven megóvják Lengyelország függetlenségét Sztálin törekvéseivel szemben. A Néppárt mutatott leginkább hajlandóságot a kompromisszumra.

Március 7–18.: a népi Lengyel Haderő 1. hadserege az 1. belorusz front pomerániai hadműveletében az erőddé kiépített Kolberg (Kołobrzeg) városa ellen indít támadást, amelyet tizenkét napig tartó harcok után elfoglal. A lengyelek vesztesége 1200 halott és 2600 sebesült.

Március 19.: Krakkóban megnyitja kapuit a Jagelló Egyetem.

Március 24.: Krakkóban a Metropolita Kúriájának pártfogásával megjelenik a *Tygodnik Powszechny* nevű katolikus hetilap, amely az elkövetkező négy és fél évtizedben a szellemi ellenállás legfontosabb orgánuma lesz.

Március 27–28.: a Földalatti Lengyelország vezetői, a legfontosabb politikai pártoknak a Nemzeti Egységtanácsban és az Országos Minisztertanácsban helyet kapott képviselői az 1. belorusz front parancsnokságának – valójában Ivan Szerov NKVD-tábornoknak – a meghívására tárgyalni mennek, hogy a Lengyelország területén működő Vörös Hadsereg és a földalatti lengyel szervek közötti kapcsolat normalizálásáról tárgyaljanak. A két csoportban érkező tizenhat személyt Szerov tábornok (Maléterék majdani törbe csalója) letartóztatja. A brutális vallatásnak alávetett lengyel vezetők ellen az a vád, hogy illegális mozgalmat szerveztek a Vörös Hadsereg hátában.

Április 16–május 6.: a népi Lengyel Haderő berlini hadműveletben részt vevő 1. hadseregének 1. gyalogoshadosztálya közvetlenül részt vesz Berlin bevételében. A lengyelek vesztesége 10 000 halott és sebesült.

Május 6.: Maczek tábornok 1. lengyel páncélosadosztálya elfoglalja Wilhelmshavent, a III. Birodalom egyik legfontosabb haditengerészeti támaszpontját. A lengyelek előtt 2 német admirális, 1 tábornok, 1900 tiszt és 32 000 közlegény kapitulál. Ez az

ekkor 195 000 embert számláló, 1100 ágyúval, 1330 tankkal, 4670 páncélozott csapatszállító járművel, 300 harci repülővel rendelkező Nyugati Lengyel Fegyveres Erők utolsó győzelme.

Május 27.: a londoni lengyel kormány honi képviselője, Stefan Korboński és katonai parancsnoka, Jan Rzepecki ezredes a Honi Hadsereg korábbi felosztatására emlékeztetve kéri az alájuk tartozó partizánosztagekat, hogy tagjaik térjenek vissza otthonaikba, s vegyenek részt az ország újjáépítésében, így kerülve el a felesleges vérontást és üldöztetést.

Június 17–21.: Molotov valamint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok moszkvai nagyköveteinek részvételével tárgyalások kezdődnek az új lengyel kormány összetételéről. A tárgyaláson a lublini kommunista kormány négy képviselője, továbbá egy néppárti, egy szocialista párti képviselő, két párton kívüli professzor és az emigráns londoni kormány három képviselője vesz részt. A tárgyalások idején, június 18-án kezdik meg a márciusban letartóztatott „tizenhatok” perét Moszkvában. A szovjet bíróság előtt védelem nélkül folyó perben öttől tíz évig szóló ítéletek születnek. (Az elítéltek közül hárman – a Honi Hadsereg egykori főparancsnoka, Leopold Okulicki tábornok, a londoni kormány honi képviselője, Jan Stanisław Jankowski és Jasiukowicz sohasem térnek vissza a Szovjetunióból.) Az ítélet kihirdetésének napján közlemény jelenik meg arról, hogy megállapodás született az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány ügyében. A formálisan június 28-án felálló kormány a lublinihoz képest annyiban változott, hogy kiegészült 2 emigráns és 2 honi taggal. Ennek jegyében Stanisław Mikołajczyk második miniszterelnök-helyettes lett, s ő kapta a mezőgazdasági tárcát is.

Július: az Ideiglenes Nemzeti Egységkormányt elismerik a Hitler-ellenes koalíció vezető képviselői.

Július 6.: az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány és a Szovjetunió szerződést kötnek a lengyel, és az 1939 előtt lengyel állampolgársággal rendelkező zsidó lakosság repatriálásáról.

Július 17–augusztus 2.: a Három Nagy konferenciája Potzdamban. Az új lengyel állam határainak megállapítása.

Augusztus 2.: amnesztiarendelet, amelynek következtében a földalatti szervek 45 000 tagja tér vissza a polgári életbe. Egy részük nem kerül el azt az üldöztetést, amelytől az amnesztia értelmében mentesült volna.

Augusztus 6.: a londoni lengyel kormány és a főparancsnok jóváhagyásával a Honi Fegyveres Erők Képviselte feloszlátja magát. A szabad ország létrejöttéért a továbbiakban politikai eszközökkel kíván harcolni.

Augusztus 16.: Moszkvában aláírják a szovjet–lengyel határ-megállapodási egyezményt. Lengyelország határa a hol néhány, hol tízegynéhány kilométerrel a lengyel fél javára módosított Curzon-vonal lesz.

Augusztus 22.: megalakul a Lengyel Néppárt Stanisław Mikołajczyk vezetésével. A párt 1946-ban már félmillió tagot számlál, s ezzel nemcsak a legjelentősebb ellenzéki párt, hanem a legnagyobb párt is Lengyelországban. A Lengyel Munkáspárt vezetősége megakadályozza azt, hogy az általa létrehozott „lublini” Néppárt és Mikołajczyk pártja egyesüljön, de azt nem tudja megtiltani, hogy az előbbi tagjai tömegével át ne lépjenek az utóbbiba.

Szeptember 2.: megalakul a Szabadság és Függetlenség (Wolność i Niezawisłość – WiN) nevű földalatti politikai és fegyveres szervezet, amely a Nemzeti Egységtanács programjának megvalósítását, a keleti határok revízióját és a nyugati hatalmak által ellenőrzött szabad választások kiharcolását tűzi ki célul. 1945-ben 30 000 tagja van. A szervezetet 1947-ig felszámolják.

Szeptember 12.: az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány felmondja a Vatikánnal kötött egyezményt azzal az ürüggyel, hogy az a Visszanyert Területekre nem nevez ki új püspököket.

Szeptember 28.: a közelgő választásokon várható kudarc elkerülése érdekében a Lengyel Munkáspárt választási szövetség megkötését javasolja a Lengyel Szocialista Pártnak, a Néppártnak és a Lengyel Néppártnak, a Demokrata Pártnak és a Munkapártnak, előre megállapodva a mandátumok százalékarányos szétosztásában.

Október 4.: az Országos Nemzeti Tanács elnöksége nem támogatja újabb politikai pártok létrejöttét, mert az úgymond „gyengíti a nemzet politikai egységét”.

Október 16.: a tisztázatlan belpolitikai helyzet miatt (az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány csak június 28-án alakult meg) Lengyelország nem vehet részt az ENSZ április 2-a és június 26-a között tartott San Francisco-i alapító gyűlésén, sem az Egyesült Nemzetek Kartájának június 26-ai aláírásán. A Hitler-ellenes háborúban szerzett érdemei miatt azonban Lengyelország is az ENSZ alapítói között szerepelt, s aláírásának helyet hagytak az Egyesült Nemzetek Kartáján.

November 10.: a Minisztertanács Gazdasági Bizottsága mellett létrejön a Központi Tervhivatal, amelynek élén Czesław Bobrowski áll.

November 13.: a Visszaszerzett Területek Minisztériumának létrehozása, amelynek élére Władysław Gomułka-t nevezik ki. Hatáskörébe tartozik a terület német javainak igazgatása is. (A minisztérium 1949 januárjáig működött.)

November 14.: August Hlond prímásnak és a Munkapárt vezetőjének, Karol Popielnek a hazatérése után kilátás nyílik egy keresztény-demokrata irányzatú párt létrejöttére. Ennek megakadályozása céljából a kommunisták kezdeményezésére létrejön egy velük szövetséges Munkapárt. Ennek tudatában a hatalom csak úgy egyezik bele a Popiel-féle Munkapárt legalizálásába, ha a párt vezetői tisztségének a felét az általuk támogatott fantom Munkapárt vezetői tölthetik be. Ez a megoldás a Munkapárt megbénítását eredményezi.

November 16.: a kormány három rendeletet ad ki. Az elsőben bejelentik a Gazdasági Visszaélés és Károkozás Elleni Harc Különleges Bizottságának létrejöttét, amely bírósági eljárás nélkül, adminisztratív úton két évig terjedő kényszerszolgálatra ítélné azokat, akik „társadalmi érdeke” ütköző cselekményt követnek el. Azokban a bűnügyekben, amelyek „különösen veszélyesek Lengyelország újjáépítése szempontjából” a második dekrétum hosszabb büntetést helyezett kilátásba. A harmadik dekrétum szerint a rögtönítélő eljárással született ítéletek ellen nem lehetett fellebbezni. Ezzel párhuzamosan kényszerszolgálatborokat állítanak fel.

November 25.: a *Dziś i Jutro* (Ma és Holnap) társadalmi hetilap 1. számának megjelenése, amelyet Bolesław Piasecki adott ki. Piasecki a háború előtt a fasiszalódó Radikális Nemzeti Szervezet (Organizacja Narodowo-Radykalna – Falanga) aktivistája volt. 1944-ben Szerov letartóztatta, majd egy idő után szabadon engedte és beajánlotta a „lublini” kormánynak. A hatalom által támogatott katolikus csoport vezetője lett, amely a lengyelországi Katolikus Egyház pozícióját erősítette volna. Az általa képviselt politikai irányzat 1952-ben felvette a PAX Törmörülés nevet, anyagi bázisát állami szubvenciók mellett aktív gazdasági tevékenységgel alapozta meg. Stefan Wyszyński prímás „katolikus társadalmi hibrideknek” nevezte Piaseckit és híveit.

December 6–13.: a 200 000 tagot számláló Lengyel Munkáspárt I. Kongresszusa, amelyen megválasztották a legfelsőbb testületek tagjait. A főtitkár Władysław Gomułka lett. A Politikai Bizottságban Jakub Berman, Hilary Minc, Stanisław Radkiewicz, Marian Spychalski, Roman Zambrowski és Aleksander Zawadzki kaptak helyet. „Láthatatlan tag” volt a formálisan párton kívüli Bolesław Bierut, az Országos Nemzeti Tanács elnöke, az NKVD ügynöke is. A párt vezetésében látható volt az a később szakadékká szélesülő választóvonal, amely a „honiak” (W. Gomułka, M. Spychalski) és a „külhoniak” (a megszállás alatt a Szovjetunióban élő J. Berman, H. Minc, R. Zambrowski) között húzódott.

1946

Január 3.: az ipar köztulajdonba vételéről szóló törvénnyel kártérítés nélkül állami tulajdonba kerültek a német vállalatok, kártérítés ellenében pedig a bányavállalatok, a könnyűipari, közlekedési, távközlési vállalatok, valamint minden más, 50 személyénél több munkást foglalkoztató vállalat. Ily módon közel 3500 vállalat lett állami tulajdon.

Február 14.: az első háború utáni népszámlálási összesítés szerint Lengyelország lakossága 23 930 000 lélek volt, szemben a háború előtti 35 millió fővel.

Február 18.: a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt azzal a javaslattal fordult a Lengyel Néppárthoz, hogy hozzák létre hat párt választási szövetségét, amelyben a „munkás” LMP és LSZP és a „paraszt” LNP egyenként a mandátumok húsz százalékát kapná. A választók körében nagy befolyásnak örvendő LNP elutasította az ajánlatot.

Február 21.: megalakul a Honpolgári Rendőrség Önkéntes Tartalékosztaga (Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej – ORMÓ), a kommunisták paramilitáris szervezete.

Február: megkezdődik a német lakosság erőszakos kitelepítése Lengyelországból.

Március 15.: a Nemzeti Függetlenségi Pártot, a Nemzeti Pártot, a Győzelem és Függetlenséget, a Lengyel Szocialista Párt–„Szabadság, Egyenlőség, Testvériség”-et képviselő Földalatti Lengyelország Szervezetei Egyeztető Bizottságának megalakulása. A szervezet kapcsolatba lépett egyházi körökkel, az emigráns lengyel kormánnyal, az USA és Nagy-Britannia külképviseleteivel. Terveit arra alapozta, hogy rövid időn belül kitör a III. világháború. Vezetőinek 1947 végén bekövetkezett letartóztatásai működött.

Március 31.: a Lengyel Szocialista Pártnak a kommunistákkal való együttműködésre hajló vezetői, Józef Cyrankiewicz és Stanisław Szwalbe keresztülvitte azt a döntést, hogy a párt a Lengyel Munkáspárttal, a Néppárttal és a Demokrata Párttal közös listán induljon a választáson.

Március: a brit kormány azon döntése, amellyel a Nyugati Lengyel Fegyveres Erőket felosztatja, tiltakozó hullámot vált ki a lengyel emigránsok körében.

Április 27.: az Országos Nemzeti Tanács törvényt hoz „a népszavazásról”. Eszerint június 30-án az alábbi három kérdésről kellett szavazni:

1. Akarod-e a felsőház eltörlését?

2. Akarod-e, hogy a földreform és az országos gazdaság államosított alapágazatain alapuló, de a magánkezdeményt törvényileg meghagyó gazdasági rendszert alkotmányba becikkelyezzük?

3. Akarod-e, hogy a lengyel államnak a Balti-tenger mentén, az Odera és a Lau-sitzi Neisse vonalán húzódó határai állandóak legyenek?

Május 3.: több lengyel városban ünnepi megemlékezést tartanak az 1791-es alkotmány kihirdetésének évfordulóján, amely a háború előtti Lengyelországban nemzeti ünnep volt. Krakóban a tüntetők összecsapnak a rendőrséggel. Az összetűzésnek több halálos áldozata és számos sebesültje volt.

Június 9.: a Lengyel Néppárt belső ellenzéke megalakítja az „Új Felszabadulás” csoportot, amely együttműködést sürget a Lengyel Munkáspárttal.

Június 30.: a népszavazáson a jogosultak 85 százaléka vett részt. Az első kérdésre 68 százalék, a másodikra 77 százalék, a harmadikra 91 százalék igen érkezett. A valódi eredményre sohasem derült fény. Mind Mikołajczyk, mind az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nagykövetsége tiltakozott a szavazatok meghamisítása ellen.

Július 4.: Kielcében antiszemita zavargások törnek ki, amelyek során 41 kivándorolni készülő zsidó polgárt gyilkolnak meg.

Július 5.: megalakul a Sajtót, Kiadványokat, Közszerelést Ellenőrző Főhivatal, amely az élő és nyomtatott szó korlátozását jelenti.

Július 18.: a Munkapárt kongresszusán K. Popiel felfüggeszti pártjának tevékenységét. A párttagságnak az a része, amely híve volt a Lengyel Munkáspárttal való együttműködésnek, nem veti magát alá ennek a döntésnek és nevében is tovább élte a pártot.

Szeptember 31.: az Országos Nemzeti Tanács utolsó ülésén törvényt hoz a három éves újjáépítési tervről (1947–1949). 1949-re tervezték a háború előtti ipari termelés túlszárnyalását.

Szeptember 26.: megalakul a Demokratikus Pártok Választási Blokkja (Lengyel Munkáspárt, Lengyel Szocialista Párt, Néppárt, Demokrata Párt). Hat emigrációban élő lengyel tábornokot – többek között Władysław Andrset és Stanisław Maczekeket –, továbbá hetven magas rangú katonatisztet megfosztanak lengyel állampolgárságuktól.

November 23–december 10.: a Varsói Kerületi Katonai Bíróságon megtartották a Nemzeti Véderő vezetőinek perét. Hat halálos ítéletet hoznak.

November 28.: a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt együttműködési szerződést ír alá. Az LSZP alárendeltségét bizonyítja, hogy bekapcsolódik a Lengyel Néppárt ellen folytatandó közös propaganda-hadjáratba.

December 18.: Stanisław Mikołajczyk memorandumot nyújtott át az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia nagykövetének, amelyben leleplezte a hatalomnak a Lengyel Néppárt elleni különféle akcióit.

1947

Január 4–február 3.: a Szabadság és Függetlenség nevű földalatti szervezet vezetőinek pere. Az ítéletek néhány évi börtöntől a halálbüntetésig terjednek.

Január 5.: az Egyesült Államok kormánya a Szovjetunió kormányához intézett jegyzékben róttá fel a lengyel hatóságoknak azt, hogy a választási kampányban megselezik a jaltai és a potzdami szerződésekben vállalt kötelezettségeket.

Január 19.: az országgyűlési választáson hivatalos adatok szerint a választásra jogosultak közel 90 százaléka vett részt. A Demokratikus Blokkra 80 százalék szavazat esett (ez 394 mandátumot jelentett), a Lengyel Néppárt alig több mint 10 százalék szavazatot kapott (28 mandátum), a Munkapárt valamivel kevesebb, mint 5 százalékot (12 mandátum). A Lengyel Néppárt hivatalosan tiltakozott a nyílt választási csalások ellen. Hasonló szellemben nyilatkoztak a nyugati hatalmak is.

Február 2.: a Lengyel Néppárt Főtanácsának ülésén – LNP–Baloldal néven – kommunista elkötelezettségű ellenzék alakult ki Mikołajczykkal szemben.

Február 4.: a Törvényhozó Szejm első ülésén törvényt hoznak a Lengyel Köztársaság köztársasági elnökének megválasztásáról. (Február 5-én – a Lengyel Néppárt tiltakozása ellenére egyetlen személyt – Bolesław Bierutot jelölték erre a hivatalra).

Február 6.: megalakul az új kormány, amelynek Józef Cyrankiewicz, a Lengyel Szocialista Párt Központi Végrehajtó Bizottságának főtitkára lesz a miniszterelnöke. A legfontosabb tárcákat a Lengyel Munkáspárt tagjai kapják, többek között W. Gomułka (miniszterelnök-helyettes és a Visszanyert Területek minisztere), S. Radkiewicz (Közbiztonsági Minisztérium), Michał Rola-Żymierski (Nemzetvédelmi Minisztérium), Hilary Minc (Iparügyi Minisztérium), Zygmunt Modzelewski (Külügyminisztérium). A döntéshozók a kommunisták lesznek.

Február 19.: a Szejm törvényt (Kis Alkotmány) hoz „a Lengyel Köztársaság legfőbb organumainak tevékenységi köréről és a rendszeréről”, amely a Lengyel Népköztársaság 1952-es alkotmányáig marad érvényben. A Szejm a legfőbb törvényhozó szerv, a végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök, az Államtanács és a kormány gyakorolja. A szovjet mintára létrehozott Államtanács, amelynek élén a köztársasági elnök áll, a törvényhozás és a végrehajtás intézményeit kapcsolja egymáshoz. A Lengyel Köztársaság hét évre választott köztársasági elnöke az államfő. A Kis Alkotmány gyakorlatilag korlátlan hatalmat biztosít a kommunistáknak.

Február 22.: a Szejm által hozott amnesztia-törvény értelmében 26 000 politikai foglyot engednek szabadon; a földalatti mozgalmak 30 000 tagja tér vissza a polgári életbe. A földalatti mozgalmak elveszítik tömegbázisukat. Az emberek többsége alkalmazkodik a fennálló viszonyokhoz.

Március 10.: Varsóban aláírják a lengyel–csehszlovák barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt s rendezik a feszültséget okozó határkérdést. Csehszázgához visszakerül az Olzán túli terület, Lengyelországhoz pedig a Szepesség és Árva északi része, valamint az Opolei Szilézia egy része és a Kłodzkói Völgy. A határegyezményt végül 1958. június 13-án írják alá.

Március 28.: a Lengyelország dél-keleti szegletében (a Rzeszówi és a Lublini vajdaságokban) tevékenykedő Ukrán Felkelő Hadsereg felszámolására szervezett hadművelet során életét veszti Karol Świerczewski tábornok, nemzetvédelmi miniszterhelyettes. (Egyes feltételezések szerint ez a belbiztonsági erők által megszervezett akció volt.) Ez szolgál ürügyül „Visztula-akció” megindítására. Ennek során nem csak az ukrán földalatti egységeket számolják fel, hanem mintegy 150 000 ukrán származású polgári személyt is áttelepítenek Lengyelország nyugati és északi területeire, gondosan ügyelve arra, hogy egy-egy településre egy-két ukrán családnál több ne kerüljön. A „Visztula-akciónak” több mint 1500 polgári személy is áldozatul esik.

Április 13–14.: a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának plenumán megfogalmazódik a „csata a kereskedelemért” program. A spekulációval és visszaéléssel folytatott harc ürügyén 1949-ben már a nagykereskedelem 90 százalékát, a kiskereskedelem 56 százalékát állami ellenőrzés alá vonják. Jelentős mértékben csökken a boltok száma, s ez közellátási gondokat okoz.

Július 2.: a Szejm az 1947–1949-es időszakra vonatkozó törvényt hoz a Gazdasági Újjáépítési Tervről. Célul tűzik ki, hogy az életszínvonal meghaladja a háború előtti szintet, felszámolják a háborús károkat és integrálják a Visszanyert Területeket. A terv sikerrel zárul.

Július 9.: szovjet nyomásra Lengyelország nem vesz részt a Marshall-tervről tartott párizsi konferencián, amely pedig Lengyelország gyorsabb ütemű újjáépítésére adhatott volna esélyt.

Október 21.: Stanisław Mikołajczyk, aki attól tartott, hogy mentelmi jogától megfosztva hadbíróság elé állítják és kivézzik, az Egyesült Államok nagykövetségének segítségével titokban elhagyja az országot. Példáját a Lengyel Néppárt több vezetője követte.

Október 27.: a Lengyel Néppárt vezetése „sorainak megtisztítása után” a Lengyel Néppárt–Baloldal vezetőinek kezébe került.

Október: az egyetemeket és főiskolákat megfosztják autonómiájuktól.

December 14–17.: a Lengyel Szocialista Párt XXVII. Kongresszusa – a kommunisták részéről a párttagságra nehezedő nyomás ellenére – „az LSZP-re szüksége van és szüksége lesz a lengyel nemzetnek” jelmondat jegyében zajlott le. Ez azt jelentette, hogy a párt meg akarta őrizni önállóságát.

1948

Február 18–19.: a Lengyel Munkáspártnak a Lengyel Szocialista Párt független aktivistái elleni fokozódó támadását bizonyítja, hogy a Központi Tervhivatal szocialista vezetőit – átszervezés ürügyén – azzal a váddal kényszerítették lemondásra, hogy a tervezés nem megfelelő módszerét alkalmazták és eltértek a marxizmustól.

December 25.: a Szejm törvényt hoz a „Szolgálat Lengyelországért” Általános Ifjúsági Szervezet megalakításáról – (a magyar MHSZ megfelelője) –, amely az ifjúság katonai jellegű szakképzését, testnevelését, honvédelmi nevelését volt hivatott segíteni.

Március 10.: a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt képviselői elhatározzák a két párt egyesítését. Külön párttagrevíziós bizottságot hoznak létre, hogy az LSZP sorait megtisztítsák azoktól, akik az egyesülés ellen lépnek fel. Ennek eredményeként az LSZP tagsága közel 250 000 fővel csökken, s mintegy 500 000 embert számlál.

Március: kirakatperben ítélik halálra a lengyel ellenállási mozgalom legendás alakját, Witold Pileckit, aki a Honi Hadsereg megbízásából önként bejutott Auschwitzba és ott összeesküvő-hálózatot épített ki. Azzal vádolták, hogy kapcsolatot tartott a földalatti ellenállással.

Május 1–9.: a Varsó–Prága, Prága–Varsó kerékpáros békeverseny ünnepélyes elindítása. (1953-tól a távot Berlinig meghosszabbítják.)

Május 10.: a kommunisták kezdeményezésére a szétvert Lengyel Néppárt maradékának és a „lublini” Néppártnak a vezetői együttműködési szerződést írnak alá és kiállításba helyezik a két párt egyesülését.

Június 3.: a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának plenumán Gomułka előadást tart a lengyel munkásmozgalmi hagyományokról, amelyben kiemeli a Lengyel Szocialista Párt érdemeit a függetlenségi eszme képviselőjére vonatkozóan. Ugyanennek hiánya miatt bírálja a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciáját és Lengyelország Kommunista Pártját. A Politikai Iroda tagjainak többsége élesen kritizálja az előadást. Ez hasadást idéz elő a pártvezetésben.

Július 6–7.: az LMP KB Plenumán elítélik Jugoszlávia Kommunista Pártját és bejelentik, hogy intézkedéseket hoznak a falu kollektivizálására.

Július 20–22.: az ifjúsági szervezeteket központosítják és egységes ideológiai ellenőrzés alá vonják. Az öt engedélyezett szervezet közül kiemelt szerepet játszik a Lengyel Munkáspárt élcsapatának számító Fiatalok Harci Szövetsége.

Augusztus 25–28.: az Értelmiségiek Világkongresszusa a Béke Védelmében címmel Wrocławban nemzetközi találkozóra kerül sor, amelyen több világhíresség – Irène és Frédéric Joliot-Curie, Le Corbusier, Pablo Picasso, Salvatore Quasimodo – vesz részt. Az éles „antiimperialista” kampány miatt több nyugati delegáció elhagyja a tanácskozást.

Augusztus 31–szeptember 3.: az LMP KB plenumán Bierut éles kirohanást intéz Gomułka ellen, akit többek között „jobboldali és nacionalista elhajlással” vádol, de a kollektivizálással kapcsolatos álláspontja, a munkásmozgalmi hagyományok értelmezése, a szovjet–jugoszláv konfliktusban tanúsított állásfoglalása miatt is bírál. Mindennek egyenes következménye, hogy Gomułkát megfosztják pártvezetői tisztségétől. Helyét Bierut foglalja el.

Szeptember 18–22.: a Lengyel Szocialista Párt Főtanácsának ülésén „a szocializmus építésének forradalmi koncepciója” mellett szavaznak, miközben élesen kritizálják a szocialista mozgalmat. A vezetés addig meghatározó alakjait, így Edward Osóbka-Morawskit is leváltják posztjáról.

Október 22.: meghal August Hlond, Lengyelország primása, gniezno-varsói érsek. Helyét az addigi lublini püspök, a 47 éves Stefan Wyszyński foglalja el.

November 5–19.: a Varsói Katonai Bíróság előtt folyik hat szocialista vezető kirakatpere. Az ellenük felhozott vád: ellenséges propaganda terjesztése és kémkedés. Valójában ez a két párt egyesülése előkészítésének szerves része.

December 14.: párhuzamosan folyik a Lengyel Munkáspárt II. kongresszusa és a Lengyel Szocialista Párt XXVIII. kongresszusa. Mindkét párt az egyesülésről dönt. (Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az új párt jellegét teljes egészében a Lengyel Munkáspárt határozza meg.)

December 15–21.: Az LMP és LSZP egyesülési kongresszusa egyhangú határozatot hoz a Lengyel Egyesült Munkáspárt megalakulásáról. Az új párt az LMP egymillió és az LSZP félmillió tagját „igazolja át”. A LEMP Központi Bizottságának elnöke Bolesław Bierut lesz. A tizenegy tagú Politikai Bizottságba nyolc egykori munkáspárti vezető (B. Bierut, J. Berman, F. Jóźwiak, H. Minc, S. Radkiewicz, M. Spychalski, R. Zambrowski, A. Zawadzki) és három szocialista vezető (J. Cyraniewicz, Adam Rapacki és Henryk Świątkowski) kerül be. Az új párt hivatalos orgánuma a *Trybuna Ludu* lesz, amelynek 1. száma december 16-án jelenik meg.

1949

Január 20–23.: a szcczecini írókongresszuson alkotó elv és jelszó lett a szocialista realizmus. Az addigi Lengyel Írók Szakmai Szövetsége helyében megalakul a Lengyel Írók Szövetsége, amelynek elnökévé Leon Kruczkowskit választják.

Február 10.: a Központi Tervhivatalt a lengyel gazdaság központ szerveként felváltja a Gazdaságtervezés Állami Bizottsága, amelynek élén 1954-ig Hilary Minc állt.

Február 12–13.: a képzőművészek nieborówi kongresszusán elfogadják a szocialista realizmus kizárólagosságát a művészetben.

Március 9.: a Szejm törvényt fogad el az írástudatlanság felszámolásáról, amelynek jegyében 1951 derekáig 58 000 tanfolyamot szerveznek az írás és olvasás elsajátítására. A tanfolyamokon közel egymillió ember vesz részt.

Június 1–5.: a Szakszervezetek II. kongresszusán döntés születik arról, hogy a Szakszervezetek Központi Bizottságát felváltsa a LEMP-nek alárendelt, kormánypárti Szakszervezetek Központi Tanácsa.

Június 18.: az Oboryban tartott I. Országos Színházi Tanácskozáson kiálltak „az eszmeileg és politikailag elkötelezett” alkotóművészet mellett.

Augusztus 5.: rendelet „a lelkiismereti és vallásszabadságról”, amely gyakorlatilag az Egyház és a hívők jogainak korlátozását írta elő.

Augusztus 5–8.: a zeneszerzők és zenekritikusok konferenciája Łagówban, amelyen a zenében meghonosítandó szocialista realizmus kérdéseit vitatták meg.

Szeptember 1–2.: az ellenállási szervezeteket egyesítő kongresszuson létrejön a Szabadságért és Demokráciáért Harcolók Szövetsége (Związek Bojowników o Wolność i Demokrację – ZBoWiD), amelynek élén Franciszek Jóźwiak és Józef Cyrankiewicz áll. A Szövetségnek nem lehet tagja a Honi Hadsereg és a Nyugati Lengyel Haderők katonája, valamint azok, akik megjárta a sztálini lágereket. A kongresszuson résztvevő papok létrehozzák a Szövetség mellett működő Papi Bizottságot, amelynek tagjai a „magyar békepapokra” emlékeztető „hazafias papok”.

Szeptember 30.: a Szovjetunió nyomán Lengyelország is felmondja a Jugoszláviával kötött barátsági és együttműködési szerződést – annak „ideológiai elhajlása” miatt.

November 6.: a Szovjet Hadsereg Északi Hadseregcsoportjának parancsnokát, Konsztantyin Rokosszovszkij marsallt nevezik ki lengyel nemzetvédelmi miniszternek és Lengyelország marsalljának, aki nyomban megkezdi a Lengyel Haderő szovjet mintára történő átszervezését. Az addigi nemzetvédelmi minisztert, M. Rola-Żymierski marsallt látszafeladattal bízzák meg, majd 1952-ben letartóztatják azzal a váddal, hogy nyugati hírszerzőkkel működött együtt.

November 11–13.: a LEMP KB 3. plenumán „forradalmi és ideológiai éberségre” hívják fel az ország lakóit. „Jobboldali-nacionalista elhajlásáért” több jeles művészt megbélyegeznek, W. Gomułkát, M. Spychalskit és Zenon Kliszkrét pedig megfosztják minden párttagságától.

November 19–22.: a Wisła városában tartott Filmművészek Kongresszusán elismerik a szocialista realizmus kizárólagos szerepét a filmművészetben.

November 27–29.: a Népi Mozgalom Egységének Kongresszusán megtörténik a Néppárt és a Lengyel Néppárt egyesítése. Az így létrejött Egyesült Néppárt a Demokrata Párttal együtt a LEMP szatellitpártja, amely a hatalom és „a tömegek közötti közvetítő szalag” szerepét tölti be.

December 21.: Sztálin 70. születésnapjának országos megünneplése – a Szovjetunió iránti rendíthetetlen hűség bizonyosságául is.

1950

Január 23-24.: az Egyház elleni támadássorozat jegyében szoros állami ellenőrzés alá vonják a karitatív intézményeket, beleértve a bölcsődéket és az orvosi rendelőket is, illetve Wrocławban perbe fognak több szerzetest azzal a váddal, hogy az epilepsziás kiskorúak intézetében több gyereket megkínóztak.

Március 15.: Lengyelország kilép a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankból, valamint a Nemzetközi Valutaalapból azzal az indokkal, hogy azok „az amerikai imperializmus leplezetlen eszközei”.

Március 20.: törvényben számolják fel az egyes állami hatóságok területi szerveit, a vajdasági, a járási (sztarosztai), polgármesteri, jegyzői és körjegyzői hivatalokat, s bevezetik a nemzeti tanácsok rendszerét, amelynek felügyeletét az Államtanács látja el. Törvény írja elő az egyházi javak, s az egyes vallási szervezetekhez tartozó ingatlanok állami tulajdonba vételét.

Április 14.: hosszas tárgyalások eredményeként aláírták az állam és a püspöki kar közötti megállapodást. Az Egyház kötelezte magát, hogy a híveket „az államhatalom és a törvények tiszteletére” tanítja, s arra, hogy ne álljon ellen a kollektivizálásnak, továbbá ítélje el a „földalatti bandákat”. A pápa tekintélye csak vallási, erkölcsi és egyházi jogi területen „érvényes”. Cserében a párhatalom – legalábbis papíron – elismerte az iskolai hitoktatást, a misézés szabadságát, a karitatív tevékenységet, a sajtó- és könyvkiadást, a katonaságon, börtönön, kórházon belüli hitéletet, s a Lublini Katolikus Egyetem további működését.

Április 19.: törvény „a szocialista munkafegyelemről”, amelynek megsértőit fegyel-mivel és bírósági ítélettel lehet büntetni.

Április: az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozása.

Május 15.: a Lengyel Cserkészszövetséget alárendelik a Lengyel Ifjúsági Szövetségnek. Szervezeti felépítését és módszereit tekintve mindinkább a szovjet úttörőmozgalmat kellett utánoznia.

Június 20.: a magán ügyvédi irodák megszüntetése.

Július 6.: Lengyelország és az NDK miniszterelnökei, J. Cyrankiewicz és Otto Grotewohl Zgorzelechen aláírják a határmegállapodási egyezményt, amely szerint „a fennálló német–lengyel államhatár az Odera és a Neisse folyók vonala”.

Július 9.: a Munkapárt végleges felszámolása. Formálisan beolvassztják a Demokrata Pártba.

Október 16.: a LEMP KB mellett Adam Schaff irányításával megkezdí működését a Tudományos Káderek Képzésének Intézete, amely elsőrangú feladatának a lengyel tudományos élet eszmei tisztaságának megóvását tekinti. Gyakorlati következménye a háború előtti „burzsoá” professzorok kiiktatása a szakmából, és tudományos eredményeik felszámolása.

Október 28.: „a pénzügyi rendszer reformjának” nevezett pénzcsere, amelynek következtében a készpénzzel rendelkezők elveszítik a birtokukban lévő pénz értékének kétharmadát. Ezt azzal magyarázták, hogy a reform „a spekulánsok és a kapitalisták” ellen irányult. Egyúttal törvény tiltja meg idegen valuta, arany és platina birtoklását.

1951

Január 8.: a gyógyszerterek államosítása. Törvény a lengyel állampolgárságról. Ez a határváltozások miatt a Szovjetunióban maradt lengyelek százezreit fosztja meg lengyel állampolgárságuktól.

Január 18.: május 3-a megszűnik állami ünnep lenni.

Február 15.: területcsere-szerződés a Szovjetunióval. Lengyelország délkeleti szeglete 480 négyzetkilométerrel – Ustrzyki Dolnéval és környékével – megnő. Cserében át kell adnia a Bug-kanyar mentén elterülő hasonló nagyságú, földgázlelőhelyekben gazdag területet.

Március 28–április 6.: a Munkapárt vezetőinek – Antoni Antczak, Stanisław Bukowski és mások – kirakat-pere, akiket azzal vádoltak, hogy „nyíltan együttműködtek a Gestapoval”. Ügyükben életfogytiglani és tizenöt évre szóló ítéletek születnek.

Június 23–július 1.: a Lengyel Tudomány I. Kongresszusa Varsóban. Javaslat születik, hogy „a tudományt kapcsolják be a szocializmus építésébe és a hatéves tervbe”. A Kongresszus arról is határoz, hogy hozzák létre a szovjet minta alapján működő Lengyel Tudományos Akadémiát.

Július 31–augusztus 13.: a Varsói Legfelsőbb Katonai Bíróság előtt folyik négy tábornok és öt magas rangú tiszt – Stanisław Tatar és társai – kirakatpere, akiket „a néphatalom erőszakos megdöntésére tett kísérlettel” vádolnak. A per, amelyen ugyan nem hoznak halálos ítéletet, olyan „járulékos” persorozat elindítója lesz, amelynek során 1953-ig harminc katonatisztet ítélnék halálra.

Augusztus 2.: miután M. Spychalskit és Z. Kliszkot korábban letartóztatták, Krynicában töltött szabadsága során letartóztatják Władysław Gomułkát. Határozat születik arról is, hogy a váddal, miszerint „frakciózott a pártban”, valamint „kísérletet tett a népi demokratikus országok pártjaiban működő nacionalista erőkkel kapcsolatot teremteni”, bebörtönözzék. A Gomułka-ellenes hadjárat végül nem eredményez olyan pert, mint amilyenekre a szocialista országokban sor került vagy sor kerül. (Lásd: Rajk-per.)

Október 30.: az 1872-ben Krakkóban alapított és 1951-ben megszüntetett Lengyel Tudományos Akadémia helyett a Szejm létrehozza az ország legfőbb tudományos intézményét, a (varsói) Lengyel Tudományos Akadémiát, amely a kormány igazgatása alá kerül, és a tudományos kutatások szabadságát alárendelik az ideológiai fegyelemnek. Az új intézménynek Bolesław Bierut is tagja lesz.

1952

Február 15.: intézkedés a vágóállatok kötelező beszolgáltatásáról. (A mulasztást három évig terjedő börtönnel lehetett büntetni.)

Április 5.: Varsóban szerződést írnak alá a Szovjetunóval arra vonatkozóan, hogy „a Szovjetunió ajándékaként” felépítik a Kultúra és Tudomány Palotáját. (Ünnepélyes átadására 1955. július 22-én kerül sor.)

Május 3.: megkezdí adását a „Szabad Európa” Rádió müncheni Lengyel Stúdiója, amelynek a legendás háború alatti futár, Jan Nowak-Jeziorański az igazgatója.

Július 22.: a Szejm megszavazza a Lengyel Népköztársaság Alkotmányát. Az LNK ettől kezdve „népi demokratikus állam”, amelyben a hatalmat „a városok és falvak dolgozó népe gyakorolja”. Az alkotmány megkülönbözteti az államhatalmi szerveket (Szejm, Államtanács, nemzeti tanácsok) és államigazgatási szerveket (Miniszttertanács). A hatalom legfőbb szerve a Szejm, amelynek képviselőit négyévenként választották meg közvetlenül, és elvileg titkosan. Az alkotmány szovjet mintát követett, amely nem írta körül a kormány felelősségét, és nem tett említést az állampolgári szabadságjogok garanciájáról.

Október 26.: a háború utáni második országgyűlési választás. Az új választási törvény szerint a listákon a helyeknek megfelelő számú jelölt szerepelhetett. A szavazók 99,8 százaléka a Nemzeti Front (LEMP, Néppárt, Demokrata Párt, pártunkívüliek) jelöltjeire adta voksát.

November 20.: az újonnan választott Szejm első napján az Államtanács elnöke Aleksander Zawadzki lett, a miniszterelnök pedig Bolesław Bierut. A Szejm jelentő-

ségének elporladását jelezheti, hogy 1955 végéig összesen tizenhét napot tanácskozott, tizenegy törvényt és valamivel több mint száz rendeletet hozott.

November 21–22.: a megszüntetett Állami Számvevőszék helyében létrehozzák az Állami Ellenőrzési Minisztériumot.

1953

Január 21–27.: az USA javára folytatott kémkedéssel vádolt krakkói papok pere. Három halálos és több, öttől tizenöt évig terjedő ítélet születik.

Február 9.: az Államtanács rendelete arról, hogy állami hivatal „egyházi állásokat hozhat létre, tölthet be és törölhet el”. (A rendelet 1956 végéig marad érvényben.)

Február 24.: mokotóvi börtönben kivégzik Emil Fieldorf „Nil” tábornokot, a Honi Hadsereg Diverziós Osztágának parancsnokát, akit az NKVD 1946-ban tartóztattott le és két évre a Szovjetunóba deportált. Mivel nem ismerték fel, 1947-ben szabadon engedték. Újabb letartóztatására – már a lengyel hatóságok részéről – 1950-ben került sor.

Március 7.: Sztálin halála alkalmából március 9-ére egynapos nemzeti gyászt rendelnek el. Az Államtanács és a kormány döntést hoz arról, hogy Katowicét Stalino gródnak nevezzék el, s a Kultúra és Tudomány Palotája is vegye fel Sztálin nevét, továbbá a Felvonulási téren szobrot állítsanak Sztálinnak.

Március 8.: a *Tygodnik Powszechny* katolikus kulturális-társadalmi hetilap szerkesztősége nem tesz eleget annak az utasításnak, hogy az első oldalon Sztálin gyászkeretes képét közölje. Emiatt a hatalom felfüggeszti a lapot, majd megjelentetését júliustól a PAX Társaságra bízta.

Szeptember 14–22.: a társadalmi rend megdöntésére irányuló törekvéssel, diverzáns tevékenységgel, kémkedéssel, a német megszállók támogatásával vádolt Czesław Kaczmarek kielcei püspök és társai pere a Varsói Kerületi Katonai Bíróság előtt. A hosszú börtönbüntetéseket 1956-ban semmisítik meg.

Szeptember 26.: Stefan Wyszyński primás internálása azzal a váddal, hogy „ellenséges aknamunkát folytatott az állam ellen”. A valóságos ok, hogy a primás nem volt hajlandó jóváhagyni a február 9-i rendeletet.

December 17.: a lengyel püspöki kar hűségesküt tesz a Lengyel Népköztársaságnak.

1954

Március 10–17.: a LEMP II. kongresszusán kiállnak a korábbi pártvezetés és irányvonal mellett, de az első titkári és a miniszterelnöki tisztséget – mint ez a Szovjetunióban is történt – szétválasztják a „kollektív vezetés kiszélesítése” indokával. A párt élén továbbra is megmarad Bierut, míg a Minisztertanács elnökévé Józef Cyrankiewiczet választják, aki 1947 és 1952 között miniszterelnök volt.

Szeptember 25.: az új közigazgatási reform jegyében az ország négyes osztatú közigazgatási szerkezetét (vajdaság, járás, körjegyzőség, község) átalakítják hármassztatúvá (vajdaság, járás, község). A háromezer körjegyzőség és negyvenezer község helyett nyolcezer nagyközséget hoznak létre a központosítás jegyében.

November 24–25.: a LEMP Politikai Bizottságának titkos ülésén és a központi pártaktív tanácskozásain bírálják a belbiztonsági tárcát és a pártvezetést, felvetődik az is, hogy vajon elvszerűek voltak-e a Gomulka ellen felhozott vádak.

December 7.: az országban meginduló olvadás jegyében feloszlatják a Közbiztonsági Minisztériumot, s helyette létrehozzák a Belügyminisztériumot, valamint a Közbiztonsági Ügyek Bizottságát. S. Radkiewicz leváltott közbiztonsági miniszter az Állami Gazdaságok Minisztériumának élére kerül, továbbá felszámolják a Gazdasági Károkozás és Visszaélés Elleni Harc Különleges Bizottságát.

December 13.: anélkül, hogy hírt adnának róla, megszüntetik Gomulka házi őrizetét.

December 26.: a közbiztonsági ügyekben illetékes Vezető Bizottság megszüntette azt a kényszert, miszerint a LEMP tagja köteles együttműködni a belbiztonsági szervekkel.

1955

Február 18.: az Államtanács – a Szovjetunió példája nyomán – arról határoz, hogy a Németországgal fennálló hadiállapot befejezettnek tekintendő.

Május 14.: Varsóban aláírják „a kölcsönös segítségnyújtási, együttműködési és barátsági” paktumot, az ún. Varsói Szerződést.

Július 31–augusztus 14.: harmincezer külföldi vendég részvételével Varsóban sor kerül az V. Világifjúsági Találkozóra.

Augusztus 21.: a *Nowa Kultura* című hetilap hasábjain napvilágot lát Adam Ważyk nagy hatású, a fennálló viszonyokat pártellenzéki szempontból kritizáló *Poéma felnőtteknek* című verse, amelyet a szocialista irodalom főideológusa, Stefan Żółkowski hevesen bírál. A lap főszerkesztőjét megtorlásul leváltják.

Augusztus: Varsóban megnyílik a Fiatal Képzőművészek Összlengyel Kiállítása, amely a bemutatott műveket tekintve jelképes szakítás a szocialista realizmussal.

Szeptember 4.: megjelenik a Lengyel Ifjúsági Szövetség által kiadott *Po prostu* (Egyszerűen) című folyóirat, amely „az egyetemi hallgatók és fiatal értelmiségiek” hetilapjaként a gyors szellemi megújulás egyik legfontosabb fóruma lesz.

Október 18.: megalakul a Külhoni Lengyelekkel Kapcsolatot Tartó Társaság, a „Polonia” – a lengyelek voltaképpen világszövetsége.

1956

Február 13–25.: az SZKP XX. kongresszusa Moszkvában, amelyen Hruscsov Sztálint leleplező „titkos” beszéde mellett többek között az is elhangzik, hogy a III. Internacionálé alaptalanul oszlatta fel a Lengyelország Kommunista Pártját 1938-ban.

Március 11.: a *Po Prostu* hasábjain nagy visszhangot kiváltó cikkben vetik fel, hogy a Honi Hadsereg tagjait rehabilitálni kellene.

Március 12.: Moszkvában meghal B. Bierut. Halálával felerősödik a párton belüli liberális és konzervatív tábor közötti rivalizálás. A centrumban J. Cyrankiewicz és E. Ochab foglal helyet.

Március 20.: kompromisszumos megoldásként Edward Ochabot választják a LEMP KB első titkárává.

Április 27.: a Szejm amnesztiarendelete következtében harmincötezer elítéltet, köztük hatezer politikai foglyot helyeznek szabadlábra.

Május: a LEMP vezetői felveszik a kapcsolatot Gomulkával, a Lengyel Munkáspárt egykori vezetőjével, annak jeleként, hogy térjen vissza a politikai életbe.

Június 28–29.: a normarendezés, a kifizetetlen teljesítmények, a drágaság, a romló életszínvonal miatt sztrájkba lépnek a poznańi üzemek, élükön a Sztálin- (Cegielski-)művekkel. A sztrájkoló munkások százezer fős menete a Vajdasági Pártbizottság székháza és a Városi Nemzeti Tanács épülete elé vonul. Az első kormányközlemény szerint a munkásmegmozdulás „a Lengyelországgal ellensé-

ges imperialista központok és a földalatti reakció” aknamunkájának eredménye volt. A poznańi események világviszhangot váltottak ki és a társadalmat arra sarkallták, hogy mind határozottabban szálljon síkra a változásokért.

Augusztus 5.: a LEMP KB közleményt ad ki arról, hogy Władysław Gomułkát, Zenon Kliszkót és Marian Spychalskit felmentették az 1949-es vádak alól.

Október 19.: a LEMP KB 8. plénuma megtartásának hírére váratlanul Varsóba érkeznek az SZKP vezetői Nyikita Szergejevics Hruscsovval az élen. Nehéz tárgyalások árán sikerül meggyőzni a szovjet felet arról, hogy a tervezett plénum határozatai nem érintik a Szovjetunióhoz fűződő barátságot és szövetséget. Az SZKP vezetői az így megszerzett garanciával másnap elhagyták Varsót.

Október 24.: az új választási törvény szerint egy mandátumra több jelölt is állítható a listán.

November 13.: a Nemzetvédelmi Minisztérium éléről leváltják K. Rokosszovszkijt, aki több száz szovjet tanácsadóval együtt visszatér a Szovjetunióba.

November 16–18.: a moszkvai szovjet–lengyel megbeszélések során közös közleményt írtak alá arról, hogy Lengyelország adósságát befagyasztják, Lengyelország hitelt kap gabonavásárlásra, felgyorsítják a Szovjetunióban élő lengyelek repatriálását, s jogilag rendezik a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok státusát.

Október–november: eltörlik az arany és az idegen valuta birtoklásának tilalmát, megszüntetik a kiváltságosok ellátására fenntartott különleges boltokat, rehabilitálják a törvénytelenül elítélteket, visszaveszik az eltávolított egyetemi tanárokat, növelik a szatellitpártok – az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt – önállóságát, enyhítik a cenzúrát, megújulnak a művészeti szövetségek, a *Tygodnik Powszechny* visszakерül az alapító szerkesztőséghez és kiadóhoz.

November 30–december 10.: a felbomlott Lengyel Ifjúsági Szövetség helyében létrejön a Fialat Demokraták Szövetsége, a Forradalmi Ifjúsági Szövetség, a Munkásifjúsági Szövetség.

December 9–11.: ismét megalakul a Cserkészszövetség.

December 31.: eltörlik az egyházi önállóságot súlyosan sértő ún. „februári” (1953. február 9-i) rendeletet. Az év végéig felbomlik a termelőszövetkezetek többsége. Számuk 1956 utolsó három hónapjában tízezerről ezeröttszáz alá csökken.

December: létrejönnek a sisakkal és óriásgumibottal felszerelt ZOMO-alakulatok (Gépesített Állampolgári Rendőrtartalékok).

1957

Január 2–3.: a Forradalmi Ifjúsági Szövetség és a Munkásifjúsági Szövetség összevonásával létrejön a Szocialista Ifjúsági szövetség, 1957 februárjában pedig a Falusi Ifjúsági Szövetség.

Január 20.: az „október” utáni első országgyűlési választás. A megszüntetett Nemzeti Front jelöltjei helyett ezúttal az 1956 novemberében létrehozott Nemzeti Egységfront jelöltjeire lehetett szavazni. A szavazás jelmondata „az áthúzás nélküli szavazás” volt. „Pártunk jelöltjeinek áthúzása – az hazánk függetlenségének áthúzása...” – mondta Gomułka január 19-én tartott beszédében. 459 helyre 723 jelöltet állítottak. A választáson a szavazásra jogosultak 94,1 százaléka vett részt, s a leadott szavazatok 98,4 százaléka a Nemzeti Egységfront jelöltjeire esett. A Szejm padsoraiban első ízben foglalhattak helyet a „Znak” katolikus csoport képviselői.

Március 25.: Moszkvában aláírják a lengyel–szovjet repatriálási szerződést. Ennek jegyében Lengyelországba telepedhettek át mindazon lengyel vagy zsidó nemzetiségű személyek, akik 1939. szeptember 17-e előtt lengyel állampolgársággal rendelkeztek. A repatriálási jog ezen személyek gyermekeire és házastársára, valamint a szibériai lágerek foglyaira is kiterjedt. 1955 és 1959 között mintegy kétszázötvenezer személy települt át a Szovjetunióból Lengyelországba.

Október 2.: az ENSZ fórumán A. Rapacki lengyel külügyminiszter Közép-Európa egy részét atommentes övezetté javasolja nyilvánítani (Rapacki-terv). A LEMP KB Titkársága betiltja a *Po Prostu* című hetilapot. Az emiatt tiltakozó tüntetőket október 2-a és 5-e között gumibotos rendőri egységek oszlatják fel.

December 13.: ismét létrehozzák az 1952-ben megszüntetett számvevőszéket.

1958

Április 14–19.: a Szakszervezetek IV. országos gyűlésén Gomułka javasolta, hogy a munkástanácsok működésének összehangolására hozzák létre a Munkásönigazgatási Konferenciát. Az ezzel kapcsolatos 1958. december 20-i törvény szerint a konferencia a munkástanácsok, a szakszervezetek és a pártszervezetek képviselőiből állt volna.

Szeptember 23.: Gomulka a lengyel állam fennállásának közelgő millenniumi évfordulója alkalmából meghirdeti az ezer iskola felépítésének programját.

December 15–16.: a Lengyel Írók Szövetségének IX. kongresszusán az írók egy része heves bírálatban részesíti a cenzúra működését és a hivatalos kiadási politikát.

1959

Január 6.: a Minisztertanács Gazdasági Bizottsága döntést hoz arról, hogy Póckban olajfinomító épüljön.

Február 3.: visszakerül Lengyelországba az 1939-ben elvitt, és Kanadában letétbe helyezett nemzeti kincsek egy része. A másik részét 1961-ben hozzák haza.

Március 10–19.: a LEMP III. kongresszusa elsősorban a revizionizmus elleni harc jegyében folyik, s ez a párt dogmatikus és konzervatív irányvonalának megerősödését jelenti. Napirendre kerül a „falu szocialista átalakítása” és a „szövetkeztetés” kérdése is. A kongresszus az 1956 őszt követő átalakulás végét jelenti.

1960

Július 16–17.: országos ünnepségek keretében emlékeznek meg a grunwaldi csata öt-századik évfordulója alkalmából. Az eseményhez németellenes propaganda-hadjárat társul. Ez alkalomból mutatják be Henryk Sienkiewicz Aleksander Ford által megfilmesített regényét, a *Keresztesek*-et.

November 16.: törvényrendeletben eltörlik Vízkereszt (január 6.) és Mária mennybemenetelének ünnepét (augusztus 15.) mint munkaszüneti napot.

1961

Július 14.: törvény a „lakosság mozgásának ellenőrzéséről és nyilvántartásáról”. Ennek előírása szerint a szállodákban, üdülőhelyeken huszonnégy órán belül be kellett jelentkezni, máshol pedig három napon belül.

Július 15.: törvény az oktatási és nevelési rendszer fejlődéséről. Az oktatási miniszter 1961. augusztus 19-én kelt rendelete szerint a hitoktatás csak iskolán kívül, erre külön kijelölt helyeken folytatható.

1962

Február 15.: az új állampolgársági törvény az emigránsokat megfosztja lengyel állampolgárságuktól, a Legfelsőbb Bíróságról alkotott törvény szerint a kinevezés és visszahívás az Államtanács joga.

1963

Április: a szén, a villanyáram, a központi fűtés és a víz árának felemelése miatt társadalmi elégedetlenségi hullám söpört végig az országon.

Április 4–6.: a LEMP KB 13. plénümán a párton belüli ideológiai munka időszerű kérdéseit boncolgatták. Gomułka hosszú beszédben bírálta az ország társadalomtudományi ágazatait és a kultúrát, mivel a területükön folyó munka nem hat elégséges mértékben „a szocialista társadalmi tudat” fejlődésére.

1964

Február 29.: az LNK kormánya közzéteszi memorandumát arról, hogy Közép-Európában fagyasszák be a nukleáris fegyverkezést (Gomułka-terv). Ez Gomułka reakciója arra a törekvésre, amellyel Hruscsov a német–szovjet kapcsolatokat akarta új alapokra helyezni. Gomułka számára fontos lett volna a *status quo*, így Lengyelország nyugati határainak nemzetközi garantálása.

Március 14.: „A 34-ek levele”. A lengyel értelmiségiek 1956 utáni első nyílt tiltakozása a lengyel kultúrát veszélyeztető cenzúra és szűklátókörű kulturális politika ellen.

Július 25–30.: a LEMP IV. kongresszusa. Gomułka pozíciója tovább erősödik. A kínai és az albán kommunista párt elítélése.

1965

Február 2.: befejeződik a közellátási gondok villámhárítójául konstruált per az ún. „hús-ügyben”. A Fővárosi Húskereskedelmi Vállalat igazgatóját halálra ítélik és kivégzik, négy személyt életfogytiglani börtönre ítélnék – lopás, csalás, visszaélés címén.

Március 19.: Jacek Kuroń és Karol Modzelewski letartóztatása, akik nyílt levelet intéztek a Varsói Egyetem párttagjaihoz és a Szocialista Ifjúsági Szövetség tagjaihoz. Ebben a „lenini gyökerekhez” való visszatérés politikai programját fogalmazták meg. Ezért 1965. július 15-én Modzelewskit három és félévi, Kurońt háromévi börtönre ítélik.

November 18.: a lengyel püspöki kar nyílt levelet intéz a német püspöki karhoz, amelyben bocsánatot kérve és megbocsátást hirdetve a két nép közötti kapcsolat rendezésére kéri a címzetteket.

1966

Január 14.: Gomułka a Nemzeti Egységfront rendkívüli gyűlésén jelentette be az Ezeréves Lengyel Államiság rendezvényeit, s közben hevesen bírálta a püspöki kart és a prímást.

Február–március: az egyházellenes kampány részeként azt is bejelentik, hogy VI. Pál pápa nem kap beutazási engedélyt a központi częstochowai millenniumi ünnepekre.

Szeptember 1.: bevezetik a nyolcosztályos általános iskolát.

Október 31.: a vezető filozófiatörténész, Leszek Kołakowski a Varsói Egyetem Történeti Intézetében tartott előadásán értékelte az elmúlt tíz év hatalmi politikáját. Kritikai hangvétele miatt kizárták a pártból.

1967

Április 16.: megnyitják az auschwitz-birkenauai haláltábor területén épített emlékmű-mauzóleumot.

Május 27.: a VI. Pál pápa által kinevezett huszonhét bíboros között van Karol Wojtyła krakkói érsek is.

Július 19.: Gomułka a szakszervezetek VI. kongresszusán tartott beszédében – két nappal az arab–izraeli háború befejezése után – a lengyelországi zsidóságot potenciális „ötödik hadoszlopként” bélyegezte meg. Az így támadt légkör alkalmas volt a politikai ellenfelekkel való leszámolásra.

1968

Január 16.: hivatali döntés születik arról, hogy február 1-jével az *Ősök*-et leveszik a varsói Nemzeti Színház műsoráról.

Február 29.: a Lengyel Írók Szövetségének Varsói Tagozata közgyűlési határozatot fogad el, hogy az *Ősök*-et állítsák újra színpadra, és enyhítsék az alkotói szabadságot korlátozó cenzúrát. Stefan Kisielewski az országban meggyökeresedett rendszert nyíltan „a tahók diktatúrájának” nevezi.

Március 8.: a Varsói Egyetemen az onnan eltávolított két diák, Adam Michnik és Henryk Szlajfer visszavétele mellett tüntetnek a hallgatók. Gyűlésüket a rendőrségnek az egyetem területére benyomuló különleges alakulatai szétverik. Ez lesz kiváltója az ún. „márciusi eseményeknek”.

Március 21.: a Lengyel Püspöki Kar 107. plenáris ülésén levelet intéz Cyrankiewicz miniszterelnöknek, amelyben a diákok ellen fogantatott brutális intézkedéseket bírálja, s kéri a letartóztatottak szabadon bocsátását, valamint azt, hogy „a sajtó az igazságnak megfelelően tájékoztassa a közvéleményt”.

Április 8.: E. Ochab a fokozódó antiszemita kampány elleni tiltakozásul lemond az Államtanács elnöki tisztéről. Helyettese a nemzetvédelmi miniszteri posztjáról leváltott Marian Spychalski lesz.

Április 20.: az április 19-e és 21-e között megtartott szemjűlés második napján Cyrankiewicz a márciusi események kapcsán interpelláló „Znak”-képviselőket választában a lengyelországi „politikai reakció maradványainak” nevezi.

Augusztus 21.: a Szovjetunióval, Bulgáriával, az NDK-val és Magyarországgal együtt Lengyelország is részt vesz Csehszlovákia katonai megszállásában. A katonai vállalkozást lengyel részről Wojciech Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter irányította. Az intervenció elleni tiltakozásul Ryszard Siwiec, a Honi Hadsereg egykori katonája szeptember 8-án a varsói stadionban felgyújtotta magát.

1969

Január, február, április: varsói perek J. Kuroń, A. Michnik, K. Modzelewski és H. Szlajfer ügyében.

Április 15–24.: a Lengyel Hadsereg küldöttsége Wojciech Jaruzelski nemzetvédelmi miniszterrel az élen látogatást tesz Moszkvában.

Június 18.: a Pártellenőrzés Központi Bizottságának ülésén az elnöklő Zenon Nowak bejelentette, hogy 1968-ban 6749 embert zártak ki a pártból s 27 708 tagjelöltet töröltek. Ezzel szemben egy év alatt 213 098 új tagjelölt lett. Ez a növekedés ilyen rövid idő alatt példátlanul mondható a lengyel párt történetében.

1970

Február: tárgyalássorozat kezdődik a lengyel–nyugatnémet kapcsolat rendezése céljából.

December 7.: Willy Brandt, az NSZK kancellárja és J. Cyrankiewicz, az LNK miniszterelnöke megállapodást ír alá a lengyel–nyugatnémet kapcsolatok rendezéséről. Az NSZK elismeri az Odera és a Neisse folyók vonalát Lengyelország nyugati határául. A lengyel kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy nem gördít akadályt a német nemzetiségű lengyel állampolgárok kivándorlása elé. Ennek eredményeként az 1970-es évek közepéig hatvanötezer személy telepedett át az NSZK-ba.

December 12.: kormányhatározat születik a közszükségleti ipari termékek és az élelmiszerek árának 19–39 százalékos emeléséről.

December 14.: a karácsony előtti váratlan áremelések ellen több ezer hajógyári munkás tiltakozik a gdański vajdasági pártbizottság székháza előtt. Ennek hírére egyre több üzem lép sztrájkba. A tüntetők összetűznek a rendőrséggel. Az összecsapásokban több tucat személy meghal. A véres összetűzések a következő napokban is folytatódnak.

December 20.: a LEMP KB rendkívüli ülésén Gomułka betegségére hivatkozva lemondani kényszerül első titkári tisztéről. Helyét a katowicei vajdasági pártbizottság titkára, Edward Gierek foglalja el. Lengyelország a hetedik évtized végén 32,6 millió lelket számlál.

1971

Február 6–7.: a LEMP KB 8. plenumán eltávolítják Gomułka híveinek többségét a legfelsőbb párt- és államvezetésből. A decemberi eseményeket azzal magyarázzák, hogy a pártvezetés nem tudott úrrá lenni a „társadalmi bizalmatlanság” által gerjesztett válságon.

Március 3.: Piotr Jaroszewicz miniszterelnök találkozik S. Wyszyński prímással, és az Egyház és az állam közötti kapcsolatok új, harmonikus fejezetét ígéri.

December 6–11.: a LEMP VI. kongresszusán nagyszabású gazdasági tervet fogadnak el, amely szerint az 1971 és 1975 között ütemezett gazdasági fejlődés tükrében a nemzeti jövedelem harminckilenc százalékkal, az ipari fejlődés ötven százalékkal, a mezőgazdasági húsz százalékkal, a beruházás pedig negyvenöt százalékkal növekedne.

1972

Május 19.: idő előtti országgyűlési választások. A várakozásoknak megfelelően „megerősítik” a társadalomnak a kormány iránti bizalmát. Ennek eredményeként az Államtanács elnöke Henryk Jabłoński professzor, a Szejm elnöke pedig Stanisław Gucwa, az Egyesült Néppárt Főbizottságának addigi elnöke lesz.

Május 10–11.: a LEMP KB 5. plánján Gierk „a második Lengyelország” felépítésének ambiciózus tervét tárja a nyilvánosság elé. Ennek megvalósításával Lengyelország modern ipari állam lett volna.

Június 28.: a Bundestag ratifikálja az 1970-es lengyel–nyugatnémet megállapodást.

Szeptember 14.: Lengyelország és a Német Szövetségi Köztársaság felveszi egymással a diplomáciai kapcsolatot.

November 29.: a Szejm közigazgatási reformot elrendelő határozata következtében az addig négyezer község és település helyett ismét bevezeti az 1954-ig létező körjegyzőségi rendszert (hozzávetőleg kétezer-háromszáz körjegyzőségről van szó).

1973

Április 11.: létrehozzák és a LEMP eszmei-politikai nevelése alá rendelik a Lengyel Szocialista Ifjúsági Szövetségek Föderációját. (Ennek tagjai a Szocialista Ifjúsági Szövetség, a Szocialista Falusi Ifjúsági Szövetség, a Szocialista Katonaiifjúsági Szövetség, a Lengyel Egyetemisták Szocialista Szövetsége és a Lengyel Cserkészszövetség). A lengyel püspöki kar tiltakozik a föderáció létrehozása ellen, amelyben az állam nevelési, ideológiai monopóliumának érvényesítését látja annál is inkább, mert ugyanekkor hozzák létre a Közoktatási és Nevelésügyi Minisztériumot.

1974

Június 26.: a Szejm új munkatörvénykönyvet fogad el, amely nem tartalmazza a sztrájkjogot.

Október 2–13.: Edward Gierk hivatalos látogatást tesz az Egyesült Államokban, amelynek során a gazdasági, technológiai és ipari együttműködés fejlesztésére vonatkozó nyilatkozatot írnak alá.

1975

Április 20–27.: a háború után első ízben rendezik meg a Keresztény Kultúra Hetét.

Május 28.: a Szejm döntése az ország új közigazgatási felosztásáról. A hármas lépcsőjű (vajdaság–járás–körjegyzőség) szerkezetet felváltja a vajdaság–körjegyzőség struktúra. Ennek jegyében a tizenhét vajdaság helyett negyvenkilenc kisebb és gazdaságilag gyengébb vajdaságot hoznak létre – a központi befolyás növelésének céljából.

Augusztus 1.: az LNK delegációja Edward Gierekkel az élen aláírja az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Zárónyilatkozatát, amely a határok tiszteletben tartása mellett az emberi jogok tiszteletben tartását is kimondja.

Szeptember: a decemberi VII. pártkongresszusra készülve nemcsak „a szocialista építés dinamikus fejlesztéséről – a jobb élet- és munkaminőségről” szóló irányelvet tették közzé, hanem azt is, hogy az állam szocialista jellegét és a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatot is alkotmányos paragrafusban rögzítik. Ez tiltakozóhullámot váltott ki. Elsőként, még szeptember 27-én a püspöki kar fogalmazta meg fenntartását.

1976

Február 10.: a Szejm megszavazza, hogy a Lengyel Népköztársaság alkotmányának egyes cikkelyeit megváltoztassák. Az I. cikk kimondja, hogy Lengyelország szocialista állam, a 3. cikk szerint „a nemzet vezető ereje” a LEMP, s az LNK-nak erősítenie kell a barátság Szovjetunióhoz fűző kötelekeit.

Június 24.: a Szejm elfogadja az élelmiszerek árának jelentős emelését. (A hús hatvan kilenc százalékkal, a vaj és a sajt ötven százalékkal, a csirkehús harminc százalékkal, a cukor száz százalékkal drágul.)

Június 25.: az áremelések hírére tiltakozó megmozdulások törnek ki Lengyelország több városában, a legnagyobb Radomban, ahol felgyújtják a LEMP Vajdasági Bizottságának székházát. A megmozdulásoknak két halottja és kétszáz sebesültje van. Ezeregyszáz személyt bocsátanak el munkahelyéről.

Szeptember 23.: Varsóban megalakul a Munkásvédő Bizottság – Komitet Obrony Robotników: KOR.

1977

Március 3.: az Államtanács több mint tíz év várakozás után ratifikálja a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Paktumát, illetve a Gazdasági, Társadalmi és Kulturális Jogok Nemzetközi Paktumát.

Július 19.: az Államtanács rendelete arról, hogy amnesztiában részesíti a júniusi eseményekben való részvételükért elítélt munkásokat.

Szeptember 29.: a KOR eredeti rövidítését megőrizve átalakul Társadalmi Önvédelmi Bizottsággá – Komitet Samoobrony Społecznej: KOR.

1978

Február: a Szabad Szakszervezetek Mozgalmának kezdete. Az első alapító bizottság Katowicében jött létre, a következő hónapokban a tengerparti városokban is alakultak hasonló bizottságok.

Október 16.: Rómában pápává választják Karol Wojtyła bíborost, krakkói érseket, aki II. János Pál néven foglalja el hivatalát. Pápává választása a lengyelországi eseményekre irányítja a világ közvéleményének figyelmét.

1979

Június 2–10.: II. János Pál pápa első lengyelhoni zarándoklata, amelynek során hét lengyel várost látogatott meg. Az általa celebrált miséken közel tízmillió ember vett részt. Látogatásának meghatározó hatása volt a következő év eseményeire.

1980

Február 11–15.: a LEMP VIII. kongresszusa Varsóban. Az ország drámai gazdasági-társadalmi állapotától függetlenül a nehézségeket átmenetinek nyilvánítják. A gazdasági helyzetért mintha csak Piotr Jaroszewicz volna felelős, egyedül neki kell távoznia a posztjáról. Utóda Edward Babiuch lesz.

Július 1.: a húsárak árának emelése miatt sztrájkok törnek ki Lublinban, amelyek közép-lengyelországi üzemekre is áttérjednek. A júliusi sztrájkokban összesen százhatven üzem nyolcvanezer dolgozója vett részt, közülük nagy számban vasutasok is.

Augusztus 15.: a tengerparti üzemek, gyárak egyre nagyobb számban csatlakoznak a hajógyári sztrájkhoz. Gierék visszaérkezik a Szovjetunióból, ahol „évi rendes szabadságát” töltötte.

Augusztus 16.: Lech Wałęsával az élen megalakul az Üzemközi Sztrájkbizottság; augusztus 23-ig háromszáznolcvannyolc üzem csatlakozik a sztrájkhoz.

Augusztus 30.: Szczecinben aláírják a megállapodást a kormánydelegáció képviselőivel, ezt Gdańskban a politikai foglyok szabadon bocsátásától teszik függővé.

Augusztus 31.: Gdańskban a követelések 4. pontjához mellékelik a szabadlábba helyezendő politikai foglyok névsorát is. Jagielski ígéretet tesz, hogy a követelés e pontja egy napon belül teljesülni fog. Délután 17 órakor aláírják a 21 pontos megállapodást, amelynek legfontosabb (2.) pontja a független öngazgatású szakszervezetek engedélyezése.

Szeptember 6.: a LEMP KB szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszaka tartott 6. plenumán „egészségi állapotára” való tekintettel lemond Edward Gierek, s Stanisław Kaniát választják meg a KB első titkárának.

Szeptember 17.: az Üzemközi Alapítóbizottságok és Üzemközi Munkásbizottságok lengyelországi képviselői Gdańskban megalapítják a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szabad Szakszervezetet és Országos Egyeztető Tanácsot, amelynek elnökévé Lech Wałęsát választják.

November 10.: a Legfelsőbb Bíróság bejegyzi a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezetet, amelynek ekkor már tízmillió tagja van.

December 16.: a tengerparti események tízedik évfordulóján Gdańskban ünnepélyesen leleplezik a Meggyilkolt Hajógyári Munkások emlékművét.

1981

Február 11–12.: Józef Pińkowski lemondása után Wojciech Jaruzelski lesz a miniszterelnök, aki beköszöntő beszédében „kilencven nyugodt napot” kér. Az új miniszterelnök-helyettes Mieczysław F. Rakowskit, a *Polityka* című hetilap addigi főszerkesztőjét bízzák meg azzal, hogy kapcsolatot tartson a Szolidaritással.

Március 8–9.: a (február folyamán létrehozott) „Szolidaritás” Független Öngazgatású Parasztszakszervezet Országos Kongresszusa Jan Kulajt választotta meg elnökének.

Március 19.: Bydgoszczban a Vajdasági Nemzeti Tanács üléséről a rendőrség eltávolította és véresre verte a városi „Szolidaritás” három vezetőjét. Mivel a tettesek felderítésére nem történt intézkedés, a „Szolidaritás” vezetősége március 27-re négyórás országos figyelmeztető sztrájkot hirdetett.

Április 3.: *Tygodnik Solidarności* címmel megjelenik a Független Öngazgatású Szakszervezet országos hetilapja Tadeusz Mazowiecki szerkesztésében – ötszázezer példányban.

Május 27.: a Cannes-i Filmfesztiválon Andrzej Wajda *Vasember* című filmje nyeri el az Arany Pálma-díjat.

Június 9.: bejegyzik a Kisiparos „Szolidaritás”-t.

Június 28.: Poznańban leleplezik az 1956. júniusi munkásfelkelés áldozatainak emlékművét.

Július 14–20.: a LEMP IX. rendkívüli kongresszusának tanácskozásai. A tizenegy tagú Központi Bizottságba Jaruzelskin, Kanián, Barcikowskin és Stefan Olszowskin kívül új tagok kerültek be. Titkos szavazáson Barcikowskival szemben Kaniát választották meg első titkárnak. Giereket, Babiuchot, Pykát és több régi vezető káderet mint a válság fő előidézőit kizárták a pártból.

Szeptember 5–10.: a gdański sportcsarnokban megtartják a Szolidaritás országos küldöttgyűlésének első fordulóját. Határozatai közül a legnagyobb visszhangot kiváltó dokumentum a szeptember 9-én kelt *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz*, amely szabad szakszervezetek alakítására biztatja a testvérnépeket.

Szeptember 26–október 7.: a Szolidaritás kongresszusának második fordulója, amely a szakszervezetet társadalmi mozgalomként határozza meg. Határozatok születnek a különféle önkormányzatok, a bírói függetlenség, a kultúra és a nemzeti kisebbségek védelmében. A választáson Lech Wałęsa kapja a szavazatok ötvenöt százalékát. A kongresszus idején a Társadalmi Önvédő Bizottság bejelenti feloszlását, mivel céljainak megvalósítására a Szolidaritás léte a garancia.

Október 18.: a LEMP KB 4. plénuma, amelyen elfogadják Kania lemondását, akinek a helyét Jaruzelski tábornok foglalja el. Így egy kézbe kerül a párt, a kormány és a hadsereg irányítása.

December 11–12.: a „Szolidaritás” Országos Bizottságának gdański tanácskozása.

December 13.: december 12-én délután Wojciech Jaruzelski tábornok vezetésével megalakul a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa. Jaruzelski másnap reggel 6-kor a rádión és televízión át bejelenti, hogy az ország egész területén bevezeti a hadiállapotot.

1982

Február 24–25.: a LEMP KB első plenáris ülése. Az igazi hatalom a katonai körök kezében marad.

Április 22.: megalakul a föld alá kényszerített „Szolidaritás” Ideiglenes Koordináló Bizottsága a bujkáló tagok – Zbigniew Bujak, Władysław Frasyniuk – vezetésével.

Július 20.: a LEMP, az Egyesült Néppárt és a Demokratikus Párt létrehozza a Hazafias Nemzeti Újjászületési Mozgalmat, amelynek célja a társadalom egyesítése „a Kőztársaság megújítása és a válságból való kivezetése céljából”.

Augusztus 31.: a gdański megállapodás második évfordulóján tüntetésekre kerül sor Lengyelország különböző városaiban. Ezek során a rendőrségi fellépéseknek öt halottja és kétszáz sebesültje lesz, s ötezer embert állítanak elő.

November 12.: megszüntetik Lech Wałęsa internálását. Sokan úgy vélik, hogy ez összefüggésbe hozható Brezsnyev két nappal azelőtt bekövetkezett halálával.

December 19.: az Államtanács határozatával december 31. napjától felfüggesztik a hadiállapotot. December 23-ig szabadon bocsájtják az internáltakat, kivéve a Szolidaritás vezetőit, akiket azonnal letartóztatnak.

1983

Június 16–23.: II. János Pál pápa második lengyelhoni zárandoklata. Lengyelország nyolc helységében tartott szentmisét. A Tátrában találkozott Lech Wałęsával, és két ízben tartott megbeszélést Wojciech Jaruzelskivel. Látogatása minden bizonnyal hozzájárult a társadalom lecsillapodásához és belső megújulásához.

Július 22.: megszüntetik a hadiállapotot, s ezzel a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa is befejezi tevékenységét, egyúttal részleges amnesztia meghirdetésére is sor kerül.

Október 5.: a norvég parlamenti bizottság Lech Wałęsának ítéli oda a Nobel-békedíjat.

1984

Július 17.: a hadiállapot bevezetése óta első ízben tartanak önkormányzati választásokat, amelyek bojkottjára szólított fel az ellenzék.

Október 19.: elrabolják és meggyilkolják Jerzy Popieluszko atyát.

1985

Február: Popieluszko gyilkosainak toruńi perében négy belügyi tisztet ítélnak tizen-négytől huszonöt évig terjedő börtönbüntetésre.

Május 23.: a gdański Vajdasági Bíróság előtt megkezdődik Władysław Frasyniuk, Bogdan Lis és Adam Michnik pere. A vád: „a köznyugalom felforgatásának kísérlete”. Június 14-én két és fél-, három és félévi börtönre ítélik őket.

Október 13.: megtartják a régóta esedékes országgyűlési választást. A részvételi arány az ellenzék szerint hatvanhat, a kormány szerint hetvennyolc százalékos.

November 6.: a Szejm első ülésén személyi változásokról döntenek. A távozó Henryk Jabłoński helyett Wojciech Jaruzelski lesz az Államtanács elnöke, aki egyben a KB első titkára is. A miniszterelnök Zbigniew Messner.

1986

Május 31.: Varsóban letartóztatják a Szolidaritás egyik vezetőjét, az 1981 decembere óta bujkáló Zbigniew Bujakot.

Június 12.: Lengyelország harminchat év múltán ismét tagja a Nemzetközi Valuta-alapnak.

Június 29–július 3.: a LEMP X. kongresszusa felszínre hozza a párton belüli mély válságot.

Szeptember 29.: Lech Wałęsa nyíltan megalakítja a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezet Ideiglenes Tanácsát, és megkezdik a területi hálózat kiépítését. A hatalom e törekvést törvénytelennek tekinti.

1987

Június: hivatalosan megjelenik az 1979-től föld alatt kiadott *Res Publica* című havilap első legális száma.

Október 25.: a „Szolidaritás” Ideiglenes Országos Bizottságának és Ideiglenes Tanácsának közös ülésén létrehozzák a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezet Országos Végrehajtó Bizottságát. Az egységes vezetés élére Lech Wałęsát választják meg.

1988

Február.: 1982 óta a legnagyobb áremelésekre kerül sor.

Július 11–16.: Mihail Gorbacsov látogatása Lengyelországban azt a reményt keltette, hogy a rendszer megreformálása folytatható és erősíthető.

December 18.: Lech Wałęsa kezdeményezésére megalakul a száztagú Állampolgári Bizottság, amelynek feladata „a kerekasztal” szakmai előkészítése.

1989

Február 6–április 5.: „kerekasztal”-tárgyalások.

Április 17.: a Szolidaritás bejegyzése.

Június 4.: a korlátozottan szabad választások első fordulója.

Július 4.: az újonnan választott Szejm elnökévé Mikołaj Kozakiewiczet, a szenátus elnökévé Andrzej Stelmachowskit választják.

Július 19.: a Nemzetgyűlés (a parlament összekapcsolt két háza) egy szavazattöbbséggel Wojciech Jaruzelskit választja meg Lengyelország köztársasági elnökének. (Egyébként ő volt az egyetlen jelölt.)

Augusztus 7.: Lech Wałęsa azt javasolja, hogy a LEMP kihagyásával az Állampolgári Parlamenti Klub, az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt alakítson kormányt.

Augusztus 17.: a Wałęsa által kormányalakításra javasolt ÁPK, ENP és DP aláírja a koalíciós megállapodást.

Augusztus 19.: Kiszczak lemondása után Jaruzelski köztársasági elnök Tadeusz Mazowieckit bízta meg kormányalakítással.

Szeptember 12.: a Szejm nagy szavazattöbbséggel megszavazza Mazowiecki kormányát, amelyben nyolc tárcát kapott az ÁPK, négy tárcát az ENP, három tárcát a DP és négy tárcát (köztük a belügyminiszterit és a honvédelmi miniszterit) a LEMP.

December 18.: az alkotmány módosításával Lengyelország ismét köztársaság.

1990

Január 17.: a LEMP XI. kongresszusa, amelyen felosztatja önmagát, és kétszázkilencvenegy képviselője megalakítja a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciáját. A Főtanács elnöke Aleksander Kwaśniewski lesz, a Központ Végrehajtó Bizottságának főtitkára pedig Leszek Miller. A többi képviselő a Szociáldemokrata Uniót hozza létre.

Február 9.: ismét a koronás sas lesz a lengyel állam címere.

Június 24.: a Szolidaritás két táborra szakad: a radikális és gyors változások hívei Wałęsa mögé sorakoznak fel, a fokozatos változásokat pártolók Mazowiecki mögé.

Szeptember 1.: bevezetik az önkéntes döntés alapján választható iskolai hitoktatást.

Szeptember 19.: Jaruzelski bejelenti, hogy megbízatásának lejárta előtt hajlandó lemondani a köztársasági elnöki posztról. A Szejm döntést hoz arról, hogy a köztársasági elnököt a nép válassza meg öt évre.

December 9.: a második forduló szavazásának eredményeként Lech Wałęsa lesz Lengyelország új köztársasági elnöke.

December 22.: Lech Wałęsa a Londonból visszatért emigráns köztársasági elnök, Ryszard Kaczorowski jelenlétében leteszi a köztársasági elnöki esküt. Ezzel együtt a londoni emigráns köztársasági elnök tevékenysége jelképesen is véget ért.

NÉVMUTATÓ

- d'Abernon, Edgar Vincent 62
Adamusko, Vlagyimir 142
Ahrens, Friedrich 144, 149
Altheim, Franz 221
Anders, Władysław 68, 81, 114, 124–130,
132, 135, 142–144, 215, 225, 228, 250,
292, 334, 335, 338, 348
Andrássy Gyula 15
Andropov, Jurij 273, 286, 304
Andrzejewski, Jerzy 299
Anielewicz, Mordechaj 198, 200, 334
Antczak, Antoni 356
Arciszewski, Tadeusz 236–238, 241, 342
Arczyński, Marek 193
Arisztov, Averkij 295
Ash, Timothy Garton 280
Asztahov, Georgij 104
Babel, Iszaak 59
Babiuch, Edward 295, 370, 372
Babiuch, Jan 134
Bach-Zelewski, Erich von dem 202, 205,
231, 341
Baczko, Bronisław 275
Baczyński, Krzysztof Kamil 161
Baczyński, Rajmund 36
Bagiński, Kazimierz 239
Balcerek, Wiesław 193
Balcerowicz, Leszek 314
Balicki, Zygmunt 26, 28
Baliński, Ignacy 58
Bałucki, Michał 177
Banaś, Alojzy „Zorza” 209
Barcikowski, Kazimierz 308, 372
Bartel, Kazimierz 81–83, 85, 93, 326, 327
Bartoszewski, Władysław 171, 174, 191–
193, 195, 198, 200, 201, 209
Báthory István 14, 51, 179
Batko, Marian 215
Bastakov, Leonyid 140
Bauman, Zygmunt 275
Beck, Józef 84, 87, 93, 95, 97–99, 111,
330
Begin, Menachem 184
Belina-Prażmowski, Władysław 58
Benyovszky Móric 189
Berezowski 197
Berija, Lavrentij 139, 140, 143, 144, 149,
332
Berling, Zygmunt 126, 129, 130, 144,
227, 234, 235, 338, 339, 340
Berlinger, Enrico 299
Berman, Adolf 195, 249
Berman, Jakub 256, 346, 353
Beseler, Hans Hartwig von 39, 40, 44,
318, 319
Bezrucsko, Marko 70
Białas, Franciszek 337
Białoszewski, Miron 220
Bielański, Adam 274
Bień, Adam 237, 239, 338
Bieńkowski, Witold 195
Bierut, Bolesław 232, 241, 254, 264, 267,
335, 340, 341, 346, 349, 352, 353, 357,
359, 360
Billewiczówna, Maria 19

- Birjuzov, Szergej 270
 Bissel, Clayton 146
 Blaskowitz, Johannes 156
 Blomberg, Werner von 102
 Błahut, Wiktor 133, 134
 Błaszczuk, Henryk 246, 247
 Błaszczuk, Walenty 246
 Bobrowski, Czesław 345
 Bock, Hans 208
 Bohaterewicz, Bronisław 144
 Bohlen, Charles 107
 Bolczyk, Henryk 288
 Bór-Komorowski, Tadeusz 178, 225, 229,
 230, 232, 234–236, 245, 335, 339, 341
 Borbála, Szent 285
 Boruszcza, Aleksander 60
 Borusewicz, Bogdan 281
 Boul Artúr 73
 Brandt, Willy 293, 294, 367
 Bratny, Roman 255
 Brauchitsch, Walter von 102, 110, 111
 Breznszjev, Leonyid 273, 280, 282, 286,
 294–296, 302, 305, 311, 373
 Brodniewicz, Bruno 203, 208
 Brusilov, Alekszej 57, 319
 Brzozowski, Mieczysław 133
 Bugyonnij, Szmjon 58, 59, 62, 65, 69, 70
 Buhtz, Gerhard 144
 Bujak, Zbigniew 308, 372, 374
 Bukowski, Stanisław 356
 Bulganyin, Nyikolaj 263
 Burchardt-Buckacki, Stanisław 98
 Burzmiński, Józef 194
 Bús Balázs 222
 Busch, Ernest 169
 Buzek, Jerzy 195
 Bücher, Josef 171
 Bytnar, Jan 161

 Caesar, Gaius Iulius 89
 Canaletto (Beletto Bernardo) 152
 Carter, Jimmy 301

 Carton de Wiater, Adrian 61, 64, 77
 Cegielski, Hipolit 257, 360
 Chałasiński, Józef 261
 Chamberlein, Navile 95
 Charciński, Józef 239
 Chodakowski, Andrzej 283
 Chopin, Fryderyk 178
 Churchill, Winston 100, 122, 129, 145,
 196, 216, 225, 226, 228, 233, 236,
 335–337, 341, 342
 Chwalba, Andrzej 168, 172, 176, 178
 Ciesielski, Bogusław 252
 Clark-Kerr, Archibald 231, 233, 240
 Cochenhausen, Conrad von 156
 Cohn-Bendit, Daniel 281
 Corbin, André-Charles 114
 Cranach, Lucas 152
 Cukierman, Icchak 198
 Curzon, George 61, 62
 Cyran, Jerzy 288
 Cyrankiewicz, Józef 208–210, 259, 260,
 262–265, 270, 294–297, 347, 349, 353,
 355, 360, 366, 367

 Csekönics Iván 51, 59
 Csernyahovszkij, Ivan 338
 Csicserin, Georgij 54, 55, 61, 62

 Czako, Hanka 191
 Czapski, Jerzy 261
 Czarnkowski, Eugeniusz 239
 Czartoryski, Adam Jerzy 15
 Czekalski, Józef 289
 Czerniaków, Adam 193

 Dajan, Mose 272, 275
 Daladier, Édouard 105, 114
 Daszyński, Ignacy 34, 46–48, 64, 321
 Dawidowski, Aleksy 161
 Dąbrowska, Maria 220, 270
 Dąbrowski, Henryk 292
 Dąbrowski, Jan 175

- Dąbski, Jan 71
 Dejmek, Kazimierz 273
 Demko, Tyihon 269
 Dering, Władysław 208
 Diefenbach, Lorenz 191
 Dimitrov, Georgi 223
 Divéky Adorján 68
 Dmowski, Roman 26–31, 34, 40, 52, 58,
 62, 86, 181–183, 187, 316, 319, 320
 Dobrzański, Tadeusz 262
 Dovzsenko, Alekszandr 139
 Dowbór-Muśnicki, Józef 41, 44, 47, 49,
 63
 Dowding, Hugh 121
 Drabik, Stanisław 176
 Drewnowski, Karol 163
 Duboit, Stanisław 209
 Duch, Bronisław 131, 332
 Dupont, Marian 208
 Dzierżyński, Feliks (Dzerzsinszkij, Feliks
 Edmundovics) 25, 68, 179
 Dziewoński, Kazimierz 171

 E. Fehér Pál 136
 Earle, George Howard 146
 Eden, Nathony 239, 240, 336, 341
 Eichmann, Adolf 139, 194, 213, 218, 222
 Eisenstein, Szergej 138
 Eisler, Jerzy 267
 Engelmayer Ákos 147
 Essen-Stenbock-Fermer, gróf 32
 Estreicher, Karol 152, 153, 274

 Faury, Louis 98
 Fejgin, Anatol 256
 Ferdinánd, I., román király 78
 Ferenc József, I., császár, király 39, 319
 Fidelski, Roman 258
 Fieldorf, Emil „Nil” 358
 Filipowicz, Antoni 259
 Filipowicz, Julian 108
 Filipowiczowa, Wanda 334

 Finder, Paweł 224
 Fiszbach, Tadeusz 283
 Foch, Ferdinand 49, 50, 62, 63
 Foot, Michael 215
 Ford, Aleksander 275, 363
 Fortuna, Władysław 134
 Frank, Hans 150, 152, 153, 156, 157, 170,
 171, 175–179, 190, 192, 230
 Frasyniuk, Władysław 312, 372, 373
 Fredro, Aleksander 177
 Freisler, Roland 217
 Fritsch, Karl 191, 202
 Fuhrman, Jan 125

 Gaj, Bzsiskian 65, 69
 Gajowniczek, Franciszek 215
 Galicki, Andrzej 234, 235
 Galinat, Edward 91
 Gamelin, Maurice 95, 98
 Garlicki, Andrzej 34, 35, 42, 84
 Gąbka, Piotr 288, 289
 Genscher, Hans-Dietrich 312
 Geremek, Bronisław 282, 303, 313
 Gierek, Edward 263, 271, 275, 278, 280,
 282, 283, 286, 295–299, 302–304, 367,
 368–372
 Giza, Józef Krzysztof 285
 Glemp, Józef 307
 Glücks, Richard 203
 Głębocki, Mieczysław 70
 Gniech, Klemens 302
 Goebbels, Joseph 144, 145, 151
 Goldberg, Jakub 275
 Goldman, Nahum 198
 Gołemberski, Władysław 15
 Gomułka, Władysław 11, 224, 236, 241,
 250, 252, 253, 256, 263–278, 286,
 292–299, 342, 346, 349, 352, 354, 357,
 360–365, 367
 Gomułkowa, Zofia 268
 Gorbacsov, Mihail 137, 374
 Gorczyński, Witold 38

- Górecki, Juliusz *lásd*
 Kamiński, Aleksander
 Górski, A. 288
 Göring, Hermann 93, 330
 Grabarz, Mieczysława *lásd*
 Korompay Mieczysława
 Grabner, Maximilian 214
 Grabski, Stanisław 31, 72
 Grabski, Władysław 31, 60, 62, 71, 76,
 79, 80, 82, 323, 325, 326
 Grecsko, Andrej 273, 296
 Grobelny, Julian 195
 Grohov, Szergej (*lásd még* Popławski,
 Stanisław) 340, 341
 Grotewohl, Otto 355
 Grot-Rowecki, Stefan *lásd*
 Rowecki, Stefan „Grot”
 Gruba, Jerzy 286, 288, 289
 Grynbaum, A. 245
 Grynberg, Henryk 275
 Grynberg, Michał 180
 Grzybowski, Konstanty 274
 Grzybowski, Wacław 112, 113
 Gucwa, Stanisław 367
 Guderian, Heinz 102, 115
 Gurion, Ben 184
 Guszev, Fjodor 336
 Gwiazda, Andrzej 279, 281–283
 Gwiazdowicz, Kazimierz 245, 247, 251

 Gyenyikin, Anton 52–55, 58, 63
 György, VI., angol király 122

 Habsburg Vilmos 43
 Haller, Józef 41, 43, 44, 50, 51, 64, 66,
 319, 321, 322
 Haller, Stanisław 70, 125, 142
 Haraszi György 217
 Harriman, William Averell 232–234, 237,
 238, 240
 Hecht, Gerhard 156, 157
 Henderson, Neville 97

 Herbert, Zbigniew 136, 279
 Herczeg Ferenc 177
 Herwath, Hans von 107
 Himmler, Heinrich 151, 153, 166, 170,
 190, 192, 203, 211–213, 218, 341
 Hitler, Adolf (Führer) 87, 89, 93, 95–98,
 100, 103–107, 109, 116–118, 123, 124,
 128, 130, 133, 136, 138, 139, 142, 145,
 150, 151, 153, 156, 157, 160, 168, 170,
 175, 176, 187, 189, 190, 192, 195, 197,
 200, 202, 209, 211, 217, 223, 235, 249,
 251, 255, 292, 331, 335, 338
 Hlebowicz, Jerzy *lásd*
 Virion, Jerzy de
 Hlond, August 86, 95, 189, 250, 346, 352
 Hlasko, Józef 26
 Hołuj, Tadeusz 210
 Horthy Miklós 59, 100, 217, 330
 Höss, Rudolf 203, 205, 211, 214, 218,
 219
 Hruscov, Nyikita Szergejevics 139, 253–
 255, 264, 265, 360, 361, 364

 Illyés Gyula 220
 Iván, IV., (Rettegett) cár 179
 Ivanov *lásd*
 Szerov, Ivan Alekszandrovics
 Ivanov, Nyikolaj, orosz történész 264
 Iwaszkiewicz, Wacław 49, 63, 65
 Izdebny, Zygmunt 262

 Jabłoński, Henryk 367, 374
 Jagielski, Mieczysław 282, 284, 303, 370
 Jagodziński, Zygmunt 164
 Jakóbiec, Jan 178
 Jankowski, Henryk 282
 Jankowski, Jan Stanisław 229, 238, 240,
 338, 343, 344
 Jankowski, Stanisław (Agaton) 89, 118
 János Kázmér, II., lengyel király 264
 János Pál, II., pápa (*lásd még* Wojtyła, Karol)
 11, 215, 280, 283, 301, 311, 312, 370, 373

- Jaroszewicz, Piotr 296–298, 301, 367, 370
 Jaruzelski, Wojciech 137, 176, 275, 285, 286, 289, 291–299, 301, 304–308, 311–315, 366, 371–376
 Jasiukowicz, Stanisław 239, 240, 338, 344
 Jastrun, Tomasz 310
 Jaszczuk, Bolesław 296
 Jeż, Teodor Tomasz *lásd*
 Miłkowski, Zygmunt
 Jędrzychowski, Stefan 339
 Jędrzejewicz, Janusz 329
 Jodl, Alfred 109
 Joliot-Curie, Frédéric 352
 Joliot-Curie, Irène 352
 Józewski, Henryk 84
 Józwiak, Franciszek „Witold” 224, 248, 353
 Jurnatowski, géppuskás 133
 Juscsenko, Viktor 11
 Jusserand, Jules 62
 Juskiewiczowa, Maria 23
- Kaczmarek, Czesław 249, 358
 Kaczorowski, Ryszard 315, 376
 Kaczynski, Lech 11
 Kádár János 136, 285, 311
 Kaganovics, Lazar 265
 Kahane, D. 249
 Kahane, Seweryn 246–248
 Kalinowski, Józef 245, 248
 Kalinowski, Stefan 256
 Kalugin, Konsztantyn 232
 Kamińska, Ida 275
 Kamiński, Aleksander (Juliusz Górecki) 150, 160, 161, 166, 167
 Kammler, Hans 212
 Kania, Stanisław 284, 286, 294–296, 304, 306, 371, 372
 Kaniewski, Kazimierz 259
 Kanik, Franz 33
 Kantor, Tadeusz 177
 Kantorski 134
- Kapuściński, Ryszard 283
 Karaszewicz-Tokarzewski, Michał 117, 332
 Karski (Kozielewski), Jan 152, 153, 158, 197, 198, 200, 216, 334
 Kautzky, Karl 20
 Kerényi Grácia 220–222
 Kerényi Károly 221
 Kersten, Krystyna 242, 244, 251
 Kielar, Wiesław 204, 205
 Kienitz, Werner 169
 Kieślowski, Krzysztof 300, 310
 Kiliński, Jan 27
 Kirilenko, Andrej 42
 Kisielewski, Stefan 365
 Kiszcak, Czesław 291, 306, 308, 309, 314, 315, 375
 Kleeberg, Franciszek 115, 331
 Kliszko, Zenon 250, 256, 265, 296, 297, 354, 357, 361
 Kmicic-Krzyński, Ludwik 108
 Kobulov, Bogdan 140
 Kobylański, Kazimierz 239, 241
 Koc, Adam 46
 Kociołek, Stanisław 295
 Koestler, Artur 136
 Kolbe, Maksymilian 215, 220
 Kolcsak, Alekszandr 66
 Kołakowski, Leszek 271, 275, 365
 Kołodziejski, Jerzy 283
 Komar, Wacław 265
 Komorowski, Tadeusz „Bór” *lásd*
 Bór-Komorowski, Tadeusz
 Kon, Feliks 68
 Konieczny, Kazimierz 248
 Konyev, Ivan Sztjepanovics 178, 179, 265
 Koppe, Wilhelm 170, 178
 Korboński, Stefan 344
 Korczak, Janusz 193
 Korczyński, Grzegorz 295, 297
 Korfanty, Wojciech 48, 75, 77, 84, 324

- Kork, Avguszt 102
 Kornecki, A. 245
 Korompay Emanuel Aladár 147, 148
 Korompay Erzsébet (Elżbieta) 147
 Korompay Ilona 147
 Korompay Márta (Marta) 147
 Korompay Mieczysława 147
 Korovnyikov, Ivan 179
 Kossak, Zofia 192, 194, 334
 Kościuszko, Tadeusz 129, 130, 231
 Koszigin, Alekszej 273
 Kot, Stanisław 126, 127, 129
 Kotarbiński, Józef 17
 Kott, Jan 275
 Kovaljev, Mihail 113
 Kozakiewicz, Mikołaj 375
 Koziulewski, Jan *lásd*
 Karski (Koziulewski), Jan
 Kozłowski, Leon 329
 Kozubski, professzor 162
 Köstring, Ernst August 112
 Krall, Hanna 193
 Krajowski (Kraliček), Franciszek 71
 Krasieński, Zygmunt 19
 Kraško, Wincenty 260
 Krivosein, Konsztantyin 24
 Krivosein, Szemjon 115
 Król, Bronisław 261
 Kruczkowski, Leon 353
 Krúdy Gyula 13, 81
 Krüger, Friedrich Wilhelm 170, 194
 Krzyżak, Franciszek 197
 Krzyżanowski, Aleksander „Wilk” 338
 Krzyżanowski, Julian 161
 Kubiak, Marian 263
 Kukiel, Marian 317, 332
 Kulikov, Viktor 304–306
 Kułaj, Jan 371
 Kuroń, Jacek 270, 271, 279–281, 284,
 299, 303, 308, 310, 311, 364, 366
 Kurpiński, Karol 177
 Kurpsza, Stanisław 247
 Kuszel, Jerzy 126
 Kutozov, Mihail 57
 Kutrzeba, Tadeusz 55, 94, 95, 97, 110, 117
 Kutschera, Franz 178, 230, 337
 Kuźmiński, szakaszvezető 247
 Kuźnicki, Wiktor 245, 247, 248, 251
 Kwaśniewski, Aleksander 11, 375
 Kwiatek, Józef 30
 Kwiatkowski, Eugeniusz 94
 Lafargue, Paul 20
 Lamezan-Salins, Robert 65, 71
 Langbein, Hermann 209, 210
 Laternser, Hans 149
 Latinik, Franciszek 65
 Lawrence, William 149
 Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanne-
 ret-Gris) 352
 Leese, Oliver 132
 Lenin, Vlagyimir 20, 53, 55, 63, 69, 138
 Leonardo da Vinci 152, 179
 Lerski, Jerzy 162, 163
 Leśmian, Bolesław 188
 Lewin, Julian 249
 Liebehenschel, Arthur 214, 218
 Lipman, Jerzy 275
 Lipski, Józef 93, 103
 Lis, Bogdan 282, 312, 373
 List, Wilhelm 102, 169
 Listowski, Antoni 54
 Litvinov, Makszim 104, 106
 Lloyd George, David 60, 61
 Loga-Sowiński, Ignacy 256, 265, 296
 Lubomirski, Zdzisław 46
 Ludendorff, Erich von 37
 Ludwiczak, Jan 286, 287
 Luxemburg, Rosa 25
 Łojek, Jerzy 96, 98
 Łoziński, Marcel 252
 Łoziński, Marian 134

- Machejek, Władysław 297
 Mackinder, Harford John 53
 Maczek, Stanisław 99, 120, 332, 340, 343, 348
 Majewski, Stefan 56
 Majszkij, Ivan 124, 127, 141, 142, 223, 333
 Maléter Pál 139, 238, 343
 Malinowski, Bronisław 177
 Malinyin, Mihail 238
 Mandell, Marie 222
 Manteuffel, Tadeusz 162
 Marchlewski, Julian 24, 53, 68
 Marciniak, Florian 160
 Margovszkij, tábornok 32
 Marx, Karl 20
 Matejko, Jan 182
 Matyja, Stanisław 257–259
 Mazowiecki, Tadeusz 275, 282, 303, 315, 371, 375
 Mazurkiewicz, Władysław 18
 Melak, Stefan 147
 Mendelson, Stanisław 22
 Mengele, Josef 218
 Messner, Zbigniew 374
 Michalski, Ludwik 26
 Michałowski, Stanisław 239
 Michnik, Adam 224, 270–273, 280, 281, 284, 291, 303, 311, 312, 366, 373
 Mickiewicz, Adam 18, 19, 51, 273–275
 Midek, Józef 134
 Mielżyński, Maciej 75
 Mierzwa, Stanisław 239
 Mietek, tábornok *lásd*
 Moczar, Mieczysław „Mietek”
 Mihajlo, tábornok 58
 Miklós, I., cár, lengyel király 15
 Miklós, II., cár 27, 30, 317, 319
 Mikojan, Anasztasz 140, 149, 265
 Mikó Zoltán 148
 Mikołajczyk, Stanisław 226, 230–232, 240–242, 250, 252, 335, 336, 339–342, 344, 348, 349, 351
 Milewski, Mirosław 305, 308
 Miller, Leszek 375
 Miłkowski, Zygmunt (Jeż, Teodor Tomasz) 25, 26, 31
 Miłosz, Czesław 136
 Minc, Hilary 236, 264, 346, 349, 353
 Miodowicz, Alfred 313
 Miszewski, professzor 162
 Mjerkulov, Vszjevolod 140, 143
 Młota-Fijałkowski, Czesław 108
 Moczar, Mieczysław „Mietek” 245, 268–275, 293, 294
 Moczarski, Kazimierz 199
 Modzelewski, Karol 270, 271, 364, 366
 Modzelewski, Zygmunt 349
 Mokrzecki, Adam 60
 Molotov, Vjacseszlav 98, 103, 104, 107, 109–113, 116, 117, 126, 138, 140, 149, 150, 230, 233, 237–240, 250, 265, 330, 339, 344
 Mołojec, Bolesław 224
 Mołojec, Zygmunt 224
 Monat, Paweł 268
 Moniuszko, Stanisław 177, 178
 Moraczewski, Jędrzej 34, 47, 48, 50, 321
 Morgenthau, Henry 186
 Mosdorf, Jan 209
 Mościcki, Ignacy 82–84, 88–90, 93, 111, 117, 326, 327, 328, 329, 330, 331
 Mrozek, Sławomir 220
 Mucha, Jan 247
 Muravjov, Nyikolaj 19
 Mussolini, Benito 87, 94, 97, 107, 175
 Müller, Bruno 175
 Nagy Imre 273
 Nagy Sándor 89
 Namier, Lewis 61
 Namitkiewicz, Jan 162
 Napóleon, Bonaparte 14, 46, 89
 Narutowicz, Gabriel 77, 78, 82, 182, 324
 Nemes Dezső 136

- Newerly, Igor 220
 Niedziałkowski, Mieczysław 56
 Niewiadomski, Eligiusz 77, 78, 182, 183
 Noël, Leon 98
 Nowak, Edward 191, 208
 Nowak, Julian 324
 Nowak, Zenon 268, 366
 Nowak-Jeziorański, Jan 357
 Nowotko, Marcelli 224
- Nyevszkij, Alekszandr 138
 Nyeisli Miklós 218, 219
- Ochab, Edward 254, 259, 260, 264, 360, 366
 Odojewski, Włodzimierz 222
 Okulicki, Leopold „Niedźwiadek” 230, 236, 238, 240, 341, 342, 344
 Olszowski, Stefan 304, 308, 372
 Orlik-Rückeman, Wilhelm *lásd*
 Rückeman, Wilhelm
 Orsós Ferenc 145
 Osóbka-Morawski, Edward 236, 241, 335, 339–342, 352
 Ostowicz, Antoni 121
 Ossowski, Stanisław 244, 251
- Paczkowski, Andrzej 244
 Paczolay Gyula 147
 Paderewski, Ignacy 48, 50, 52, 74, 75, 320, 322
 Pajdak, Antoni 239, 241, 338
 Pál, VI., pápa 272, 365
 Pál, Szent 193
 Palitzsch, Gerhard Arno Max 203, 210, 211
 Panfilov, Ivan 125, 126
 Panszczyk, Mieczysław 214
 Paszkiewicz, Ludwik 121
 Perez, Simon 184
 Perl, Feliks 78
 Pétain, Philippe 118
- Petlura, Semen 49, 52–57, 72, 73, 85, 92, 322
 Piasecki, Bolesław 346
 Picasso, Pablo 352
 Piekarski, Czesław 288
 Pieńkowski, Stefan 162
 Pieracki, Bronisław 87
 Pietruszka, Adam 312
 Pietrzak, Tadeusz 294
 Pilecki, Marcell 215
 Pilecki, Witold 206–210, 215–217, 351
 Piłsudska, Aleksandra *lásd*
 Szczerbińska, Aleksandra
 Piłsudska, Jagoda 79
 Piłsudska, Wanda 46, 79
 Piłsudski, Bronisław 19, 20
 Piłsudski, Józef Wincenty 11, 13, 17–25, 29–42, 44–88, 92, 93, 103, 111, 130, 143, 147, 148, 182, 183, 187, 189, 268, 282, 316–322, 324–329
 Piłsudski, Józef Wincenty Piotr 19
 Pimjonov, ezredes 238
 Pińkowski, Józef 304, 371
 Piotrowski, Grzegorz 312
 Podgornij, Nyikolaj 273
 Pogonowski, Janusz *lásd*
 Skrzetuski, Janusz
 Pohl, Oswald 213
 Polański, Roman 174
 Pomarańcza, néni 221
 Ponikowski, Antoni 324
 Popiel, Karol 346, 348
 Popieluszko, Jerzy 312, 373
 Popiersch, Max 208
 Popławski, Jan Ludwik 26
 Popławski, Stanisław 263, 340, 341
 Potyomkin, Vlagyimir 103, 112
 Pożoga, Władysław 307
 Pozsgay Imre 313
 Prugar-Ketling, Bronisław 332
 Prystor, Aleksander 328, 329
 Przybyłek, Helena 261

- Pulikowski, Józef 164
 Pużak, Kazimierz 230, 238, 239, 336
 Pyjas, Stanisław 300
 Pyka, Tadeusz 372

 Quasimodo, Salvatore 352
 Quisling, Vidkun 174

 Rachwałowa, Stanisława 222
 Racliffe, P. 62
 Raczkiewicz, Władysław 91, 117, 199, 331, 335, 338, 342
 Raczyński, Edward 238
 Radkiewicz, Stanisław 236, 248, 249, 253, 339, 341, 346, 349, 353
 Ragyijevszkij, tábornok 230
 Rajk László 224, 357
 Rákosi Mátyás 254
 Rakowski, Bronisław 131
 Rakowski, Mieczysław F. 308, 313, 314, 371
 Ránki György 136
 Rapacki, Adam 353, 362
 Raszewski, Kazimierz 62
 Rataj, Maciej 77, 79, 81, 82, 326
 Reichenau, Walter von 102
 Rembrandt (R. Harmensoon van Rijn) 152
 Reymont, Władysław Stanisław 325
 Ribbentrop, Joachim von 93, 96, 98, 105–107, 109–112, 116, 138, 150, 330
 Riess, Stanisław 91
 Rilov, ezredes 306
 Robak, Władysław 108
 Roja, Bolesław 63
 Rokita, Jan Maria 312
 Rokosszovszkij, Konsztantyin 229–232, 234, 235, 264–266, 292, 293, 338, 354, 361
 Rola-Żymierski, Michał 70, 232, 339, 341, 349, 354
 Romer, Tadeusz 336, 341
 Romkowski, Roman 256
 Rommel, Erwin 123
 Rómmel, Józef 117
 Ronikier, Adam 175, 178
 Roosevelt, Franklin D. 145, 146, 196, 216, 226, 233, 234, 236, 335
 Rowecki, Stefan „Grot” 215, 225, 331, 332, 334, 335
 Rozenberg, Walter (Vrba) 217
 Rozwadowski, Tadeusz 44, 62, 64, 66, 69, 81
 Róžański, Józef 256
 Rubens, Peter Paul 152
 Rubinstein, Arthur 240
 Rugyenko, Roman 149
 Rundstedt, Gerd von 169
 Rückeman, Wilhelm (Orlik-Rückeman, Wilhelm) 115
 Rybak, Józef 36
 Rydz-Śmigły, Edward 49, 57, 65, 89–95, 97–101, 111, 114, 118, 330, 332
 Ryszewski, Henryk 193
 Rzepecki, Jan 344

 Sadowski, Witold 34
 Sakowska, Ruta 188
 Sammern-Frankenegg, Ferdinand von 194
 Sándor, I., cár, lengyel király 14, 15
 Sándor, II., cár 20, 23
 Sándor, III., cár 20, 22, 27
 Sapieha, Adam Stefan 175, 178, 250
 Sargent, Orme 237
 Sawicki, tizedes 134
 Seeckt, Hans von 102
 Seidler, Barbara 297
 Septickij, Andrej 85
 Serafiński, Tomasz *lásd*
 Pilecki, Witold
 Sevczenko, Tarasz 85
 Seweryński, Tadeusz 249
 Sienkiewicz, Henryk 70, 363
 Sieroszewski, Wacław 47

- Sikorski, Jan 207
 Sikorski, Władysław 34, 37, 60, 64, 66, 69, 71, 77, 78, 90–92, 94, 98, 100, 101, 115, 117, 118, 123–131, 141–143, 145, 152, 162, 166, 167, 194, 199, 216, 223–226, 325, 327, 331–335
 Singer, Isaac Bashevis 184
 Singer, Kalman 247
 Siwek, Zygmunt 134
 Siwicki, Florian 308, 313–315
 Siwiec, Ryszard 366
 Skierski, Leonard 65
 Skrzetuski, Janusz (Pogonowski) 202, 204, 208, 214, 215
 Skrzyński, Aleksander 80, 326
 Skrzyński, Władysław 54
 Skulski, Leopold 57, 58, 64, 322
 Skwarczyńska, Stefania 250
 Skwira, Adam 290
 Sławek, Walery 83, 327–329
 Sławoj-Składkowski, Felicjan 83, 85, 330
 Słowacki, Juliusz 19, 51
 Smolar, Aleksander 244
 Smorawiński, Mieczysław 114, 144
 Sobańska, Stanisława 261
 Sobczyński, Władysław 245, 247–249, 251
 Sokolnicki, Michał 37
 Softan, Adam 125
 Sosabowski, Stanisław 120, 333, 341
 Sosnkowski, Kazimierz 33, 41, 55, 58, 59, 77, 92, 98, 101, 114, 226, 317, 320, 337
 Spilevoj, ezredes 247, 249
 Spychalski, Marian „Marek” 224, 256, 265, 270, 272, 292–294, 296, 346, 353, 354, 357, 361, 366
 Starzyński, Stefan 156
 Stasiak, Jerzy 289, 290
 Stasiak, Leon 258
 Staszewski, Stefan 254, 266
 Steciuk, Tadeusz 259
 Stelmachowski, Andrzej 314, 375
 Stemler-Dąbski, Józef 239, 241
 Sternberg, Baruch 140
 Stettinius, Edward 239, 240
 Stewart, Donald B. 145, 146
 Stössel, Alfred 208
 Streckenbach, Bruno 169
 Stroop, Jürgen 149, 198
 Strzałkowski, Romek 262
 Strzelecki, Ryszard 296
 Stypułkowski, Zbigniew 239
 Sulejewski, Edmund 259
 Sulik, Nikodem 131
 Sulkiewicz, Aleksander 18
 Surmacki, Władysław „Sławek” 207, 208
 Swianiewicz, Stanisław 141
 Śliwiński, Artur 77, 86, 324
 Świątkowski, Henryk 256, 353
 Światło, Józef 253, 254
 Świerczewski, Karol 340, 350
 Świeżyński, Józef 44
 Świłała, Kazimierz 294
 Schaff, Adam 356
 Schleicher, Kurt von 102
 Schnurre, Karl 104
 Schulenburg, Friedrich Werner von der 104, 105, 110, 112
 Schulz, Bruno 188, 220
 Schwelli, Siegfried 210
 Szaniszló, Szent 301
 Szarota, Tomasz 168, 171–173, 176, 177
 Szczerbińska, Aleksandra 41, 57, 64, 79
 Szelągowski, Kazimierz 156
 Szeptycki, Stanisław 43, 49, 56, 59
 Szerov, Ivan Alekszandrovics 139, 238, 343, 346
 Szlachcic, Franciszek 295–297
 Szlajfer, Henryk 273, 274, 366

- Sztálin, Joszif Visszarionovics 55, 61, 62, 70, 93, 96, 98, 102–107, 109, 112, 116, 122, 124, 126–132, 137–140, 144, 145, 148, 149, 170, 178, 187, 209, 215, 223, 225–237, 240, 241, 243–245, 250, 253–255, 257, 259, 263–264, 267, 285, 292, 330, 333–335, 337, 339–343, 354, 358, 360
- Szuszlov, Mihail 302, 304
- Szuworov, Alekszandr 231
- Szwalbe, Stanisław 347
- Szymański, Henry J. 146
- Szyszkó-Bohusz, Zygmunt 124
- Taszer, Edmund 257
- Tatar, Stanisław 356
- Teleki Pál 100, 136, 220
- Thatcher, Margaret 313
- Timosenko, Szemjon 113
- Tito, Joszip Broz 227
- Tokarzewski-Karaszewicz, Michał *lásd*
Karaszewicz-Tokarzewski, Michał
- Tomczak, Kazimierz 289
- Traugott von Sauberzweig 37
- Trockij, Lev 55, 70
- Trzcionka, Józef 257
- Tuczapski, Tadeusz 306
- Tuhacsevszkij, Mihail 54, 58, 59, 64, 67–71, 92, 102, 107, 240, 322
- Tymiński, Stan (Stanisław) 315
- Tyrmand, Leopold 275
- Tyulenyev, Ivan 143
- Ujlaki, Ferenc 215
- Ulbricht, Walter 273
- Uljanov, Alekszandr 20
- Ulrih, Vaszilij 240
- Urbanowicz, H. 249
- Urbanowicz, Witold 122
- Urbański, Feliks 239
- Uris, Leon 208
- Usztyinov, Dmitrij 304
- Van Vliet, John 145, 146
- Vilmos, II., német császár 39, 43, 173, 319
- Vincent, Stanley 121
- Virion, Jerzy de 208
- Visinszkij, Andrej 232, 233
- Vitte, Szergej 31
- Voldemaras, Augustinas 51
- Vonlarszkij, főkörmányzó 32
- Vorosilov, Kliment 112, 140, 149
- Vrangel, Pjotr 55, 71
- Wajda, Andrzej 18, 137, 177, 222, 234, 255, 283, 285, 296, 300, 303, 371
- Wajda, Jakub 137
- Walbaum, Jost 173
- Walentyńowicz, Anna 281, 302
- Wallenberg, Roul 148
- Wałęsa, Lech 11, 195, 257, 276–279, 281–284, 290, 301–303, 305–309, 311–315, 370–376
- Wańkiewicz, Melchior 132, 133, 135
- Warszawski, Adolf 24
- Waryński, Ludwik 24
- Wasilewska, Wanda 129, 339, 340
- Wasilewski, Leon 24
- Ważyk, Adam 360
- Wächter, Otto 173, 175
- Weiss, Sevah 184
- Welles, Sumner 198
- Weöres Sándor 220
- Wertenstein, Ludwik 197
- Wetzel, Erhard 156, 157
- Wetzler, Alfred 217
- Weygand, Maxime 62, 64, 66, 69
- Wieczorek, Leo 208
- Wiesław, elvtárs *lásd*
Gomułka
- Wilczyński, Kazimierz 288, 289
- Wilson, Thomas Woodrow 43, 319
- Winkor, Kazimierz 285
- Wirth, Josef 102

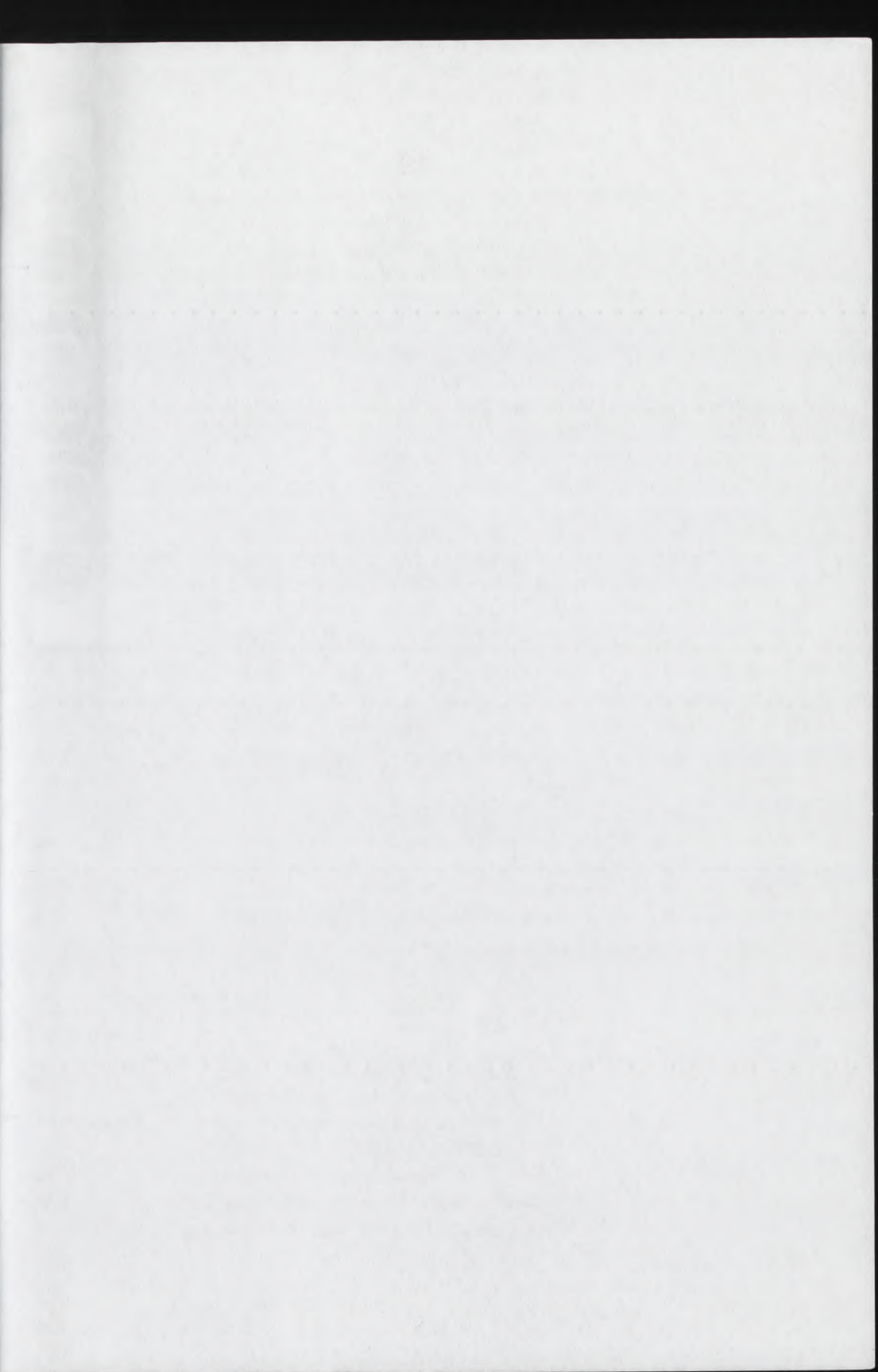
- Wirths, Eduard 209, 210, 214
 Wise, Stepan 198, 215
 Wiślicz-Iwańczyk, Eugeniusz 245, 249
 Witaszewski, Kazimierz 268
 Witkiewicz, Stanisław 182
 Witos, Wincenty 63, 64, 66, 77–84, 86,
 94, 324, 325, 326, 328, 339
 Włodarkiewicz, Jan 206, 209
 Wojciechowski, Aleksander 134
 Wojciechowski, Stanisław 77, 78, 80, 81,
 324, 325, 326
 Wójcik, Zbigniew 89, 90
 Wojtyła, Karol (*lásd még* János Pál, II.)
 280, 301, 365, 370
 Wolicki, Krzysztof 260
 Woroszyński, Wiktor 220
 Wright, P. 186
 Wujec, Henryk 311
 Wycech, Czesław 158, 241
 Wyka, Kazimierz 176
 Wyspiański, Franciszek 18
 Wyspiański, Stanisław 17, 18, 68, 74
 Wyszynski, Stefan 254, 264, 267, 271,
 272, 307, 346, 352, 358, 367
 Zagórski, Edmund 247
 Zając, Józef 130
 Zajączkowski, Andrzej 283
 Zakrzewski, Zbigniew 274
 Zaleberg, Wolf 245
 Zambrowski, Roman 346, 353
 Zamoyski, Maurycy 77
 Zanussi, Krzysztof 300
 Zaorski, Jan 163
 Zaorski, Waław 119
 Zapolska, Gabriela 177
 Zarecki, T. 245
 Zaremba, Maciej 288–290
 Zawadzki, Andrzej 161, 346, 353, 357
 Zawisza, Artur 101
 Ząbkowski, Ludwik 131
 Zbozień, Bolesław 210
 Zieliński, Zygmunt 65
 Zimand, Roman 20
 Zweibaum, Juliusz 164, 165
 Zwierzyński, Antoni 239
 Zygelbojm, Szmul 199, 200
 Zyndram-Kościałkowski, Marian 329
 Żeligowski, Lucjan 67, 72, 80, 323, 326
 Żeromski, Stefan 68
 Żółkiewski, Stefan 360
 Żukrowski, Wojciech 176
 Żuławski, Zygmunt 178
 Zsukov, Georgij 129, 238, 250, 265

AJÁNLOTT OLVASMÁNYOK A XX. SZÁZADI LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ

Válogatás az 1956 után megjelent munkákból

- Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai.* (Összeállította, fordította és a bevezető tanulmányt írta Tischler János.) Budapest, 1996. 1956-os Intézet – Windsor Kiadó.
- Bámulám a Visztulát... Krakkó a magyar művelődés történetében.* (Szerkesztette Kovács István és Petneki Áron.) Budapest, 2003. Balassi.
- Magyarok és lengyelek 1939–1945.* (A kötetet összeállította Kapronczay Károly.) Budapest, 1994.
- Menekültrapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945. Emlékiratok a bujdosás éveiből.* (Utószóval ellátta dr. Kapronczay Károly.) Budapest, 2000. Széphalom Könyvműhely.
- „Ott északon...” Magyarok a lengyel szeptemberről.* (Szerkesztette és válogatta Kiss Gy. Csaba.) Budapest, 2009. Széphalom Könyvműhely.
- Andrew C. János: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.* Budapest, 2003. Helikon Kiadó.
- Budziński, Franciszek: *Lengyel gimnázium és liceum Balatonzamárdiban és Balatonbogláron 1939–1944.* (Lektorálta és átdolgozta Laczkó András.) Balatonlelle Városi Tanács V. B., 1989.
- Kapronczay Károly: *A magyar–lengyel történelem évszázadai.* Budapest, 2000. Mundus.
- Kapronczay Károly: *Akkor nem volt Lengyelország.* Budapest, 1992.
- Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló.* Miskolc, 1977. Felsőmagyarországi Kiadó.
- Kłoczowski, J.–Müller, W. L.–Skarbek, J.: *A katolikus egyház Lengyelországban.* Budapest, 1994.
- Komornicki, Stanisław: *Varsó barikádjain.* Budapest, 1985. Kossuth Könyvkiadó.
- Kovács István: *Hamuban csillagló gyémánt. Írások a lengyel történelemről.* Budapest, 1988. Magvető Kiadó.
- Kovács István: *A barátság anatómiája.* (Második könyv.) Budapest, 2009. Széphalom Könyvműhely.
- Lagzi István: *Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején.* Zalai gyűjtemény, 3. sz. 1975. Zalaegerszeg, 1975.
- Łubczyk, Grzegorz: *A lengyel Wallenberg. Henryk Ślawik és idősebb Antall József története.* Budapest, 2004. Széphalom Könyvműhely.
- Łubczyk, Krystyna – Łubczyk, Grzegorz: *Emlékezés. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1946.* Warszawa, 2009. Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989.* Budapest, 1997. 1956-os Intézet.

- Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1996. Balassi.
- Tischler János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül...” *Lengyel–magyar közelmúlt*. Budapest, 2003. Jelenkor–1956-os Intézet.
- Wańkiewicz, Melchior: *A Monte Cassinó-i csata*. Budapest, 1979. Kossuth Kiadó.
- Woroszyński, Wiktor: *Magyarországi napló, 1956*. Budapest, 1994. Századvég–1956-os Intézet.

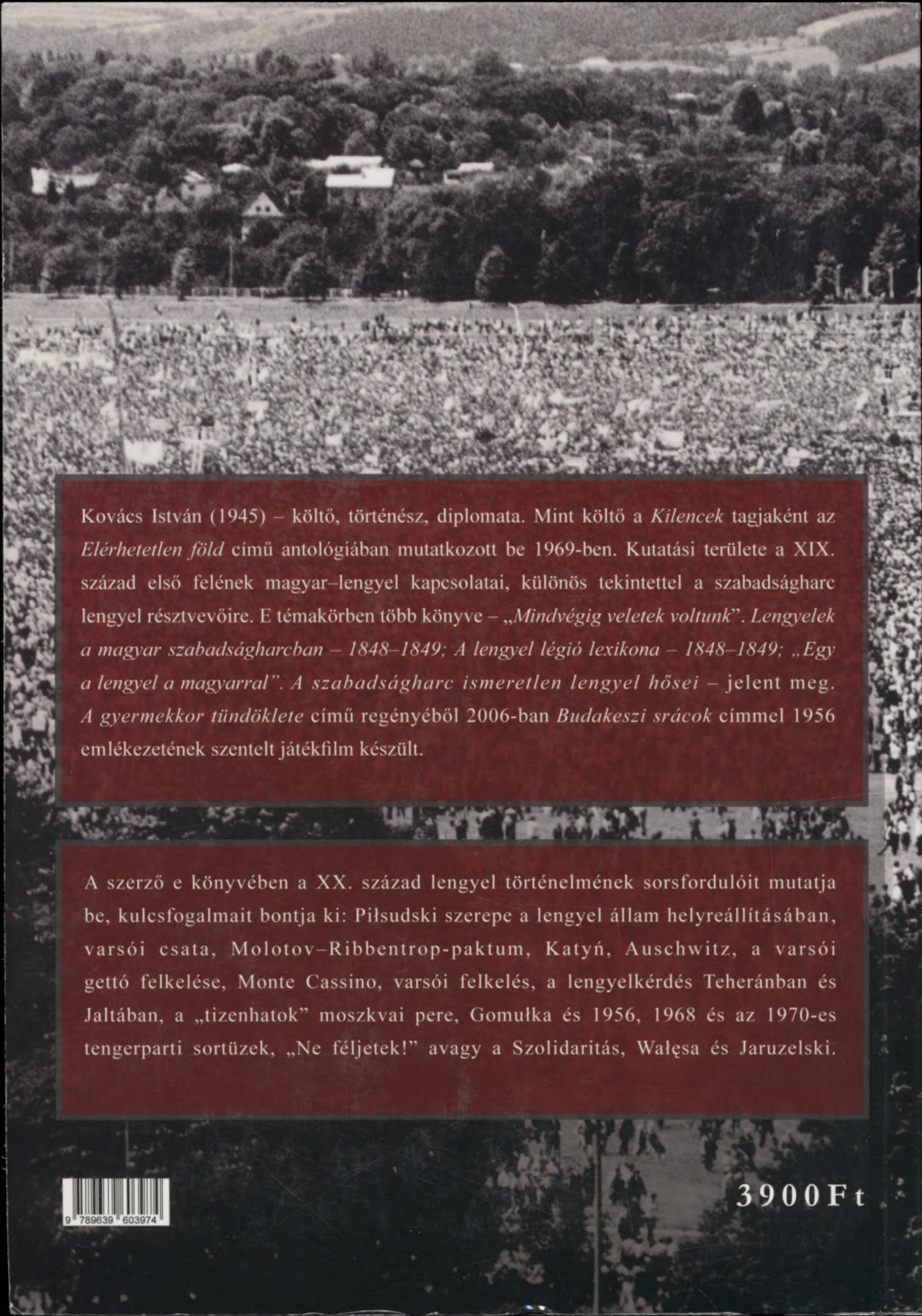
588 / 13

*A Magyar Napló Kiadó az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek a tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

A borítót Stanisław Markowski *A krakkói Nagyréten. 1983. június 22*
című fényképének, valamint Juliusz L. Englert és Grzegorz Nowik
Marszałek Józef Piłsudski című kötete *Piłsudski a volhíniai fronton*
című fotójának felhasználásával Oláh Máttyás László tervezte.

Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó Oláh János
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Molnár Csenge-Hajna
Készült a Pannónia Print Kft.-nél, Budapesten

Kovács István (1945) – költő, történész, diplomata. Mint költő a *Kilencek* tagjaként az *Elérhetetlen föld* című antológiában mutatkozott be 1969-ben. Kutatási területe a XIX. század első felének magyar–lengyel kapcsolatai, különös tekintettel a szabadságharc lengyel résztvevőire. E témakörben több könyve – „Mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban – 1848–1849*; *A lengyel légió lexikona – 1848–1849*; „Egy a lengyel a magyarral”. *A szabadságharc ismeretlen lengyel hősei* – jelent meg. *A gyermekkor tündöklete* című regényéből 2006-ban *Budakeszi srácok* címmel 1956 emlékezetének szentelt játékfilm készült.

A szerző e könyvében a XX. század lengyel történelmének sorsfordulóit mutatja be, kulcsfogalmait bontja ki: Pilsudski szerepe a lengyel állam helyreállításában, varsói csata, Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, Auschwitz, a varsói gettó felkelése, Monte Cassino, varsói felkelés, a lengyelkérdés Teheránban és Jaltában, a „tizenhatok” moszkvai pere, Gomulka és 1956, 1968 és az 1970-es tengerparti sortüzek, „Ne féljetek!” avagy a Szolidaritás, Wałęsa és Jaruzelski.

9 789639 603974

3900 Ft

**MAGYAR
NAPLÓ**

KOVÁCS ISTVÁN Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél